

К. ИМОМОВ, Т. МИРЗАЕВ, Б. САРИМСОҚОВ,
О. САФАРОВ

ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ПОЭТИК ИЖОДИ

*чиверситетлар ва педагогика институтларининг филология
факультетлари студентлари учун дарслик*

Ўзбекистон ССР Халқ таълими министрлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1990

Жамоатчилик асосида махсус муҳаррир —
филология фанлари доктори **Б. И. САРИМСОҚОВ**

Тақризчилар:

Ҳ. АБДУЛЛАЕВ, М. МУРОДОВ филология фанлари докторлари,
С. РУЗИМБОЕВ филология фанлари номзоди

У 16

Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди: Ун-т ва
пед. ин-т студ. учун дарслик. **К. Имомов, Т. Мир-
заев, Б. Саримсоқов, О. Сафаров.**— Т.: Уқитув-
чи 1990.— 304 б.

1. Имомов К. ва бошқ.

Ўзбекское устное народное поэтическое творчество:
Учебник для студ. ун-тов и пед. ин-тов.

ББК 82.3Ўзя 73

И 4604000000—12 5
353 (04) — 90 151—90

© «Уқитувчи» нашриёти, 1990.

ISBN 5—645—01069—8

МУАЛЛИФЛАРДАН

Олий ва ўрта таълимнинг ислоҳ қилиниши дарслик ва қўлланмалар олдига янги-янги талаблар қўйди. Бу ҳол илгари нашр этилган ўқув қўлланмаларини янгича қараш нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқишни, шакл ва мазмун жиҳатидан уларни янада бойитишни ва такомиллаштиришни тақозо этади. Шуларни ҳисобга олиб, авторлар коллективи олий ўқув юр்தларининг ўзбек филологияси факультетлари студентлари учун «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» дарслигини яратишда ўзбек фольклоршунослиги эришган ютуқлар билан бирга қардош халқлар, хусусан, илғор рус фанининг бой тажрибаларига, унинг назарий ва методологик хулосаларига суяндилар. Шунингдек, 1980 йилда нашр этилган шу номдаги ўқув қўлланмаси тажрибалари, у ҳақдаги илмий жамоатчилик билдирган фикр ва мулоҳазалар ҳам ҳисобга олинди. Аммо бу дарслик илгариги қўлланманинг тuzатилган ёки тўлдирилган наشري эмас. Унинг деярли барча боблари қайтадан ёзилди. Фақат «Ўзбек фольклорининг ўрганилиш тарихи», «Достонлар», «Афсона ва ривоятлар», «Эртақлар» бобларини ёзишдагина қўлланма материалларидан фойдаланилди.

Дарсликнинг «Кириш», «Ўзбек фольклорининг жанрлар системаси» (Т. Мирзаев билан ҳамкорликда), «Болалар фольклори» боблари филология фанлари доктори О. Сафаров; «Ўзбек фольклорининг ўрганилиш тарихи», «Топишмоқлар», «Достонлар» боблари ва «Феодализм даври ўзбек фольклори», «ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ аср бошларида ўзбек фольклори», «Термалар» қисмлари филология фанлари доктори Т. Мирзаев; «Мақоллар», «Олқиш ва қарғишлар», «Маросим фольклори», «Қўшиқлар» боблари ва «Совет даври ўзбек фольклори» қисми филология фанлари доктори Б. Саримсоқов; «Афсона, ривоят ва нақллар», «Эртақлар», «Латифа ва лофлар», «Оғзаки драма», «Аския» боблари ва «Қадимги давр фольклори» қисми филология фанлари доктори К. Имомов томонидан ёзилди.

Авторлар коллективи дарсликнинг яратилишида фойдали фикр ва мулоҳазалари билан ёрдам берган барча ўртоқларга самимий миннатдорчилик билдирадилар.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА УНИНГ УЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Фольклор ҳақида умумий тушунча. «Фольклор» термини инглизча (folk) — халқ ва (lore) — донолик сўзларидан ясалган бўлиб, «халқ донолиги», «халқ донишмандлиги» маъноларини англатади. У биринчи марта 1846 йилда Вильям Томс томонидан илгари сурилган. Шундан бошлаб бу термин халқаро миқёсда илмий таомилда ўзлашиб кетди. Шунга қарамай, Англия ва АҚШда бу мавҳум кенг маънода халқ ижодиётининг барча соҳаларини — халқ поэзияси, насри, музыкаси, рақс, рассомлик, ўймакорлик, диний эътиқод ва урф-одатларни ифодаласа, Совет Иттифоқида эса, асосан, сўз санъати, халқ оғзаки поэтик ижоди тушунчасини ифодалайди. Халқ музыкаси тушунчаси «музыка фольклори», халқ санъатининг бошқа турлари, чунончи, ўймакорлик (ёғоч, ганч ва мис ўймакорлиги), кулолчилик, заргарлик, зардўзлик, кашта (пат)дўзлик сингарилар халқ амалий санъати атамалари билан ифодаланади. Халқ рақси санъати халқ хореографияси (*грекча choreio* — хор жўрлигида рақсга тушмоқ ва *грарҳо*—рақс ҳаракатларини махсус белгиларда ёзиб олмоқ) деб юритилади.

Ўзбек фольклоршунослигида «фольклор» атамаси нисбатан кейинроқ илмий истеъмолга кирди. У дастлаб «эл адабиёти», «халқ адабиёти», «оғзаки адабиёт», «оғзаки ижод» тарзида қўлланилди. 1935 йилда Ҳ. Зариф ва Ш. Ражабийларнинг «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» китоби босилиб чиққандан кейин мазкур термин кенг қўллана бошланди ва аста-секин ўзбек фольклори тушунчаси замирида ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди тушуниладиган бўлди. Ҳ. Зарифнинг олий ўқув юртлари учун тузган икки жилдлик «Ўзбек фольклори» (1939, 1941) хрестоматияси нашр қилинган, у янада барқарорлаштирилди.

Ўзбек фольклори хилма-хил жанрлардан таркиб топган оғзаки сўз санъати бўлиб, ўзбек халқининг дунёқараши, бадий завқи, ижодий салоҳияти, симпатия ва антипатияси, орзу ва интилишларини акс эттиради. Бинобарин, фольклорни махсус фан сифатида олий ўқув юртларида ўқитиш ҳаётининг зарурият тақозоси туфайли амалга ошди. Фольклорни фан сифатида ўрганиш ҳаракати дастлаб Англия университетларида XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошланган эди. Россияда эса Ф. Н. Буслаев ва унинг шогирдлари А. Н. Веселовский, Н. И. Стороженколар та-

шаббуси билан 1863 йили Москва ва Петербург университетларида «Умумий адабиёт тарихи» номи остида рус фольклорини ўқитиш йўлга қўйилди. Ўзбек фольклорини ўқитиш ташаббуси эса, Октябрь инқилобидан сўнг, асосан, 30-йилларнинг ўрталарида амалга ошди.

Ибтидоий кишилар ҳали ёзувни билмаган замонларда ўз фикр-мулоҳазаларини оғзаки баён этганлар. Шу аснода уларнинг оғзаки бадий ижоди пайдо бўлган. Бинобарин, оғзаки ижодиёт ўзига хос хусусиятларга эга бўлган сўз санъати бўлиб, унинг барча намуналари жонли ижро жараёнидагина яшайди, шу сабабдан айрим жанрларда сўз ва куй омухталиги етакчи бўлса, айримларида саҳна санъати элементлари устун туради.

Фольклор — синкретик хусусиятга эга бўлиб, хилма-хил санъат турларига хос элементларни ўзига мужассамлаштирган. Унинг талай намуналари сўз ва куй уйғунлигида ижро этилади. Достон, термаларни дўмбира жўрлигида куйлаш анъанавий бўлса, қўшиқ дутор ва чилдирма жўрлигида куйланади. Бир хил қўшиқлар рақс билан ижро этилади. Аксарият фольклор асарларида сўз етакчи ўринни эгаллайди. Эртақ, афсона, нақл, ривоят, лоф, латифа, мақол ва топишмоқ жанрлари шундай ҳарактерга эга. Халқ эртақларида, халқ драмасида ҳаракат ва мимика, куй ғоявий-бадий мазмунни ифодалашда бир қадар аҳамият касб этса-да, барибир, сўз мазмунни очувчи асосий восита бўлиб қолаверади. Бу фольклорнинг сўз санъати сифатидаги моҳиятини тўла-тўқис тасдиқлайди.

Халқ — фольклорнинг ижодкори. Фольклор қабила, уруғ, элат ёки халқнинг профессионал бўлмаган оғзаки бадий ижодиёти бўлиб, у ўша қабила, уруғ, элат, халқ ёки миллатнинг мафкураси ва психологиясини акс эттиради. В. И. Ленин В. Д. Бонч-Бруевич билан суҳбатда: «Уша халқ, лекин қўшиқлари тамомила бошқача. Уларда довюраклик, мардлик, жасорат, дадил ҳаракат, дадил фикр образи тўла ифодаланган. Қўшиқларда дворянларга, попларга, подшога, унинг амалдорларига, савдогарларга қарши қўзғолонга доимо тайёр бўлиб туриш кайфиятлари тўла равишда сезилиб турибди. Деҳқонларнинг бошқача бўлиб қолишларига сабаб нима? Улар нимага интиладилар? Улар қандай йўл билан, нима учун курашадилар? Наҳотки, бу масалаларни ўрганиш қизиқтирмаса? Шуларнинг ҳаммаси халқ қўшиқларида янграйди. Ҳаттоки, бу ерда ғамгин ҳарбий марсияларда, қишлоқларда помешчиклар, оқсоқоллар ва бошқалар қошида айтилган қўшиқларда ҳам оналар, аёллар, келинлар, опа-сингиллар йиғинида нафрат-ғазаб таъналари, эркинликка эришиш фикрлари тўлиб-тошиб ётибди»¹ деганида фольклор ўз ижодкори бўлган халқ қалбининг ифодачиси эканлигини назарда тутди. Бу билан буржуа фанидаги фольклорнинг ижодкори меҳнаткаш халқ эмас, балки ҳукмрон

¹ Бонч-Бруевич В. Д. В. И. Ленин об устном народном творчестве. «Советская этнография», 1954, № 4, с. 120.

синфлар деган қарашларнинг асоссизлигини рад этди. В. И. Ленин фольклорни «чинакам халқ ижоди» сифатида таърифлаб, у тарихнинг бунёдкори бўлган халқнинг меҳнати жараёнида юзага келганлигини таъкидлади.

Чиндан ҳам фольклорнинг пайдо бўлишида меҳнат ҳал қилувчи роль ўйнади. М. Горький уқтирганидек: «Кишилар жуда қадимги даврдаёқ учини орзу қилганлар. Фаэтон, Дедал ва унинг ўғли Икар ҳамда «учар гилам» ҳақидаги афсоналар бундан далолат беради. Одамлар ерда тез ҳаракат қилишни орзу қилиб («Чопқир этик» эртаги), отга минишни ўрганганлар, дарёда унинг оқимидан ҳам тез сузиш истаги эшкак ва елканни ихтиро қилишга олиб келди; узоқдан туриб душман ёки махлуқни даф қилишга интилиш эса палахмон ва камоннинг юзага келишига сабабчи бўлди. Инсонлар бир кечада жуда кўп мато тўқишни, энг яхши турар жой, ҳаттоки «қаср», яъни душман ҳамласига чидаш бера оладиган мустаҳкам қўрғон қуришни хаёл қилдилар. Бу йўлда улар қадимий меҳнат қуролларидан бири бўлган чархни ва мато тўқиш учун ибтидоий дастгоҳни яратдилар ҳамда доно Василеса ҳақидаги эртаски ижод этдилар»¹. Шу зайлда меҳнат жараёни оғзаки сўз санъатининг юзага келишини, ижтимоий тараққиёт туфайли меҳнатнинг турли тармоқларга бўлиниши эса, ўз навбатида сўз санъатининг хилма-хил характер касб этишини таъминлади. Айтайлик, оғзаки сўз санъати пайдо бўлиш жараёнида ибтидоий одам сўзининг магик (илоҳий, сеҳрли) қудратига сиғинар, шу асосда ўз хатти-ҳаракатларини белгилар ва ўз меҳнатининг самарасини баҳолар эди. Натижада, сўз маросим билан боғлана бошлади, у ёки бу маросим моҳиятини ифода этди.

Жамият тараққиёти ўзгарган сари синфларнинг пайдо бўлиши билан халқ тушунчасининг моҳияти ҳам ўзгарди: халқ ҳукмронлик мавқеидаги хўжайинлар ва уларга мутеликка маҳкум қилинган қуллардан иборат икки тоифага бўлинди, эзувчилар ва эзилувчилар тарзидаги антагонистик кучлар юзага келди. Эксплуаторлар ўз манфаатларини ҳимоя қилиб, меҳнат аҳлини тутқунликда сақлаш йўлларини ифодаловчи асарлар ярата бошладилар, уларда диний-мистик мотивларни, мазлум оммани итоаткорликка чорловчи ғояларни тарғиб қилдилар. Эксплуатация қилинувчилар эса зулм аҳлига нафратларини, ҳар қандай ёвуз куч устидан ғалаба қилишга қодирликларини ифодаловчи асарлар ижод қилдилар. Улар ҳаёт ҳақидаги тушунчаларини, ижтимоий-сиёсий, тарихий-фалсафий, бадий-эстетик қарашларини ифода этиш билан фольклор асарларининг ғоявий мазмундорлик жиҳатидан халқчиллигини таъминладилар. Шунинг назарда тутиб, В. И. Ленин фольклорни «халқ орзу ва умидларининг ифодаси», дея таърифлаб, меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётини бутун мураккабликлари билан тасвирлашдан ташқари

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962, 264—265-бетлар.

афкор омманинг нурли келажак тўғрисидаги фикр-ўйларини, орзу-истакларини ифодалашини ҳам таъкидлаган эди.

Илғор ғоявийлик — фольклор халқчиллигининг негизидир. Халқ оғзаки **ижоди намуналарида акс этган ижтимоий-тарихий** воқеалар ҳамisha оддий меҳнат кишилари нуқтаи назаридан баҳоланади. **М. Горький** бунинг моҳиятини шундай изоҳлаган эди: «Фольклор энг қадим замонлардан бошлаб ўзига хос равишда ҳамма вақт тарихга ҳамроҳ бўлиб келади. Фольклор Людовик XI ва Иван Грознийнинг фаолиятини ўзича баҳолайди. Унинг бу фикри монархларнинг феодаллар билан уруши халқ ҳаётида қандай каромат кўрсатганлиги масаласи билан қизиққан кишилар томонидан ёзилган баҳолардан кескин фарқ қилиб туради»¹. Албатта, ўтмишда яратилган барча фольклор намуналарида **фақатгина илғор ғоялар** ифодаланаверилмаган, унда тақдирга сиғиниш, динга ва подшоҳларга ишониш ва бож-қу шунга ўхшаш ақидаларни тасвирлаган асарлар ҳам ижод қилинган. Бироқ меҳнаткаш омма руҳиятига мувофиқ келмайдиган бундай асарларни халқники тарзида қабул қилмаслик лозим. Зотан, фольклорнинг халқ орасида яшаётган ҳамма намуналари ҳам унинг ўз ижодига тааллуқли бўлмай, **унга ёт** ғояларни ташиган намуналари ҳукмрон табақалар ижодкорлигига мансубдир. Бундай асарларнинг меҳнаткашлар муҳитига маълум даражада сингиши сабаби омманинг асрлар давомида саводсизлик касрига гирифтор қилинганлиги, маърифатдан маҳрум этиб келинганлигидадир. Октябрь инқилоби оммани ана шу асрий жаҳолатдан халос этди, унга эркин яшаш ва ижод қилиш ҳуқуқини берди, халқ ижодиётининг гуллаб-яшнаши учун барча ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни яратди. Бу ҳол фольклорнинг ғоявий моҳияти, халқчиллиги ва демократик хусусиятларининг чуқурлаш ишига хизмат қилди.

Фольклорда тасвирий воситалар ва бадияят. Фольклор қадимий сўз санъати сифатида нафақат чуқур ғоявийлиги, балки юксак бадийлиги билан ҳам ажралиб туради. Унда воқеликни ифодалашнинг дoston, эртак, мақол, қўшиқ, топишмоқ сингари хилма-хил жанрлари шаклланган. Халқ ижодиётининг воқеликни бадий умумлаштириш принципларида, шунингдек, бир қатор композицион приёмларда (чунончи, сюжет ва унинг компонентлари, образлилик, тасвирий воситалар) талай ўзига хосликлар мавжуд.

Фольклорда тасвирланган воқелик вақт (замон) эътиборига кўра ўтмишга дахлдор, шу сабабли, у ёки бу жанр табиатида, шунингдек, тил хусусиятларида ўша қадимийлик излари сақланиб қолинган. Буни бадик, кинна, олқиш ва қарғишларда ибтидоий аждоқларимизнинг сўз қудратига сиғинганликлари, шунингдек, фольклор намуналари тилида архаик ифодалар ва диалектизмларнинг яшаб келганлиги яққол тасдиқлайди. Фольклор асарлари тили — жонли сўзлашув тили бўлгани учун ҳам

¹ Горький М. Уша асар, 277-бет.

архаик ифодалар ва диалектизмлар унинг учун норма саналади. Шу хусусияти билан фольклор тили адабий жиҳатдан сайқалланган бадий адабиёт тилидан фарқ қилади. Фольклор тили муттасил ҳаракатда бўлиб, ҳамма замонларда ҳам адабий тилнинг бойиш манбаи бўлиб келмоқда.

Ўзбек халқ ижодиётида тасвирий ифода воситаларининг бадий адабиётдан фарқ қилувчи ўзига хос бутун бир системаси ишланган. Бу халқ қўшиқларидаги рамзий образлар, доимий сифатлашлар, анъанавий формулалар, турғун ибораларнинг яшовчанлиги, фольклор асарлари тилида эркаловчи, кичрайтирувчи қўшимчаларнинг кўплигида, параллелизм, муболага ва сажънинг актив ва ўзига хос қўлланилишида ёрқин кўринади.

Фольклор — коллектив ижод. Халқ озгаки бадий ижоди асарлари узоқ муддатли ижодий жараёнда, оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, устоздан шогирдга ўтиб юзага келади ва яшайди. Бадий адабиёт намунасининг муаллифи ҳам, ёзилган вақти ҳам аниқ ва маълум бўлади. Фольклор асарлари муаллифининг ноаниқлиги — анонимлиги (*грек. *anonymis* — номаълум*) ўша асарнинг қачонлардир индивидуал ижодкор томонидан яратилганлигини инкор этмайди. В. Г. Белинский айтганидек, фольклорда «машхур номлар йўқ, чунки унинг муаллифи ҳамisha халқдир. Унинг навқирон халқ ёки қабила ички ва ташқи ҳаётининг жимжималарсиз ва аниқ тасвирланган оддий ва соддагина қўшиқларини ким тўқиганни ҳеч ким билмайди... ва бу қўшиқ уруғдан уруғга, авлоддан авлодга ўтади ва вақтлар ўтиши билан ўзгариб боради: гоҳ уни қисқартиришса, гоҳ узайтиришади, гоҳ янгидан тўқишади, гоҳ унга бошқа қўшиқни улашса, гоҳ унга қўшимча қилиб бошқа бир қўшиқни тўқишади — шунда қўшиқдан дoston чиқади, фақат халқ унга ўзини муаллиф санай олади... Адабиёт — бошқа иш: энди халқ эмас, балки халқ ҳаётининг турли томонларини ўз ақлий фаолиятларида экс эттирувчи алоҳида шахслар унинг арбоби. Адабиётда шахс тўла ҳуқуқ билан майдонга чиқади ва адабий босқичлар ҳамisha шахсларнинг номи билан ажралиб туради»¹. Кўрамизки, фольклор асари қачонлардир номаълум шахс (индивид) томонидан тўқилсада, оғиздан оғизга, авлоддан авлодга ўтиш жараёнида коллектив ижодкорлиги намунасига айланади. Коллектив ижодий салоҳиятидан баҳрамандлашган ҳолда, мукаммаллашиб, гоҳвий-бадий камолот касб эта боради.

Шуни айтиш ўринлики, фольклор қадим замонларда коллективнинг оммавий ижоди сифатида юзага келиб, унинг илк намуналари коллектив ижросига мўлжалланган. Ўша замонларда шахсий ижодкор коллективдан ҳали тўла-тўқис ажралиб чиқмаган эди. Ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг такомиллаша бориши, халқ эстетик тафаккурининг ўсиши ва меҳнат тақсмотининг чуқурлашуви жараёнида даврлар ўтиши

¹ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. в 13-ти томах, т. 5, М., 1954, с. 625.

билан алоҳида ижрочилар—қўшиқчилар, эртақчилар, бахшилар, қизиқчилар, халфалар ўз маҳоратлари билан ярқираб кўрина бошладилар. Аммо бу талантлар ҳам халқ заковати билан йўғрилиб, оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, устоздан шогирдга ўтиб келган асарларни ижро этар ва, албатта, шу жараёнда ўзидан ҳам ниманидир қўшиб, шахсий маҳоратларини намоен этар эди. Тилла кампир, Султон кампир, Жолмон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Жоссоқ, Хонимжон халфа, Биби шоира, Суяв бахши, Амин бахши, Йўлдошбулбул, Султонмурод, Қурбонбек, Хидир шоир, Йўлдош шоир, Суяр шоир, Шерна юзбоши, Мулла Холназар, Ҳайбат соқи, Қундуз соқи, Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан Жонмурод ўғли, Ислоҳ Назар ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Абдулла шоир, Умир шоир, Нурмон Абдувой ўғли, Холёр Абдукарим ўғли, Бола бахши, Қодир Раҳим ўғли ва бошқалар ўз шахсий ижрочиликлари туфайли коллектив даҳоси билан яратилган асарларни авлоддан авлодга етказиб келдилар. Уларнинг баъзилари эса шу коллектив ижодкорлигига хос анъаналарга мустаҳкам таянган ҳолда ўзлари ҳам ижод эта бошладилар, аниқроғи, анъанавий дostonлар куйчиси даражасида қолиб кетмай, ижрочиликдан ижодкорлик даражасигача кўтарилди олдилар.

Фольклор — оғзаки ижод. Оғзакилик — халқ ижодиётининг яшаш ва яратилиш тарзи. Чунки у ҳали ёзув кашф қилинмаган узоқ ўтмишдаги аجدодларимиз туриш-турмушининг, дунёқараши ва эътиқодининг, кураши ва мағлубиятларининг ифодачиси сифатида юзага келган. А. А. Потебня фикрича, фольклор «хотира манбаидан», аниқроғи, хотиранинг оғиздан оғизга ўтиб юришидан туғилади. Унингча, «хотира манбаи» — бир ёки бир қанча кишиларнинг шунчаки тушунчаси бўлмай, балки бутун бир халқнинг дув-дув гапи, миш-миши, оғзаки фикридир. Бу миш-миш ёки оғзаки фикр устоздан шогирдга (отадан болага), уруғдан уруғга, авлоддан авлодга ўтиб, янги давр руҳидан, янги ижрочи ва ижодкор салоҳиятидан сайқал топиб яшайди. Бундай сайқалланиш у ёки бу фольклор асарининг шакли ва мазмунига қандайдир ўзгариш киритилиши — ниманингдир қўшилиши, ниманингдир тушириб қолдирилишида зуҳур этади. Айтайлик, бирор тарихий фактнинг унутилиши туфайли асардан туширилиб қолдирилиши мумкин. Ёки дostonдаги қўшиқ қисмининг унутилиши оқибатида у эртақ шаклида яшаши мумкин. Ёхуд, аксинча, эртақ дostonга ўсиб чиқиши ҳам мумкин. Булар оғзакиликнинг жонли ҳаракатдаги жараёни сифатида фольклорнинг яшаш тарзига хос белгилари саналади. Зотан, фольклор оғиздан оғизга ўтиб яшаса, бадий адабиёт ёзув воситасида яшайди. Фольклор асари оғзаки айтилади (эртақ, мақол, топишмоқ, ривоят, афсона, латифа, лоф ва бошқалар), ижро этилади (дoston, оғзаки драма ва бошқалар), куйланади (қўшиқ). Бадий адабиёт эса фақат ўқилади.

Фольклор асари оғиздан оғизга ўтиши туфайли шаклан ва мазмунан қанақа ўзгаришга учрамасин, бу ҳол унинг ғоявий-

бадий ва ижтимоий-эстетик қимматини туширмайди. Чунки унда ижодкор халқнинг воқеликка муносабати акс этган. Фольклор асарларининг оғиздан оғизга ўтиб узоқ асрлар давомида яшаб қолаётганининг асосий сабаби шунда.

Фольклорда анъанавийлик ўзига хос хусусиятлардан бўлиб, унинг ғоявий-эстетик моҳиятини белгилайди. Анъанавийлик халқ ижодида у ёки бу асар матнининг оғиздан оғизга ўтиш жараёнида нисбатан барқарорлигинигина англаиб қолмайди, балки ўша асарнинг авлоддан авлодга ўтиш жараёнида дастлабки ижросига хос хусусиятларни, қуйи ва шаклини, ифодавий воситалари ва қаҳрамонларини нисбатан ўзгармаган ҳолда сақлаб қолганини ҳам англатади.

Анъана — коллектив ижодкорлигининг маҳсули, шу билан бирга, фольклор асарларини коллектив ҳолда сақлаб қолишнинг ҳам ўзига хос шакли ҳисобланади. Оғзакилик фольклорнинг ўзгармас шакли бўлиб, ўз навбатида, хотирада сақламоқни, ёддан айтишни, эсламоқни тақозо этади. Ўзбек бахшишорлари орасида қирқдан зиёд анъанавий дostonларни, қанчадан қанча термаларни билган, куйлаган, яна ўзи тўқувчи — импровизаторларнинг борлиги — шу анъанавий эҳтиёжнинг ҳосиласидир. Сирасини айтганда, анъанавийлик фольклорнинггина эмас, балки халқ музыкаси, рақси ва амалий санъатининг ҳам ўзига хос белгиси саналади.

Анъанавийлик ўзининг ижтимоий-тарихий манбаларига эга. Чунончи, фольклорнинг илк намуналари ибтидоий жамиятда яратилган, уларда ўша замон кишиларининг нисбатан қарор топган урф-одатлари ва ҳаётга оид қарашлари акс этган. Бу ҳол фольклор асарлари шакли, сюжети, образлари ва мотивларининг муайян барқарорлик касб этишини таъминлаган.

Халқнинг асрлар давомида шаклланган бадий завқи — эстетик диди бор, фольклор ҳамиша шу халқона эстетик принципга амал қилиб яшайди. Бу фольклор учун объектив қонуният. Ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг халқ эстетикасига кўрсатадиган таъсири фольклордаги анъанавийликни ҳаракатга солади. Масалан, ижтимоий тафаккур тараққиёти халқ эътиқодида ясаган туб бурилишлар оқибатида бадик, кинна, бурей-бурей жанрлари, шунингдек, «Суст хотин», «Чой момо», «Барот келди» маросимлари сўниб, истеъмолдан чиқиб кетди, совет даврига келиб дoston яратиш анъанаси ҳам сўниш сари юз тутди, қўшиқ, мақол, аския, оғзаки ҳикоя каби жанрлар эса давом этмоқда, айрим янги жанрлар, жумладан, тарихий қўшиқ юзага келди. Шунингдек, анъанавий қўшиқда мотивлар ўзгарди, янги воқелик мазмунига мос образлар ва қарашлар эвазига тўлишди.

Айрим жанрлар поэтик системасида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, совет даврида тўқилган янги дostonларда, гарчи анъанавий дostonчиликка хос эпикликка, тайёр қолипларга, мотивларга суянилса-да, бироқ булар энди анъанавий дostonлардагидек ғайритабiiйлик асосида эмас, бал-

ки ҳаётӣй реалликка, объективликка асосланган ҳолда ифодаланадиган бўлди. Анъанавий дostonларнинг идеал қаҳрамонлари ғайритабиий кучлар мададкорлигида ҳаракат қилиб ғалаба қозонса, янги дostonларнинг қаҳрамонлари реал тарихий шахслар бўлиб, улар совет воқелигига суяниб ҳаракат қилади ва ўз мақсадига эришади. Бундай фарқни анъанавий дostonлар билан янги дostonлар конфликтни мисолида ҳам кўриш мумкин. Анъанавий дostonларда конфликт якка шахс манфаати тақозоси, янги дostonларда эса омма манфаатлари зарурати асосида юзага келади. Бинобарин, янги дostonлар конфликтни ҳаётӣй заминга эга ва унинг ечими ҳам реалдир.

Фольклорда вариантлик. Халқ ижодиёти намуналари жонли ижро жараёнида хилма-хил вариантлардагина яшайди. Вариантлик фольклорнинг яшаш тарзи. Вариантлик фольклор табиати, унинг яратилиши ва жонли оғзаки ижодда яшаш қонуниятларидан келиб чиққан хусусият бўлиб, у фольклор асарларининг сюжети, образлиги, поэтикаси, жанр хусусиятларини тўла қамраб олади. Бинобарин, вариант — маълум бир асарнинг жонли оғзаки эпик анъана заминида вужудга келган, бир-бирини инкор этмасдан ёнма-ён яшай оладиган ва ўзаро фарқланувчи турли-туман нусхаларидир. Чунончи, «Алпомиш» дostonининг йигирма саккиз дostonчидан ёзиб олинган ўттиз учта тўлиқ ва парчалардан иборат вариантлари маълум. Халқ орасида унинг яна талай вариантлари мавжуд.

Вариантликнинг муҳим бир хусусияти версия ичида мавжуд бўлишидир. Бинобарин, версия моҳиятан бирмунча кенг ҳодиса бўлиб, у асарда олға сурилган ғоявий концепция, шунингдек, асарнинг композицияси ва бадий тасвир воситалари жиҳатидан бир-бирдан кескин фарқ қилувчи халқ оғзаки поэтик ижодининг бир сюжет ва бир жанрдаги намуналаридан иборат. Чунончи, «Алпомиш» дostonининг ўзбек, қорақалпоқ, қozoқ ва бошқа халқларга мансуб версиялари мавжуд. Маълум бир дostonнинг бир халқнинг ўзида ҳам бир неча версияси бўлиши мумкин. Масалан, «Алпомиш», «Шири билан Шакар» ва «Соҳибқирон» дostonлари ўзбек халқи орасида иккитадан версияда тарқалган.

Шундай қилиб, вариантлик фольклор асарларининг халқчиллигини, оммавийлигини ҳамда тарқалиш чегараларини белгилайди, фольклорда кечаётган ўзгаришларнинг сабабларини аниқлашга, халқ оғзаки ижодиётида кечган ва кечаётган жараёнлар асосида ётувчи қонуниятларни очиш учун бой материал беради.

Фольклорда ижодий метод бадий адабиётдан фарқли ўларoқ, воқеликни инъикос этиш воситалари ҳамда уни типиклаштириш принципларида намоён бўлади. Халқ асарларида даврнинг тарихий руҳи реал акс эттирилиб, кенг миқёсдаги типиклаштириш принцигига амал қилинади. Чунончи, ўзбек қаҳрамонлик эпоси — «Алпомиш»да қўнғирот қабиласида пат-

риархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган дээрларда оила учун курашнинг жамият ижтимоий муносабатларида муҳим роль ўйнаганлиги Алпомиш ва Барчин образларида кенг миқёсли умумлашма ҳолда типиклаштирилган. Аммо халқ бадий тафаккури ўзининг илк босқичларида дунёни стихияли материалистик тарзда англашга, идрок этишга мойил ва қодир эди, холос. Бу ҳол реал ҳодисаларни ажабтовур мўъжизавий, фантастик фонда тасаввур қилишга олиб келди ва халқ бадий тафаккурида реаллик фантастикага йўғрилиб акс эта бошлади. Шу тариқа фольклорда фантастика ва реаллик ўзаро сингишиб, типик ҳолга айланиб борди. Масалан, сеҳрли эртақлардаги гўзал аёллар образларини кўздан кечирайлик. Уларда халқ ўзининг эстетик идеалинигина эмас, балки реал ҳаётга аёлга хос энг яхши фазилатларини ҳам умумлаштириб ифода этган. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, дунёни абстракт-идеалистик ва реалистик тасаввур қилишнинг ғалати ҳолатда ўзаро қўшилиб кетиши фольклорнинг яна бир ўзига хос хусусиятидан шаҳодат беради. А. М. Горький эътироф этганидек, фантастика ва романтика меҳнат аҳлига ўз хаёл-ўйларида ёрқин келажакни яратиш имконини берган: манзилдан манзилга тезроқ бориш истаги — «учар гилам», Гирот, Бойчибор, семурғларни; душмандан қасос олиш истаги — уртўқмоқни ва ҳ. к.ларни яратганки, кишилиқ жамиятининг ҳозирги босқичида қачонлардир сеҳрлилиқ тимсоли бўлган бу образлар тез учар самолётлар, автомобиллар, ракетаалар тарзида реаллашди.

Фольклордаги бир қатор жанрларда, жумладан, маиший-ҳаётий эртақларда, тарихий ва лирик қўшиқларда воқелиқ ҳам, қаҳрамон ҳам реал ифодаланади. Бу, шубҳасиз, халқ онгининг мифологик тасаввурлардан қутула бориб, ўз-ўзини англаши анча чуқурлашган, оилавий ва ижтимоий турмуш тарзидаги ўзгаришларни теранроқ идрок эта бориши туфайли нисбатан кейинроқ содир бўлган ҳодисадир.

Фольклор жанрларига оид жуда кўп асарларда қаҳрамонни бадий тасвирлаш принциплари муштаракдир. Халқ идеал фазилатлар эгаси бўлиб, оммани эргаштира оладиган қаҳрамоннигина тан олади. Шу сабабли фольклор асарларидаги қаҳрамон бекиёс йириклаштирилган: Алпомиш, Гўрўғли, Рустам, Равшан, Аваз, Насриддин афанди, Қал, Алдар кўса — буларнинг ҳар бирида халқ қудрати ва заковати, салобати умумлаштирилган. Шу сабабли улар ҳамиша, ҳар қанақа оғир вазиятда ҳам ғолиб чиқади ва халқ идеалини мужассамлаштиради. Тушкунлик фольклорга ётдир. Халқ бадий тафаккурида барқарор, статик (*гр. statos — турғун*) йўналишдаги қаҳрамон биринчи ўринда турганидан фольклор қаҳрамонларининг шахсий психологик характеристикаси иккинчи даражали саналган. Салбий персонажлар ҳам худди шундай принцип асосида яратилар, шу тариқа, халқ асарларида умумлашган ижобий ва салбий образлар пайдо бўлар эди. Бу

образлар эзгулик ва ёвузлик тимсоллари сифатида ўзаро курашадилар ва бу кураш эзгулик ғалабаси билан интиҳо топади. «...мен диққат-эйтиборингизни қаҳрамонларнинг чуқур ва ёрқин, бадий мукамал типлари — меҳнаткаш халқнинг оғзаки ижоди бўлган фольклор томонидан яратилганлиги фактига жалб қилмоқчиман,— деган эди М. Горький СССР Ёзувчиларининг I съездида қилган докладыда.— Геракл, Прометей, Микула Селянинович, Святогор, сўнгра эса доктор Фауст, доно Василиса, доим иши ўнгидан келадиган кулгили Иван аҳмоқ ва, ниҳоят, доктор, поп, полициячи, шайтон ва ҳатто ўлимни ҳам енгувчи Петрушка каби образларнинг мукамал чиққанига сабаб улар яратилаётганда рацио (ақл) ва интуицио (фаҳм-фаросат), фикр ва туйғунинг уйғун бўлганидадир»¹.

Фольклор асарларида ижобий қаҳрамон психологик характеристикаларда эмас, балки алоҳида ҳаётий лавҳаларда ўз хулқи, хатти-ҳаракати ва қилиқлари билангина кўрсатилади. Фольклор образлари системаси қатъийлашган ижобий ва салбий типлардан иборат: дostonларда қаҳрамон ва унинг душмани; эртакларда доно деҳқон ва золим бой, заковатли чол ва тентак подшо; ўғай она ва жафокаш қиз каби. Асар сюжети ҳам контраст асосда қурилар, конфликт ҳам ана шунда зуҳур этар, композиция ва воқеалар йўналиши ҳам шу асосда кечади. Буларнинг барчасида халқона оддийлик сезилиб туради.

Шундай қилиб, фольклор асарлар ўзига хос реалистик метод асосида яратиладики, бу реалистик метод ёзма адабиётдаги методдан воқеликни ҳаддан зиёд умумлаштириши, қаҳрамонни беҳад йириклаштириши, унинг шахсий турмушини деталлаштирмай, психологик мураккабликда кўрсатмай, фантастик тасвир уйғунлигида типиклаштириши каби хусусиятлари билан фарқ қилади.

Фольклор ҳақидаги фан — фольклоршунослик бўлиб, халқ оғзаки бадий ижодиётининг сўз санъати сифатидаги хусусиятларини, фольклорнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққиёт босқичларини, ундаги ижодий жараён ва яшаш тарзи қонуниятларини, ҳаётий мазмуни, ижтимоий табиати, ғоявий моҳияти, бадий ўзига хослиги, жанрларининг спецификаси, шунингдек, ёзма адабиёт билан муносабати — ўзаро таъсири, алоқалари ва типологияси, поэтикаси, методи каби масалаларидан баҳс юритади. Фольклоршунослик илми билан шуғулланувчи мутахассис — фольклоршунос деб юритилади.

Фольклоршунослик социология, этнография, тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, санъатшунослик, музикашунослик ва бошқа фанлар билан алоқадорликда иш кўради. Чунки фольклор синкретик сўз санъати сифатида санъатнинг барча турлари билан чамбарчас боғланган.

¹ Горький М. Ўша асар, 270- бет.

Фольклоршунослик адабиётшунослик фани билан ҳам узвий алоқадорликда иш кўрса-да, улар ўртасида бир-биридан фарқ қилувчи хусусиятлар мавжуд. Чунончи, фольклор асарларининг ғоявий-эстетик таҳлили фольклоршунослик қонуниятлари талаби билан амалга оширилса, бадий адабиёт таҳлили адабиётшунослик қонуниятларига мувофиқ равишда амалга оширилади. Бунда адабиётшунос ўзи ўрганаётган муаммога дахлдорлик ва тайёр материалга эга бўлса, фольклоршунос бундай имкониятга эга эмас. **У ўрганишга чоғланган муаммосига тааллуқли** материални халқдан йиғишдан бошлайди. Бу жараённинг ўзига хослиги ва қийинчилиги шундаки, у фольклоршуносдан узоқ муддатли йиғувчилик фаолияти билан шуғулланишини тақозо этади. Ёзиб олинган у ёки бу фольклор асарининг қай бир маросимга дахлдорлигига, куйига, театр элементларига эгаллигига, тилининг жонлилигига эътибор беришни ҳам у диққат марказида тутмоғи лозим. Бунинг учун ўша тўловчининг ўзи шу соҳалардаги билимлардан хабардор бўлмоғи шарт.

Фольклоршунослик фани уч тармоқдан таркиб топган:

1. Халқ ижодиёти намуналарини тўплаш. Фольклоршунослик, даставвал, халқ ижодиёти намуналарини ёзиб олиш (тўплаш)дан бошланади. Бу жараён яққа, шахсий ташаббус ва коллектив тарзда уюштирилган илмий экспедиция шаклларида амалга оширилади.

2. Халқ оғзаки ижоди бўйича тўпланган намуналарни нашр этиш. Бу соҳа фольклор матншунослиги (текстологияси) саналади. Бунда у ёки бу фольклор асарининг вариантлари чоғиштирилиб, ғоявий-бадий жиҳатдан баркамоллини танлаб олишга, ҳар бир асарнинг жонли ижро хусусиятларини тўла ва мукаммал сақлаб қолишга, тилининг жонли ифодалигига хос табиийлигини таъминлашга алоҳида эътибор берилади. Ўзбек фольклоршунослиги бу соҳада бой тажриба тўплади. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ўзбек тилидаги беш томлик «Булбул тароналари» ва рус тилидаги уч томлик «Песня Булбуля» куллийети, шунингдек, эллик томга мўлжалланиб чиқарилаётган «Ўзбек халқ ижоди» серияси ана шу тажрибанинг жиддий самараларидир.

3. Халқ оғзаки бадий ижодини тадқиқ қилиш. Маълумки, халқ қўшиқлари куй билан алоқадор, маълум қисми рақс билан уйғунликда ижро этилади. Фольклоршунос ана шу хусусиятларни комплекс ўрганиш мақсадида музикашунос ва хореографлар билан ҳамкорлик қилади.

Фольклор асарлари халқ урф-одатлари, расм-русумларини чуқур акс эттиради. Бу жиҳатдан маросим фольклори жанрлари алоҳида ажралиб туради. Ана шу жараёнларни тадқиқ этишда фольклоршунос этнографияга таянади. Акс ҳолда, унинг тадқиқоти бир ёқлама бўлиб қолади.

Халқ оғзаки ижоди асарлари тилининг ўзига хослиги шевашунослик (диалектология) билан ҳамкорликда ўрганилса, шу асарларда акс этган халқ педагогикаси (этнопедагогика) илмий педагогика билан ҳам ҳамкорликда иш кўради. Шундай қилиб,

Фольклор ўзига хос бўлганидек, у ҳақидаги фан — фольклоршунослик ҳам ўзига хосликка эга.

Марксизм-ленинизм классиклари фольклор ҳақида

Марксизм-ленинизм таълимоти халқ оғзаки поэтик ижодиётини ўрганишнинг методологик асоси ҳисобланади. Бу таълимот К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Лениннинг халқ оғзаки ижодиётига бўлган муносабати жараёнида шаклланган қарашларида ўз ифодасини топган.

К. Маркс ва Ф. Энгельслар меҳнат аҳлининг оғзаки ижоди-га алоҳида қизиқиш билан қараганлар. Улар ўз халқлари фольклоринигина эмас, бошқа халқларнинг ҳам оғзаки поэзиясини, чунончи, скандинавия сагалари, ирланд қўшиқлари, рус билиналарини яхши билганлар. К. Маркс дам олиш пайтларида катта қизини ёнига, кичигини тиззасига ўтқазиб, уларга немис халқининг тарихий ҳикоялари, грек мифологиясидан намуналар, инглиз ва славян эртакларини айтиб берган. У, хусусан, машҳур қўшиқчи Ж. Риссе ижросида ирланд халқ қўшиқларини мириқиб тинглаган. Ф. Энгельс эса, Ж. Риссе илтимосига кўра, ирланд халқ қўшиқлари тўпламига сўз боши ёзди, Йозеф Геррсс нашр этган «Немис халқ китоблари» тўпламига тақриз ёзиб, унинг ютуқ ва камчиликларини чуқур таҳлил этди. Шунингдек, у фольклор масалаларига бағишлаб, «Зигфрид ҳақида афсона ва немис революцион ҳаракати», «Рейндаги тантанали байрамлар», «Брея имоми» мақолаларини ёзди. Данияликлар халқ қўшиғи «Барин Тидман»ни ёзиб олди ва К. Марксга йўллар экан, унинг «дворянларга қарши қаратилганлиги»ни алоҳида таъкидлади. К. Маркс ва Ф. Энгельс халқ ижодиётига, аввало, унинг халқ революцион уйғонишини қанчалик ифода этганлиги нуқтаи назаридан ёндошдилар.

К. Маркс немис социал-демократлари айрим раҳбарларининг герман пролетариати сиёсий курашга ҳали тайёр эмаслиги ҳақида аюҳаннос солаётганликларини фош этиб ёзган эди: «Аввало, сиз тўқувчилар қўшиғини, шу мардонавор кураш **шиорини** эсга олинг, бунда ўчоқ, фабрика, округ лоақал тилга ҳам олинмайди, лекин бунда пролетариат дарҳол ғоят аниқ қилиб, кескин, бетакаллуфлик билан қатъий равишда ўзининг хусусий мулкдорлар жамиятига қарши туришини ҳаммага маълум қилади. Силезия қўзғолони худди француз ва инглиз ишчи қўзғолонлари тамомлаган нарсадан, худди пролетариатнинг моҳиятини билишдан бошланади»¹. К. Маркс қадимги греклар фантазияси билан яратилган Прометейни ҳақиқат учун баҳодирлабча курашган халқ қаҳрамони сифатида бутун умрга севиб қолди. Ф. Энгельс эса «Нибелунглар ҳақида қўшиқ» қаҳрамони — Зигфриднинг мафтун эди.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик. 1 т. «Ўзбекистон», Тошкент, 1975, 540-бет.

К. Маркс ва Ф. Энгельснинг фикрича, чинакам халқ ижоди жамиятнинг нафақат сиёсий, балки ахлоқий ва бадий қарашларини ҳам шакллантиради. «Халқ китоби,— деб ёзган эди Ф. Энгельс,— ўзининг оғир меҳнатидан кечқурун ҳориб қайтган деҳқоннинг кўнглини очмоғи, вақтини хуш қилмоғи, руҳини кўтармоғи, машаққатли меҳнатини эсидан чиқаришга ёрдам бермоғи, унинг тошлоқ ерини боғ-бўстонга айлантирмоғи керак: у ҳунарманднинг устахонасини ва тинкаси қуриган шогирднинг аянчли кулбасини поэзия дунёсига, олтин саройга айлантирмоғи, бесўнақай маъшуқасини гўзал маликалардек қилиб кўрсатмоғи керак: шунингдек, бундай китоб таврот билан бир қаторда, уларнинг ахлоқий туйғуларини равшанлаштирмоғи, ўз кучини, ўз ҳуқуқини, ўз эркини англаб олишларига кўмаклашмоғи, уларда жасурлик, ватанга муҳаббат уйғотмоғи керак»¹. Бу халқ оғзаки ижодиётининг ижтимоий вазифаларининггина эмас, балки эстетик-тарбиявий функциясининг ҳам маҳобатли эътирофи ҳисобланадики, ўзбек халқи яратган кўркем дostonлар, ажойиб-ғаройиб эртақлар ва қиссалар, жўшқин ва маънос қўшиқлар неча-неча асрлар оша мазлум омма учун шундай вазифани бажариб келмоқда.

К. Маркс ва Ф. Энгельс мифология ва халқ эпослари образларини тарихий таҳлил қилишнинг классик намуналарини кўрсатдилар, улар ана шу образлар воситасида жамиятга хос муносабатларни, чунончи, ибтидоий одамларнинг оила-қариндошлик алоқалари, ҳуқуқий ва ахлоқий тасаввурларини ўрганиш мумкинлигини намойиш этдилар.

К. Маркс ва Ф. Энгельс халқ ижодиётининг тарихий манба сифатида қўллаб, фольклорнинг ҳаётдан узоқлиги, воқелик билан боғланмаганлиги ҳақидаги сохта назарияларни чилпарчин қилдилар ва шу аснода улар халқ ижодининг келиб чиқиши — генезиси, халқ эстетикасини ривожлантиришда пролетариатнинг роли сингари назарий муаммоларни ҳам материалистик асосда ҳал қилиб бердилар. Улар фольклорнинг келиб чиқиши проблемасини инсоният маданияти тараққиётининг умумий масалаларига боғлиқ ҳолда ҳал қилдилар. Бундай қарашлар уларнинг «Табиат диалектикаси», «Сиёсий иқтисод танқиди»га кириш», «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши», «Қадимги германлар тарихига доир» асарларида ифодаланган.

К. Маркс ва Ф. Энгельс халқ ижодиёти инсоннинг ижтимоий-фойдали меҳнати жараёнида туғилганлигини тасдиқлайдилар. Уларнинг талқинича, бошда ижод ғайри-шуурий ҳолда бўлган. Ижодкор ғайри-ихтиёрий тарзда — моҳиятини тушунмаган ҳолда ижод этар эди. Чунончи, овчи чўққида ҳайвон расмини беихтиёр чизар ёки уни қандай қилиб ов қилганлигини уруғдошларига айтиб бера туриб, бадий образ яратаётганини ўзи англамас эди. Шу тарзда «санъат асари» амалий мулоҳа-

¹ Уша асар, II т., 547-бет.

залар замирида туғиларди: расм овчига йўл кўрсатар, рақс қушлар ва ҳайвонлар ҳаракатини такрорлаш асосида кўринмасдан уларга яқинлашиш йўли вазифасини бажарса, қўшиқ меҳнат жараёнининг ритмик регулятори — созловчиси, тартибга солувчиси эди.

Ибтидоий жамиятда фольклор «ҳаёт билан муттасил кураш» воситасига айланиб шаклланди. Қоялардаги тасвирлар, болта ва бошқа меҳнат қуролилари «инсоннинг табиий туйғуларини» ҳам шакллантира борди, ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, бадий ижод қилиш иқтидорларини уйғота бошлади, улардаги маънавий кучнинг «қўпол амалий эҳтиёжлари» асирлигидан қутилишга кўмаклашди. Албатта, энг қадимий меҳнат қуроли — болтанинг ихтироси халқ санъатининг ифодаси бўла олмас, лекин ибтидоий инсон унда ўз «ижодиётини» кўриб, қанотбахшлик туйғусини кечарди. Аста-секинлик билан ана шу туйғуни такрорлаш ва такомиллаштириш эҳтиёжга айлана борди. Энди ибтидоий инсон учун болтага даста ясаш камлик қилар, шунинг учун у ўша дастанинг яхши ва қулай бўлиши зарурлигини англаб етди. Натижада, меҳнат қуролининг кўркам ва қулайлиги учун кураш эстетик тафаккур ривожига туртки бера борди. Одамлар энди меҳнат қуролига турлитуман расмлар чизадиган бўлдилар. Бошда овчи қандай ов қилганлигини фактлардан чекинмай ҳикоя қилган бўлса, энди ҳаёт тажрибасини қўшган ҳолда, ҳаёт эпизодларини бир-бирига солиштирган ҳолда, кўрган-кечирганлари билан бойитган ҳолда ҳаёлига эрк бериб ифодалайдиган бўлди. Ҳаёлига эрк бериш замирида ибтидоий одамда эстетик туйғу шакллана борди, гўзалликни англаши теранлашди, гўзаллик мезони ҳақидаги тушунчаси такомиллашди ва шулар заманида халқ оғзаки поэтик ижодиётининг дастлабки асарлари юзага келди. «Инсониятнинг тараққиётига жуда кўп таъсир кўрсатган бу энг улуг заковат — ҳаёлот одамзодга қудратли таъсир кўрсатиб, энди оғзаки адабиётни: мифлар, афсоналар, ривоятларни ярата бошлади»¹, — деб таъкидлайди К. Маркс.

Гайришуурий бадий ижод босқичи аста-секин санъатнинг воқеликка эстетик муносабати чуқурлаша борган давр билан алмашина борди. К. Маркс «Льюис Г. Морганнинг «Қадимий жамият» китобининг конспекти» асарида бу даврнинг қачондан эътиборан бошланганини шундай изоҳлайди: «Одамнинг олий хусусиятлари варварликнинг қуйи босқичида тараққий эта бошлади. Ўз қадр-қимматини билиш, сўзамоллик, диний ҳис-туйғу, ҳалоллик, тўғри сўзлик, ботирлик, қахрамонлик эндиликда киши табиатининг умумий хусусиятлари бўлиб қолди, аммо шу билан бирга шафқатсизлик, сотқинлик, мутаассиблик ҳам пайдо бўлди. Дин соҳасида шахсий худолар ва улуг руҳ ҳақида ғира-шира тасаввур билан бир қаторда табиат кучларига сиғиниш расм эди; ибтидоий шеърят, ~~ушунинг учун улар ва~~ ~~таърих~~»

¹ Уша асар, I т., 260- бет.

лар — булар ҳаммаси шу даврга мансуб»¹. Шундай қилиб, оғзаки сўз санъатининг пайдо бўлиши ибтидоий «ёввойиликдан» «варварлик»ка ўтганидан кейин, унинг сўнгги босқичида реаллашди.

Фольклорнинг илк асарлари мифлар, афсоналар ва ривоятлар эди. Буржуа олимлари мифология ва динни бир-бирига тенглаштириб, халқ ижоди даставвал дин таъсирида юзага келди, деган назарияни илгари сурадилар. К. Маркс ана шу назариянинг реакцион моҳиятини очиб: «Греklar санъатига греk мифологияси, яъни халқ фантазиясида онгсиз-бадий тарзда аллақачон қайта ишланган табиат ва ижтимоий формаларнинг ўзи замин бўлди»²— деб ёзган эди К. Маркс ва Ф. Энгельс дин ва мифология — бир нарса эмас, улар бир-биридан моҳият этибори билан фарқ қилувчи ҳодисалар эканлигини уқтирдилар. Уларда қадимги инсон идеологиясининг турли қирралари акс этган: дин «стихияни қадрлаш», унга сиғинишни ифодалаб, «шахс» ғоясини тасдиқласа, мифология «хаёлот» шакли, ҳаётни бадий идрок этиш воситаси эди. Шу мантиқдан келиб чиқиб, марксизм мифологияни инсониятнинг ибтидоий жамиятда маданият соҳасида эришган бош муваффақияти сифатида баҳолайди.

К. Маркс ва Ф. Энгельс фольклор тақдири билан ҳам қизиқдилар, феодализм ва капитализм шароитида унинг ривожланиш хусусиятларини кўрсатдилар. Улар инсон маданияти формаларининг нотекис ривожланиши қонуниятини очдилар. Антик санъат, унинг таркибий қисми бўлган греk эпоси инсоният цивилизацияси тонгида юзага келган эди. Шунга қарамай, улар «жаҳон тарихида босқич» бўлиб қолдилар ва ҳамон инсониятга бадий завқ улашиб келадилар. Шу хусусияти билан греk эпоси ҳамон санъатнинг классик намуналари ва нормаси бўлиб қолмоқда. Ана шу ҳодиса асосида К. Маркс санъатнинг баъзи бир формаларининг, чунончи, эпоснинг бу даражадаги тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиётига мезон бўла олмаслигини, улар ўзининг классик шаклида санъат тараққиётининг фақат илк босқичидагина яратилиши мумкинлигини таъкидлади. У шундай ёзади: «порох ва қўрғошин чиққан даврда Ахиллеснинг пайдо бўлиши мумкинми? Ёки умуман, ҳарф босиш станогии ва айниқаса, босмаҳона машинаси кашф этилган замонда «Илиада» асарининг ёзилиши мумкинми? Ахир, ҳарф босиш станогии пайдо бўлиши билан дostonлар, ашулалар ва музаларнинг ва, демак, эпик поэзия учун зарур бўлган шарт-шароитларнинг йўқолиб кетиши муқаррар бўлиб қолмайдими?»³. Аммо К. Маркснинг бу хулосасидан феодализмдан капитализмга — саноат ривож топган жамиятга ўтган сайин халқ оғзаки ижоди сўниб боради, деб ҳукм чиқармаслик лозим. Чунки

¹ Уша асар, I т., 260-бет.

² Уша асар, I т., 129-бет.

³ Уша асар, I т., 129-бет.

К. Маркс бутун фольклор ҳақида эмас, балки унинг классик шаклларида бири бўлган эпос ҳақидагина мулоҳаза юритаётир. Бунинг маъноси шуки, жамият тараққий этган сайин унинг оғзаки ижодида ҳам нимадир сўнади, нимадир янгиланади, аммо ривожланиш давом этади.

В. И. Ленин улуг устозлари ғояларини янги тарихий шароитда янада тараққий эттирди. У ҳам халқнинг ўзига хос санъатини буюк муҳаббат билан севди. Шарқ ва Ғарб халқлари фольклорига қизиқди, бутун умри давомида халқ оғзаки ижодига қизиқиш билан қаради. Рақс ва қўшиқдан ташкил топган халқ оммавий сайилларини, карнавалларни ёқтирди. Укаси М. И. Ульянов унинг ҳақида «музыка ва қўшиқни жуда севарди, ўзи ҳам яйраб куйлар ва бошқаларнинг қўшиғини тингларди», — деб хотирлаган эди. Айниқса, ишчиларнинг революцион қўшиқларидан беҳад қувонарди².

В. И. Ленин жуда кўп халқ мақолларини, қўшиқларини ва эртактлардаги образларни билар, нутқ ва мақолаларида ўз фикрининг ёрқинлигини таъминлашда улардан моҳирона фойдаланар эди. Гражданлар уруши шиддатли кечаётган бир шароитда маданий қурилиш масалалари билан шуғулланишга ҳам вақт топди. Социалистик шароитда халқ поэзиясининг тақдири билан қизиқиб, унинг ташкилий масалаларини ҳал қилишга ҳам эътибор берди. У 1918 йилда чоризм шароитида қийин аҳволда яшаган, аллақандай «куроқ» қўшиқларни ташвиқ қилиб, асосан, ҳаваскор коллектив ҳуқуқида юрган рус халқ хори раҳбари М. Е. Пятницкийни Кремлга чақириб суҳбат қурди. Аҳвол билан яқиндан танишгач, ана шу ҳаваскор коллективни рус Давлат хорига айлантириш ва репертуарини чинакам халқ қўшиқлари асосида қайта қуриш ҳақида кўрсатма берди. Ҳозир Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР халқ артисти М. Пятницкий номи билан юритилувчи бу коллектив халқ қўшиқлари тарғиботчиси сифатида бутун дунёга довруқ ёйган. Сирасини айтганда, В. И. Лениннинг халқ қўшиқларига ташвиқот воситаси сифатида қарашлари 1913 йилда вафотига 25 йил тўлиши муносабати билан ёзилган «Евгений Потье», шунингдек, «Германияда ишчи хорларининг ривожланиши» сингари мақолаларида баён қилинган эди. У жаҳон пролетариатининг революцион гимни бўлган «Интернационал» қўшиғи муаллифини «қўшиқлар орқали ташвиқот юргизувчи энг улуг тарғиботчи»³ деб атаган эди. Шу тариқа доҳий қўшиқ орқали социализмни тарғиб қилиш таълимотини яратди.

В. И. Ленин, юқорида тилга олинган икки мақоласини истисно қилганда, фольклорга бағишлаб алоҳида мақола ёзгани йўқ. Шунга қарамай, унинг санъат ва адабиётга оид қатор назарий

¹ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине в 5-ти т., Т. I, М., 1968, с. 154.

² Уша асар, 65-, 117-, 236-бетларга қаранг.

³ В. И. Ленин адабиёт тўғрисида. «Ўзбекистон», Тошкент, 1974, 141-бет.

хулосалари халқ ижодиёти масалаларига ҳам бевосита дахлдордир. Чунончи, «халқ» тушунчаси синфий моҳияти, ҳар бир миллий маданиятда икки маданиятнинг мавжудлиги, индивидуал ва коллектив ижодининг қўшилуви ҳамда «пролетар маданият»га оид назарий қарашлари, фольклорнинг ўзига хослигига оид назарий масалаларни марксча-ленинча эстетика асосида ёритилишда муҳим методологик аҳамиятга эга.

Маълумки, буржуа идеологлари «халқ» тушунчасида синфий моҳият кўрмас эдилар. В. И. Ленин уларни фош этиб: «Халқ бутун бир халқдаги одамлар йиғиндисидан иборат эмас, балки халқ турли манфаатларни кўзлаган синфлардан ташкил топган»¹,— деб халқнинг социал-синфий моҳиятини тўғри ва аниқ белгилаб, тарихий тараққиётда тутган ролига сиёсий ва фалсафий нуқтаи назардан объектив баҳо берди. Бу баҳо халқ ижодиётининг синфийлигини англашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, марксизмнинг халқ китобларига танқидий қараш ҳақидаги таълимотининг давоми ва янги шароитда тўлдирилиши бўлди. В. И. Ленин халқ ижодиётига синфий нуқтаи назардан ёндашиш таълимотини яратди. Унинг ҳар бир миллий маданиятда икки маданият — буржуазия маданияти (ҳоким маданият сифатида) ҳамда демократик ва социалистик маданият элементлари (гарчи ривожланмаган бўлса ҳам) мавжудлиги, ҳар бир миллатда эксплуататорлар билан бир қаторда меҳнатқашлар оммаси ҳам борлиги ҳақидаги таълимоти ана шу заминда юзага келди.

В. И. Лениннинг бу таълимотлари яратилишида, шубҳасиз, унинг халқ поэтик ижодини қизиқиб ўрганганлиги ва унда «халқнинг орзу ва умидлари»ни кўра билганлиги муҳим роль ўйнади. Бу жиҳатдан В. Д. Бонч-Бруевичнинг тубандаги хотираси эътиборга сазовор. В. И. Ленин В. Н. Добровольскийнинг «Смоленск этнографик тўплами»ни кўздан кечирар экан, ундан олган таассуротини В. Д. Бонч-Бруевичга шундай баён этади: «—Жуда қизиқ материал экан!— деди у менга эрталаб ёнига кирганимда:— Мана бу китобчаларга бир сидра кўз югуртириб чиқдим, лекин уларнинг барини умумлаштириш, социал-сиёсий жиҳатдан қараб чиқиш учун ё қўл тегмайди, ёки истак йўқ, ахир бу материалларга суяниб халқнинг орзу ва умидлари ҳақида ажойиб асар ёзса бўлади»². Ёки Н. Е. Ончуковнинг «Шимолий рус эртаклари» тўпламини ўқиб чиққач, ҳаяжонини шундай ифодалаган эди. «Қаранг! Мен варақлаб чиққан Ончуковнинг эртакларида ажойиб гаплар бор. Адабиёт тарихчиларининг эътиборини ана шуларга тортишимиз керак. Булар бизнинг кунларда халқнинг психологиясини ўрганиш учун ўта керак ва муҳим бўлган чинакам халқ ижодидир»³. В. И. Ленин халқ эртакларидаги фантастиканинг воқеликка муносабатига

¹ Воспоминания о В. И. Ленине. Т. I, М., Гослитиздат, 1956, с. 97.

² В. И. Ленин адабиёт тўғрисида, 349- бет.

³ Уша асар, 349- бет.

алоҳида эътибор берди. Эртактлардаги «қиличнинг қирқ газ чўзилиши», «қовоқдан номаълум кишилар чиқиб шоҳ аскарларини дўппослаши», «балиқни таги йўқ қозонда олов ёқмасдан қовуриш», «бойнинг бир танга учун ўлиб-тирилиши», «баққолнинг тўнкага айланиши», «қознинг эшак тўқимига ўралиши» каби уйдирма-бадий тасвирларнинг ҳақиқат билан муносабатини очар экан: «Ҳар қандай эртакта ҳақиқат элементлари бўлади»¹— деган хулосани ўртага ташлайди.

В. И. Ленин эртактлардаги антропоморфизм (нарсалар, ҳайвонлар, ҳашаротлар, қушлар ва ўсимликларнинг инсонлаштирилиши) ҳодисасига, яъни инсон сингари гапиришларига ҳам муносабат билдиради. У бу ҳодиса эртактларда қизиқарлиликни таъминлаганлигини, унинг тагида халқ педагогикаси яширинганлигини кўра билди: «...мен болаларнинг гўзал эртактларни яхши кўришларини жуда яхши тушунаман... агар сиз болаларга, хўроз билан мушукни одам тилида гаплаштирмай, эртакт айтиб берсангиз, улар бундай эртакка сира қизиқмас эдилар², — деб ёзган эди у. Шу зайлда доҳий халқ эртактларида фантастикани юзага келтирувчи антропоморфизм усулининг моҳиятини реал воқеликка муносабат замирида асослаб беради.

В. И. Ленин В. Далнинг «Рус халқ мақоллари» тўпламини муҳаббат билан ўқиди, бу тўплам унинг иш столида мудом турар эди. Бу ҳақда В. Д. Бонч-Бруевич шундай ёзади: «...Владимир Ильич бир куни Далнинг рус тили луғати (бу китоби унинг столи ёнидаги жавонда турар, Ильич бу китобни доимо ўрганар эди) китобида келтирилган матал ва мақоллар билан қизиқиб қолгани эсимда»³. Доҳий халқ мақолларининг ихчам ва сиқик бўла туриб, катта социал-фалсафий мазмун ташишини мамнуният билан қайд этади, уларни халқ донолиги, халқ даҳоси рамзи тарзида юксак баҳолайди: «Жуда соз, жуда яхши! Ана шулардан ёзувчиларимиз ўргансалар экан, бир жумла билан чилпарчин қилиб ташлайди-я... Катта мақоллар тўпламини тузиш керак. Бу эса ёзувчиларимиз ва нотиқларимиз учун катта бир ҳазина бўлиб хизмат этади»⁴. Айни чоқда у халқ мақоллари ва маталларининг беҳад оммавийлиги ва илғор демократик ғояларни ташишини кўзда тутиб: «Шу хилда учуриқ сўзлар ҳам бўладики, бундай сўзлар ғоят мураккаб ҳодисаларнинг моҳиятини жуда аниқ ифодалаб беради»⁵,— деган эди. Шу сабабли доҳий ўз нутқ ва асарларида улардан ғоят унумли ва ўринли фойдаланди⁶.

В. И. Лениннинг халқ оғзаки поэтик ижодига бундай ижобий муносабати, уни қўллаб-қувватлаши Октябр инқилобидан

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 36-том, Тошкент, 1978, 21-бет.

² Уша асар, 21-бет.

³ Бонч-Бруевич В. Д. Ленин поэзия ҳақида, 349-бет.

⁴ «Литературный современник», 1940, № 1, с. 10.

⁵ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 25-том, Тошкент, 1976, 157-бет.

⁶ Бабушкин Н. Ф. Фразеологические обороты в сочинениях В. И. Ленина. Русский фольклор. Т. 1, М—Л., 1956, с. 5.

жеинги тарихий шароитда фольклорни тўплаш, нашр этиш ва тадқиқ қилиш ишларини жонлантириб юборди. Унинг назарий хулосалари марксизм таълимотининг янги тарихий шароитдаги давоми бўлиб, марксча-ленинча эстетик таълимотнинг бир бутунлигини таъминлади ва халқ ижодиётини ўрганишнинг, совет фольклоршунослигининг методологик асосига айланди. КПСС халқ ижодиётини ривожлантиришда ҳамisha марксча-ленинча эстетик таълимотга амал қилиб келмоқда ва тарихий тараққиёт талабларидан келиб чиққан ҳолда уни бойитмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

- К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик. Тошкент, 1- том, 1975; 2- том, 1977.
- В. И. Ленин адабиёт тўғрисида. Тошкент, 1974.
- Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 25- том, Тошкент, 1976.
- Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 36- том, Тошкент, 1978.
- Воспоминание о Владимире Ильиче Ленине в 5- ти томах. Т. 11, М., 1968.
- Ленинское наследие и изучение фольклора. Л., 1970.
- Мансур Афзалов, Қомил Имомов. В. И. Ленин ва халқ оғзаки ижоди. Ўзбек совет фольклори масалалари. Тадқиқотлар. 1- китоб, Тошкент, 12—17- бетлар.
- Гусев Е. Эстетика фольклора. Л., 1967.
- Пропп В. Я. Фольклор и действительность. Л., 1974.
- Аникин В. П., Круглов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество. Л., 1983.
- Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество М., 1983.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРНИНГ УРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Жамият етуклиги, ижтимоий онг теранлиги ва инсон маънавий дунёсининг бойлигини таъминлашда фольклорнинг роли ва аҳамияти белгиловчи бўлган. Шунинг учун ҳам фольклор намуналарини тўплаш, уни ўрганиш ва замон хизматига қўйиш, у ёки бу ҳодисани асослашда ундан фойдаланиш барча даврларда ҳам долзарб бўлган. Тарихий, илмий ва адабий асарлар муаллифлари турли мақсадларда баъзан ўзгартирилган ва қайта ишланган шаклда, кўп ҳолларда эса, мазмуний баён тарзида фольклор намуналарига мурожаат этганлар. Бу жараёнда ҳатто маълум маънода фольклор асарларини ёзиб олишдаги биринчи тажрибалар ҳам кўзга ташланади (XI асрнинг буюк олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган фольклор материаллари бунга яққол мисол бўла олади).

Қадимги дунё сайёҳлари ва тарихчиларининг афсона ва ривоятлар, турли-туман урф-одат ва маросимлар ҳақидаги қайдлари, шунингдек, ёзма тош битиклар даврдан бошланган бу жараён адабиёт ва санъатнинг тарихий ривожланиш характери билан боғлиқ ҳолда турлича мазмун ва шаклларда бизнинг кунларимизгача давом этиб келмоқда. Бошқача қилиб айтганда, фольклор асарлари яратилганларидан кейин ўзларининг табиий шaroитларида, оғзаки ижро жараёнида қуйланиш, айтилиш, ўйналиш, кўрсатилиш, тарқалиш ва «қайта ижод этилиш» билан бирга иккинчи шаклда ҳам яшашда давом этадилар. Аммуларнинг иккинчи шакли, яъни фольклор намуналарининг тарихий ва адабий ёдномаларда, ёзувчи ва бастакорлар асарларида зуҳур бўлиши — фольклоризмлар тарихи халқ ижодини ёзиб олиш ва ўрганиш тарихи эмас. Шу маънода ўзбек халқ оғзаки ижодига фольклористик мақсадларда қизиқиш, уларни ёзиб олиш ва ўрганиш ишлари XIX асрнинг II ярмидан бошланди.

Ўзбек фольклоридан айрим намуналарни дастлаб ёзиб олувчи, текширувчи ва нашр этувчилар ўтган асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаган рус ориенталистлари, сайёҳлари, элчилари чор маъмуриятининг расмий кишилари бўлган. Уларнинг кундаликлари ва асарларида ўзбек халқининг маиший турмуши, урф-одати, оғзаки ижоди бўйича муҳим қайдлар мавжуд: халқ ўйинлари, масхарабозлар, қизиқчилар, сайиллар ҳақида таассуротлари баён қилинган; баъзан оғзаки драмаларнинг, ай-

рим эртакларнинг тафсилотлари қайд этилган. Жумладан, А. А. Кушакевич «Фарҳод ва Ширин», Н. Ляпунова «Ширин қиз» афсоналарини, А. Васильев «Ҳирситдин полвон», «Шаҳзода Назар Муҳаммад ва малика Назар биби», А. Н. Самойлович «Аннамурад бобо», «Эрни эр қилган хотин» эртакларини нашр эттирганлар. А. Ф. Эйхгорн ва В. В. Лейсеклар бир қанча халқ куйларини ёзиб олганлар.

Ўзбек халқ эртаклари, топишмоқлари, мақол ва маталлари ҳамда оғзаки театр материалларини тўплаш ва нашр этишда, айниқса миссионер Н. П. Остроумовнинг хизматлари катта бўлди. У аслида миссионерлик мақсадларини кўзлаган бўлса-да, бу соҳадаги ишлари объектив равишда ўзбек фольклорини ўрганишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Н. П. Остроумов бир неча марта ўзбек халқ эртакларини нашр этди, топишмоқлар тўпланини тузди, ўзбек халқ театри, этнографиясига оид бир қанча материалларни эълон қилди. У ўз тўпламларини сўз боши ва изоҳлар билан таъминлаган. Н. П. Остроумов ишларида, фольклоршунослик талаблари нуқтаи назаридан қараганда, муҳим камчиликлар бўлса-да, бироқ улар совет даврида тўпланган оғзаки ижод асарлари билан қиёсий ўрганиш учун нодир манбалик вазифасини ўтайди. Улар айниқса, оғзаки ижод намуналарининг тарқалиши, яшаши ва вариантлашувига доир назарий масалаларни ёритишда катта аҳамият касб этади.

Худди шу даврлардан бошлаб ўзбек фольклорининг айрим намуналари дунё миқёсида ҳам танила бошлади. Бунда венгер олими ва сайёҳи Ҳ. Вамберининг хизматлари каттадир. У 1867 йилда Лейпцигда нашр этилган «Чиғатой тили дарслиги» хрестоматия-қўлланмасида юздан ортиқ халқ мақолларини, «Юсуф билан Аҳмад» дostonидан олинган парчаларни немисча таржимада ўзбекча матн билан биргаликда нашр этди. 1911 йилда эса, «Юсуф билан Аҳмад» дostonининг Хоразм версиясини тўлалигича нашр этишга муваффақ бўлди.

XIX асрда айрим фольклор ва китоб ишқибозлари, шунингдек, бахшилар ташаббуси билан халқ дostonларининг айрим қўлёзма нусхалари юзага кела бошлайди ва улар нусха кўчириш, кейинроқ эса, типографик ҳамда литографик усулда нашр этиш орқали халқ ўртасига кенг тарқатилди. Бундай нашрлар таржима қилиш ёки халқ дostonлари ва эртакларини қайта ишлаш натижасида юзага келди. Бу асарлар қаторида «Ҳикояти Гўрўғли султон», «Юсуфбек билан Аҳмадбек», «Тулумбий», «Чор дарвеш», «Рустами дoston», «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Санобар», «Бўзўғлон», «Баҳром ва Гуландом», «Дилором», «Ҳурилиқо ва Ҳамро», «Гулфараҳ», «Бўз йигит», «Алдаркўса» ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Лекин бу нашрлар ўша давр рус ва Европа фани нуқтаи назаридан қараганда ҳам анча паст савияда бўлиб, фольклоршунослик талабларидан жуда йироқ эди. Замонавий фан (В. В. Радлов, Ч. Валиханов, А. А. Диваев ва бошқалар) қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ халқларининг эпосини ўрганишда бирмунча ютуқларни қўлга кирит-

ган бўлса-да, ўзбек халқининг эпик ижодиёти эътибордан четда эди. Бу ҳол Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек фольклорининг бутун бойлиги ва оригиналлиги билан фанда маълум бўлмай қолишига сабаб бўлди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасидан кейин ўзбек халқ ижодини илмий асосда тўплаш ва ўрганиш ишлари қизғин бошланди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ, ўзбек бадиий ва музыка фольклорини тўплаш, ундан фойдаланиш ишлари Туркистон Совет республикаси Халқ маорифи комиссарияти Илмий бўлими (Илмий кенгаш, Давлат илмий кенгаши)га юклатилди. Натижада, 1918 йилда «Маориф» журнаlining 1-сонида ўзбек халқ ижодини тўплаш учун қисқача қўлланма босилиб чиқди. Унда ўзбек фольклорининг барча жанрларига оид материалларни тўплаб, редакцияга юбориш сўралган. Фольклор асарларига катта эътибор бериш кераклиги, ҳар бир асарни айтувчи оғзидан айнан ёзиб олиш, қисқартирмаслик, ўзгартирмаслик ҳақида тавсиялар берилган.

Ижирманчи йилларда халқ ижодини тўплаш, ўрганиш ишлари жиддий бошланиб кетди. Бу иш дастлаб Туркистон Маориф комиссарияти Давлат илмий кенгашининг Ўзбек билим ҳайъатида марказлаштирилди. Ўзбек билим ҳайъатининг топшириғи билан Тошкент, Сирдарё ва Самарқанд областларида илмий командировкада бўлган Ғози Олим Юнусов 1922 йилнинг ёзида бу ерларда яшовчи ўзбеклардан эртақлар, қўшиқлар, мақоллар, топишмоқлар, жуда кўп диалектологик ва этнографик материаллар тўплади; Фозил Йўлдош ўғли ва Ҳамроқул бахшидан ўзбек эпосунослиғи тарихида биринчи марта «Алпомиш» достонининг бир қисмини ёзиб олди. У ўз экспедицияси натижаси ўлароқ, «Ўзбекларда эл таниш иши» номида мақола ёзиб, уни «Туркистон» газетасида (1922 йил, 18 декабрь) бостирди. Мақолада ўзбек эпосининг энг юксак намуналари: «Алпомиш», «Гўрўғли», «Юсуф—Аҳмад» кабилар ҳақида илк бор фикр юритилади. Тадқиқотчи «Алпомиш» достонини машҳур «Одиссея», «Илиада»га қиёслаб ўрганади. Ғ. О. Юнусов ўзи ёзиб олган «Алпомиш» достонидан айрим парчаларни «Билим ўчоғи» журналинда (1923 йил, № 2—3, 37—59-бетлар) кичик бир муқаддима билан нашр этди.

1921—1922 йилларда Фулом Зафарий Фарғона водийсига, Элбек Тошкент область Бўстонлик районига сафарлари давомида турли қўшиқлар, лапарлар, оғзаки драма асарларини ёзиб олишди, қўғирчоқбозлар ва қизиқчилар ҳақида маълумотлар тўплашди. Тўпланган материалларнинг бир қисми Элбек ва Фулом Зафарийлар томонидан 1925 йилда «Ашулалар» тўпламида нашр этирилди. Элбекнинг «Лапарлар» («Билим ўчоғи» журналин, 1922 йил, № 1), Фулом Зафарийнинг «Чигатой — ўзбек халқ театруси» («Билим ўчоғи» журналин, 1923 йил, № 2—3) мақолаларида ўзлари йиққан материалларга дастлабки баҳо берилди. Шунингдек, Бекжон Раҳмонов томонидан Хоразмдан тўпланган беш юз олтмиш тўрт мақол ва матални ўз ичига олган «Ўзбекча оталар сўзи» тўплами 1923 йилда нашр этилди. 20-йилларнинг би-

ринчи ярмида тўпланган фольклор материаллари асосий қисмининг йўқолиб кетганлигига қарамай, ўзбек фольклорининг айрим жанрлари бўйича баъзи материаллар, жумладан, ажойиб қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»нинг маълум қисмлари ва у ҳақдаги мулоҳазаларнинг майдонга чиқishi маданий ҳаётимизда муҳим воқеа ҳисобланади. Бу ҳаракатлар илмий ва адабий жамоатчилик диққатини ўзбек халқи фольклори, тили ва этнографиясини чинакамига ўрганиш ишига тортишда олға қўйилган жиддий қадам бўлди. Шунга қарамай, йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмигача ўзбек фольклористикаси изланиш босқичини ўз бошидан кечираётган бўлиб, ҳали фан сифатида батамом шаклланмаган, том маънодаги илмий йўналишга эга бўлмаган эди.

Шундай қилиб, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек халқи ижодини тўплаш ва ўрганишдаги дастлабки давр (1917—1925 йиллар) ўзбек совет фольклористикасининг шаклланишида маълум бир босқич сифатида қаралмоғи керак. Бу босқич марксча-ленинча методологияни, ўша давр шарқшунослиги ва ўлкашунослиги эришган ютуқларни қунт билан ўзлаштиришга интилиш, жадал материал жамлаш, халқ ҳаёти ва маиший турмушининг барча томонларига кириб боришга уришиш, умуман, «эл таниш иши» билан характерланади.

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил этилгандан кейин ўзбек халқ ижодини барча жанрлар бўйича йиғиш, ўрганишда янги бир босқич бошланди. Ана шу босқич самараси ўлароқ 1926 йилда «Маориф ва ўқитғувчи» журналида «Ўзбек эл адабиётига тегишли маълумотларни тўплагувчиларга қўлланма» босилиб чиқди. Ҳозир Олим Юнусовнинг қатор мақолалари («Алла тўғрисида бир неча сўз», «Эл адабиёти ва инқилоб», «Оғиз адабиётида синфий туйғулар» ва бошқалар) эълон қилинди. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан каби талантли халқ санъаткорлари аниқланди. Қисқа бир даврда «Алпомиш», «Ёдгор», «Шайбонийхон», «Юсуф билан Аҳмад», «Алибек билан Болибек», «Рустам», «Гўрўғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Авазхон», «Ҳасанхон», «Далли», «Равшан», «Уртоқ Ленин», «Очилдов», «Ҳасан батрак» каби йирик асарлар ёзиб олинди. Бундай катта миқёсдаги ҳайротомуз эпик маҳсулотнинг аниқланиши ва қаламга олинishi ўзбек халқ оғзаки ижодининг фавқулодда бойлигини намоиш қилди. 1926 йилдан бери деярли ҳар йили Ўзбекистоннинг турли жойларига фольклор тўплаш учун илмий экспедициялар уюштирилиб келинмоқда. Бу экспедицияларга дастлаб Ўзбекистон ССР Халқ Маориф комиссариати Илмий марказининг ўзбекларни ўрганиш комитети, кейинроқ Ўзбек Давлат илмий текшириш институтининг Этнография, фольклор ва археология бўйича илмий текшириш кабинети (ҳозирги Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор бўлими) бошчилиқ қилди ва қилмоқда. Фольклор экспедициялари Е. Д. По-

ливанов, А. К. Боровков, Ф. О. Юнусов, Л. П. Потапов, В. А. Успенский, Н. Н. Миронов, Е. Е. Романовская, Ҳоди Зариф каби атоқли олимлар раҳбарлигида республиканинг турли жойларида иш олиб борди. Кейинчалик бундай экспедициялар Ф. М. Кароматов, М. Х. Қодиров, М. С. Саидов, М. Муродов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, К. Имомовлар бошчилигида амалга оширилди. Натижада, Ўзбекистонда жуда катта фольклор архиви вужудга келди ва кундан-кунга бойиб бормоқда.

Ўзбек совет фольклоршунослиги ўзининг илк тонгидаёқ маълум ютуқларни қўлга киритди. Еш ўзбек фольклоршунослари халқ санъаткорларига ижодкор сифатида қараб оригинал кузатишлар олиб бордилар, эпик асарни тўғридан-тўғри у куйланаётган жой, шароит ва куйчининг ўзи билан боғлиқ равишда ўрганиш кераклиги ғоясини илгари сурдилар. Бу халқ ижодий талантини баҳолашда тебранишлар бўлиб турган бир пайтда, яъни 20-йилларнинг иккинчи ярмида жуда катта методик ва методологик аҳамиятга эга эди. Халқ ижодига методологик жиҳатдан бундай тўғри ёндашиш Ҳоди Зариф (1905—1972) нинг халқ бахшилари ҳақидаги мақолаларида кўзга янқол ташланади.

20-йилларнинг охирига келиб халқ санъатининг турли томонларини текширувчи тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бундай ишлар қаторига А. К. Боровковнинг дорбозлар ҳақидаги, М. Ф. Гавриловнинг ўзбек қўғирчоқ театри тўғрисидаги китобларини кўрсатиб ўтиш зарур. А. К. Боровков ўз китобида дорбозлар санъати, танаффус пайтларида чиқувчи масхарабозлар турмуши, фаолияти ҳақида фикр юритади. М. Ф. Гаврилов эса ўзбек қўғирчоқ театри тўғрисида, қўғирчоқларни тайёрлаш каби бир қанча масалаларни ёритди, қўғирчоқ театрининг асосий пьесалари — «Саркардалар» ва «Қачал Полвон» текстини рус ва ўзбек тилларида нашр этди.

Ўзбек совет фольклоршунослигининг шаклланиш даврига хос характерли хусусиятлардан яна бири фольклор матншунослигининг ишланишига эътибор берилишидир. Халқ ижодини тўплаш, ўрганиш билан бир қаторда уни нашр этиш — халққа қайта тақдим қилиш ҳам зарур. Бунда Ғози Олимнинг Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олган «Алла» термасини, Ҳоди Зарифнинг Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олган «Октябрни қутлайман» шеърини ва Пўлкан айтган «Шайбонийхон» достонини намуна қилиб кўрсатиш мумкин. Бу нашрлар биринчи марта эълон қилиниши ҳамда пухта илмий асосга эга бўлганлиги билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, 20-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек фольклоршунослиги ўзининг илмий йўналишига эга бўлиб, унинг асоси яратилган эди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» 1932 йил 23 апрелда чиқарган қарори ҳам адабий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Ташкилий комитетлар тузилиб, СССР Ёзувчилар союзи биринчи съездига тайёргарлик ишлари қизитиб юборилди. Бунда фольклор масалаларига,

хусусан, СССР халқларининг совет даври ижодини ўрганишга муҳим эътибор берилди. Газета ва журналларда съезд олди-дан фольклор масалалари ва материалларига бутун-бутун саҳифалар бағишланди. Бу ўринда «Литература Средней Азии» (1933—1934 йиллар) газетасининг фаолиятини алоҳида таъкид-лаш керак. Газета «Фольклорга эътибор берайлик» номи редакция мақола бериб, бу масалага жамоатчилик диққатини жалб этди. Унда фольклоршунос Ҳоди Зарифнинг «Оғзаки адабиёт ҳақида баъзи мулоҳазалар», шоир Ҳасан Пўлатнинг «Фольклорни кабинетдан топа олмайсан» каби мақолалари бо-силиб чиқди.

Совет адабиётининг асосчиси Максим Горькийнинг СССР Ёзувчилари биринчи съездида қилган докладыда фольклорнинг чуқур халқчиллиги, юксак гоёвийлиги ва бадийлиги ҳар томон-лама исбот қилинди, уни яратувчиларнинг етук таланти таъкид-ланди. Устознинг даъвати ва съезд чақириги Иттифоқдаги ҳар бир илғор фольклоршунос учун зарур йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилди. Съезд материаллари ва ҳаётимизнинг ўзи кун тартибига қўйган масалалардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи «Фольклор тўплаш тўғрисида ёш авторларга хат» («Совет адабиёти» журналы, 1935, № 7—8) эълон қилди. Талантли фольклоршунос Ҳоди Зарифнинг «Оғзаки адабиётда Ленин», ««Ўзбекистонда совет фольклори», адабиётшунос Отажон Ҳошимнинг «Ўзбек фольклори тўғрисида», «Октябрдан бурунги фольклор» каби мақолалари босилиб чиқди.

Ўзбек фольклоршунослигида 30-йилларнинг биринчи ярми, асосан, совет даври фольклорига алоҳида эътибор бериш, уни ўрганиш билан характерланади. Бундай вазифа мамлакатимизда социализм қуришнинг умумий манфаатларидан келиб чиққан эди. Мамлакатимиз ҳаётида рўй берган улкан ижтимоий-сиёсий воқеалар натижасида «оғзаки шеърини ижодда ҳам катта бир инқилоб туғилди», деб ёзган Ҳоди Зариф ўз тадқиқотларида фольклордаги мана шу сифат ўзгаришларини моҳирлик билан анализ қилиб берди. В. И. Ленин, Коммунистик партия, Октябрь революцияси, Гражданилар уруши, хотин-қизлар озодлиги, ер-сув ислоҳоти, социализм қуриш учун кураш, қисқаси, совет воқелигига бағишланган фольклор асарлари таҳлили мисолида халқ оғзаки ижоди совет даврида тараққиётнинг ўзига хос янги босқичларига кўтарилганлигини дадил исбот қилди. Унинг иш-ларида совет фольклорининг традицион фольклордан фарқли ва ўхшаш жиҳатлари биринчи маротаба тўғри қўйилди ва имконият доирасида ҳал этилди.

Халқимизнинг совет даври оғзаки бадий ижоди бўйича атоқ-ли олим олиб борган тадқиқотларнинг якуни сифатида 1935 йилда (сўз боши, изоҳлар, луғат билан таъминланган) «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» («Мардикор» дostonидан олинган парчаларни Шариф Ражабий тайёрлаган) китоби майдонга келдики, унда совет даврида халқ дostonчилари томонидан яратилган бир қатор эпик асарлар («Ўртоқ Ленин», «Мардикор»,

«Кооператив ўғрилар», «Амир қочди», «Жиззах қўзғолони» ва бошқалар), жуда кўп қўшиқлар, ашулалар, термалар биринчи марта эълон қилинди. Шунингдек, совет даврида яратилган фольклор асарлари системалаштирилди, тасниф қилинди, улар ҳақидаги дастлабки илмий қараш баён этилди. Бу ҳол фольклоршуносликнинг ўша давр тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга эди. Тўплам илк бор транскрипция билан нашр қилинганлиги жиҳатидан ҳам характерлидир.

1935 йилда Миёнбузрук Солиҳовнинг «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» ва «Октябрғача бўлган ўзбек оғзаки адабиёти (фольклор)» деган икки китоби нашр этилади. Биринчи китобда автор халқ театрининг характери, моҳияти, турлари ҳақида фикр юритади; қизиқишларнинг драматик ўйинларини «халқ саҳна ўйинлари орасида энг характерлиси ва бир даража тугаллангани, унда ҳамма аҳамият қиёфага, ҳаракатга ва сўзга берилди», деб тўғри баҳолайди. Китобга «Саркардалар» пьесасини илова қилади. Иккинчи асарида эса инқилобгача яратилган фольклор асарларидан намуналар, жумладан, «Алпомиш» достонидан (Берди бахши варианты) парчалар эълон қилди. Олимнинг ҳар иккала китоби фольклор асарларини нашр этиш нуқтаи назаридан ва айрим мулоҳазалари билан фольклоршунослик тарихида маълум қимматга эга. Лекин автор ўз асарларида баъзи камчиликларга ҳам йўл қўйган. Чунки бу даврда ўзбек фольклоршунослиги жиддий ютуқларни қўлга киритган бўлса-да, унинг тараққиёт йўлига вульгар социологизм маълум даражада ғов бўлмоқда эди.

Халқ оғзаки ижодига берилган эътибор натижасида олий ўқув юртларининг филология факультетларида ўзбек фольклорини мустақил бир курс сифатида ўқитилиши даражасига кўтарилиши бу соҳадаги қўлланма ва хрестоматияларга бўлган эҳтиёжни яна ҳам кучайтириб юборди. Шу сабабли олий ўқув юртлари учун «Ўзбек фольклори» (1-китоб, 1939) ва «Октябрь социалистик революциясидан кейинги ўзбек фольклори» (2-китоб, 1941) хрестоматиялари нашр этилди. Ҳодӣ Зариф томонидан тузилган ҳар иккала хрестоматия жуда катта изланишлар, муҳим илмий хулосалар натижасида юзага келди. Унда фольклорга яхлит бир курс сифатида умумий қараш акс этганки, бунга барча намуналарни чуқур мушоҳада этиш, уларни илмий асосда анализ қилиш орқали эришилди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек фольклоршунослигига Мансур Афзалов, Шарифа Абдуллаева, Юсуф Султоновлар кириб келишди. Фафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Шокир Сулаймон, Шариф Ризо ва бошқа ёзувчилар фольклор билан шуғулландилар.

Мансур Афзалов (1910—1973) атоқли ўзбек халқ шоири Ислом Назар ўғли билан узоқ йиллар давомида иш олиб борди, унинг репертуарини, ижодини қунт билан ўрганди. Ўз тадқиқотлари натижасини дастлаб «Ислом шоир Назар ўғли» мақоласида («Гулистон» журналы, 1939, № 11) эълон қилди. Шоирнинг

Орзигул» дostonини ёзиб олиб, уни 1941 йилда нашр этди. М. Афзалов Б. Каримов билан биргаликда ёзган «Ўзбек фольклори» мақоласида («15 йил ичида ўзбек совет адабиёти» тўплами, 1939, 129—144-бетлар) совет даври ўзбек фольклорини биринчи марта атрофлича текширган Ҳоди Зариф изидан бориб, унинг ўн беш йиллик тараққиётига яқун ясади.

Бу йилларда фольклоршунос Буюк Каримов (1906—1945) ҳам ўзбек халқ эртаклари устида самарали тадқиқотлар олиб борди. У 1939 йилда «Ўзбек халқ эртаклари»ни нашр эттирди. Сўз бошида тадқиқотчининг ўзбек халқ эртақчилиги ва эртақчилари ҳақидаги кузатишлари ўрин олганки, улар ўз вақтида ўзбек фольклоршунослиги учун катта аҳамиятга эга бўлди. Автор, гарчи мунозарали бўлса-да, эртакларни бир қадар тасниф қилиб, тематик таҳлил қилди. Мазкур китоб эртаклар бўйича тузилган биринчи йирик тўплам эди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида фольклорнинг деярли барча жанрларига эътибор кучайди. Шариф Ризо ўзбек халқ латифаларини тўплагга киришди ва сўз боши ёзиб, 1941 йил 240 та латифани олти китобга ҳолида нашр эттирди. У «Халқ санъаткорлари» мақоласида («Гулистон» журнали, 1940, № 4) биринчи бўлиб қизиқчилар билан аскиячиларни бир-биридан фарқлади, улар санъатига характеристика берди. Қўқондаги бир гуруҳ аскиячи ва қизиқчиларнинг ижодий фаолиятларини ёритди.

1936 йилда Ўзбекистон ССР Санъатшунослик институти томонидан халқ театрини ўрганиш ва, айниқса, оғзаки драмани ёзиб олиш бўйича бошланган иш бу соҳада катта бурилиш бўлди. Институтнинг илмий ходими А. Л. Троицкая раҳбарлигида 1936—1941 йиллар орасида Фарғона водийсига бир неча бор экспедиция уюштирилди. Санъатшунослик институти ва Санъат ишлари бошқармаси томонидан 1940 йилда халқ актёрларининг Тошкентда чақирилган ва зўр муваффақият билан ўтган республика кўриги ҳам драма тўпловчиларга кенг имкон яратиб берди. Шундай қилиб, 1936—1941 йиллар мобайнида турли вариантларда 80 дан ошиқ фольклор комедияси, ўнлаб юмористик ҳикоялар ёзиб олинди.

Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётининг Улуғ Ватан урушигача бўлган давридаги характерли хусусиятлардан яна бири 30-йилларнинг охирига келиб халқ дostonларига жиддий эътибор берилишидир. Хусусан, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1939 йилда бўлган II съезида фольклор масаласининг алоҳида қўйилиши бунга эътиборни янада кучайтирди. Натижада Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Ҳоди Зариф, Шокир Сулаймон, Буюк Каримов, Мансур Афзалов, Юсуф Султонов ва бошқалар «Алпомиш», «Ширин билан Шакар», «Орзигул», «Муродхон», «Рустамхон», «Гўрўғлининг туғилиши», «Балогардон», «Қундуз билан Юлдуз», «Малика айёр», «Равшан» каби ўзбек эпосининг энг яхши намуналарини нашр эттириб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишди.

Немис-фашист босқинчиларининг Ватанимизга хиёнаткорона:

ҳужуми туфайли урушнинг дастлабки кунлариданоқ Иттифоқимизнинг ғарбий районларидан Ўрта Осиё республикаларига қатор илмий муассасалар, атоқли олимлар, совет адабиётининг йирик намояндалари, таржимонлар эвакуация қилинди. Жумладан, академик В. В. Струве, В. Ф. Шимшарев, СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзолари В. М. Жирмунский, Е. Э. Бертельс, А. К. Боровков, А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, профессорлардан К. В. Тревер, Б. С. Мейлах, Д. Д. Благой, Н. Л. Бродский, Н. Қ. Пиксанов, Қ. Л. Зелинский каби атоқли олимлар, Л. М. Пеньковский, С. И. Липкин, В. Державин сингари ўзбек эпосининг ажойиб таржимонлари Тошкентда яшадилар. Атоқли рус олимларининг республикамызда яшаши ва ўзаро илмий-ижодий ҳамкорлик қилиши ўзбек филологияси, жумладан, ўзбек совет фольклоршунослиги тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Бу даврда фольклоршуносликнинг характерли хусусияти мамлакат мудофааси ва чет эл босқинчиларига қарши кураш акс этган асарларни кенг пропаганда қилиш, совет жангчиларини ватанпарварлик ва қаҳрамонлик руҳида тарбиялашда улардан фойдаланиш ҳисобланади. Шундай қонуний эҳтиёж натижасида «Далли», «Хушкелди», «Зулфизар билан Авазхон», «Чамбил мудофааси», «Чамбил қамали» дostonлари, «Гўрўғли» туркуми дostonларидаги баъзи бир жанг манзараларини ўз ичига олган «Мардлар майдони», «Гўрўғли», «Тўлак ботир» тўпламлари босилиб чиқди. Кекса халқ шоирлари Фозил Йўлдош ўғли ва Исом Назар ўғлининг ватанпарварлик ва қаҳрамонликка ундовчи термалари нашр этилди. Уларда совет жангчиларини қаҳрамон, мард бўлишга, она юртни ҳимоя қилишга чақириқ руҳи яққол сезилади.

Ўзбек халқи ижодини тўплаш ва ўрганишда жиддий ютуқлар қўлга киритилган бўлса-да, ҳали 40-йилларнинг бошларигача бу муваффақиятларни умумлаштирувчи монографик тадқиқотлар йўқ эди. Шу вақтгача қилинган ишлар ўзбек эпосини бутун борлиги ва мураккаблиги билан умумлаштиришга шароит яратган ва бундай назарий асарга эҳтиёж катта эди. Ўзбек халқ дostonларининг кўпчилиги ўша даврда ҳали қўл ёзма ҳолида эканлиги ҳисобга олинса, бундай ишга зарурат янада кучлилиги равшан бўлади. Шундай умумлаштирувчи тадқиқот — «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовнинг ҳамкорлиги натижасида Улуғ Ватан уруши йилларида юзага келди¹.

Китобнинг биринчи бобида ўзбек халқ дostonчилари ва бахшилик санъатининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Бунда ўзбек фольклоршунослари томонидан тўпланган бой фактик материал таҳлил этилиб, жонли жараён, традиция ва мактаб, куйчининг индивидуал маҳорати борасида эътиборли хулосаларга келинадик, булар назарий ва қиёсий-тарихий нуқтаи назардан катта қизиқиш касб этади.

¹ Асар 1947 йилда Москвада рус тилида нашр этилди.

Асарнинг иккинчи бобида эпик репертуар таҳлил қилинади. Ўзбек халқ дostonлари жанр хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолдаги таснифига кўра, қаҳрамонлик, романик, жангнома, тарихий мазмундаги ва ёзма манбага эга бўлган дostonларга бўлинади. Муаллифлар ҳар бир турга кирувчи дostonларнинг жанр хусусиятлари ва уларнинг намуналарини тўғри таҳлил этганлар.

«Ўзбек эпосининг умумий характеристикаси» деб номланган учинчи бобда халқ дostonларининг ғоявий мазмуни, образлари, поэтик стили атрофлича таҳлил қилинди, уларнинг яратилиш даври ҳақида қимматли мулоҳазалар илгари сурилди. Китобнинг сўнгги бобларида кейинги даврларда яратилган янги дostonлар ва ўзбек халқ шоирларининг замонавий темалардаги асарлари таҳлили ҳамда ўзбек халқ эпосини ўрганишдаги галдаги вазифалар ёритилди.

«Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби билан халқимизнинг бой оғзаки поэтик ижоди дунёга танилди. 1958 йилда Германия Демократик Республикасида ушбу асар муфассал баёнининг немис тилида босилиб чиқиши юқоридаги фикрни яна бир бор тасдиқлайди. Асарда ўзбек халқ дostonлари мисолида ҳал қилинган масалалар жаҳон эпосининг, жумладан, СССР халқлари эпик ижодиётининг назарий проблемаларини ишлаб чиқишга кенг йўл очиб беради. Бу ноёб тадқиқотнинг яратилиши билан ўзбек фольклоршунослиги янада юқори поғонага кўтарилди, халқ дostonларини ўрганишда янги этап бошланади.

Урушдан кейинги дастлабки йилларда фольклоршуносликда баъзи бир ютуқлар қўлга киритилди. М. Афзалов Улуғ Ватан уруши даври фольклори ҳақида, Бекмурод бахши, Шеробод дostonчилари тўғрисида мақолаларини эълон қилди; «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ варианты» номли тадқиқотини яратди. Ҳоди Зарифнинг «Ўзбек фольклориди 1916 йилги миллий озодлик кўзғолонининг акс этиши», «Эргаш Жуманбулбул ўғли— атоқли халқ шоири», «Кунтуғмиш» дostonи ҳақида», «Фозил Йўлдош ўғли» каби мақолалари босилиб чиқди. У ўзбек халқ мақолларини, Фозил Йўлдош ўғлининг танланган асарларини ҳам сўз боши ва изоҳлар билан нашр этди. Рус тилида Мақсуд Шайхзода сўз бошиси билан «Алпомиш» дostonи, «Ўзбекистонда халқ поэзияси» тўплами босилиб чиқди. М. Афзалов тузган «Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари» ўз ўқувчилари қўлига бориб теги. Фольклор асарлари тўплам ва антологияларга киритилди.

50-йилларда эпосни ҳар жиҳатдан ўрганиш ва тўплаш ишлари қизитиб юборилди. Ҳоди Зариф, М. Афзалов, М. Алавия, З. Ҳусайновалар тайёрлаган «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» тўплами босилиб чиқди. «Ойсулув», «Равшан», «Малика айёр», «Кунтуғмиш», «Ёдгор», «Орзигул», «Ширин билан Шакар», «Рустамхон», «Интизор», «Муродхон» каби эпик асарлар ҳамда «Ўзбек халқ дostonлари» икки томлигининг нашр этилиши эса жуда катта сиёсий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек фольклоршунослиги эришган ютуқлар, партия XX съез-

ди яратган ижодий муҳит 1956 йил 20—25 сентябрда Тошкентда «Алпомиш» эпоси муҳокамасига бағишланиб ўтказилган регионал кенгашнинг муваффақиятли якунланишига замин ҳозирлади. Кенгашда «Алпомиш» достонининг ғоявий мазмуни, халқчиллиги борасида қимматли фикрлар баён этилди, бу улкан эпоснинг қозоқ, қорақалпоқ, татар, бошқирд, олтой, тожик версиялари устида жиддий муҳокамалар юритилди. «Алпомиш» достони муҳокамасига бағишланган регионал кенгаш жуда катта назарий ва практик аҳамиятга эга бўлди. СССР халқлари, хусусан, Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Волга бўйи халқлари эпосини ўрганишда янги этапни бошлаб берди. Кенгашда ва унинг кейинчалик нашр этилган материалларида эпосга нигилистик муносабатда бўлиш, уни вульгар социологик-ғайри илмий нуқтаи назардан текширишга хотима берилди.

Кенгашдан кейин ўзбек фольклорини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишда, хусусан, эпос масалаларини текширишда жиддий ишлар қилинди. Жумладан, «Алпомиш» достонининг Фозил шоир варианты 1957, 1958 йилларда қайта нашр этилди. Унинг рус тилидаги таржимаси В. М. Жирмунскийнинг сўз бошиси билан Москвада босилиб чиқди. Шунингдек, «Ўзбек халқ шоирларининг совет даври ижоди» (1958) тўплами нашр этилди. «Ўзбек шеърияти антологияси»нинг биринчи томи (1961) фольклор материалларига бағишланди. В. М. Жирмуңскийнинг «Алпомиш» достони устида бир неча йиллар давомида олиб борган илмий-тадқиқот ишларининг натижаси сифатида майдонга келган «Алпомиш» ҳақидаги ривоят ва қаҳрамонлик эртаги» номли китобида (1960) туркий халқларнинг кўпчилигида қуйланиб келган «Алпомиш» эпосига доир барча материаллар қиёсий-тарихий метод асосида илмий умумлаштирилди, достоннинг тарқалиши ва генезисига доир чуқур назарий хулосалар чиқарилди.

50-йилларнинг охирларида фольклорнинг айрим жанрларини, унинг намояндалари ижодини, баъзи даврларни монографик усулда тадқиқ қилувчи айрим тадқиқотлар юзага келди. Бунда 1926 йилдан бошлаб халқ қўшиқлари ва эртақларини тўплашга киришган, ўз мақолаларини асосан урушдан кейинги йилларда эълон қила бошлаган Музайяна Алавиянинг (1909—1988) хизматлари катта бўлди. Унинг «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959) асарида фольклорнинг энг кўп тарқалган, энг оммавий, энг қадимий, жанговар жанрларидан бири — қўшиқ таҳлил қилинди. Асарга халқ қўшиқларининг каттагина қисмининг илова қилиниши ҳам алоҳида таҳсинга сазовордир.

Ўзбек совет фольклорининг йигирманчи йиллардаги тараққиёт этапларини системали равишда ёритувчи асар — Ж. Қобулниёзовнинг (1919—1974) «Совет даврида ўзбек халқ поэтик ижоди» (1959) китоби ҳам шу даврга мансуб бўлиб, текширилаётган фольклор асарлари тематик принцип асосида таҳлил доирасига киритилади ва ҳар бирига, хусусан, эпик асарларга конкрет баҳо берилади. Шунингдек, Л. А. Перепелицинанинг «Ўзбек халқ қўғирчоқ театри» асарида (1959) қўғирчоқ театрининг турлари,

техникаси, қўғирчоқбозларнинг қобилияти ва ижрочилик маҳорати каби масалалар ёритилди.

60—80-йилларда ўзбек фольклорини илмий-назарий ўрганиш соҳасида жуда катта ишлар қилинди. Бу даврга келиб халқ оғзаки ижодининг поэтикаси масалаларини тадқиқ қилиш биринчи планга чиқа бошлади. Жуда катта маданий бойлигимиз бўлган халқ дostonларини ўрганиш диққат марказида бўлди. Бу соҳада эпосда халқ эстетик идеалининг акс этиши, дostonлар поэтикаси ва тарихий асослари, вариантлик ва версия масалалари каби қатор проблемалар таҳлил этилди. М. Саидовнинг «Малика айёр» дostonи (1964), «Ўзбек халқ дostonларида бадий маҳорат» (1969), Т. Мирзаевнинг «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари» (1968) монографиялари, М. Муродовнинг «Гўрўгли» туркуми ҳақидаги тадқиқоти шу йўлдаги дастлабки қадам бўлди. Айниқса, Ҳ. Т. Зарифовнинг «Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари» (1976), «Халқ ижодини нашрга тайёрлаш принциплари» (1978) каби мақолалари фан тараққиётида муҳим ўрин тутди. Тадқиқотчининг таъкидлашича, эпосда сақланиб қолган қадимий эътиқод ва тушунчалар, от, туя, бўри, қуш култининг изларини мавжуд тарихий ва этнографик фактлар билан қиёсий ўрганиш, дostonларнинг тасвирий воситалари бўйича текширишлар олиб бориш уларнинг тарихий асосларини очишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек эпосининг жонкуяр тадқиқотчиси академик В. М. Жирмунский «Танланган асарлар»ининг нашр этилиши ва унинг дастлабки томи туркий халқлар қаҳрамонлик эпосига бағишланганлиги халқ дostonларини ўрганишда алоҳида бир босқични ташкил этади¹. Туркий халқ эпосининг ўрганилишини таҳлил этувчи мақола билан бошланган бу йирик китобга олимнинг «Манас», «Алпомиш», «Эдега» дostonлари ҳақидаги текширишлари, «Тарихий манбалар асосида нўғой баҳодирлари тўғрисидаги эпик ривоятлар», «Ўғуз қаҳрамонлик эпоси ва «Китоби дада Қўрқуд» каби тадқиқотлари, «Ўрта Осиё халқ бахшилари», «Туркий халқ шеъри ҳақида» сингари мақолалари киритилган.

Москвалик олима Н. В. Кидайш-Покровская Ҳоди Зариф билан ҳамкорликда «Рустамхон» дostonи устида филологик ва текстологик тадқиқотлар олиб бориб, дostonининг (Фозил Йўлдош ўғли варианты) русча ва ўзбекча текстини академик нашрга тайёрлади, уни тадқиқот ва изоҳлар билан бойитди. Китоб 1972 йилда «СССР халқлари эпоси» сериясида Москвада нашр этилди. Бу — ўзбек эпосининг биринчи академик нашри ҳисобланади. Бундан ташқари ўзбек халқ дostonларининг айрим масалалари бўйича Т. Ашуров, Ҳ. Абдуллаев, А. Қаҳҳоров, О. Мадаев, Т. Зуфаров, С. Рўзимбоев, М. Обидова, С. Йўлдошева, М. Мирзаева, Қ. Мамашукуров, М. Бобоев, А. Абдусамедовларнинг ил-

¹ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. Л. «Наука», 1974.

мий мақола ва китоблари, қирққа яқин халқ достони алоҳида-алоҳида китоб ҳолида нашр этилди.

Достон ижрочилари ва ижодкорлари ҳақидаги материалларни кенг текшириш турли даврларда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларининг яшаш шакллари ва моҳиятини тушунишда жуда катта ёрдам беради. Шунинг учун ҳам бу йилларда халқ бахшилари ижоди ва репертуарини ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Музайяна Алавиянинг бу соҳадаги жиддий ишларидан кейин Т. Ғозибоевнинг «Ғозил Йўлдош ўғли» (1968), О. Собировнинг «Ислом Назар ўғли» (1967), «Умир шоир Сафаров» (1982), Т. Мирзаевнинг «Халқ бахшиларининг эпик репертуари» (1979), М. Муродовнинг «Сарчашмадан томчилар» (1986), М. Қўшмоқовнинг «Чечанликда сўзга сувдайин оқиб» (1978), «Бахшилар хазинаси» (1981) каби монографиялари яратилди. Буларда бахшилик санъатининг ўзига хос хусусиятлари, устоз ва шогирд муносабатлари, айрим етакчи бахшиларнинг ижоди атрофлича ёритилди.

Ўзбек фольклорининг иккинчи эпик тури — эртактлар ҳақидаги биринчи йирик тадқиқот М. Афзаловнинг «Ўзбек халқ эртактлари ҳақида» китобидир (1964). Бу монография авторнинг ўзбек халқ эртактлари бўйича бир неча йиллар давомида олиб борган кузатишлари натижасида юзага келди. Автор дастлаб ўзбек халқ эртактларининг ўрганилиши, терминлари ҳақида фикр юритади, халқ эртактларининг маълум бир таснифини беришга уринади. Олим ҳайвонлар ҳақидаги эртактларни таҳлил қилар экан, бой этнографик адабиёт асосида уларда қадимги кишиларнинг табиат ҳодисалари ва айрим ҳайвонларга нисбатан тотемистик ҳамда анимистик қарашлари ифодаланганлигини кўрсата олган. Бу билан айрим эртактлар бир замонлар кишиларнинг баъзи ҳайвонларга эътиқод қилганликлари, уларни тотем сифатида муқаддас тутганликлари туфайли юзага келганлигини кўрсатади. Муаллиф сеҳрли-фантастик эртактлар таҳлили орқали улардаги образлар билан реал ҳаёт ҳодисалари ўртасидаги алоқа, реаллик билан идеаллик ва ҳаёт билан фантазиянинг ўзаро муносабати каби масалалар ҳақида баҳс юритади. Китобнинг «Ўзбек халқ эртактларининг ўзига хос баъзи бир хусусиятлари ҳақида»ги бобида муаллифнинг ўзбек халқ эртактлари ва эртактчилари ҳақидаги узоқ йиллик кузатишлари, тўплаган материаллари ўз ифодасини топган, эртактларнинг бадний ва стилистик хусусиятлари борасида баъзи бир фикрлар ўртага ташланган. Лекин муаллиф ўзбек халқ эртактларини, асосан, тематик нуқтаи назардан тасниф қилади ва таҳлил этади.

Фольклоршунос К. Имомовнинг «Ўзбек сатирик эртактлари» (1974) монографиясида бу хилдаги эртактларнинг жанр хусусиятлари, уларда анъанавий синов мотиви ва комик қаҳрамон, социал мотив ва конфликт, сатирик эртактларнинг бадний хусусиятлари ва тақдири, эртакт ва достон муносабатлари каби муҳим масалалар ёритилган. Ғ. Жалоловнинг «Ўзбек халқ эртактлари поэтикаси» (1976) монографиясида эса, сеҳрли-фантастик эртакт-

ларнинг генезиси ва морфологияси масалалари таҳлил қилинади. Х. Эгамовнинг «Сайёр сюжетлар» (1979), «Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар» (1982) номли тадқиқотларида эса, ўзбек эртақлари озарбайжон, туркман, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз халқлари эртақлари билан қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганилиб, типологик ва ўзига хос жиҳатлари ҳақида умумлашма хулосалар чиқарилади. Шу билан бирга бу даврда эртақларни нашр этишга ҳам алоҳида эътибор берилди. М. Афзалов, З. Ҳусайнова, Ҳ. Расулевлар тайёрлаган «Ўзбек халқ эртақлари»нинг икки томлиги рус ва ўзбек тилларида икки марта нашр этилди. «Кенжа ботир», «Бўри билан тулки», «Олмос ботир», «Чалпак ёққан кун», «Қари наъматак» каби бир қанча тўпламлар босилиб чиқди.

Кейинги йилларгача оғзаки прозанинг эртақдан бошқа намуналари тадқиқотчилар диққатидан четда қолмоқда эди. Шу жиҳатдан К. Имомовнинг «Ўзбек халқ оғзаки прозаси» (1981) монографияси катта аҳамиятга эга бўлди. Унда оғзаки проза намуналари изчил тасниф қилиниши билан бирга афсона, ривоят, нақл каби жанрларнинг ўзларига хос хусусиятлари ёритилди. Халқ насрининг эртақдан бошқа намуналарини ўрганишда Ф. Йўлдошеванинг «Ўзбек халқ латифаларида Насриддин Афанди образи» (1979) асари ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бу ўринда М. Жўраевнинг оғзаки наср материаллари асосида яратилган магик рақамлар ҳақидаги тадқиқотини ҳам кўрсатиб ўтиш керак бўлади.

Шуни айтиш керакки, оғзаки наср поэтикаси масалалари кейинги йилларга қадар жиддий ўрганилмай келарди. Б. Саримсоқовнинг «Ўзбек адабиётида сажъ» (1978) монографияси бу йўлдаги дадил қадамдир. Монографияда автор наср турлари, сажъ ва эпик шеър, сажъ ва қофия, ўзбек адабиётида сажънинг пайдо бўлиши, эртақларда ва достонлар насрида сажънинг характери ва хусусиятлари каби масалаларни атрофлича ёритади.

Халқ қўшиқларини ўрганишда М. Алавиянинг «Ўзбек халқ маросим қўшиқлари» (1974) монографияси алоҳида ўрин тутарди. Автор маросим қўшиқларини бой этнографик материал — халқимизнинг Октябрь инқилобигача кечирган турмуши, урф-одатлари, расм-русумлари, удум ва иримлари билан боғлиқ ҳолда текширади. Олима халқ қўшиқларининг тарихий илдизи ва асосий хусусиятларини ўрганиш орқали уни биринчи марта тасниф қилди ва тўй маросими қўшиқларини алоҳида бобда махсус тадқиқ этди. Шунингдек, К. Очиловнинг меҳнат қўшиқлари, Ш. Турдимовнинг лирик қўшиқлар, У. Жуманазаровнинг тарихий қўшиқлар, А. Мусақуловнинг терма, С. Рўзимбоевнинг Хоразмда тарқалган совет даври қўшиқлари ҳақидаги тадқиқотлари яратилди. Ж. Қобулниёзов эса «Хоразм халқ қўшиқлари» тўпламини (1965) сўз боши ва изоҳлар билан нашр эттирди. «Мадҳия», «Светоч», «Сўнмас қуёш» каби қўшиқ тўпламлари босилиб чиқди.

Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш керакки, яқин йилларга қа-

дар маросим фольклори ҳақидаги текширишлар бир томонлама бўлиб, улар асосан қўшиқ доирасида ўрганиб келинар эди. Бундай чалкашликларга Б. Саримсоқов тадқиқотлари барҳам берди. Унинг «Ўзбек маросим фольклори» (1986) монографиясида мавсумий маросим ва сўз магияси билан боғлиқ фольклор асарлар атрофлича таҳлил этилди, фольклор жанрларининг ижтимоий-маиший ҳаётнинг муайян соҳаси билан изчил хосланганлиги ва функционаллиги борасида эътиборли мулоҳазалар илгари сурилди.

Ўзбек фольклорини социологик-тарихий ва фалсафий-педагогик нуқтаи назардан текширувчи айрим асарлар ҳам юзага кела бошлади. Ф. Шоюсупованинг «Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижтимоий-сиёсий ғоялар» (1965), З. Миртурсуновнинг «Ўзбек халқ оғзаки ижодида халқ педагогикаси» (1974), А. Акбаровнинг «Халқ оғзаки ижодида материалистик мушоҳада ва диалектика элементлари» (1977), С. Алимовнинг «Ўзбек фольклори эстетикаси», Т. Турдиевнинг «Ёш авлодни тарбиялашда халқ оғзаки ижодининг роли» каби асарлари шулар жумласидандир. Фольклоршунос Е. Жўраев эса «Ўзбек халқ ижодида динга қарши мотивлар» (1965) монографиясини яратди. Китобда меҳнаткаш омманинг қуръон ва шарият ақидалари ҳамда дин арбобларига бўлган салбий муносабати ўзбек халқ ижоди асарлари аспектида таҳлил қилинган. У ёки бу масалага ислом таълимотининг қараши ва унга қарама-қарши ўлароқ ўзбек халқ поэтик ижоди асарларини параллел келтириб, фольклордаги атенстик мотивлар қараб чиқилади ва тегишли хулосага келинади.

Бу йилларда топишмоқ, мақол сингари кам ўрганилган жанрларни тадқиқ этиш ва нашр қилишда ҳам муайян ютуқларга эришилди. Бунда З. Ҳусайнова ва М. Афзалов хизматларини алоҳида таъкидлаш керак. З. Ҳусайнова дастлаб ўзбек топишмоқлари тўпламини сўз боши билан нашр эттирди (1961), 1966 йилда мазкур жанр устида олиб борган кузатишларининг натижаларини махсус китоб шаклида эълон қилди. Минглаб топишмоқларни текстологик ўрганиш натижасида юзага келган бу тадқиқотда ўзбек халқ топишмоқлари ниҳоятда бой ва гўзал эканлиги илмий асослаб берилди. Монографияда топишмоқ жанрининг асосий хусусиятлари, турлари, уларнинг келиб чиқиши, конкрет маънолари, ўзига хос бадиияти, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маърифий ҳамда эстетик аҳамияти чуқур таҳлил этилган.

М. Афзаловнинг раҳбарлиги ва сўз бошиси билан нашр этилган «Ўзбек халқ мақоллари» тўпамидан кейин (4-нашри, 1978) бу жанр намуналари Б. Саримсоқов сўз бошиси билан ўзбек ва рус тилларида босилиб чиқди. Халқ мақолларини ўрганиш, системалаштириш ва нашр этишдаги энг катта ютуқ, шубҳасиз, «Ўзбек халқ мақоллари» икки томлигининг юзага келишидир (1987—1988). Ун уч мингга яқин мақолни ўз ичига олган бу тўплам академик характердаги жиддий ишлардан биридир.

Сўнгги йилларда қўлга киритилган ютуқлардан яна бири шунда бўлдики, кам ўрганилган ва ёки деярли қўл урилмаган

жанрлар бўйича ҳам катта-кичик тадқиқотлар яратилди. Жумладан, М. Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963) монографияси худди шундай асарлардан бўлиб, автор унда ўзбек халқ театрининг характери, турлари, халқ актёрларининг маҳорати, шунингдек, «сарой театри»нинг қиёфаси, гоёвий йўналиши, масхарабозлар репертуарлари ва драмаси каби актуал масалаларни Самарқанд, Бухоро ва Сурхондарё областларидан тўплаган материаллари асосида чуқур анализ қилиб бера олди. Тадқиқотчининг ўрни-ўрни билан Фарғона ва Хоразм область материалларига мурожаат қилиши, халқ оғзаки драмасини қиёсий ўрганишга ҳаракат қилиши ибратлидир. М. Қодировнинг «Масхарабоз ва қизиқчилар санъати» (1971) монографияси ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Унда автор XVIII аср охири, XX аср бошларидаги Бухоро, Хоразм, Фарғона анъанавий театрининг локал фарқ ва белгиларини ёритади. Фарғона қизиқчилари ва масхарабозлари санъатини кенг кўламда таҳлил этади. Олимнинг «Ўзбек театри анъаналари» монографиясида (1976) эса анъанавий ўзбек театри ва унинг ўзбек совет театри шаклланишидаги роли текширилади. Т. Обидовнинг айрим қизиқчилар, ўзбек циркининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги тадқиқотларини, М. Қодировнинг қўғирчоқбозлик соҳасидаги текширишларини ҳам шу сирага киритиш мумкин.

Фольклор асарларида ҳажвий йўналиш муҳим ўрин тутати. Уларнинг бундай характерли томонларини текшириш эса фольклорнинг ижтимоий моҳиятини янада яққолроқ очади. Шу жиҳатдан Ҳ. Раззоқовнинг Фарғона водийси материаллари асосида яратган «Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор» монографияси (1965) характерлидир. Асарда сатира ва юмор тушунчаси, унинг фольклор асарларида ўзига хос равишда намоён бўлиши, комик вазият ва ҳолат, комик қаҳрамон яратиш воситалари ҳақида эътиборли мулоҳазалар илгари сурилган.

Ўзбек музыка фольклори ҳам ўзининг хилма-хиллиги ва бойлиги билан ажралиб туради. Уни ўрганишга 50-йилларнинг иккинчи ярмидан жиддий киришилди. Илгари тайёрланган ишлар эълоҳ қилинди¹. Ю. Ражабий, И. Акбаров, Қ. Алимбоева, М. Аҳмедов кабилар тўпловчилик ва ноталаштириш ишларини бошлаб юбордилар. Айниқса, Ф. Қароматовнинг фаолияти бу соҳада самарали бўлди. Унинг бевосита иштироки ва раҳбарлигида икки мингдан ортиқ чолғу куйлари тўпланди ва ноталаштирилди. Буларнинг асосий қисми унинг қатор тадқиқотларида² умумлаштирилди.

¹ Романовская Е. Е. Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора. Ташкент ГИХЛ, 1957; Музыкальная фольклористика в Узбекистане. Август Эйхгорн. Музыкально-этнографические материалы. Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1963.

² Кароматов Ф. Узбекская народная инструментальная музыка. Ташкент, ГИХЛ, 1955; его же, Узбекская домбровая музыка. Ташкент, ГИХЛ, 1962; Узбек музыкаси совет даврида. Тошкент, Уз КҖ МК нашриёти, 1967; Узбек халқ музыка мероси. Тошкент, 1- том, 1978; 2- том, 1985.

Адабиёт ва фольклорнинг ўзаро муносабатлари проблемасини ўрганиш ўзбек фольклоршунослигида, асосан, 60-йиллардан бошланди. Бунда у ёки бу ижодкорнинг фольклорга муносабати масалаларини текшириш асосий ўринда туради. О. Собировнинг «Яшин ва фольклор» (1973), «Сарчашма адиб ижодида» (1975), «Ойбек ижодида фольклор» (1975), «Реалистик проза ва фольклор», Ғ. Жалоловнинг «Ҳамза поэзияси ва халқ оғзаки ижоди» (1975) рисоалари; М. Афзалов, М. Қодиров, С. Мамажонов, М. Ҳакимов мақолалари; С. Асқаровнинг «20-йиллар ўзбек совет поэзиясида фольклор анъаналари» (1968); М. Маъмуровнинг «30-йиллар ўзбек совет поэзиясида фольклор анъаналари» (1973); А. Жўраховнинг «Ўзбек демократик адабиёти ва фольклор» (1977); К. Қодировнинг «М. Шайхзода поэзиясида фольклор анъаналари» (1973); А. Солиевнинг «Комил Яшиннинг фольклордан фойдаланишдаги маҳорати» (1973); Т. Абдуқуловнинг «30-йиллар болалар поэмалари ва фольклор» (1977), С. Алимовнинг «Ўзбек адабий эртақларининг шаклланиши ва тараққиёти» (1981); И. Ерматовнинг «60—80-йиллар ўзбек адабиётида фольклоризмлар типологияси» (1985) каби тадқиқотлари шу масалага бағишлангандир.

Бу борада Н. Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» монографияси (1974) катта ўрин тутди. Асарда Алишер Навоийнинг фольклорга муносабати, Алишер Навоий ва мифология, «Хамса» қаҳрамонларининг фольклордаги замини, Навоий дostonларининг халқ вариантлари, халқ оғзаки ижодида Алишер Навоий образи каби масалалар атрофлича ёритилган.

Оғзаки ва ёзма адабиёт муносабатларини ўрганишда муҳим нуқталардан бири фольклор ва адабиёт заминида юзага келган қиссалар («Халқ китоблари»ни) тадқиқ этишдир. Бу муҳим масала ҳамон текширувчилар диққатидан четда қолмоқда. Шу нуқтаи назардан В. Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигидаги мулоҳазалари, Р. Мажидовнинг «Хуршед ва Маликаи Дилором», Ҳ. Оқбўтаевнинг «Тоҳир ва Зухра» қиссалари материаллари асосидаги кузатишлари диққатга сазовордир.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида болалар фольклори муҳим ўрин тутди. Аммо кейинги йилларгача фольклорнинг бу муҳим тури деярли ўрганилмай келинар эди. Бу хайрли ишга Ғ. Жаҳонгиров қўл урди ва «Ўзбек болалар фольклори» (1974) монографиясини яратди. Монографияда болалар фольклорининг ўзига хос хусусиятлари ва турлари, тез айтишлар ва топишмоқлар, болалар қўшиқлари ва эртақлари, ўйин фольклори таҳлил қилинди. О. Сафаров «Болаларни эркаловчи халқ поэзияси» (1981), «Ўзбек болалар поэтик фольклори» (1985) монографияларида ўзигача ўрганилган алла, болалар қўшиқлари, ўйинлар ва бошқаларни янги фактлар билан тўлдириб, бу жанрларнинг янги қирраларини очди, болалар фольклорига хос бир қатор жанрлар табиати ва чегараларини аниқлади. Унинг айтим-олқишлар, эркаламалар, овутомачоқлар, қизиқмачоқлар, ҳукмлагичлар, қиқилламалар, санамалар, масхараламалар ҳақидаги мулоҳазалари

оригиналлиги билан ажралиб туради. Унинг тадқиқотига кўра, болалар фольклори йигирмага яқин жанрни ўз ичига олган мураккаб бадиий системадир.

Юқорида совет даври фольклорини ўрганиш доимо ўзбек фольклоршунослигининг диққат марказида турганлиги алоҳида таъкидланган эди. Чиндан ҳам Х. Т. Зарифов, М. Афзалов, М. Алавия каби йирик фольклоршунослар бунга алоҳида диққат қилганлар. Кейинги пайтларда бу сафга Т. Ғозибоев, О. Собиров, Ж. Қобулнӣёзов, Т. Очиловлар қўшилди. Айниқса, совет даври фольклори тўла очеркининг яратилиши бу соҳадаги жиддий ютуқдир. Ж. Қобулнӣёзов «Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари» (1969) китобида 20—30-йиллар фольклори тараққиётининг асосий хусусиятларини таҳлил этади. Айрим жанрлар ривож, анъанавий фольклорнинг совет давридаги ўрни масалаларига алоҳида диққат қилади ва зарур ҳулосалар чиқаради. О. Собиров эса «Ўзбек совет фольклори очерки» (1971) асарида Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги давр халқ поэтик ижоди намуналари асосида фольклорнинг халқ ҳаётидаги ўрни масалаларини ёритади, халқ ижодининг профессионал санъат томон яқинлашув жараёнини кузатади. Бу йилларда ўзбек фольклорида В. И. Ленин ва Коммунистик партия темасининг акс этишини ўрганишга катта эътибор берилди. Е. Жўраевнинг кўп йиллик изланишлари самараси бўлган монографияси — «Ўзбек совет фольклорида В. И. Ленин мавзуи» (1979) шундай тадқиқотлардан дандир. Шундай қилиб, 60—80-йилларда ўзбек фольклоршунослигининг текшириш объекти янада кенгайди, илмий ишларнинг сифати анча яхшиланди; халқ ижоди ҳақидаги фан партиямиз қўйган кундалик талаблардан келиб чиқиб катта муваффақиятларни қўлга киритди.

Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётидаги характерли хусусиятлардан бири шундаки, 60-йилларнинг иккинчи ярмига келиб йирик фундаментал ишларни амалга оширишга киришилди. Бу нарса фольклор асарларини нашр этишда ҳам, уни илмий тадқиқ қилишда ҳам яққол кўринади. Айниқса, 1964 йилдан бошлаб «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлигини нашр этишга киришиш муҳим воқеа бўлди. Ҳозиргача «Интизор», «Дастагул», «Муродхон», «Гулихиромон», «Орзигул», «Тоҳир ва Зухра», «Ҳасанхон», «Латифалар», «Олтин олма», «Сув қизи», «Гулпарӣ», «Ойжамол», «Гўрўғлининг туғилиши», «Гулшанбоғ», «Гулнор пари», «Равшан», «Далли», «Аския», «Гулёр», «Оқ олма, қизил олма», «Алпомиш», «Холдорхон», «Юсуф билан Аҳмад», «Эрали ва Шерали», «Топишмоқлар», «Сўз кўрки — мақол», «Зумрад билан Қиммат», «Қулса — гул, йиғласа — дур», «Луқмони Ҳаким» каби қирққа яқин жилд китобхон қўлига етиб борди. Шунингдек, кўп томлик асосида рус тилида «Ўзбекское народное творчество» серияси — 10 томга мўлжалланган асарлар мажмуаси нашр этилмоқда. Шундан ҳозиргача «Алпамыш», «Луковая царица», «Муррадхан», «Волшебный рубин», «Горе проходит, песня остаётся» каби китоблар босмадан чиқди.

Фольклор асарларини, хусусан, эпосни нашр этишдаги яна бир йирик иш — Эргаш Жуманбулбул ўгли айтган дoston ва термалардан ташкил топган беш томликнинг ва рус тилидаги уч томликнинг юзага келишидир. Бу куллийёт Эргаш шоир асарларининг энг мукаммалидир ва Совет Иттифоқида бир бахши репертуари асосида нашр этилган энг катта тўпламлардан ҳисобланади.

Халқимиз оғзаки ижодини ўрганишдаги катта ишлардан бири «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясининг юзага келиши ва унинг дастлабки китобларининг нашр этилишидир. Бу сериядаги биринчи китоб — «Ўзбек халқ ижоди» 1967 йилда ўзбек совет фольклоршунослигининг асосчиси Ҳ. Т. Зарифов тўғилган куннинг 60 йиллигига бағишлаб чиқарилди. Авторлар коллективи томонидан яратилган бу асарда фольклорнинг кам ўрганилган назарий проблемалари қараб чиқилди, айрим жанрларнинг хусусиятлари ва тараққиёти кузатилди, оғзаки ва ёзма адабийёт муносабатига доир баъзи мулоҳазалар олға сурилди.

Бу сериядаги «Ўзбек совет фольклори масалалари» (1970) номли кейинги китоб совет даври фольклорининг конкрет проблемаларига бағишланди. Унда халқ ижоди ривожига В. И. Ленин таълимоти ва халқ ижодининг тарихий илдизи совет даврида айрим жанрлар тараққиётининг хусусиятлари, традиция ва новаторлик, ёзма адабийёт ва фольклор муносабати каби қатор масалалар тадқиқ қилинган. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликда тутган ўрни» (1971), «Фозил шоир» (1973), «Пўлкан шоир» (1976), «Исломо шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни» (1978) китобларида эса атоқли дostonчиларнинг ҳаёти, ижоди ва репертуарининг асосий хусусиятлари ёритилган. Бунда фольклорда ижодкорлик ва ижрочилик проблемасига алоҳида эътибор берилган. Ушбу сериядаги навбатдаги «Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари» (1981) китобида дoston ва эртақ жанрларининг ўзига хос хусусиятлари, жанрлараро муносабат ва фольклорда жанрларнинг ўзаро сингишиши ҳодисаси масалалари ёритилди. Мазкур серияда эълон қилинган китоблар фольклорни илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш ишини янада юқори савияга кўтарди.

Сўнги ютуқлардан бири сифатида «Ўзбек фольклори очерклари» (1988—1990) уч томлигини кўрсатиш зарур. Умумлаштирувчи характердаги бу коллектив ишда фольклоримизнинг барча жанрларига бир даража баҳо берилди ва унинг тараққиёт босқичлари белгиланди. Халқимиз оғзаки поэтик ижодининг тўпловчилик ишлари бошланган даврдаги ҳолатини, унинг жонли анъанада яшаш ва тарқалиш хусусиятларини умумлаштирувчи бу хилдаги тадқиқот ўзбек фольклоршунослигида биринчи марта яратилди.

Ўзбек совет фольклоршунослигининг тараққиёт йўлига назар ташлар эканмиз, кўз ўнгимизда ривожланишнинг мураккаб босқичларидан ўтиб, қисқа бир даврда катта ютуқларни қўлга кiritган фаннинг янги соҳаси намоён бўлади. Ўзбек фольклоршуносларининг жуда катта тўпловчилик ва текширувчилик фаоли-

ятлари, қидириш-изланишлари, фанда марксча-ленинча партия-вийлик учун курашлари самарали бўлди. Ўзбекистонда ўзининг оригинал текшириш хусусиятларига эга бўлган марксистик фольклоршунослик мактаби юзага келди ва муҳим ютуқларни қўлга киритди.

Ўзбек олимлари фольклорни, хусусан, эпик асарларни унинг ижрочи ва ижодкорлари билан боғлиқ ҳолда ўрганишнинг методик жиҳатларини ишлаб чиқдилар, бахшининг (куйчининг) ижодкорлик шахсига алоҳида эътибор бериб, оригинал кузатишлар олиб бордилар. Шунинг учун ҳам эпик асарларнинг тарқалиши ва яшаш шароитлари, куйчи ва унинг тингловчилари, традиция ва импровизация, устоз ва шогирд, дostonчилик мактаблари, версия ва вариация, маълум ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг конкрет асарга таъсири, фольклорни ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ҳолда ўрганиш каби масалаларни ёритишда жиддий ютуқларни қўлга киритдилар.

Фольклор материалларини кенг кўламда қамраб олиб, уни биринчи даражали масалалар атрофига жалб этиш, ўта синчковлик ва чуқур илмийлик, таҳлил этилаётган объектни тарих, археология, этнография, моддий маданият билан қиёсий ўрганиш, шунингдек, бир томондан, версия ва вариантлараро, иккинчи томондан, қардош ва қардош бўлмаган халқлар ижодиётига чоғиштириш, шу тариқа унинг қадимий илдизлари ва асосларини очишга интилиш бу йўналишнинг характерли хусусиятларидандир. Ўзбек фольклоршунослиги ана шу йўналишдаги ишларини давом эттирмоқда.

А Д А Б И Е Т Л А Р :

- Азадовский М. К. Русская фольклористика. Т. I—II. М., 1960—1963.
Зарифов Ҳ. Т. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан // Ўзбек совет фольклори масалалари. Тошкент, 1970.
Мирзаев Т. Ходи Зариф. Тошкент, 1967.
Қодирова М. Музайяна Алавия. Тошкент, 1968.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЕТИ ҚАДИМГИ ДАВР ФОЛЬКЛОРИ

Сўз санъатининг дастлабки намуналари инсоният нутқи пайдо бўлиши билан юзага кела бошлаган. Унинг ташкил топишида ўша давр шарт-шароити, одамларнинг меҳнат ва турмуш тажрибалари, дунёқараши, урф-одат ва маросимлари ҳал қилувчи роль ўйнаган. Энг аввал оғзаки насрнинг дастлабки намуналари вужудга келган. Улар ниҳоятда содда бўлиб, турли хилдаги ундов-хитоблар ва воқеалар баёнидан иборат бўлган. Меҳнат жараёни ҳамда онгнинг ривожланиши воқеа ва ҳодисалар талқинида оддий баёндан образли тасвирлашга олиб келди. Содда ва такрорий жумлалар бадий тил воситалари билан бойий бошлаган. Оддий сўз ўрнини кўчма маъноли сўз, сифатлаш, муболага, рамзий ибора ва ўхшатишнинг илк намуналари эгаллай борган. Шундай қилиб, дунёни бадий ва эстетик дид билан фаҳмлай олиш, бадий сўз тажрибаларининг тараққиёти фольклорнинг дастлабки жанрларини юзага келтирди. Дастлаб кичик-кичик нақл ва мифлар, меҳнатни енгиллаштирувчи, руҳни тетик қилувчи, хаёл оғушига олиб кирувчи эртақ ва афсоналар яратилди, меҳнат жараёнини ифодаловчи қўшиқларнинг намуналари пайдо бўлди.

Демак, энг қадимги фольклор намуналари ёзув юзага келмасдан анча олдин пайдо бўлган ва ёзма адабиётнинг вужудга келишида асос бўлган. Қадимий фольклор намуналари асл ҳолида, тўла равишда бизгача етиб келмаган. У оғиздан оғизга, авлоддан авлодга ўтиб ижодий ишланган. Ҳар бир асар турли хил ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтганлиги сабабли унинг шакл ва мазмунида янги-янги қатламлар юзага келган. Шунинг учун анъанавий фольклор материални конкрет тарихий давр, воқеа ва шахслар фаолияти билан боғлаб ўрганиш мумкин эмас. Чунки фольклор халқнинг конкрет тарихи эмас, балки бадий тарихидир. Урта Осиё халқларининг энг қадимги фольклор намуналари баъзи тарихий ёдгорликлар, илмий асар ва ёдномалар орқалигина бизга етиб келган. Энг қадимги фольклор мифлар, жангнома типдаги афсоналар ва ривоятлар, эртақ ва нақллар, қаҳрамонлик эпослари, қўшиқ ва мақоллардан ташкил топган.

Ибтидоий тасаввурлар — анимизм ва тотемизм. Туркий

халқлар фольклори билан урф-одатларида сақланиб қолган анимистик ва тотемистик қарашлар қадимий тасаввурлар системасининг асосини ташкил этади.

Маълумки, ибтидоий инсон ўзига номаълум бўлиб кўринган табиат кучларидан талвасага тушар экан, аини пайтда уларни енгишга ҳаракат қилган. Бунинг уддасидан чиқа олмай, иложсиз қолиш табиатга ғайри табиий кўринган ҳодисаларга сиғиниш, уларни тотем ва культ даражасига кўтаришга олиб келган. Бу ҳол табиат ва жамият ҳодисаларига қарашда ғайри илмий анимистик ва тотемистик тасаввурларни туғдирган.

Ибтидоий одам табиат ҳақидаги тасавурида ўзини табиат кучлари ва ҳодисалари билан айнан бир нарса деб ҳисоблайди, жонсиз нарсаларга жонли сифатида қарайди. Бу хилдаги ибтидоий тушунчалар комплекси анимизм номини олган. Анимизм асосида жон ва руҳларнинг борлигига ишонч ётади. Ибтидоий тушунчаларга кўра, жон ва руҳлар жонли ва жонсиз табиатда яшайди ва уларни зооморф (ҳайвоний шакл) ёки антропоморф (инсоний) шаклда тасаввур қилишган. Унинг ёрқин намуналари эртакларнинг қадимий мотивларида ўз ифодасини топган. «Оқ билакхон» эртагида йигитнинг тошга айланиб қолиши, «Очил, очил, қамишлар»да қизнинг қамиш орасига кириб кетиши, «Ёрилтош»да тошнинг ёрилиш мўъжизаси, қизни бағрига олиб яна ёпилиши, «Ялмоғиз кампир» эртагида одамларнинг тошга айланиб ётиши, «Қилич ботир»да қаҳрамоннинг жони қиличида эканлиги кабилар бевосита анимистик тушунчалар қолдигидир.

«Ёрил, ёрил, ёрил, тош», «Очил, очил, қамишлар», «Сангил сопол тош, сен менга йўлдош», «Сим-сим, оч эшигингни» каби илтижо қилиб ёлворишлар ўша нарсада жон бор деган тушунчанинг образли ифодасидир. Яқин кунларгача тўй ва бошқа маросимларда гулкан ёқиш, унинг атрофида айланиш; қуёш, ой тутилганда қозон, челақ, жом кабиларни чалиш ҳоллари мавжуд эдики, булар ўша йўқолиб бораётган қадимий тасаввурларнинг изларидир.

Тотемизм ибтидоий жамиятда пайдо бўлган диннинг алоҳида шакли бўлиб, одамнинг кўпинча бир ҳайвон ёки ўсимлик, баъзан жонсиз нарса ёки табиат ҳодисалари билан алоқаси борлиги ҳақидаги ишонч-эътиқодни англатади. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек уруғларининг ота-боболари қуёш, сув, оловга топинганлар, кейинчалик эса от, ҳўкиз, илон, бўри, ит ва бошқа ҳайвонларга эътиқод қўйганлар. Улар бўрини бало, офатлардан сақловчи, ҳимоя қилувчи ва эзгулик яратувчи, қабиля аъзоларининг туғишган аждодлари деб билганлар. Шу тариқа тотемлар юзага келган. Тотем — у ёки бу уруғнинг эътиқод қўйган ҳимоячисидир. Тотемлар билан боғлиқ бўлган бир қанча афсоналар ҳам мавжудки, уларда кўпроқ от ва бўри култи ҳимоя қилинган.

Қадимий манбаларда келтирилган турк афсоналарида бўри турк уруғининг аждоди сифатида намоён бўлади. Афсона-

да тасвирланишича, қадимги турклар она бўридан ва душман томонидан қирилган уруғ ичида тирик қолган ўн ёшли ўғил боладан тарқалган. Бу болани она бўри қўл-оёқлари қирқилган ҳолда топиб олган ва уни гўшт бериб боққан. Шундан сўнг ёрларнинг бирига кириб кетган ва у ерда ўнта бола туққан. Уларнинг ҳар бири турк уруғларининг асосчилари бўлган. Ҳатто Ашина исмли турк уруғларининг бирида бўри калласи тасвирланган байроқ ҳам бўлган.¹ Шунинг учун ҳам ибтидоий кишилар оғир ва аянчли турмушларини яхшилашга интилганларида бўрига сиғинганлар.

Бўри билан боғлиқ бўлган эътиқод янги туғилган болани саломат сақлаш, яхши ҳаёт кечириш, чорвани эҳтиётлаш, экинларни ёвуз кучлар таъсиридан сақлашдан иборат бўлган. Бўри тотемига алоқадор баъзи эртак («Чўлоқ бўри», «Бўри қиз», «Бўри») ва афсоналар ҳозирги кунга қадар халқ орасида айтиб келинади.

От культи қадимги кишиларнинг турмуш-тирикчилиги билан бевосита боғлиқ бўлиб, отларни хонакилаштириш, улардан иш ҳайвони сифатида хўжаликда фойдаланиш давомида юзага келган. Археологик қазилмаларда топилган ярим от, ярми одамсифат ишланган расмлар, ҳали-ҳалигача экин майдонлари, полизларда отнинг калла суюгининг қўриқчи сифатида қўйилиши ва бошқалар ибтидоий кишилар онгида сақланиб қолган от культи ҳақидаги эътиқоднинг тимсоли ҳисобланади. Қадимги Бақтриядаги Зариасп, Хоразмдаги Ҳазорасп сингари географик жой номлари аслида от культига алоқадор бўлган уруғ номлари билан боғланади. Ўзбек халқ достонларида Ғирот, Бойчибор, Жийронқуш, Мажнунқўк каби эпик от образларининг ғоят катта ўрин тутиши ҳам шундан. Демак, табиат ва ҳаёт ҳақида юзага келган ибтидоий тушунча ва эътиқодлар анимистик ва тотемистик қарашларни вужудга келтирди. Бу қарашлар ўз навбатида илк бор тўқилган эртак ва афсоналарнинг мотив ҳамда сюжетларини ташкил этди.

Қадимги мифлар. Порлоқ келажакни орзу қилиб, унга умид кўзи билан боққан узоқ аجدодларимиз инсон қобилиятини идеаллаштирувчи мифологик образлари яратган. Ана шу мифологик образларнинг илк намуналари кўҳна миф, афсоналарда ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам қадимги давр фольклорига ибтидоий тасаввурлар асосида яратилган афсона ва мифлар алоҳида ўрин тутди.

Миф грекча *mythos* — *сўз, ривоят* сўзидан олинган бўлиб, дунёнинг пайдо бўлиши, табиат ҳодисалари, худолар ва паҳлавонлар ҳақидаги тўқима афсонадир. Мифология мифларни ўрганувчи фан соҳаси бўлиб, у ибтидоий инсоннинг табиатни билишга интилишининг натижаси сифатида вужудга келган. Дарҳақиқат, инсоннинг табиатга қарши курашдаги ожизлиги

¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I, М.—Л., 1950.

уни номаълум кўринган ҳодисаларга жавоб толишга, қандайдир тушунча ва тасаввурлар яратишга мажбур этган, бўрон, zilзила, сув тошқини, сел каби ғайри табиий кўринган кучларга, қарши кураша олувчини излашга олиб келган. Ниҳоят, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги мифологик тасаввурлар пайдо бўлган.

Олам ҳақидаги ибтидоий мифлар ана шу тарзда юзага келган бўлиб, улар ўз навбатида осмон, ой, қуёш ҳамда турли хил ҳайвонлар, худолар, ғайритабиий тасвирланган паҳлавонлар ҳақидаги мифларни вужудга келтиради. Мазкур мифлар аввало эзгулик яратувчи ҳисобланган, кишиларга руҳий куч, тетиклик ва осойишталик бахш этган, ниҳоят, инсониятни ғалабага чорлаган. «Қадимги эртақлар, афсона, мифларнинг маълум эканлигига шубҳа қилмайман, аммо мен бу эртақ, миф ва афсоналарнинг асосий мағзини чуқурроқ тушунишларини истардим. Буларнинг асосий ғояси қадимги даврлардаги меҳнат кишиларининг юкини енгиллаштиришга, ишнинг унумини оширишларига, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланишларига ҳамда сўз кучи, «авраш», «афсун» йўли билан табиатнинг кишиларга хатарли бўлган ҳодисаларига таъсир этишларига қаратилгандир»¹. Кўринадики, миф осойишта яшаш ҳамда ёвуз куч устидан ғалаба қила олувчи зўр куч ва қудрат ҳақидаги орзу-умиднинг инъикосидир. «Кишилар яхшилик, бахт-саодат, қуёш нури ва иссиқликни ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарама-қарши қўйиб, бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган мифларни яратганлар. Гўё табиатда улуғ ва фойдали кучлар — қуёш ва сув абадий бўлган ўлка ҳамда офат келтирувчи кучлар — зулмат ва кулфат абадий бўлган ўлка бор эмиш. Кўпчилик мифологик образлар мана шу икки ўлка ва улар ўртасидаги кураш фониди гавдаланади»².

«Авесто»да икки яратувчи куч — яхшилик ва ёмонлик Ахурамазда ва Ахриман қиёфасида намоён бўлади. Мазкур китоб ғоясига кўра, табиат ва жамиятдаги ҳодисаларнинг барчаси икки яратувчининг ўзаро курашидан келиб чиққан.

Ахурамазда яхшилик, ёруғлик, ободончилик ва эзгу кучларнинг худосидир. Унга қарашли нарсалар инсон турмушини яхшилашга ва хизмат қилишга қаратилган. У ўз ёрдамчилари орқали олов, чорва, металл, ер-сув ва ўсимликлар дунёсини бошқаради.

Ангра Манью (Ахриман) барча ёвузлик ва ёмонликни бошқаради. У Ахурамаздага қарши чиқади ва ўзига қарашли девлар ёрдамида одамларга азоб-уқубат, машаққат, кулфат келтиради. Ахриман зўр куч ва қудратга эга бўлса-да, бироқ Ахурамазда каби ҳар нарсага қодир ва қобил эмас, шу сабаб-

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 265-бет.

² Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Тошкент, 1976, 42-бет.

ли ёмонлик кучлари яхшилик олдида доим мағлубиятга учрайди.

«Авесто»да ёруғлик манбаи қуёш деб кўрсатилади. Қуёш нури инсонга ҳаёт бағишлайди. Олов қуёшнинг бир парчаси бўлганлиги учун ҳам инсон оловни муқаддас ҳисоблаб, оташкадаларда сақлайди. Бундай оташкада қолдиқлари Хоразмда — Жонбос қалъада топилган. Демак, ўзбеклар орасида қуёшга — оловга эътиқод қўйиб, унга топиниш жуда қадимдан мавжуд.

Митра—қуёш ва ёруғлик худоси, Нохит—ободонлик ва фаровонлик худоси, Хумо—бахт, толе ва давлат худоси, Анахита ва Хубби (Фарғонада Эр Хубби)—сув худоси, Миррих—уруш ва ғалаба худоси, эзгулик эса—Қакмарс, Йима (Жамшид), Гершасп каби мифологик образларда мужассамлашган. Ёмонлик кучлари аждар, дев, жин, ялмоғиз каби мифологик образлар орқали тасвирланган. Демак, илк бор юзага келган бадий образлар ибтидий инсон орзуларининг нақадар ҳаётий эканлигидан далолат беради. Бундай образларнинг ҳар бири «Авесто»га кирмасдан олдин мададкор руҳ ёки ёвуз куч сифатида халқ ўртасида мавжуд бўлган.

Маълум бўладики, «Ҳар қандай мифология ҳам табиат кучларини хаёлда ва хаёл ёрдами билан енгади, ўзига бўйсундиради ва шакллантиради; демак, мана шу табиат кучлари устидан ҳақиқатда ҳукмронлик қилиш бошланиши билан мифология ҳам тамом бўлади»¹.

Ардвисура Анахита ҳақида миф. «Авесто»да Анахита забардаст, хушқомат, камарини маҳкам боғлаган, тўғри сўз, марҳаматли гўзал қиз сифатида намоён бўлади. У—кишиларга куч-қудрат бахш этувчи, сувнинг мўл бўлишини таъминловчи маъбуда. «Худо ибтидий кишилар тасаввурида мавҳум туншунча, хаёлий мавжудот эмас, балки у ёки бу меҳнат қуроли билан қуролланган реал сиймо эди»².

«Авесто»да худоларнинг ёвузлик тимсоли (Ажи Даҳок, дев ва сеҳргарлар)га қарши қўйилган қаҳрамонлари бор. Ёвузликка қарши чиққан бундай паҳлавонлар жанг олдида ғалаба қозонишни сўраб, муқаддас ҳомийга шундай сўзнади, илтижо қилишади: «О, марҳаматли, забардаст Ардвисура Анахита, менга мадад бер, уч оғиз ва уч бошли, олти кўз ва минг хил кучлар султони, баҳайбат Ажи Даҳок устидан ғолиб чиқай». Маълумки, бу хилдаги жанг мотивлари «Авесто» яратилмасдан бурун ҳам халқда мавжуд бўлган. Китоб автори Заратуштра ана шу мотивлардан фойдаланган ва уни ўз ғояси учун хизмат қилдирган.

«Авесто»да Анахита ҳақидаги маълумотларни кўздан кечириш шуни кўрсатадики, Анахита сув ва ҳосилдорлик худоси бўлиб, у ўзбеклар ўртасида Анбар отин шаклида сақланиб қолган.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. I том, «Ўзбекистон» Тошкент, 1975, 129-бет.

² Горький М. Адабиёт ҳақида. 266-бет.

Қаюмарс ва Жамшид ҳақидаги мифлар. Қаюмарс ҳақидаги мифлар Урта Осиё халқлари орасида қадимдан кенг тарқалган. Унинг турли хил вариантларини қадимий ёзма манбалардан «Авесто», «Тарихи Табарий» ҳақида Абу Райҳон Берунийнинг «Утмиш асрлардан қолган ёдгорликлар» номли китобида, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кўриш мумкин. Қаюмарс «Авесто»да, асосан, Гайа Маретан, баъзи ўринда эса Гайа Мартан¹ деб юритилди. «Ғиёсул луғат»да эса Қаюмарс Гавомард деб кўрсатилади. Археолог С. П. Толстовнинг фикрича, Гавомарднинг маъноси инсон-буқа. У Амударё бўйида яшаган. Бўйи дарёнинг у бетига етган. Гавомард — Қаюмарс Хоразмда яшаган»².

Ушбу мифнинг Беруний асаридаги баёнига кўра, Ахриманнинг ёмон қилмишларидан худо ҳайратда қолади. Унинг пешанасидан тер чиқади. У терни артиб ташлаганда, тер дона-сидан Қаюмарс туғилади. Худо Қаюмарсни Ахриманнинг ёнига жўнатади. Қаюмарс Ахриман ёнига етиб келиб, унинг елкасига миниб олади ва шу ҳолда дунёни айлана бошлайди. Ниҳоят, Ахриман бир ҳийла билан Қаюмарсни елкасидан улоқтириб ташлайди ва унинг устига миниб олиб: «Сени қайси томонингдан ей», — деб сўрайди. «Оёқ томонимдан», — деб жавоб беради Қаюмарс, токи дунё гўзаллигидан узоқроқ баҳра олиб турайин. Аммо Қаюмарс Ахриманнинг у айтган гапининг тескарсини қилишини билар эди. Ахриман Қаюмарсни бош томонидан ея бошлайди. Белига етганда Қаюмарснинг уруғдонидан икки дона ерга тушади. Улардан ўсимлик ўсиб чиқади. Уша ўсимликлардан бири ўғил, бири қиз (Меши ва Мешона) пайдо бўлади³.

Мавжуд барча мифларда Қаюмарс ерда пайдо бўлган биринчи одам сифатида таърифланган. Қаюмарс эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси ҳақидаги ибтидоий ишончнинг образли ифодасидир.

Жамшид ҳақидаги миф намуналари ҳам Қаюмарс ҳақидаги мифлар сингари Эрон ва Урта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. У — нажоткор қаҳрамон, яхшиликнинг символик образи.

«Авесто»да ҳикоя қилинишича, у адолатли подшо бўлган. Уша пайтда юртда қаҳратон совуқ ҳам, жазирама иссиқ ҳам йўқ эди. Ҳатто касаллик ва ўлим ҳам йўқола боради. Жамшиднинг ери ҳар хил моллар ва одамларга тўлиб боради. Шунда Жамшид (Йима) ер юзини уч баробар кенгайтиради. Чорвани ва турли-туман қушларни кўпайтиради. Бироқ унинг минг йиллик подшолик давридан кейин қаҳратон қиш бошланиб, кишиларга офат келтиради; яйлов ўтлоқларни сув боса-

¹ Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956, с. 121.

² Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1964, 95- бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. 1- том, Тошкент, 1977, 26- бет.

ди. Шунда Жамшид одамларни қутқаради. Катта тўғон қуриб, кишиларнинг мол-мулкини сув тошқинидан сақлаб қолади, ариқлар очади. Бу афсона Жамшид номи билан «Шоҳнома» ва Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарларида ўрин олган. Бундан ташқари, Табарий, Беруний асарларида мазкур мифологик образ ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган. Октябрь инқилобигача халқ ўртасида «Қиссаи Жамшид»нинг оғзаки ва қўлёзма вариантлари кенг тарқалган эди.

Маълум бўладиги, мифологик образлар қадимда муқаддас саналиб, халқнинг маънавий мададкорига айланган ва халқ ўртасида оғиздан оғизга ўтиб, қайта-қайта айтилган. Мифологик образларнинг айрим намуналари кейинчалик эртак ва дostonларда ривожланди ва меҳнаткаш халқнинг идеал паҳлавонларига айланди.

«Авесто»да тасвирланган худолар, паҳлавонлар тўғрисидаги афсона ва мифларнинг ўзбек фольклорида ҳам вариантлари мавжуд. «Одами Од» ҳикояси шу жиҳатдан характерлидир. Ҳикоя ибтидоий жамиятда яратилган мифнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Унда инсоннинг беқиёс куч-қудратга эга бўлиш ҳақидаги кишиларнинг орзу-умидлари ўз ифодасини топган. Энг муҳими, мифнинг бош қаҳрамони, паҳлавон-титан халқ манфаатини кўзлаб ҳаракат қилади.

«Одами Од» ҳикоясининг қисқача мазмуни қуйидагича: «Ўтган замонда Нуҳ пайғамбар бўйи булутга етадиган бир дурдгор устани чақириб, кема ясаб беришни сўрабди. Бу одамнинг номи Одами Од экан. У ниҳоятда баланд бўйли, кучли бўлиб, дарё ва денгизда балиқни қўлида тутиб, қуёш иссиғида пишириб, еб кета берар экан. Одами Од Нуҳ пайғамбарни елкасига миндириб тоққа олиб чиқибди. Қаерда баланд дарахт бўлса, кема учун кесмоқчи бўлибди. Тоғда тўртта катта чинор бор экан. У чинорларни томир-помири билан суғириб олиб, ўз елкасига ортиб, устига Нуҳ пайғамбарни ўтқазиб, денгиз бўйига равона бўлибди. Одами Однинг қорни ҳеч оққа тўймади экан. Нонуштага бир ҳовуз сувга нон тўғраб ер экан. Одами Од кемани битирибди. Ҳамма одамларни кемага солиб, денгизга тушиб, ўзи кемани торта кетибди»¹.

Ҳикояда Одами Од дунёдаги энг биринчи одам сифатида талқин этилган. Од сўзи форс-тожик тилида улкан одам маъносини билдиради. Бинобарин, бу мифологик образ қадимий уруғлардан бирининг ҳимоячиси, ҳомийси бўлган бўлиши керак. Шунинг учун у умумхалқ манфаатини кўзлаб иш тутади. Демак, мазкур миф дидактик мазмун касб этган.

«Эр Ҳубби» мифи ҳам характери ва функциясига кўра «Одами Од» билан бир хил ўхшашликка эга. «Эр Ҳубби» билан боғлиқ бўлган мифлар Хоразм ва Фарғонада кенг тарқал-

¹ Толстов С. П. Ўзбекистоннинг қадимги маданияти. Тошкент, 1944, 8-бет.

тан. Эр Ҳубби Одами Од сингари сув муаккили, марҳаматли қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Ҳикоя қилинишича, «Фаридун ва ҳатто Жамшид подшолик қилмасдан илгари дарёда бир Ҳубби деган йигит яшаган. Бу йигит дарёнинг ҳокими бўлган. Ҳубби балиқ билан овқатланган, у бир қўли билан балиқ тутиб оларкан-да, уни қуёшга узатар экан, балиқ шу ондаёқ қоврилар экан. У етти юз йил давомида Амударёда яшаган. Бу вақт ичида ҳеч қандай жин дарёга яқинлаша олмаган, ҳатто чвинлар ҳам бўлмаган. Жамшид тахтга ўтиши билан Ҳубби дом-дараксиз ғойиб бўлган... Минг йил давомида Ҳуббининг онаси аза тутган ва у билан бирга дарё, саҳро, тоғ ва қоялар йиғлаган; одамлар, қушлар ва ҳайвонлар йиғлаган; осмонда фаришталар, ер остида девлар йиғлаган. Ҳубби тирик, у қиёматгача яшайди. Ҳубби нажот берур. Ма-на, қандай куч дарёга ҳокимлик қилади»¹.

Ҳар икки миф сюжети ҳам оддий ва раvon. Уларда ибтидоий хаёлот ҳукмронлик қилади. Мифологик образлар талқини содда, мазмунида социал зиддият сезилмайди, бироқ қадимий ҳаёт тажрибалари сақланган. Хоразмда Ҳуббиниёз, Ҳубби кўли, Бухоро воҳасида Ҳўжа Ҳуббон қудуғи, Шоҳимардонда Кўли Ҳуббон (гўзаллар чўмиладиган кўл) каби номлар шу қадимий мифик образ билан боғланган. Одамлар Амударёни кечиб ўтганда, турли офатларга учраганларида сув худоси Ҳуббига сизиниб «Ҳубби, Ҳубби, ё Ҳубби!» деб ёлвориб, ундан мадад сўраганлар².

Қўрамизки, Одами Од ва Эр Ҳубби қабила ва уруғ руҳи, куч-қудрати, орзу-умиди, интилишларини ифодалайди. Бу ҳар икки образнинг ҳаракати ва муносабатларида намоён бўлади.

Қадимги қаҳрамонлик эпоси. Халқ орасида оғзаки вужудга келиб, авлоддан авлодга кўчиб юрган мифологик образлар қаҳрамонлик типигаги эртак ва дoston қаҳрамонларининг шаклланишида асосий замин вазифасини ўтади. Бу хилдаги эртак ва дoston қаҳрамонлари мифологик образлар сингари табиат ёвузликларига эмас, балки ижтимоий иллатларга, зулм ва зўрликка нисбатан қарши чиқадилар.

Хуллас, дастлаб табиатнинг сирли кучларига қарши курашиб, кейинчалик ижтимоий моҳият касб этган фантастик образлар ривожланиб, ватанпарварлик ва қаҳрамонликни мадҳ этувчи образлар даражасига кўтарилди. Ана шундай образлар сирасига Тўмарис, Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш, Алпомиш ва Гўрўғли сингари эпик қаҳрамонларни киритса бўлади.

Жангнома типигаги эпик асарлар тарихий воқеа ва ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда юзага келган. «Тўмарис», «Широқ» сингари тарихий ривоятлар жангнома типигаги қадимги эпос намуналари ҳисобланади.

¹ Фуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1959, 61-бет.

² Уша асар, 31—33-бетлар.

«Тўмарис» ривояти. «Тўмарис» — қадимги жанговар аёллар ҳақида яратилган ривоят. Ривоятнинг қисқача мазмуни Геродотнинг (484—425) «Тарих» асарида келтирилган бўлиб, унда Эрон шоҳи Қир билан массагетлар қабиласи ўртасида юз берган жанг воқеалари тасвирланади. Унинг қисқача мазмуни қуйидагича:

Каспий денгизидан шарқ томонга қараб давомсиз текислик чўзилган. Унинг катта қисмини массагетлар эгаллаган. Аҳмонийлар подшоси Қир ана шу массагетларга қарши уруш қилишни хоҳлаб қолади. Шу вақтда массагетларни аёл киши — Тўмарис бошқарар эди. Қир уни ўзига хотин қилиб олмоқчи эканини айтиб, элчи юборади. Тўмарис унинг шум ниятини билиб, элчиларни рад этади. Шундан кейин Қир Аракс дарёсига қараб юради ва дарё устига кўприк қура бошлайди. Буни кўрган Тўмарис қуйидаги хабарни юборади: «Биз биламизки, сен тинчликни хоҳламайсан, башарти айтган маслаҳатимизга кирмасанг, массагетлар билан тўқнашишни истасанг, кўприк ясайман деб овора бўлиб ўтирма. Бизга айтсанг, биз сенга халақит бермай, дарёдан уч кунлик йўлга кўчиб кетамиз, бемалол дарёдан ўтасан, сўнг юзма-юз урушамиз. Борди-ю, сен биз билан дарёнинг ўзинг турган қирғоғида урушмоқчи бўлсанг, уни айт, бунга ҳам биз рози, фақат номардлик қилма!»

Тўмарис курашга шайланади. Қир эса ҳийла-найранг йўлига ўтади. У Тўмариснинг ўғли Спарганис бошлиқ бир гуруҳ массагетларни маст қилиб асир олади. Тўмарис ғазаб билан: «Эй, қонхўр Қир! Қилган ишинг билан мақтанмай қўя қол! Сен менинг ўғлимни юзма-юз жангда енгганинг йўқ, уни маккорлик билан шароб ичириб қўлга туширдинг... Энди менинг насиҳатимга кир, ўғлимни менга топшириб, зиён-заҳматсиз келган еринга қайтиб кет... Агар сўзимга кирмасанг, массагетлар тангриси Қуёш номи билан қасамёд қиламанки, мен сендай очкўз юҳони қон билан суғораман», — дейди.

Қир бу сўзларга аҳамият бермади. Тўмариснинг ўғли ўзига келиб, воқеани билади ва Кирдан қўлини кишандан озод қилишни сўрайди. Қўли бўшатиладиган, ўзини-ўзи нобуд этади.

Тўмарис Кирга қарши отланади. Қўшинлар ўртасида оғир жанг бошланади. Рақиблар олдин бир-бирига ёй отишади, кейин найзобозлик ва қиличбозлик қилишади. Узоқ давом этган жангда массагетлар ғалаба қиладилар, Аҳмонийлар қўшинининг кўп қисми қирилади. Қирнинг ўзи ҳам ҳалок бўлади. Тўмарис бир мешни инсон қони билан тўлдирди ва Қирнинг калласини қонли мешга тиқиб, шундай дейди: «Сен маккорлик билан мени ўғлимдан жудо қилиб, қайғуга солдинг. Мен ўз оғиримга амал қилиб сени қонга тўйдирман»¹.

Тўмарис ҳақидаги ривоят матриархал жамиятида яшаган қаҳрамон аёллар — амазонкалар таъсирида яратилган. Тўма-

¹ Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940, с. 31—32.

рис ривоятда тўғрисиўз, инсонпарвар ва адолатли, доно ва тadbиркор аёл бўлиб гавдаланади. Унинг қиёфасида мустаҳкам ирода, жасурлик ва жанговарлик каби хусусиятлар ўз ифодасини топган. Қабил мустақиллигини ҳимоя қилиш асар темасини, босқинчилик сиёсатини қоралаш эса гоёвий мазмунини ташкил этади. «Тўмарис» ривоятининг бизга қадар оғзаки етиб келган ягона варианты «Ойсулув» дostonидир.

«Широқ» ривояти. «Широқ» ривоятининг юзага келишида Эрон шоҳи Доро билан Шак қабилалари ўртасида юз берган тарихий жанглар асос бўлган. Бу ривоятнинг қисқа мазмуни юнон тарихчиси Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» номли китобида келтирилган. Ривоятда ватанпарварлик ва халқпарварлик, тинчлик ва озодликни севиш каби тушунчалар улуғлаиб, босқинчилик, зулм ва зўрлик каби сиёсат қораланади. Ривоятнинг қисқа мазмуни қуйидагича.

Доро Шак қабиласига қарши юриш қилади. Шак ҳукмдорлари Саксфар, Омарг, Тамирис ҳарбий ҳолатни ўзаро муҳокама қилишаётган пайтда уларнинг олдига Широқ номли отбоқар келади. Агар болалари ва набираларининг тирикчилиги таъминланса, Доро қўшинларига қарши бориб, уни енгишини айтади. Шак ҳукмдорлари ваъда беришади. Широқ шу заҳоти ёнидан пичоғини олиб қулоқ-бурнини кесиб, танасини жароҳатлайди ва Шак ҳукмдорлари майиб қилган кишидай, шикоят қилиб Доро олдига келади. Мангу олов ва муқаддас сувни шафе келтириб олт ичади. Доро Широқнинг ҳолатини кўриб, унинг сўзига ишонади. Широқ Доро қўшинини «кўчиб кетган» шакларнинг олдига олиб чиқадиган яқин йўлга бошлайди. Бу йўл етти кунлик йўл эди. Шунинг учун етти кунга етарли сув ва овқат олишни айтади. Широқ қўшин билан етти кун йўл юради ва уларни сувсиз қумли саҳро ўртасига олиб киради. Душманнинг очлик ва сувсизликдан ҳалок бўлиши муқаррар. Еттинчи куни ҳам шаклардан дарак тополмаган қўшин бошлиғи Раносбат алданганини сезади ва йўл бошловчидан алдаш сабабини сўраганда, у: «Мен енгдим, ёлғиз ўзим бутун бошли қўшинни енгдим! Жонажон қабилам шаклар ва она тупроғим бошига келган балони даф қилиб, босқинчи Доро лашкарларини ҳалокатга олиб келдим. Тўрт томоннинг ҳар қайсиси етти кунлик йўл, истаган тарафингизга кетаверинг. Барибир, барчангизни очлик ва ташналик емириб нобуд қилади. Менинг қоним эса шу ерга тўкилади!» — деб чапак чалиб, қаҳ-қаҳ уриб кулади. Раносбат Широқни чопиб ташлайди...¹

Хуллас, ҳар икки ривоятда ҳам, мардлик ва жасорат мадҳ этилади. Уларнинг сюжетида қадимий эпосга хос анъаналар кўзга ташланади. Айниқса, қаҳрамонни маст қилиб асир олиш ҳамда унинг жанговарлик хусусиятини нақл этувчи мотивлар анъанавий дostonларга хос хусусиятдир. Бу мотивлар қаҳра-

¹ Древние авторы о Средней Азии, с. 34—35.

монлик эпосининг анъаналари қадимий эканлигидан далолат беради.

Рустам ҳақидаги қаҳрамонлик эпоси. Рустам билан боғлиқ қаҳрамонлик эпослари қадимдан Урта Осиё, Эрон ва Афғонистонда кенг тарқалган. Рустам бир дostonда («Бахман-Яшта»¹) араб босқинчиларига қарши курашувчи қаҳрамон образи, иккинчисида («Шаҳрихон Эрон»²) эса шаҳарлар бунёд этган паҳлавон сифатида намоён бўлади. Ҳаттоки, қадимги сўғд эпоси парчаларида ҳам Рустам дев устидан ғалаба қилган қаҳрамон ҳолатида тасвирланади: «Шундай қилиб, Рустам девларни қувиб шаҳар дарвозасигача боради. Кўп девлар ҳалок бўлади, қолганлари шаҳар ичига кириб дарвозани берки-тиб оладилар. Рустам улуғ ғалаба билан қайтади. У бир ўтлоқ яйловда тўхтади. Отини ўтлаш учун қўйиб, ўзи уйқуга кетади. Рустамдан енгилган сон-саноксиз девлар жангни давом эттириш учун тайёргарлик кўриб, дарвозани очиб йўлга тушадилар. Улар от-араваларга, фил, чўчқа, тулки, ит ва илонларга миниб йўлга тушадилар. Бир қанчаси пиёда, бир қанчаси калхатдай учиб келар эди. Буни сезган Рахш ўтли нафаси билан Рустамни уйғотади. Рустам уйғониб, қоплон терисидан қилинган кийимини кияди ва отидан сўрайди: ... ҳазратим, девлар ўтлоқдадир. . . Рахш маъқуллади. Рустам Рахшга миниб девларга ташланди. Ғазабланиб шердай ҳамла қилди. Девлар тумтарақай қоча бошлади»³.

Маълум бўладики, Рустам — халқ мадаккори, идеал қаҳрамон. У халқ орзу қилган беқиёс кучнинг рамзий ифодаси. Рустам қудратли қиёфага эга бўлиб, тўғрилиқ ва адолатпарварлик каби хусусиятлар соҳиби бўлган паҳлавон, элат ва халқ манфаатининг ҳимоячиси. Келтирилган парчаларда мавжуд дев, аждар ва бошқа хаёлий персонажлар ёмонлик тимсоли, Рустам ва Рахш эса яхшилик ифодаси сифатида ҳикоя қилинади.

Демак, Рустам ҳақидаги афсоналар қадимий дуалистик мифлар заминида пайдо бўлган ва ривожланган. Улар кейинчалик ёзиб олинган «Рустам», «Рустам Зол ўғли» ва «Паҳлавон Рустам» каби эртакларнинг ғоявий мундарижасини ташкил қилади. Шунингдек, у Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам асосий қаҳрамонлардан бири сифатида талқин этилган.

Мифларда ҳикоя қилинган ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш ўзбек фольклори материалларида кейинчалик қайта ишланди ҳамда эзулик ва қабоҳат, тўғрилиқ, адолат ва ҳақсизлик ўртасидаги курашга айланди. Бу кураш синфий жамиятда халқнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатлари билан уйғунликда тасвирланди.

¹ Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956, с. 130.

² Уша асар, 130- бет.

³ Уша асар, 131- бет.

Қадимий қўшиқлар. Қадимги Ўрта Осиё халқларига оид қўшиқ ва термаларнинг намуналари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида сақланиб қолган. Девонда желтирилган халқ қўшиқларидан парчалар ҳам илмий, ҳам таълимий аҳамият касб этади. Дидактик маъно ташийдиган қўшиқларнинг баъзи бир намуналари ўзбек халқ дostonларидаги анъанавий мотив — ота насихатларига ўхшаб кетади.

Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз, бахилга,
Еқимли бўл, хушхулқ бўл,
Қолсин номинг кўп йилга¹.

Девондаги қўшиқларни асосан овчилик, чорвачилик мавсум-маросим ва қаҳрамонлик қўшиқлари ташкил этади. Кўпчилик тўртликларда мардлик ва қаҳрамонлик, душманга ғазаб, ғалабага ишонч туйғулари улуғланиб, хасислик ва юзсизлик каби иллатлар қораланади.

Меҳнат қўшиқлари туркий халқларнинг маънавий ва меҳнат фаолиятининг самаралари сифатида юзага келган. Маълумки, қадимий авлодларимиз овчилик, чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. Бинобарин, меҳнат қўшиқлари ана шулар асосида яратилган. Шунинг учун ҳам улар меҳнат жараёнини ҳикоя қилиш билан бирга овчи, деҳқон, чорвадор ёки боғбоннинг яхши ҳаёт, тинчлик ва осуда турмуш ҳақидаги орзу-умидлари, истак-хоҳишлари ва кайфиятларини акс эттиради.

Девонда овчилик билан боғлиқ бўлган қўшиқлар катта ўрин эгаллайди. Уларда ов қилишнинг дастлабки намуналари — ит ва қуш ёрдамида, ўқ-ёй билан ов қилиш тажрибалари мадҳ этилади:

Ов қушларин ушлашиб,
Тулки, тўнғиз тишлатиб,
Итларимиз ишлатиб,
Ҳунар билан гердайдик.

Маълумки, ибтидоий тузум шаронтида меҳнаткаш халқ сўзининг магик (сеҳр-жоду) кучига ишонган. Шунинг учун ҳам дастлабки қўшиқлар эстетик завқ бериш эмас, балки табиатга таъсир кўрсатиш вазифасини ўтаган. Чунки ибтидоий тушунчага кўра, ҳаётнинг гўзаллиги, касал бўлмаслик, ҳосилдорлик, яхши ов, оилавий турмуш ва хўжаликда муваффақият, табиатга маълум даражада таъсир кўрсатишдан келиб чиқади. Бундай қўшиқлар тарихий тараққиёт жараёнида ўзгариб, мавжуд ибтидоий тушунчалар ўрнини янги, ҳаётини-реалистик тушунчалар эгаллаган. Девондаги қўшиқларда халқнинг ҳаёт тажрибалари, баҳор, ёз, қиш фасллари, сув тошқини, уйланиш,

¹ Қўшиқлар профессор Азиз Қаюмовнинг «Қадимият обидалари» китобидан олинди.

қахрамоннинг жанг майдонида ҳалок бўлиши билан боғлиқ бўлган руҳий кечинмалари акс этган.

Мавсум билан боғлиқ бўлган қўшиқларда одамларга хос хусусиятларни табиат ҳодисаларига боғлаш — антропоморфизм элементлари кўринади. Аниқроғи, ғайритабиий кўринган қиш, ёз фасли инсон ва унинг фазилатига ўхшатиш. Чунки йил фаслларида ҳам инсонга хос жон, яхши ва ёмон хусусиятлар бор деб тушунилган, дуалистик тушунча сингдирилган. Шунинг учун ҳам қиш мавсумида халқнинг маъюслиги ва зорланиши, ёз мавсуми талқинида эса шодлик ва хушнудлик кайфиятлари сезилиб туради. Ана шу тушунча билан боғлиқ бўлган қўшиқларда қиш ва ёз жонлантирилади, бири-бирига зид қўйилади, улар тасвирида яхши-ёмон хусусиятлар таъкидланади. Тортишув шаклида келган қўшиқларда қиш ўз афзаллигини мақтайди:

Қиш ёз билан тортишур,
Эр от менда ортишур,
Касалликлар қайтишур,
Куч-қувватга тўларлар.

Ўрни билан қиш ёзнинг камчиликларини очади:

Сенда барча ёмонлар,
Чивин, пашша, илонлар,
Думи гажак чаёнлар
Ҳамла қилиб югурушур.

Тортишувда ёз ҳам қишнинг камчиликларини таъкидлаб, ўз фазилатларини мақтайди:

Сендан саъвалар кетар,
Менда қалдирғоч тинар,
Булбуллар сайраб қўнар,
Нару мода учрашур.

Қўрамызки, қиш ва ёз нутқида ҳақиқат бор. Умуман, мазкур қўшиқларда хаёлий дунёқараш билан бир қаторда ҳаёт ва инсон улуғланади. Баҳор келиши шодлик тусини олади ва наврўз байрами билан уланиб кетади. Ёзнинг афзаллиги, хуштаъблик ва хурсандчилик, жўшқин ҳаёт лавҳалари қўшиқларда аниқ тасвирланган.

«Девону луғотит турк»да жангномалардан дарак берувчи қўшиқлар ҳам мавжуд. Уларда баҳодир, марди майдон йигитларнинг қахрамонликлари тасвирланади. Халқ ичидан чиққан паҳлавонлар улуғланиб, уларнинг беқиёс куч-қудрати таърифланади:

Ҳазаб билан боқишур,
Кек оловин ёқишур,
Соқол тутиб тортишур,
Қўкси аро ўт ёнар.

Баъзи тўртликларда эса жанг манзаралари, шиддатли ҳужум, алплар тўқнашуви, қиличбозлик ва найзабозликлар тасвирланади:

Алп йигитлар олишдилар,
Қинғир кўзла боқишдилар,
Уқ найзалар сўқишдилар,
Қилич қинга арағ сифди.

Шундай қилиб, девонда келтирилган қўшиқларда табиат ва жамият билан боғлиқ бўлган ибтидоий тушунчалар билан бир қаторда одабийлик, меҳнатсеварлик, мардлик ва қаҳрамонликлар мадҳ этилиб, кўрқоқлик ва тажрибасизлик қораланади.

Хуллас, ибтидоий дунёқараш ва меҳнат билан боғлиқ ҳолда вужудга келган энг қадимги фольклор намуналари, аввало, кишиларнинг ибтидоий қарашларини ифодалаш вазифасини ўтаган ва асосан, таълимий аҳамият касб этган. Қолаверса, бу қўшиқлар кишилардаги эстетик дидни ривож топтиришда ҳам муҳим роль ўйнаган. Ибтидоий жамият шароитида яратилган илк фольклор асарлари янги-янги афсона, ривоят, эртақ ва дostonларнинг юзага келишида замин бўлиши билан бирга, қадимги инсон ҳаёти, урф-одати, маданияти, тасаввур ва тушунчаларини атрофлича ифодалаган обидалар бўлганлиги билан ҳам қимматлидир.

ФЕОДАЛИЗМ ДАВРИ ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

Урта Осиёда феодализм узоқ даврни (VI—XX аср бошлари) ўз ичига олади. Бу ижтимоий-иқтисодий формация ниҳоятда мураккаб бўлиб, унда феодал муносабатлар билан патриархал-уруғчилик муносабатларининг, ўтроқ деҳқончилик билан кўчманчилик ҳаёти тартибларининг узоқ даврлар ёнма-ён яшаб келганлиги кўзга ташланади. Ўзбек халқининг бой ва ранг-баранг оғзаки ижодиёти намуналарига назар ташлар эканмиз, уларда ана шу мураккаб иқтисодий уклад муносабатлари, феодализм шароитидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, қадимий тасаввур ва қарашларнинг излари ўз ифодасини топганлигининг гувоҳи бўламиз. Чунки ижтимоий тараққиётга узвий боғлиқ бўлган фольклор асарлари ўзларининг специфик хусусиятларига кўра, халқ ҳаётидаги тарихий ўзгаришлар билан ўзгара борган, уларда бир неча даврлар ўз изини қолдирган.

Фольклор асарларига хос бундай ўзгарувчанлик ва кўп қатламлилиқ уларнинг кўпгина намуналарини айрим олинган даврлар билан боғлаб текширишни қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам у ёки бу жанрларнинг муайян даврдаги ҳолати ва тараққиёти ҳақидаги мулоҳазалар кўпгина ҳолларда тахминий бўлади, албатта. Ҳозирча мавжуд текширишларга суяниб туриб, шуни

айтиш мумкинки, энг қадимги даврларда кўпчилик халқларда мифлар, уруғ, қабилалар ҳақидаги ривоятлар, айтимлар, урф-одат, меҳнат ва маросим қўшиқлари кенг тарқалган. Синфсиз жамиятдан синфий жамиятга ўтиш даврларида эса эртаклар, эпоснинг архаик формалари юзага келган. Илк феодал давлатларнинг шаклланиш даврида қаҳрамонлик дostonлари яратилган, кейинроқ эпик, лирик ва тарихий қўшиқлар, оғзаки драма пайдо бўлди.

Кейинги вақтлардагина ёзиб олинган фольклорнинг анъанавий намуналари, асосан, феодализм даврининг маҳсулидир. Чунки қадимий фольклор намуналари бизгача етиб келмаган. Ҳозиргача қадимий деб тахмин қилинганлари ҳам феодализм даври халқ дунёқараши руҳида қайта ишланган. Шундай бўлса-да, фольклор асарларининг айрим намуналарини, баъзи жанрларнинг кейинги тараққиёти ва ҳолатини муайян даврлар билан боғлаб ўрганиш мумкин. Масалан, ўзбек дostonчилигининг қадимий кўринишлари, уни авлоддан авлодга ўтказиб келган бир неча авлод халқ бахшилари ва уларнинг репертуарлари ҳақида ёзма маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. Булар ҳақида баъзи бир хабар характеридоги маълумотларгагина эгамиз, холос. Масалан, Амир Темур ўз сафарларини бахшиларга дoston қилиб куйлашни топширган. Тўхтамишхон саройида Камолзода ва Жаҳон Мирзо каби жировлар бўлган. Халқ дostonлари формасига яқин ёзилган «Або Муслим» китоби XII асрда яратилган¹ ва ҳоказо.

Оғзаки маълумотлар эса бизни XVII асргача етаклайди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг бешинчи отаси Ёдгор бахши XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида яшаган². Эргаш шоирнинг еттита ота-бобоси дostonчи ўтганлигини ҳисобга олсак, яна илгарироқ даврга, айтайлик, XVI асрнинг охирларига назар ташлаш мумкин. Худди шунингдек, бошқа дostonчилар ёки дostonчилик мактабларига доир маълумотлар ҳам XVIII асрнинг бошларигача етиб боради. Бизга маълум жуда оз миқдордаги ёзма маълумотларга, шунингдек, бахшилар ва жонли оғзаки жараёнга доир совет даврида тўпланган бой фольклор материалларига тарихий-типологик нуқтаи назардан ёндашсак, қадимдан давом этиб келаётган ўзбек дostonчилиги XVI аср бошларидан муайян сифатий янгиланиш босқичини бошлаган ва интенсив ривожланишда тараққий қилган, деган хулосага келиш мумкин. Буни ўзбек халқининг жуда мураккаб этногенетик таркиби, VI—VIII асрлардан XVI асргача давом этган турли хилдаги миграциялар, яъни туркий қабила ва уруғларнинг олдинма-кейин Ўрта

¹ Ҳ о д и З а р и ф. Ажойиб дoston // Фозил шоир, Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар, 3- китоб, «Фан», Тошкент, 1973, 46- бет.

² Ҳ о д и З а р и ф. «Кўрғон» дostonчиларининг шажараси. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1970, 5- сон, 41- бет.

Осиё территориясига кўчиб келиши, жойлашиши ҳамда ерли туркий бўлмаган ўтроқ элатлар билан аралашиб кетиш жараёнлари ҳам тасдиқлайди.

XVII ва XVIII асрлар давомида дostonчилик тараққиётида жуда жиддий кўтарилиш бўлди. XIX аср унинг энг гуллаган даври бўлиб, санъатнинг бу тури ижро ва ижод жиҳатидан меҳнаткашлар оммаси орасида кенг ёйилди. Бундан чиқадиган хулоса шуки, анъанавий дostonлардан айримларининг яратилиши XIX асрнинг бошларигача давом этди. Бироқ кейинги даврда яратилган анъанавий дostonларда воқеаларни ўтмишга — халқ тасаввурдаги идеал замон — «эпик даврга» боғлаб тасвирлаш давом эта берди. Бу эса халқ эпик ижодиётидаги муҳим қонуниятлардан бири эди. Уша давр ўзбек бахшилари ўтмишнинг бой оғзаки бадий ижоди мероси билан қуроллашиб, унинг воқеалари ва бадий усулларидан самарали фойдаланганлари ҳолда ижод этардилар.

Халқ дostonларида фаровон ўлка ва ватан мустақиллиги, чет эл босқинчиларига қарши кураш ғояси муҳим ўрин тутди. «Чамбил қамали», «Райҳон араб», «Бектош араб» каби дostonларида араб босқинчиларига қарши кураш тасвирлангандек кўринсада, бундан шу дostonлар араблар Урта Осиёга ҳужум қилган даврларда яратилган, демак, араблар истилоси даврининг тарихий ёдгорлиги экан, деб қараш тўғри бўлмайди. Бундай асарлар турли замонларда турлича иқтисодий-ижтимоий формацияларни ўтиб, ҳар бир даврда шу даврнинг талаблари нуқтаи назаридан қайтадан баҳоланиб, замон ва даврлар оша ўзгара-ўзгара бизгача етиб келган. Натижада, бундай асарларда узоқ тарихий воқеалар умумий бир фон бўлиб хизмат этган, дostonлардаги «араб», қалмоқ», «қизилбош» каби атамалар бирон уруғ, қабила ёки халқнинг айни номдаги конкрет вакиллари эмас, балки ижобий кучларга, прогрессив кишиларга қарши турган душманларга, умуман, чет эл босқинчиларига айланган. Бу эса эпоснинг умумлаштириш қонуниятларидан келиб чиққан. Марказлашган давлат ғояси, ватан, эл-юрт осойишталиги ва мустақиллиги учун чет эл босқинчиларига қарши кураш узоқ давом этган феодализм шароитида, турли уруғ ва элатларнинг ягона халқ бўлиб шаклланиш даврида ғоят муҳим ижобий ҳодиса эдики, бу ғоялар ўзбек эпосининг қон-қонига сингиб кетган дейиш мумкин.

Худди шунингдек, мўғул босқинчиларининг ҳужумларини, уларга қарши маҳаллий халқларнинг курашларини акс эттирган асарлар ҳам анчагина бўлган. Бироқ мўғул истилочиларига қарши халқ нафратини ифодалаган «Бўжи келди, Бўжи келди, Чингиз билан Жўжи келди» матали ва яратилиши шу даврга нисбатан берилган «Гулдурсун» ривояти ҳамда шу номли дostonдан бўлак деярли ҳеч нарса сақланиб қолмаган. Ҳолбуки, маҳаллий халқлар мўғул босқинчиларига қарши узоқ вақт кураш олиб борганлар. Бу курашларнинг халқ оғзаки ижодида ҳам акс этиши турган гап. Бироқ бундай асарлар

турли сабабларга кўра йўқолиб кетган. Мўғул истилочиларига нисбатан халқ муносабати эса рамзий ифодаларда, умуман, чет эл босқинчиларига нисбатан халқ нафрати баёнида, афсонавий ва мифологик салбий образлар тасвири орқалигина сақланиб қолган.

Феодализм даври ўзбек фольклорида айрим тарихий воқеалар ва шахслар номи билан боғланган дostonлар, афсона ва латифалар кўп учрайди. Масалан, «Тулумбий» (XV аср), «Шайбонийхон», «Ойчинор» (XVI аср), «Тўлғаной» (XIX аср) каби бир қанча дostonлар борки, улар яратилган даврларидан анча кейин ёзиб олинган. Демак, бир қанча ўзгаришларга учраган бўлишларига қарамай, бу дostonлар маълум даражада ўз даври воқеаларини акс эттирадilar. Бу асарларнинг тарихий воқеаларини акс эттириш ва ҳужжатийлик даражаси бир хил эмас. Шунингдек, машҳур тарихий сиймолар Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Улугбек, Машраб номлари билан боғлиқ бўлган кўплаб афсона ва ривоятлар, Амир Темур ва Маҳмуд Ғазнавий тўғрисида латифалар яратилди. Феодализмнинг сўнгги босқичларида фольклордаги антифеодал, антиклерикал мотивлар янада кучайди.

Феодализмнинг сўнгги босқичларида, хусусан, XIX аср бошларида халқ орасида ёзма адабиёт намуналари кенг тарқала бошлади. Айрим шахслар томонидан ўзбек фольклори асарларини ёзма адабиётга яқин руҳда қайта ишлаш ёки аксинча, ёзма адабиёт намуналарини «фольклорлаштириш» жараёни кучайди. Бунинг натижасида турли характер ва мазмундаги қиссалар («халқ китоблари») юзага келди. Ҳатто айрим бахшилар ижодий фаолиятида, масалан, Қўқон дostonчилари репертуарида ёзма адабиёт унсурлари кўрина бошлади.

Бу даврда халқ ижодчиларининг муайян жанрларда профессионаллашуви кучайиб, дostonчи, эртақчи, қўшиқчи, аскиябоз, масхарабозлар ажралиб чиқа бошлади. Бу фольклорнинг эстетик жиҳатдан мустақиллашувида, унинг мифология ва ибтидоий ирим-сирим ҳамда маросимлардан ажралиб чиқишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Феодализм даври ўзбек фольклорида халқ ижоди тараққиётининг илгариги босқичларида майдонга келган айрим жанрлар, хусусан, маросим қўшиқлари баъзи ўзгаришлар билан узоқ вақт сақланиб қолди, эртақлар билан топишмоқларда эса бирмунча ўзгаришлар рўй берди: уларнинг тотемистик қарашлар билан боғланиши анча сусайиб, кўпроқ аллегорик характер касб эта бошлади. Бир қатор янги жанрлар (лирик ва тарихий қўшиқлар, латифа ва лофлар, аския ва оғзаки драма) пайдо бўлди.

Шундай қилиб, феодализм даврида ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг деярли ҳамма жанрларида кўплаб асарлар яратилди. Бу асарлар халқимиз маданий ҳаётидаги улкан кўтарилишлар, муҳим тарихий воқеалар билан боғлиқ. Халқимиз

босиб ўтган тарихий йўл, унинг бошидан кечган ижтимоий-сиёсий жараёнлар фольклорнинг сермахсул бўлишига муҳим замин бўлди.

ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ аср бошларида ўзбек фольклори

Ўзбек халқи тарихида ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ асрнинг бошлари муҳим ижтимоий-сиёсий ва маданий воқеаларга бойлиги билан ажралиб туради. Ўтган асрнинг 50-йиллари бошларида чор Россиясининг Ўрта Осиёга нисбатан ҳарбий экспансияси бошланиши ва бирин-кетин Ўрта Осиё ерларининг босиб олиниши бу даврнинг энг катта ижтимоий-сиёсий воқеаларидан биридир. 1864 йилда Чимкент, Туркистон, Авлиёта, 1865 йилда Тошкент, 1866 йилда Хўжанд, Уратепа, Жиззах, 1868 йилда Самарқанд, Каттақўрғон шаҳарлари истило қилинди, 1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилди, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россияга вассал бўлиб қолди. Ўлкани бошқариш учун 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. «Туркистон ўлкасининг сиёсий-маъмурий тузилиши мустамлакачилик зулмига ва ўлканинг халқларини миллий жиҳатдан эзишга асосланган эди. Генерал-губернаторлик подшо Россиясининг ҳарбий-феодал империализми бўйинтуруғи ва асорати остида халқларни зўрлик билан бирлаштириш формаларидан бири бўлди. Шу билан бирга, бу форма ўлкадаги фақат ерли аҳолинигина эмас, рус меҳнаткашларини ҳам эзиб турган синфий характердаги системанинг тимсоли эди. Ҳозирги Ўзбекистон территорияси метрополия саноатининг моллари сотиладиган ва унга хом ашё етказиб берадиган бозорга айлантирилган эди. Ўлка аҳолиси подшо ҳукуматининг маъмурлари томонидан ҳам, маҳаллий эксплуататорлар томонидан ҳам қаттиқ зулм остида сақланиб турди. В. И. Ленин сўзи билан айтганда, Туркистон «чинакам типдаги» мустамлака эди».¹ «Шу билан бирга Ўрта Осиёнинг Россия томонидан истило қилиниши ўзининг пировард натижалари жиҳатидан прогрессив аҳамиятга эга бўлганлигини ҳам унутмаслик керак. Бунинг оқибатида ўлкада феодал тарқоқликка барҳам берилди, ўзаро урушларга чек қўйилди. Тошкент, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда катта-кичик саноат корхоналари юзага келди, темир йўл тармоқлари, почта, телеграф пайдо бўлди. Унча ривожланмаган капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши билан маҳаллий халқлардан ишчилар синфи шакллана бошлади.

Ўлканинг маданий ҳаётида ҳам жиддий силжишлар юзага келди. Эски усулдаги мактаб ва мадрасаларда ўқиш-ўқитиш ишлари давом эттирилиши билан бирга рус-тузем мактаблари, гимназиялар очилди. Ерли халқлардан етишиб чиққан ил-

¹ *Ўзбекистон ССР тарихи*. Қадимги даврлардан ҳозирги кунларгача. Тошкент, 1974, 170-бет.

ғор зиёлилар, маърифатпарвар адиблар янги усулдаги мактаблар ташкил этдилар. Илғор рус олимлари, ўлкашунослар, ориенталистларнинг (П. П. Семенов-Тяньшанский, А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, В. В. Бартольд, М. С. Андреев, В. П. Наливкин, В. Л. Вяткин, А. А. Диваев, В. А. Каллаур, А. Л. Кун, А. А. Семёнов, А. Н. Самойлович, Н. П. Остроумов ва бошқаларнинг) ташаббуси билан ўлканинг экономикаси, табиати, географияси, тарихи ва этнографиясини ўрганиш мақсадида ўндан ортиқ илмий жамиятлар ва тўғарақлар юзга келди. 1870 йилда Туркистон халқ кутубхонаси (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат кутубхонаси) га асос солинди. Ўзбек ва рус тилларида журнал ва газеталар чиқариш йўлга қўйилди. Ўрта Осиё халқларининг тарихи, археологияси, этнографияси ва ҳунармандчилигига оид фотосуратлар ва рангли суратлардан иборат тўрт қисмли «Туркистон альбому»нинг (тузувчиси А. Л. Кун), Туркистон ўлкаси ҳақида ёзилган алоҳида асарлар, газета ва журнал қирқимларидан иборат 594 жилдли ноёб библиографик асар — «Туркистон тўплами»нинг (тузувчилар В. И. Межов, Н. В. Дмитровский, А. А. Диваев, И. П. Зиков, Ю. Ф. Бонч-Осмоловский, А. А. Семёнов, Е. К. Бетгер) яратилиши ўлкашуносликда катта воқеа бўлди.

XX аср бошларида Туркистонга марксизм-ленинизм ғоялари кириб кела бошлади. Марксистик тўғарақлар, большевиктик ячейкалар ташкил топди. Революцион кайфиятдаги ишчилар, ҳунармандлар, илғор зиёлилар Коммунистик партия теварагига уюша бошладилар. Шундай қилиб, Ўрта Осиё, жумладан, Туркистон чор Россиясининг ҳар томонлама эзилган мустамлакасигина эмас, балки революцион Россиянинг таркибий ва ажралмас бир қисми ҳам бўлиб қолди. Улка ҳаётида рўй берган бундай ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг, халқ тақдири ва маданий-манший турмушидаги тубли ўзгаришларнинг фольклорда акс этмаслиги мумкин эмас эди. Ижтимоий-сиёсий воқеаларни тасвирлашга мойиллик, жамиятдаги синфий зиддиятлар ва социал тенгсизликни кўрсатиш бу даврда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларининг асосий моҳиятини белгилайдики, бу ҳолат унинг реалистик табиати янада ёрқинлашиб, жиддий сифат ўзгаришларга юз тутта бошлаганлигини кўрсатади.

Бу даврда фольклорнинг деярли барча жанрларида янги намуналар ижод этилиши билан бирга илгари яратилганлари ҳам жонли оғзаки анъанада актив ижро этилиб келинаётган эди. Достончилик, эртақчилик, қиссахонлик, қизиқчилик, латифа-ғўйлик, аскиябозлик, қўғирчоқбозлик, дорбозлик санъатининг юқоқ намуналари халқимизнинг эстетик дидини тарбиялаш ва маънавий эҳтиёжини қондиришнинг бирдан-бир воситаси эди. Бу даврда традицион фольклор намуналарининг ижтимоий маъмуни янада теранлашди, социал моҳияти ёрқинлаша борди. Уларда сатирик йўналиш кучайди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яратилган фольклор намуналари ўз вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли уларнинг кўплари бизгача етиб келмаган. Шунга қарамай, мавжуд материаллар асосида қўшиқ, тарихий қўшиқ, латифа, аския, терма ва дoston жанрларида баракали ижод бўлганлигини, кўплаб оғзаки драма намуналари яратилганлигини дадил айтиш мумкин.

Халқ қўшиқларида мустамлака даврининг оғир фожиалари, ҳақсизликка қарши норозилик мотивлари баралла қуйланди. Халқимиз томонидан яратилган боғ-роғлар унинг қаршида пайдо бўлган «қора зоғлар» — юрт ҳокимлари томонидан «гамли боғлар» га айлантирилганлиги ўзига хос равишда тасвирланади. Бу эса, меҳнаткашлар юрагидаги доғни янада оширди:

Бу боғлар кимнинг боғи,
Мендек боғбоннинг боғи,
Хону беклардан минг дод,
Ортди юракнинг доғи.

Бу даврда суғориладиган ерларнинг муайян кишилар қўлида тўпланиши, яйлов ва қўриқ ерларнинг давлат ихтиёрига ўтиши, оғир солиқ сиёсати деҳқон ва чорвадорни янада қашшоқлаштирди. Ижтимоий ҳаётдаги бундай тенгсизликни тасвирлаш халқ қўшиқларида муҳим ўрин тутди:

Ариқ суви лойланди,
Хон иглари айланди,
Солиғимни топ, дея
Бир кунда ўп турланди.
Ҳой золим-а, ҳой золим,
Тутмайдими уволним?!

Хоразмда яратилган бошқа бир қўшиқда эса, зулм ва ҳақсизликдан сабр косаси тўлган халқнинг «киложинни топса, сувдаги балиқдан ҳам божу хирож оладиган» хону бекларга қарши ўткир нафрати ифодаланган:

Эшагимни миниб бордим бозора,
Одамларни қўйдим шунча озора,
Ҳақирларнинг кўзларидан оқар ёш,
Қонхўр золим тезроқ кирсин мозора.

Халқ қўшиқларига бундай ижтимоий мотивларнинг кириб келиши тарихий шароитларнинг тақозоси эди. Айни вақтда бу халқ оммаси сиёсий онгининг аста-секин ўса борганлигига ёрқин мисолдир. Чунки булар халқнинг норозилик кайфиятлари кучая борган даврининг, революцион кўтарилиш йилларининг, янгича ижтимоий-сиёсий ва маънавий муҳитнинг маҳсуллари-дир. Бундай руҳ 1916 йилдаги халқ қўзғолонлари даврида яратилган қўшиқларда янада кучайди:

Нон тишлатдим боламга,
Мардикордан қайтсин, деб,
Золимларни қаргадим,
Илоҳи, ер ютсин, деб.

Бир қарашда «нон тишлатиш» билан «золимларни қарғаш» орасида боғланиш йўқдек туюлиши мумкин. Аслида ундай эмас. Қадимдан халқимиз ўртасида узоқ сафарга жўнатишган фарзандларнинг соғ-саломаат қайтиши истагининг рамзи сифатида нон тишлатиб қолдириш удуми мавжуд. Бунга кўра, сафарга кетаётган киши томонидан бир тишлам ейилган нон у қайтиб келгунча авайлаб сақланади. Ҳатто у уйнинг тўрида деворга осиб қўйилади. Гўё бу табаррук ризқ уни бало-қазолардан асрайди, дея тасаввур қилинган. У қайтиб келгач, сақланиб қўйилган нон ўртада баҳам кўрилган. Утмишда бу яхши ният рамзи сифатида муайян эҳтиёж зарурати туфайли ихтиёрий равишда амалга оширилган. Қўшиқда эса, она ўз ўғлини мардикорликка жўнатишга мажбур. Демак, унинг ана шу мажбурий актни амалга оширишга мажбур қилинганларни қарғаш табиийдир. Қўшиқда ана шу табиийлик халқ турмушидаги муҳим бир ҳаётий-маиший деталь билан уйғунлашиб, яхлит поэтик манзара ҳосил қила олган:

Тоғдан шамол эсади,
Куз бўлганга ўхшайди,
Мардикор кетган болам,
Кўз юмганга ўхшайди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яратилган фольклор намуналарининг муайян қисмини тарихий қўшиқлар ташкил этади. У ёки бу тарихий воқеа муносабати билан яратилган ёхуд конкрет тарихий шахслар фаолиятини тасвирловчи, ҳам эпиклик, ҳам лириклик хусусиятига эга бўлган сюжетли фольклор асарлари тарихий қўшиқлар сирасига киради. Шундай асарлардан бири «Ботирхон зулми» қўшиғидир. Ўз мустақилликлари учун Бухоро амирлигига қарши 27 йил давомида кескин курашлар олиб борган Шаҳрисабз ва Катиб атрофларида яшовчи кенагасларнинг 1856 йилда амир Насрулло (1826—1860) томонидан шафқатсизлик билан қирғин қилиниши қўшиққа асос қилиб олинган. Унда халқ томонидан истеҳзо билан «Ботирхон» деб номланган амир Насруллонинг шафқатсизлиги, золимлиги, қуруқ савлати фош этилади:

Ботирхон отланиб чиқса,
Кўринг салтанатларини,
Неча йил қамаб ётди
Кенагас юртларини.
Қамай-қамай, алқисса,
Олди кўзин ўтларини,
Тойлоқдай бўкиртиб сўйди
Не-не азаматларини.

Тарихдан маълумки, кенагаслар қаттиқ курашлари туфайли бир неча марта амирлик ҳукмронлигидан чиқишга ҳам муяссар бўлганлар. Амирлик турли хилдаги найранглар, алдов, ҳатто зарур бўлганда, ёрлиқлар бериш орқали улар устидан ҳукмронликни сақлаб қолишга уринган. Халқ эса, унга ишон-

маган. Қўшиқда ана шу ҳодиса ҳам ўзининг реал ифодасини топган:

Ана подшоҳ, ҳийлагарлик,
Битиб-битиб берди ёрлик,
Қўп ўзбек бир нонга сотди
Битган ёрлик — хатларини.

XIX аср охирларида Наманган уездида яратилган тарихий қўшиқлардан бири «Келмас Коросконнинг суви» дир. Унда чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати натижасида ғўзанинг кўп экилиши туфайли қишлоқ хўжалигида рўй берган сув танқислиги, бунинг оқибатида деҳқоннинг оғир аҳволи бадий ғўзал сатрларда ўз ифодасини топган:

Бордир Короскон ерлари,
Сув тегмаган шудгорлари,
Арз қилар чоракорлари,
Келмас Коросконнинг суви...
Бўлди тамом сув қиссаси,
Ҳаддин ошиб эл ғуссаси,
Қуриди деҳқон ғўзаси,
Келмас Коросконнинг суви.

Қўшиқда Короскон сойининг қуйи оқимиға етмай қуриб қолиши факти мисолида бойларнинг очкўзлиги, миробларнинг алдовчилиги ва порохўрлиги сатира тиғи остиға олинади:

Мироббоши бўлди Толиб,
Пулни олиб, ёнга солиб,
Ариқлари қуриб қолиб,
Келмас Коросконнинг суви.

Тарихий қўшиқларнинг мавзу доираси кенг ва ранг-баранг-дир. Уларда конкрет воқеа-ҳодисалар тасвири тарихий шахслар фаолиятига бағишланган бўлса-да, даврнинг кескин зиддиятли ижтимоий-сиёсий ҳаётини, мазлум халқларнинг руҳий кайфияти бутун мураккаблиги билан ёритилади. Зулм ва зўрликни қоралаш, бахтсиз турмушдан, эрксизликдан шикоят, бой-феодал урф-одатларига нисбатан кескин норозилик, меҳнат машаққати ва муҳтожликдан нолиш мотивлари тарихий қўшиқлардан кенг ўрин олган. Бунинг замирида мавжуд тузум билан норозилик кайфиятида бўлса-да, келиша олмаслик ҳамда ундан қутулишга интилиш истаги ётадики, бу нарса Хоразмда яратилган «Хон зулми», «Бевафо золим», «Улар бўлди бу хонларнинг дастидан», «Айрилдим», «Хонавайрон бўлсин Хиванинг хони», «Бошинг кесилсину, қонинг тўкилсин» каби қўшиқларда яққол кўринади.

«Хон зулми» қўшиғида «қонлар ютиб умри ўтган», «уйнига қора тикилган», «дунёда иззат-ҳурмат кўрмаган» меҳнат кишисининг армонли ҳаёти тасвирланади. Бу қўшиқнинг ҳар бандининг тўртинчи мисраси бўлиб келган «Найлайин, армонли кетдим» деган фиғонида ҳаёт лаззатидан бебаҳра бўлган, ҳат-

то бу дунёда барак (чучвара) ейишдек оддий инсоний имкониятдан ҳам маҳрум этилган ночор кишининг шикаста қалби тўлғоқларини ҳис этамиз. Қўшиқ сўнгида нола-фигоннинг ҳам чеки бўлишлиги, адолатсизликдан ҳақоратланган қалбларнинг жунбишга келиши баралла янграйди:

Фарёд қилмоқ вақти етди,
Қамчилар жонимдан ўтди,
Золим хон зулмин етди,
Найлайин, армонли кетдим.

Золимлиги ва маиший бузуқлиги билан эл орасида нафратга сазовор бўлган Хива хони Исфандиёр ҳақида тўқилган қўшиқларда қарғаш оҳанглари етакчилик қилади:

Исфандиёр, золимлигинг билдирдинг,
Нон ўрнига кунжарани едирдинг,
Қамбағални қийнаб, бойни кулдирдинг,
Ҳаддан ошдинг, золим, ёнинг сўкилсин,
Бошинг, кесилсину, қонинг тўкилсин!

Сиртдан қараганда, бу нафрат, халқ қарғиши биргина хонга қаратилгандай туюлиши мумкин. Аслида эса у умуман золимларга қарши қаратилган бўлиб, эксплуататор синф вакиллариининг инсофсизлиги ва маънавий тубанлигига қарши бир бадий айтиномадай янграйди:

Қўлинг чўлоқ бўлгай, кўзинг кўр бўлгай,
Азиз умринг охирида хўр бўлгай,
Ҳазрат Али, Шоҳимардон пир ургай,
Умринг йиглаб ўтгай, бевафо золим!

Тарихий қўшиқларга ғира-шира бўлса-да, эксплуатация ва ижтимоий адолатсизликка асосланган тузум асосларини емириб ташлашга чақириқ ғоялари кириб кела бошлади. Бу нарса «Минг лаънат», «Николай қон жаллоб» қўшиқларида яққолроқ кўринади. Мавжуд тузумдан норозилик нидоларининг, революцион кайфиятларнинг аке этиши мазкур қўшиқларнинг бош хусусиятидир. Урта Осиё халқларининг 1916 йилдаги озодлик қўзғолонлари муносабати билан яратилган бу қўшиқларда оқ подшо Николайнинг «қон жаллоб» деб аталишининг ўзиёқ зулмга қарши жипслашган ва озодлик ҳаракатига тортилган халқ оммасининг сиёсий савияси нақадар ўсганлигига ёрқин мисолдир. Қаҳр-ғазаб ва нафрат туйғусининг конкрет шахслар — Николай қон жаллобга, номи улуғ, супраси қуруқ Саидахмад, Мавлонбек каби маҳаллий амалдорларга қаратилиши қўшиқдаги реалистик ҳолатларни кучайтирган, инқилобий руҳни янада оширган. Бу энди исёккор халқ овози, Россия ўрмонларида қаҳратон қишда қарағай кесган мардикорларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида пайдо бўлган инқилобий нидодир. Қўшиқ сўнгида ўз ҳақ-ҳуқуқини таниган, бугун-эрта муҳим сиёсий ўзгариш бў-

лишини англаб етган ўзбек мардикорларининг реалистик образи намоён бўлади:

Сўк ошини ичмайман,
Этигимни ечмайман,
Қорда қарагай кесганман,

Ҳеч ҳақимдан кечмайман.
Мардикорга олган Николайни
Тахтдан йиқитмай қўймайман.

XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўзгаришлар, халқимиз сиёсий онгининг юксала бориши асрий дostonчилик анъаналарини давом эттириб келаётган бахшилар ижодида ҳам ўзига хос равишда акс этди. Бахшилар бу даврда ижтимоий онг юксалиши ва озодлик учун курашнинг синфий моҳиятини меҳнаткаш халқ манфаатлари нуқтаи назаридан туриб ифодаловчи қатор терма ва дostonлар яратдилар. Бу терма ва дostonларда даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалари, конкрет тарихий шахсларнинг фаолияти фольклорнинг традицион жанрлари имконияти доирасида ғоятда теран ифодаланади. Фозил Йўлдош ўғлининг «Қаҳатчилик», «Чигиртка» термалари, «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони» дostonлари, унинг устозлари яратган «Тўлғаной», «Назар ва Оқбўтабек» каби дostonлар, Пўлканнинг «Мардикор» дostonи, Жуманбулбулнинг «Милтиқбой ҳажви», Нурмон Абдувой ўғлининг «Намоз», Ислom шоирнинг «Мингбоши», «Сўфилар», «Оллоёрбой», Саидмурод Паноҳ ўғлининг «Файзибойнинг ҳажви» каби термалар шундай асарлардандир. Бу асарлар совет даврида ёзиб олинган бўлса-да, уларнинг илгари яратилганлиги ва халқ орасида куйланиб келинганлигига бундай асарларнинг ижодкорлари гувоҳлик бердиларки, бундан у асарларнинг ғоя ва мазмунлари ҳам батамом тасдиқлайди.

Бахшилар ижодида конкрет шахсларнинг фаолияти асосида, яъни прототиплар орқали термалар яратиш муҳим ўрин тутди. Бу даврда яратилган ва бизгача етиб келган асарларнинг дастлабкиларидан бири Жуманбулбулнинг (1818—1886) «Милтиқбой ҳажви» термасидир. Асар конкрет бир воқеа муносабати билан яратилган. Эргаш шоирнинг нақл қилишича, Қизилқумда яшаган қозоқлар чорвачилик билан тирикчилик қилганлари ҳолда айримлари саксовулдан тайёрланган кўмирни Нурота бозорига келтириб сотар эканлар. Бухоро амирлиги улардан бож йиғиш учун Милтиқбой исмли амалдорни тайинлаган экан. Бир кун Милтиқбой Нурота бозорига Жуманбулбулга дуч келиб қолиб, ўзини таърифлашни ва эвазига тагидаги отини мукофот қилиб беришини айтади. Маҳаллий амалдор — Милтиқбойнинг хатти-ҳаракатларини яхши билган Жуманбулбул эл олдида уни таъриф эмас, ҳажв қилган экан¹.

Ҳажвиядан шоирнинг мақсади Милтиқбойни умуман танқид қилиш, унинг «ёмон амалдор» эканлигини кўрсатиш эмас, бал-

¹ Булбул тароналари. Беш томлик, 5-том, Тошкент, 1973, 311-бет.

ки шу шахс характеридаги маънавий тубанликни, пасткашликни фош этиш эди. Шунинг учун ҳам шоир Милтиқбойни оддий ҳаётий деталлар воситасида савалайди, яъни уни «Жўнг туя», «бозорда ўтмас йилқи», «ағнаб ётган хариш эшакка» ўхшатадики, ҳайвонларнинг бундай зотлари чорвадор халқ — қozoқлар орасида мол ўрнида кўрилмас эди. Шу тариқа кўз ўнгимизда сиртдан савлатли, маънан пуч, тубан, ярамас шахс намоён бўлади:

Агар туя бўлганда, жўнг бўларинг,
Оддан кейин эшакман тенг бўларинг.
Қантар оғмай хариш бўп ағнаб ётиб,
Қарга билан қузғунга ем бўларинг.
Агар йилқи бўлганда, ўтмас эдинг,
Баҳонг қирқ беш, элликка етмас эдинг,
Хар ким олса ўзингни, айниб бериб,
Чир айланиб овулдан кетмас эдинг.

Бахшиларнинг бойлар, муллалар, эшонлар, сўфилар, турли сансабдаги амалдорлар (масалан, Ислom шоирнинг «Оллоёрбой», «Мингбоши», «Сўфилар», Саидмурод Паноҳ ўғлининг «Файзибойнинг ҳажми», «Муллалар» термалари) ҳақидаги исарлари ҳам, асосан, конкрет шахслар фаолиятини кузатиш эрқали, яъни прототиплар асосида яратилган. Уларда бойларнинг ўлғудай зикна, хасис, еб тўймасликлари, амалдорларнинг текинхўрлиги, нисофсизлиги, талончилиги, ўзбошимчалиги, муллаларнинг хушомадгўйлиги, ҳаромхўрлиги, жоҳиллиги фош этилади. Бу даврда зolimлар зулми остида яшаган халқларнинг оғир иқтисодий аҳволини кўрсатувчи «Қаҳатчилик», «Чигиртка» каби термалар ҳам яратилди.

XI аср бошларида кўп ерларни чигиртка босиб, деҳқонларнинг аҳволи ғоятда оғирлашди. Мамлакатда очарчилик ошганиб, нарх-наво жуда ҳам кўтарилиб кетди. Бундай аҳволдан «Қаҳатчилик» термасида куйланганидек, бойлар, савдогарлар, қаллоблар фойдаландилар. «Бозорчидан шайтон қайтиб, ўттиз олиб, тўқсон сотиб, давлатмандлар қобонга айланган, пулга ғалла, туғул, сомон ҳам топилмайдиган бу даврда деҳқонларнинг тирикчилик ўтказиши жуда ҳам қийинланди. Термада бу ҳол тарихан конкрет тасвирланади, бахши баёнида деҳқон аҳволига ачиниш, унга бефарқ қараган юрт оқсоқолларига нафрат, адолатсиз замонадан зорланиш, муҳтожликка маҳкум этилган шум тақдирдан нолиш кайфиятлари сезилиб туради:

Камбағалнинг ақли шошиб,
Ўғил-қизиман кенгашиб,
Кеча-қундуз зор йиғлашиб,
Дўстлар қадди камон бўлди.

Халқ шоирлари мамлакатда содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий воқеаларда актив иштирок этадилар, халқ озодлик ҳаракати иштирокчиларининг олдинги сафларида бўлдилар. Ма-

салан, атоқли халқ шоири Нурмон Абдувой ўғли Намоз ҳаракатига хайрихоҳ бўлганлиги учун ҳам Каттақўрғон турмасига қамалди, Пўлкан шоир ички Россияга мардикорликка жўнатилди. Хўжаназар бахшини чор ҳукуматининг жазо отряди отиб ўлдирди, Раҳимбулбул 1916 йилда халқ кўзғолончилари олдида байроқ кўтариб борди, Фозил Йўлдош ўғли Мирзачўлдаги Кенас ариғини қазишда иштирок этди. Демак, бахшилар ўзлари билган, кўрган, гувоҳи бўлган воқеа ва ҳодисалар ҳақида терма ва дostonлар тўқидилар. Бу жиҳатдан Нурмон Абдувой ўғлининг «Намоз» тарихий қўшиғи, Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон», «Жиззах кўзғолони», Пўлканнинг «Мардикор» дostonлари характерлидир.

Халқнинг озодлик ҳаракатлари турли-туман кураш формаларига эга. Шундай ҳаракатлардан бири ХХ асрнинг бошларида ҳозирги Самарқанд ва Қашқадарё областлари қишлоқларида рўй берган Намоз Пиримқул ўғли бошчилигидаги исёнкорлик курашидир. Уттиздан ортиқ йигитларни ўз атрофига бирлаштирган Намоз ҳаракати, асосан, якка исёнкорлик характерига эга. У меҳнаткашларнинг пешана тери билан тўпланган бой ва амалдорларнинг бойликларини тортиб олиб, халқ оmmasига тарқатади ва шу йўл билан меҳнат аҳлининг ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Халқ шоири Нурмон Абдувой ўғли яратган тарихий қўшиқда Намоз ҳаракатининг ижтимоий моҳияти тўла очилмаса-да, унга нисбатан халқ оmmasининг муносабати, асосан, тўғри ифодаланганлиги алоҳида диққатга сазовордир. Чунки ўша давр расмий матбуоти уни бошқинчилик ҳаракати сифатида баҳолаган бир пайтда унинг халқ шоири ижодида озодлик ҳаракати сифатида талқин этилиши ва Намознинг ижобий образ сифатида кўрсатилиши халқ ижодидаги жиддий сифат ўзгаришининг натижаси, ижтимоий фикр тараққиетидаги илғор ҳодиса эди.

Қўшиқ Намоз бажарган ишларнинг, унинг халққа фойдали қилмишларининг бирин-кетин изчил тасвири эмас, балки унинг тантанавор мақтовни, улуғворлик сифатлари таърифидан иборат. Ана шу таърифда «амир, подшоҳни тахт устида йиғлатган», «то ўлгунча Николайман ғаш бўлган», «тўрт ҳокимга ўзи танҳо теккан», «бургут қобоқли» Намоз жуда ҳам жонли, анъанавий халқ дostonларидаги олижаноб, азамат қаҳрамонлардай намоён бўлади. Шу билан бирга Намоз қилган ишлар, унинг ҳаракати билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар бадий штрихлар тарзида мақтов-қўшиққа шундай сингдириб юборилганки, натижада, унинг таърифи ғоятда асосли ва ишонарли чиққан:

Сайр этди манов икки дашини,
Шул бузгандир Маховхона рошини,
Қамоқдан озод қип олтмиш кишини,
Рустам қилолмайди қилган ишини,
Намоздайин полвон бордир жаҳонда.

«Намоз» тарихий қўшиғи ўзбек фольклорида якка курашчи образини яратишда дастлабки интилиш эди. Бу интилиш

бахшилар ижодида давом эттирилди ва яхши самаралар берди. 1914—1915 йилларда яратилган Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон» достони халқ манфаатини ҳимоя қилган якка курашчилар образини яратишда дадил қадам бўлди. Дostonнинг асосий образи Маматкаримга ҳозирги Самарқанд область, Жомбой район, Бекат қишлоғида яшаб ўтган тарихий шахс Муҳаммадкарим Абдурахим ўғли фаолияти асос бўлган. Дostonда тасвирланишича, Маматкарим ўзининг полвонлик салоҳияти, жисмоний кучидан фойдаланиб, маҳаллий амалдорлар ва бойларнинг таъзирини беради, турли ҳолатларда меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя қилади. Маматкарим ёлғиз ҳолда ўз қўлидан келганча, асосан, жисмоний кучига суяниб, камбағалларга ёрдам берган якка курашчи образидир. Унинг ҳаракатлари стихияли исёнкорлик характерига эга. Гарчи дostonда унинг ўзбек, рус, тожик дўстлари борлиги эслатилса-да, улар уюшган ҳолда ҳаракат қилмайдилар. Шунинг учун ҳам уни Жомбой бойлари ва амалдорлари ўз томонларига ағдариб ололмагач, хонларча отиб ўлдирадилар. Демак, дostonда халқ оммаси онгида содир бўлаётган озодликка интилиш ғоялари унинг манфаатини ҳимоя қила олган, ёлғиз ўзи бой ва амалдорлар тўдасига қарама-қарши қўйилган якка курашчи образида ифодаланган. Бунинг ўзи миллий-озодлик ҳаракатлари эндигина етилиб келаётган Ўрта Осиё учун илғор ҳодиса эди. Шунинг учун ҳам фольклоршунос Т. Очиловнинг «Маматкарим полвон» достонини ўзбек дostonчилигида янги ижодий бир босқичнинг бошланиши, деб баҳолаши бежиз эмас. Бу нарса ўз навбатида халқимизнинг озодлик қўзғолонларини тасвирловчи «Жиззах қўзғолони», «Мардикор» дostonларининг яратилишига олиб келди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошлари ўзбек фольклори тараққиётида алоҳида бир босқични ташкил этади. Бу босқич даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларини куйлаш, халқ оммасининг синфий онги юксала боришини кўрсатишга интилиш, озодлик ҳаракатларини тасвирлаш билан характерланади, бунинг оқибатида конкрет тарихий фактлар ва ҳодисалар, прототиплар асосида асарлар яратиш биринчи планга чиқди. Бунда халқ шоирларининг, индивидуал ижодкорларнинг ҳиссаси ғоятда катта бўлди.

СОВЕТ ДАВРИ ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

Улуғ Октябрь социалистик революцияси инсоният тарихида иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан янги бир даврни бошлаб берди. Бутунлай янги типдаги ижтимоий-иқтисодий формация вужудга келгач, жамият ҳаётининг барча жаҳаларида улкан ўзгаришлар амалга ошди. Бу нарса ўзбек фольклорининг жанрлар составида, ижодкор ва ижрочилар нисбатида ҳам кескин бурилишлар ясади.

Совет даврида традицион фольклор асарлари билан бир қаторда янги воқеликни акс эттирувчи асарлар ҳам кўплаб яратилди. Бу даврда ҳақиқий халқ ижодкорлари айни бир пайтнинг ўзида анъанавий фольклор асарларни ижро этиш билан бирга замонавий асарлар яратдилар. Бироқ улар ижро этган юқорида айtilган икки типдаги асарларнинг барчасига совет даври фольклори сифатида қараш ва баҳо бериш мумкин эмас. Бевосита совет воқелигини акс эттирувчи, фақат совет даврида ёки инқилоб арафасида яратилган асарларгина совет даври фольклори сифатида олиб қаралиши керак.

Совет даври ўзбек фольклорининг анъанавий фольклордан фарқлаиб турувчи қатор хусусиятлари бор. Бу хусусиятлар ўзбек фольклорининг илгариги даврлардаги тараққиёт босқичларида кўзга ташланмайди.

Совет даври ўзбек фольклорининг етакчи хусусиятларидан бири халқ эстетик тафаккур тарзида реалистик идрок этиш, воқеликни реалистик тасвирлаш принципларининг етакчилик қилиши ҳисобланади. Мана шунинг учун ҳам совет даври ўзбек фольклорида мифологик ҳамда романтик образлар ўрнини реалистик образлар, анъанавий романтик конфликтлар ўрнини эса реалистик конфликтлар эгаллади. Масалан, ўзбек «Гўрўгли» туркумига мансуб дostonларда эпик қаҳрамон Гўрўгли ва унинг асранди фарзандларининг эл-юрт мудофааси, севги саргузаштлари каби воқеалар тасвирланган бўлса, совет даври ўзбек халқ эпосида совет ҳокимияти йилларида ёки инқилоб арафасида юз берган конкрет воқеалар тасвирланган.

Совет даври ўзбек халқ озгаки ижодининг яна бир етакчи хусусияти фольклор асарларининг конкрет авторлар томонидан яратилиши ва кенг вариантлашмаганлигида кўзга ташланади. Сабаб шундаки, Октябрь инқилобидан кейин янги тузумни барпо этишга киришган ёш советлар мамлакатида шиддаткор революцион воқеалар кетма-кет юз берди. Босмачиларга қарши кураш, қулоқларни тугатиш, ер-сув ислоҳоти ва маданий революцияни амалга ошириш, мамлакатни индустриллаштириш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш каби воқеаларнинг ҳар бири моҳият жиҳатидан улкан инқилобий аҳамиятга молик эди. Ҳамма вақт меҳнаткаш омма дарди ва қувончи билан ҳамнафас яшаган халқ ижодкорлари ана шу воқеаларни баҳоли қудрат акс эттиришга интилдилар. Юз берган бундай воқеалар силсиласига акс-садо бериш, уларни бадий жиҳатдан акс эттиришга зўрға улгурган бахшилар ўзлари яратган асарларга ҳали яхшироқ сайқал беришга улгурмай, бошқасини акс эттиришга интилдилар. Натижада, давр воқеаларига ҳозиржавоблик билан яратилган бу асарлар ўз ижодкорларининг репертуарида қолиб кетди ва бошқалар репертуарига ўтмай, кенг вариантлаша олмай қолди.

Юқорида айtilганлардан шу нарса маълум бўладики, совет даври ўзбек фольклори яхши олиб қаралса, икки хил характердаги материални ўз ичига олади. Биринчиси — ўт-

мишда яратилган, ammo янги даврда ҳам ижро қилиниб келинаётган анъанавий фольклор асарлари. Иккинчиси — бевосита совет даври ёки инқилоб арафасида яратилган ва совет воқелигини акс эттирувчи асарлар. Ана шу икки типдаги фольклор асарларининг бу даврда яратилиши ва ижро этилишида ҳам катта тафовутлар вужудга келди. Мана шунга асосланиб айтиш мумкинки, совет даври ўзбек фольклорининг жанрлар составида ҳам муайян ўзгаришлар юзага келди. Жанрлар составидаги янгиланиш, уларнинг жонли ижросидаги ўзгаришлар эса совет даври ўзбек фольклорининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Шунинг учун ҳам ўзбек совет фольклорининг етакчи белгиларини аниқлашда энг аввало материалнинг жанр мансубияти ва унинг воқеликка муносабатини ҳисобга олган ҳолда фикр юритиш лозим. Айтилганларни конкрет жанрлар миносида кўриб чиқамиз.

Ўзбек совет фольклори жанрлари сирасида афсона, ривоят, нақл ва эртақлар жонли ижрода катта ўрин эгалласа ҳам, бироқ улар янги яратилишдан асосан тўхтаган эди. Чунки янги воқелик таъсири остида кишилар онгидаги мифологик, романтик фикрлаш тарзи ўрнини реалистик тафаккур эгаллаб олди. Бинобарин, янги бадий тафаккур афсона, ривоят ҳамда эртақ жанрлар учун материал бера олмасликдан ташқари ҳар бир воқеа ва ҳодисани афсонанамо, эртақнамо талқин этишга ҳам монелик қилар эди. Демак, афсона, ривоят, нақл ва эртақ жанрлари фақат жонли ижродагина сақланиб қолди, холос.

Ўзбек совет фольклори жанрлари орасида эпос салмоқли ўрин эгаллади. Бевосита мана шу даврда анъанавий эпос билан бир қаторда бутунлай янги типдаги эпос юзага келди. Эпоснинг бу типи фольклоршуносликда «янги дostonлар» атамаси билан юритилди.

Бу хилдаги дostonларнинг янгилigi уларнинг реалистик тасвир принципларига асосланишида кўзга ташланади. Дарҳақиқат, анъанавий халқ эпосига хос тасвир принциплари, анъанавий бадий-тасвирий восита ҳамда усуллар асосида реал воқеликни ҳаққоний акс эттиришнинг ўзи халқ эпосининг тарихий ривожиди янги босқичнинг бошланганлигидан далолат беради.

Янги дostonларнинг мазмуний асосини Октябрь инқилоби арафаси ҳамда Совет ҳокимияти йилларида мамлакатда юз берган реал тарихий воқеалар ташкил этади. Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматқарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Очилдов», Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлканнинг «Мардикор», «Комсомолка Ойтўти», «Ҳасан батрак», «Кооператив ўғрилари», «Ҳасан кўл», Ислом Назар ўғлининг «Нарпай қаҳрамонлари» каби дostonлари шулар жумласидандир.

Латифа, лоф, аския, топишмоқ ва мақол жанрлари янги воқеликни ўзларига хос шаклда акс эттиришга тўла муқобил бўлиб, улар ҳамма вақт давр воқеаларига ҳамоҳанглик касб этаверадилар. Бу нарса мазкур жанрларнинг шаклий хоссала-

ри анъанавий ҳамда янги материал учун тўлиқ муқобил эканлигидан далолат беради. Ушбу жанрлар анъанавий ва янги ҳаётӣ материал тасвири учун бир хил муносабатни сақлаб қолиш мақсадида янги даврда ҳам коллективлик, анонимлик ва вариантлик каби хусусиятларини, асосан, сақлаб қолади. Чунки уларнинг бадий шакли, воқеликни тасвирлаш принциплари ҳамма вақт ва барча ҳолатларда барқарор сақланиб қолди.

Жанр ижтимоӣ-эстетик категория сифатида тарихий тараққиётнинг муайян босқичида вужудга келиб, муайян босқичида истеъмолдан тушиб қолиши ёки ҳаётӣ талаб билан қўшимча янги сифатлар касб этиши мумкин. У ёки бу жанрнинг вужудга келиши билан янги тасвир принципларининг, восита ҳамда усулларининг кашф этилиши ёки илгари мавжуд бўлган тасвир принциплари, восита ҳамда усулларидан ижодий фойдаланиш асосида юз беради. Шу жиҳатдан қаралса, ўзбек совет фольклорида бир даража активлашган тарихий қўшиқ жанри илгари ҳам мавжуд бўлган тасвир принциплари, восита ҳамда усулларидан ижодий фойдаланиш асосида ўз имкониятларини бойитди ва даврнинг долзарб масалаларига ҳозиржавоблик кўрсатди. Чунки совет даври ўзбек халқ оғзаки ижодида тарихий қўшиқ жанрининг коллектив томонидан яратилган кичик ҳажмли типдан тортиб, конкрет профессионал ижодкорлар томонидан яратилган йирик лиро-эпик типларигача юзага келди.

Фольклорий жараёндаги бундай жонланишнинг қатор сабаблари мавжуд. Шулардан бири реал воқеликнинг улкан тарихий воқеаларга бойлиги ва халқ ижодкорларининг юз бераётган бундай воқеаларга бефарқ қараб тура олмаслигидан иборат. Бу ҳолат совет даври ўзбек фольклори жанрлар составининг бойиши, унинг янги мазмуний салмоқ касб этишида намоён бўлди. Шунга қарамай халқ ижодкорлари янги воқеликни бадий жиҳатдан акс эттиришда янги тасвирий принциплар, восита ҳамда усулларни кашф этишга улгурмай, анъанавий тасвир принциплари асосида акс эттириш йўлидан бордилар. Бу қонуний бир ҳол эди. Чунки жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида 20—30-йиллар кескин бурилишлар даври бўлди. Бурилишлар даври эса бадий ижодда, жумладан, халқ ижодида муайян даражада ўз изини қолдиради. Шу жиҳатдан, 20—30-йиллар ўзбек халқ оғзаки ижодига назар ташланса, фольклорнинг барча жанрлари мазмуний салмоқ билан бойигани ҳолда шаклий жиҳатдан орқада қолиш ҳоллари юз берди. Чунки бадий шакл нисбатан консерватив ҳодиса бўлиб, унинг янги мазмунни муқобил тарзда акс эттириши маълум даражада муҳлат ва тадрижийликни талаб этади.

Ўзбек совет фольклорининг дастлабки тараққиёт этапларида янги воқеликни бутун шиддати билан акс эттиришга қодир айрим жанрлар янги-янги хоссалар касб этган ҳолда жонланди.

Халқ бахшиларининг совет давридаги репертуари асосан уч жанрдаги асарлардан ташкил топган. Булар: а) дoston; б) тарихий қўшиқ; в) терма.

Дoston ва термалар бахшилар репертуарини белгиловчи жанрлар бўлиб, улар совет даврида ҳам ўзларининг етакчи хусусиятларини сақлаб қолди. Бахшилар томонидан яратилган тарихий қўшиқлар эса лиро-эпик характерга эга бўлиб, улар тарихий дostonларнинг вужудга келишида эпик асослик вазифасини ўтаган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк»идаги тарихий қўшиққа оид материалларни ўрганиш шуни кўрсатадики, қадимдан тарихий қўшиқ тарихий эпоснинг яратилишида эпик асослик вазифасини адо этган. Чунки эпик традиция кучли амал қилган даврларда яратилган тарихий қўшиқ турли бахшилар репертуарига ўтиб, қайта ишлов топади, унда акс этган тарихий воқелик кенг эпик талқин этилиб, тарихий дostonга айланади. Натижада, реал тарихий воқеалар эпик талқиндаги тарихга айланади. Ўзбек эпосидаги муайян ўрин тутувчи «Тулумбий», «Шайбонийхон», «Тўлғаной» каби тарихий дostonлар фикримизнинг далили бўла олади.

Совет даврида халқ бахшилари томонидан яратилган «Тинчлик жарчиси», «Бахтиёр авлодларга», «Намоз», «Қорақум», «Дастагул» каби тарихий қўшиқлар кенг эпик талқин ололмади, фақат ижод этган бахшиларнинг репертуаридагина қолиб кетганлиги сабабли дoston даражасига кўтарила олмади. Чунки халқ эпоси жуда ҳам узоқ даврлар маҳсули сифатида кўплаб ижодий ва ижрочилик актларидан ўтиб шаклланади. Мана шу жараёни ўз бошидан кечиришга 50-йилларда бошланган ўзбек халқ дostonчилигидаги сўниш жараёни таъсир кўрсатди. Дарҳақиқат, кетма-кет юз бераётган улкан ижтимоий-сиёсий воқеалар бахшилар репертуаридаги янги қатламнинг бир-бирларининг репертуарига ўтишига, кенг эпик талқин олиш ва бадний жиҳатдан сайқал топишига имкон беради. Натижада, совет даври халқ бахшилари ижодининг бир қисми тарихий қўшиқ жанри доирасида қолиб кетди.

Совет даври ўзбек фольклорининг муҳим хусусиятларидан яна бири барча асарларнинг тамоман янги мавзу асосида яратилишида кўзга ташланади. Бу нарса ўзбек совет фольклорининг илк даврларидаёқ В. И. Ленин ва у бошчилик қилган Коммунистик партиянинг меҳнаткаш халқ эрки ва саодати йўлида олиб борган курашлардаги раҳнамолик ролини ҳаққоний акс эттирувчи асарларнинг яратилишига сабаб бўлди. Йирик лиро-эпик жанрлардан Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» асари бу жиҳатдан характерлидир. Гарчи В. И. Ленин образининг мукамал тасвирланиши жиҳатидан бу асар айрим чекланганликлардан холи бўлмаса ҳам, яъни унда доҳий образини яратишда халқ дostonчилигида мустаҳкам ўрнашиб қолган якка қаҳрамонларнинг фаолиятини идеаллаштириш анъанаси етакчилик қилган бўлса ҳам, бироқ асар, умуман олганда, буюк доҳий шахсиятини, тарихий хизматла-

рини тўғри баҳолаш нуқтаи назаридан ўзбек совет фольклорининг улкан ютуғи ҳисобланади.

В. И. Ленин мавзуини Қоммунистик партия, Октябрь инқилоби мавзуларидан айрича тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун совет даври ўзбек халқ оғзаки ижодида меҳнаткаш халққа озодлик инъом этган буюк инқилоб ва унинг авангарди, ташкилотчиси Қоммунистик партия, унинг доно йўлбошчиси В. И. Ленин образлари халқ қўшиқларида ўзининг тўлақонли ифодасини топди.

Қўшиқ — халқ оғзаки ижодидаги лирик турни англатувчи атама бўлиб, бу турга мансуб жанрлардан бири ҳам шу ном билан юритилади. Худди мана шу маънодаги қўшиқ мустақил тўртликлар шаклида бўлиб, у воқеликни ҳозиржавоблик билан акс эттирувчи актив жанр сифатида совет даври фольклорида ўз мавқеини сақлаб қолди. Бинобарин, қўшиқ жанри совет даврида ҳам коллектив ижод маҳсули сифатида яратилиб, коллектив анъана доирасида яшайди. Жанр табиатидаги бундай хусусият мазмуннинг коллектив қараши сифатида тақдим этилиши ва қабул қилиниши билан боғлиқ. Демак, қўшиқларда ифодаланган фикр — омма фикри, халқнинг бадиий ҳулосаси ва ҳукми.

Синфий тенгсизликни тугатишда, турли миллат ва элатларни тенг ҳуқуқли қилиш ва уларга кенг социал тараққиёт йўллари очишда В.И. Лениннинг хизматлари беқийёс эканлиги совет даври халқ қўшиқларида самимий, лўнда ифодаланган:

Бизга йўлни кенг қилди,
Миллатларни тенг қилди.
Лениннинг ҳар бир сўзи
Ишимизни ўнг қилди.¹

Мамлакатда бошланган коллективлаштириш, хотин-қизлар озодлиги каби улкан воқеалар бевосита В. И. Лениннинг доҳиёна кўрсатмалари берган самара эканлиги халқ қўшиқларида ҳаққоний акс этган:

Бахтимизни бор этди,
Ленин отам ҳиммати.
Озод бўлдик, йўқолди
Паранжиси, чиммати.

Қуйидаги тўртликда В. И. Ленин ва партия мавзуларининг бир-бирига узвий боғлиқлиги, уларни айрича тасаввур қилиб бўлмаслиги — партия ва В. И. Ленин бир-бирларини тўлдирувчи образлар сифатида ифодаланганки, бу нарса тарихий ҳақиқатга тўла мос келади:

Ленин ота қуёшдир,
Партия бизга бошдир.
Қим бизга қўл кўтарса,
Ҳамиша кўзи ёшдир.

¹ Совет даври халқ қўшиқлари. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент. 1983, 12-бет. Кейинги барча мисоллар шу манбадан олинади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ «Кўп яша, Ленин бобо», «Большевиклар, кўп яша», «Партияга ташаккур», «Ленин йўли» каби кўплаб қўшиқлар яратилди. Уларда тўла озодликка чиққан, мамлакат тақдирини ўз қўлларига олган халқнинг доҳийга, у тузган партияга бўлган қайноқ меҳри, миннатдорчилик руҳи ёрқин ифодаланган.

Ленин ва партия мавзуи ўзбек фольклорига бутунлай янги мавзу бўлиб кирди. Бу нарса оғир эксплуатация зулми остида эзилган меҳнаткаш халқнинг озодлик ва тенглик ҳада этган Коммунистик партия ва унинг доно йўлбошчиси В. И. Ленинга бўлган чексиз самимий миннатдорчилигини ифодалаши билан боғлиқ эди. Мана шу самимий иқрорни халқ ижодкорлари қўшиқларида тўлақонли ифодалаш мақсадида кўпинча оригинал тасвир ҳамда ифодаларни излаб топишга эришсалар, айрим ҳолларда анъанавий қўшиқчиликка хос лирик барқарор мисралар, эпитет ва ташбеҳлар орқали ҳам эришганлар. Қуйидаги тўртликнинг дастлабки икки мисрасида традицион халқ қўшиқчилигига хос анъанавий лирик формулалардан фойдаланилган:

Тоғлар боши бейикдир,
Тоғ устида кийикдир.
Ленин номин эшитса,
Ёвлар боши эгикдир.

Маълум бўладики, янги воқеликни, янги мавзунини ифодалашда халқ лирикасининг анъанавий ифода ҳамда тасвирий воситалари ҳам хизмат қилдирилган.

Хуллас, қандай шаклда бўлмасин, совет даври ўзбек халқ қўшиқларида В. И. Ленин ҳамда Коммунистик партия мавзуини пухта ишланган мавзу даражасига кўтарилган.

Эндигина қаддини ростлаётган ёш Совет давлатига ички ва ташқи душманлар қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Ўрта Осиё республикаларида, бир томондан, инглиз разведкаси билан тил бириктирган, иккинчи томондан, Чор ҳукуматининг ҳарбий мутахассисларидан мадад олиб турувчи босмачилик ҳаракати Совет ҳокимиятини бешигидаёқ бўғиб ташлашга бел боғлади. Уларга маҳаллий бой-феодаллар, амирлик ва хонликларнинг қолган-қутган қўшинлари, дин арбоблари кўмак бериб турдилар. Босмачилар партия ва комсомол активларини ўлдириш, советларга қарашли корхона ва идораларга ўт қўйиш, меҳнаткашларни талаш ва қирғин қилиш йўлидан бордилар. Бу нарса босмачиларга қарши халқнинг қаттиқ ғазаб ва нафратини қўзғатади. Барча аҳоли Қизил Армия сафларига кириб, кўнгилли отрядлар тузиб, босмачиларга қарши курашга қўзғалди.

Босмачилик ҳаракатини қоралаш, уни батамом йўқотиш ғояси мана шу даврда яратилган халқ қўшиқларининг етакчи пафосини ташкил этади. Чунки меҳнаткаш халқнинг босмачи-

ларга бўлган нафрати чексиз бўлиб, ана шу нафрат халқ қўшиқларидан мустаҳкам жой олди:

Хурмадаги қатиқни
Айрон қилган босмачи
Дехқонларнинг уйини
Вайрон қилган босмачи.

Халқ қўшиқларида босмачиларнинг эл бошига солган сонсиз жабр-зулми бутун даҳшати билан акс этгани ҳолда бу ҳаракатнинг умри оз қолганлигини тараннум этувчи оптимистик руҳдаги қўшиқлар ҳам яратилди:

Босмачининг иши пас,
Қўрбошининг ўзи пас.
Тўхтаб туринг, ўртоқлар,
Босмачининг умри оз.

Совет давлати Қизил Армия ва кўнгилли халқ отрядлари ёрдамида тез вақт ичида босмачилик ҳаракатига чек қўйди. Бутун халқ озод ва тинч ҳаётга эришди. Мана шундай инсонпарварлик ҳаракатига раҳбарлик қилган Совет ҳокимиятига нисбатан туғилган шукрона халқ қўшиқларида традицион тасвир ҳамда ифода воситалари ёрдамида мукаммал ифодаланади:

Офтоб чиқиб оламнинг
Музларини эритди.
Айланай ҳукуматдан
Босмачини қуритди.

Босмачилик ҳаракатига қарши кураш олиб борган жасур қизил аскарлар, уларнинг командирлари, шунингдек, халқ кўнгиллилари ҳақида «Улар бўлдим босмачилар дардинан», «Хароб айлади», «Қизил аскар», «Шайдаков келади» каби кўплаб тарихий қўшиқлар ҳам яратилди. Бу қўшиқлар реал воқеликни ҳаққоний акс эттириш, босмачиларга қарши олиб борилган шонли кураш ҳақида келгуси авлодларга арзигулик маълумот қолдириши, қолаверса, ана шу тарихий давр кишиларига хос руҳий кечинмалар ҳақида дарак берувчи бадний факт сифатида катта аҳамият касб этади.

Октябрь инқилобидан кейин социалистик тузумни барпо этиш учун жуда кўп ишларни амалга ошириш зарур эди. Ана шулардан бири мамлакатда маданий революция қилиш: саводсизликни тугатиш, хотин-қизларни паранжи зулматидан қутқариб, жамоат ишларига кенг жалб этиш, кишиларнинг маданий турмушини кўтариш кабилар шулар жумласидандир.

Саводсизликни тугатиш мақсадида қисқа муддатли ўқув курслари билан бир қаторда жуда кўп ўрта ва олий ўқув юртлари очилди. В. И. Ленин кўрсатмаси билан Ўрта Осиёда университет очилди. Янги ҳукуматнинг халққа кўрсатаётган бундай ғамхўрлиги В. И. Лениннинг доҳиёна сиёсати туфайли амалга ошаётганлиги халқ қўшиқларида тараннум этилди:

Ленин отам бахт бериб,
Энди кўзинг оч, деди.
Инсон бўлдинг, илм ол,
Нодонликдан қоч, деди.

Қишлоқ хўжалигини, саноат ва улкан индустрияни ривож-
лантириш мақсадида ишга ва деҳқонлар синфининг пешқадам
вакиллари шаҳарларга махсус ўқишларга юборилди. Улар
социалистик хўжалик ва турмушни илмий асосда бошқариш-
лари лозим эди. Мамлакатда бошланган мана шундай улуг-
вор ишлар халқ қўшиқларининг етакчи мавзуига айланди:

Узум уздим саҳардан,
Таъми ширин шакардан.
Қолхозда ишлайин деб,
Уқиб қайтдим шаҳардан.

Маданий инқилобнинг буюк хизматларидан бири асрлар
мобайнида паранжи остида оғир эксплуатацияга маҳкум хо-
тин-қизларга озодлик бериш, уларни мамлакатни бошқариш
ишига жалб этишда кўзга ташланади. Дарҳақиқат, дастлаб
қўрқув билан бошланган паранжи ташлаш ҳаракати тез орада
кенг қулоч ёйди. Бундай улкан тарихий воқеа Совет даврида
яратилган халқ қўшиқларида ўз ифодасини топди:

Кўкаламзор, майсазор,
Уйнамасам бўлмайди.
Паранжи ёпинганлар
Еруғликни кўрмайди.

Озодлик қадрини, ҳур замоннинг афзаллигини тез ва тўғ-
ри тушунган кўпгина хотин-қизлар янги ташкил этилган
клублар ёки маданият муассасаларига ишга кириб, маданий
революциянинг ривожига беҳад катта ҳисса қўшдилар. Ана
шундай даъваткор аёллар образи, уларнинг озодлик қад-
рини ҳис қилмаган аёлларга қарата олиб борган тарғибот ва
ташвиқотлари халқ қўшиқлари қатидан жой олди. Демак,
совет даври ўзбек халқ қўшиқларининг муҳим хусусиятлари-
дан бири уларнинг даъваткор гражданлик поэзияси характе-
рини олишида кўзга ташланади:

Чиммати йўқ чиройли,
Юр, клубга борайлик.
Паранжиларни йиғиб,
Оловда куйдирайлик.

Хотин-қизлар озодлиги ёруғ дунёни кўришгагина йўл очиб
бермай, балки уларда яшириниб ётган истеъдод куртаклари-
нинг гуллаб-яшнашига ҳам имкон берди.

Бу озодлик ҳаракатига ва мамлакатда бошланган маданий
революцияга актив қўшилган кўпгина хотин-қизлар Совет ҳоки-
миятининг душманлари томонидан ўлдирилди. «Турсуной қўши-
ғи», «Ойпошша», «Турсуной марсияси» каби тарихий қўшиқлар
ана шу долғали даврларда яратилди.

Маълумки, социалистик тузум ғалабаси, Совет давлатининг дадил оёққа туриб олиши мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан яхши таъминланиши ва мудофаа қудратига боғлиқ эди. Бу нарсаларга эришиш эса мамлакатда кўплаб гидроэлектростанциялар, иссиқлик электр станцияларини қуриш, оғир ва енгил саноатни ривожлантириш, кўплаб завод ва фабрикаларнинг қурилиши ва ишга туширилиши билан боғлиқ эди. 20-йиллардаёқ партия ва ҳукуватимиз мамлакатни индустрлашган мамлакатга айлантиришга алоҳида аҳамият берди.

Даврнинг долзарб масалаларини ҳозиржавоблик билан акс эттирувчи халқ қўшиқларида индустрлаштириш мавзун бутун мураккаблиги билан акс этди. Тўрт мисрадан иборат бўлган қўшиқларда мамлакатни индустрлаштириш сиёсатининг муҳим масалалари ўз ифодасини топди:

Гидир суви бойланди,
Машиналар айланди.
Очилган хотин-қизлар
Фабрикага жойланди.

Мамлакатни индустрлаштириш ишига жуда шиддат билан киришилди. Бу ҳаракатга бутун халқ енг шимарди. Утмишда қолоқ аграр ўлка ҳисобланган Урта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам, улкан завод ва фабрикалар, йирик комбинатлар қурилиб ишга туширилди. Мана шу инқилобий ҳаракат, ижтимоий ҳаётда рўй берган тарихий ўзгаришлар халқ қўшиқларида қуйма мисраларда акс этди:

Электрда яшнади
Фабрика дарвозаси,
Дунёга тарқаб кетган
Комбинат овозаси.

Тўрт девор ичида рангини сарғайтириб умр ўтказган ўзбек хотин-қизлари фабрика ва заводларда энди эркин меҳнат қучоғига отилдилар. Мана шундай эркинлик бахш этган Советлар ҳокимияти, партияга миннатдорчилик туйғулари индустрлаштириш даври халқ қўшиқларида лейтмотив сифатида янгради:

Фабриканинг боғида
Уйнаб-кулиб яшнаёмиз.
Шўроларнинг даврида
Ударник бўп ишлаймиз.

Индустрлаштириш даврига келиб, етакчи ўзбек халқ шoirлари ижтимоий ҳаётга жуда актив аралашиб кетдилар. Мана шундай аралашиб натижасида Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Тошкент таърифида», «Келдим», Фозил Йўлдош ўғлининг «Сельмаш», «Текстиль комбинат», «Нишондор Жамбулга», Ислон Назар ўғлининг «Меҳрибонлар, ҳормангиз» каби асарлари яратилди.

Маълумки, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий қудратини ошириш, уни дунёдаги илғор мамлакатлар қаторига кўтариш кўп жиҳатдан аграр сиёсатнинг тўғри ҳал этилишига ҳам боғлиқ эди. Ҳали ер-сувга хусусий мулкчилик нуқтаи назаридан қараш қишлоқ хўжалик ишларини яхши йўлга қўйишга монелик қилар эди. Шу сабабдан партия ва ҳукуматимиз 20-йилларнинг охирларидан бошлаб қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришга қарор қилди.

Бу ҳаракатга бойлар ва қулоқлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Улар ҳар қандай йўл билан колхоз тузилишига меҳнатқашларнинг кенг жалб этилишига халал беришга интилдилар. Бироқ ўзбек деҳқонлари колхоз тузилишини хайрихоҳлик билан қаршиладилар. Коллективлаштириш пафосининг бу давр қўшиқларида етакчилик қилиши ҳам шундан:

Олам эли билади
Колхоздаги ишимиз.
Партия йўлини тутиб,
Гуллади турмушимиз.

Бойлар эшигида қўл учида кун кўриб, ер-сувсизликдан тинкаси қуриган деҳқон хўжалигини оёққа турғазиш, йил бўйи меҳнат қилиб қорни оч, усти юпун ва қарздор бўлиб қолмасликнинг ягона йўли коллектив хўжалик эканлиги қўшиқларда ихчам ифодасини топган.

Кўринг гўза гулини,
Билиб эккан хилини.
Бир миллиондан оширди
Колхозчининг пулини.

Коллектив хўжалик душманлари ҳар қандай йўллар билан бундай ҳаракатга қаршилиқ қилишга, эндигина тузилган колхозларни издан чиқаришга ҳаракат қилдилар: колхоз активистларини обрўсизлантириш мақсадида турли-туман иғво-туҳматлар уюштирдилар. Айрим халқ қўшиқларида ана шундай иғво, фитналардан эҳтиёт бўлишга чорлаш мотивлари етакчилик қилади:

Ишланг, билак толмасин,
Пахта чўкиб қолмасин.
Хушёр бўлинг, ўртоқлар,
Душман иғво қилмасин.

Совет даври ўзбек фольклорида коллектив хўжаликнинг афзаллиги, унинг келажаги порлоқ эканлиги ҳақида «Колхоз—барака дарёси», «Колхоз моли кимники, Ким ишласа — шуники», «Молли колхоз — мойли колхоз» каби мақоллар ҳам яратилди. Бу мақоллар халқнинг кўп йиллик тажрибалари, колхоз ҳаётини кузатиш натижаси, халқнинг иқроридан иборат.

30-йилларнинг ўрталарига келиб миллий республикаларда халқ оғзаки ижодига нисбатан бўлган муносабат ижобий томонга ўзгарди. 1934 йилда совет ёзувчиларининг I Бутуниттифоқ съезди бўлиб, унда улуг пролетар ёзувчиси Максим Горький фольклорни тўплаш, ўрганиш ва ривожлантириш ҳақида қимматли кўрсатмалар берди. Мана шундан руҳланган ёш ўзбек зиёлилари халқ бахши ва шоирлари билан яқиндан алоқада бўлиб, уларни давр талаби, партия ва ҳукуматимизнинг ички ҳамда ташқи сиёсати билан таништириб бориш мақсадида замонавий мавзуларда асарлар яратишга тарғиб этдилар, ҳар томонлама илҳомлантириб турдилар; уларнинг репертуарини ёзиб олиш ва нашр этиш билан шуғулландилар. Ҳ. Олимжон, М. Зарифий, Ҳ. Зариф, Қ. Мухаммадий, Б. Қаримов, М. Афзалов, М. Алавия каби шоир ва олимларнинг бу борадаги хизматлари таҳсинга сазовордир.

Демак, совет даври ўзбек фольклорининг ижтимоий ҳаёт билан яқиндан алоқадорлиги ундаги реалистик тасвир принципларининг такомиллашиши, давр воқеаларига ҳозиржавоблиги ва замонавийликни таъминлашда етакчи роль ўйнади.

30-йилларнинг охирлари ва 40-йилларнинг бошларига келиб, пахта майдонларини кенгайтириш, мамлакатни ободонлаштириш, энг муҳими, тинчлик ишига хавф солиб турган фашизмга қарши кураш учун мамлакат мудофаа қудратини ошириш мақсадида янги ирригация иншоотларини барпо этиш ишлари билан бошланди. Бевосита мана шу даврда қирқ беш кунлик муҳлат ичида катта Фарғона канали қазилди. Бундай улкан тарихий ишга бағишлаб Бўри бахши Содиқов ўзининг «Канал ичинда», Ислом шоир Назар ўғли «Канал донгдорларига», «Бўл омон», шунингдек, халқлар ўртасидаги дўстлик ҳақида «Бизнинг совет», «Борми жаҳонда» каби асарларини яратдилар.

Бутун совет халқи улкан бунёдкорлик меҳнати билан машғул бўлган бир пайтда фашистлар Германияси Ватанмиз тупроғига хиёнаткорона равишда бостириб кирди — Улуг Ватан уруши бошланди.

Бу уруш барча меҳнаткашлар қатори халқ ижодкорлари учун ҳам катта синов майдони бўлди. Бошқа халқлар қатори ўзбек халқ ижодининг ҳам бош мавзуи Ватан мудофааси бўлиб қолди. Халқ бахшилари анъанавий баҳодирлик дostonларини куйлаб халқни душманга қарши курашга руҳлантириб туриш билан бирга фронтдаги жангчиларнинг матонатини, мамлакат ичкарасидаги совет кишиларининг фидокорона меҳнатини улугловчи дoston, тарихий қўшиқ ва термалар яратдилар. Коллектив ижод меваси бўлмиш «Теримчиларнинг ашуласи», «Ишланг, билак толмасин», «Колхозчи қиз қўшиғи»; Ислом шоирнинг «Ўғлимга», «Колхоз чўпони», «Бобоқулжон», «Бор бўлсин бизнинг Ватан», Фозил шоирнинг «Жаҳон тинглагай», «Армон», «Элат ботир», «Ота насиҳати», «Эр йигитлар, майдонга», Қурбон ота Исмоиловнинг «Ўлим бўлар сенинг қисма-

тинг», «Душманни ур» каби асарлари шулар жумласидандир.

Улуғ Ватан уруши даврида халқ қўшиқлари ватанпарварлик пафоси билан тўлиб-тошган ҳолда халқнинг хиёнаткор душманга бўлган чексиз ғазаб-нафратини ҳаққоний акс эттиради:

Фашист деган бизга ёв,
Йўлимизга бўлди ғов.
Сира омон қолмасин,
Сочамиз унга олов.

Уруш йиллари мамлакат жуда ҳам оғир аҳволда бўлишига қарамай совет кишилари СССР халқларининг бузилмас қардошларча дўстлигидан мадад олиб, оташин оптимизм билан душманга қарши курашдилар. Халқ қўшиқлари ана шу оташин оптимизмни акс эттириш орқали фронтнинг энг оғир участкаларида жанг қилаётган, мамлакат ичкарасида меҳнат қилаётган кишиларга мадад бериб туради. Қўйдаги тўртлик фикримизнинг далили бўла олади:

Менинг ёрим қаҳрамон,
Душманга бермас омон.
Босқинчи фашистларни
Қилар ер билан яксон.

Хуллас, Улуғ Ватан уруши даври ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди халқимизнинг руҳини кўтарувчи, унинг чарчоғини қувувчи, оғирини енгил қилувчи восита бўлишдан ташқари халқни душманга қарши курашга даъват этувчи кучли ташвиқот қуроли вазифасини ҳам ўтади. Демак, уруш даври ўзбек фольклори жанговар оптимизм билан тўлиб-тошган даъваткор ижод эди.

Урушдан кейинги давр халқ оғзаки бадиий ижоди уруш етказган оғир талафотларни бартараф этиш, мамлакатимизнинг иқтисодий қудратини кўтариш, халқнинг маданий турмуш даражасини яхшилашга йўналтирилган. Бу даврда халқ қўшиқлари, мақол ва топишмоқлари, аския ва қизиқчилик, дoston ва терма каби фольклор жанрлари актив ривожланди.

Ўзбекистонда пахтачилик, ғаллачилик ҳамда чорвачиликни ривожлантириш бутун мамлакат иқтисодий, маданий ва мудофаа қудратининг юксалишига шубҳасиз катта таъсир кўрсатар эди. Мана шу мақсадда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ишларига янада жиддий эътибор берилди. Улуғ Ватан уруши арафаларида бошланган Мирзачўлни ўзлаштириш ҳаракати уруш туфайли тўхтаб қолган эди. Урушдан кейин эса ана шу ҳаракат қайтадан зўр шижоат билан бошланди. Халқ орасида комсомол ёшларни Мирзачўлни ўзлаштиришга чорловчи кўп-лаб қўшиқлар яратилди:

Мирзачўлнинг йўли бейик,
Шоҳасида ўйнар кийик.
Машина ҳайдаган йигит,
Юр, борайлик Мирзачўлга.

Қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш тез орада ўзининг самарасини берди — Ўзбекистон мамлакатимизнинг асосий пахта базасига айланди. Шунинг учун ҳам 50-йилларда яратилган халқ қўшиқларида бўз ерларни ўзлаштиришдан бахт-иқболи кулган кишиларнинг шодмонлик туйғулари барала янгради:

Ишлов бердик бўз ерларга, боғ бўлди,
Чигит экдик, «сқ олтиндан» тоғ бўлди.
Куч аямай меҳнат қилдик, толмадик,
Тўккан тердан роҳат, вақтлар чоғ бўлди.

Урушдан кейинги даврлар халқ шоирларининг ижоди тематик жиҳатдан бойигани ҳолда воқеликни акс эттиришнинг реалистик принципларини эгаллаганлиги билан алоҳида диққатга сазовордир. Фозил Йўлдош ўғли, Ислом Назар ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Мамадраим Содиқ ўғли, Ёрлақаб Бекназар ўғли, Тош Чоршанба ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Зоҳир Қўчқор ўғли, Қодир Раҳим ўғли, Бўри Аҳмад ўғли каби жуда кўплаб халқ бахшилари совет халқининг жасоратини, меҳнат қаҳрамонликларини, ҳур замонамизни, тинчлик ва халқлар ўртасидаги дўстликни улугловчи кўплаб термалар, дoston ва шеърлар яратдилар. Фозил шоирнинг «Болаларимга», «Ҳамма сайловга», «Пушкинга», «Куйла, булбул», «Кунларим»; Ислом шоирнинг «Ободлик учун», «Москва шаҳрини кўрдим», «Колхоз чўпони», «Бахтиёр авлодларга», «Тинчлик жарчиси»; Абдулла шоирнинг «Кунларим», «Салом сизга, янги ерлар очганлар», «Шундайин зўрни макта»; Ёрлақаб шоирнинг «Совет элига атаб», «Бекобод», «Ленин десам»; Мамадраим бахшининг «Сурхон», «Обрўй топамиз пахтадан»; Ёдгор бахшининг «Дўмбирам», «Тўйчи ботир», «Зебихон», «Лайлак опа» каби жуда кўплаб дoston, терма ва шеърлари урушдан кейинги давр ўзбек халқ оғзаки ижодидаги тинчликсеварлик, меҳнатсеварлик, эл-юрт иши учун жонбасталик пафосини кўрсатувчи асарлар ҳисобланади.

Халқ бахшилари янги замонавий асарлар яратиш билан бир қаторда традицион халқ эпосининг ажойиб намуналарини куйлаш, уларни шогирдларга ўргатиш билан ҳам шугулландилар. Улардан айримлари ўзларига биркитилган котиблар ёрдамида қардош халқлар эпосининг, шунингдек, ўзбек классик адабиётининг нодир намуналари билан танишиб, ана шу сюжетлар асосида бутунлай оригинал дostonлар яратдилар.

Хуллас, урушдан кейинги давр ўзбек фольклори ўзининг коллективлик, оғзакилик хусусиятларини сақлаган ҳолда профессионал индивидуал ижодга яқинлашиб келди. Чунки бу даврда халқ бахши ва шоирлари яратган асарлар тўла маънода индивидуал ижод даражасига кўтарила олмади, бинобарин, авторли ижод сифатида кенг вариантлаша олмади.

70-йилларга келиб мамлакатда илмий-техник революциянинг кенг қулоч ёйиши, профессионал санъатнинг тараққий этиши, сўз санъатида индивидуал ижоднинг устунликка эри-

шиши, тасвирда психологик ҳамда социал асослашнинг етакчилик қилиш халқ эпосини ижрочиликда жонли яшашини сақлаган ҳолда янги яратилишда тўла сўнишга олиб келди.

Ҳозир халқнинг эртақ, ривоят, афсона, нақл ва дostonлари фақат ижродагина сақланиб қолди. Уларнинг яшашини давом эттиришда радио, телевидение, грампластинкаларга ёзиб олиш, китобат қилиш катта роль ўйнайди. Шу мақсадда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор бўлими ходимлари халқ ижодининг ажойиб намуналарини кўп томлик ҳолида нашр этмоқда. Бу нашрлар эса нисбатан мукамаллиги, минг-минглаб нусхаларда тарқалиши, энг муҳими, узоқ аждодларимиз маънавий меросининг келгуси авлодларга етказиши билан диққатга сазовор.

Эндиликда партия ва ҳукуматимиз халқ истеъдодларини қидириб топиш, уларнинг санъатини омма орасида тарқатиш, тобора ривожлантириш мақсадида жуда кўп тадбирларни амалга оширмоқда. Юзлаб бадий ҳаваскорлик тўғараклари, фольклор-этнографик ансамбллар ўз репертуарига профессионал ижодкорларнинг асарлари билан бир қаторда халқ оғзаки ижоди намуналарини, урф-одат, байрам ва маросимлар фольклорини ҳам киритиб, халқ ижодининг барҳаётлигини таъминламоқдалар. Республика ва Бутуниттифоқ миқёсида ўтказиладиган бахши ҳамда ижрочилар конкурслари, фольклор-этнографик ансамбллари ва бадий ҳаваскорлик коллективларининг кўриклари эса бу ҳаракатни жонлантиришга, замонавий фольклорни равнақ топтиришга, анъанавий репертуарнинг узоқ вақтлар яшовчанлигини таъминлашга катта таъсир кўрсатмоқда. «Шалола», «Чавқа», «Оразибон», «Гулёр» каби кўпгина коллективларнинг Бутуниттифоқ миқёсида оқишларга сазовор бўлишлари, улардан айримларининг хорижий мамлакатларда ҳам ўз санъатларини намойиш этиш учун сафар қилишлари ўзбек халқ ижодининг ҳозирги аҳволининг қандайлигини кўрсатишдан ташқари фольклор меросимизнинг бугунги ҳаётимизга ҳамнафаслигини намойиш этиш, унинг тинчликни мустаҳкамлаш, халқлар ўртасидаги дўстликни тобора ривожлантириш ва мамлакатимизда давом этаётган қайта қуриш жараёнида ҳаминша камарбасталигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР:

- Собиров О. Ўзбек Совет фольклори очерки. Тошкент, «Фан», 1971.
Собиров О. Совет даври халқ ижоди // Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, 292—333-бетлар.
Қосимов С. Совет даври фольклори // Ўзбек фольклори очерки. I том, Тошкент, «Фан», 1988, 49—63-бетлар.
Совет даври халқ кўшиқлари // Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент, Ф. Ғулom номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
Саримсоқов Б. Совет даври ўзбек фольклорини ўрганиш масалалари. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1987, № 1, 30—36-бет.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИНИНГ ЖАНРЛАР СИСТЕМАСИ

Фольклор асарлари ҳам, барча санъат намуналарида бўлганидек, ўзларининг тузилиши, гоёвий-бадий хусусиятлари, қўлланиш ўрни ва бажарган функцияларига кўра муайян группаларни ташкил этадилар. Бундай гуруҳларни кўрсатиш учун фольклоршуносликда ҳам адабиётшуносликда кенг қўлланувчи бир қатор тушунча ва терминлардан фойдаланилади.

Адабий тур, жанр ва жанрий хилма-хиллик тушунчалари шундай ҳодисалардан бўлиб, улар ҳаётни бадий тасвирлаш шакллари сифатида жуда узоқ даврлар мобайнида вужудга келган барқарор шакллар бўлиб, жуда секинлик билан ўзгариб боради. Тур, жанр ва жанрий хилма-хилликни фарқлаш асар ижрочилари учунгина эмас, балки уларни тингловчилар учун ҳам, халқ оғзаки ижодини тадқиқ этувчилар учун ҳам аҳамиятли бўлиб, бу ўша ҳодисаларнинг табиати, шаклланиши, алмашилиши, сўниши каби жараёнларни кузатиш асосида адабиёт ва фольклорга хос қонуниятларни, тарихий жараёнларни ўрганиш ва умумлаштириш имконини беради. Демак, тур ва жанрларнинг пайдо бўлиши, тараққиёти, ўрин алмашилиши ва инқирози адабиёт ва фольклор тарихида асосий жараён ҳисобланади.

Қадимги грек философи Аристотель (эрамиздан олдинги 384—322 йиллар), немис философи Гегель (1770—1831) ва улуг рус революцион демократи В. Г. Белинский (1811—1848) лар бадий ижоднинг уч тури — эпос, лирика ва драма мавжудлигини эътироф этадилар. Адабий турларнинг бу таснифи Аристотель «Поэтика»сидан бошланган бўлиб, ҳанузгача илмий таомилда кенг қўлланиб келинмоқда.

Тур тушунчаси кенг маънога эга. У ўз ичига турли жанрларни қамраб олади. Турлар воқеликни тасвирлаш характери га кўра бир-биридан фарқ қилади. Эпос воқеликни объектив ҳолда сюжетли-ҳикоявий шаклда акс эттирса, лирика субъектив ҳолда инсоннинг воқеликдан олган таассуротларини, ички ҳаяжонларини тасвирлайди; драма эса персонажлар нутқи ва ҳаракати орқали ҳаёт картиналарини чизади.

Турларнинг ҳар бири яна қатор ички хилларга эга. В. Белинский уларни «турнинг бутуқчалари» сифатида таърифлайди, бу ҳозир адабиётшуносликда, жумладан, фольклоршуносликда ҳам «жанр» атамаси билан юритилмоқда. Бинобарин, тур

деганда воқеликни ифодалаш йўли, усули тушунилса (эпик, лирик, драматик), жанр деганда бадий шакл типлари (эртақ, қўшиқ, мақол...) тушунилади. Аммо ҳар бир жанр ҳам ички хилма-хилликка эга, бу унинг мавзу моҳиятидан келиб чиқади. Чунончи, эртақнинг ички кўринишлари сифатида ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли эртақлар, маийш эртақлар каби хиллари мавжуд. Бундай ҳодисаларни ифодалаш учун «жанрий хилма-хиллик» тушунчасидан фойдаланилади.

Бир қарашда фольклор жанрлари бу уч турга сигмаётгандай туюлиши мумкин. Гап шундаки, фольклор жанрларининг айримлари турли маросимлар ва меҳнат турлари билан боғлиқ бўлса, бошқалари куйлаш ва ўйнаб ижро этишга мўлжалланган бўлади. Аслида эса, бу жанрларга бошқа жиҳатдан, яъни уларнинг ижро хусусиятлари ва функциялари нуқтаи назаридан ёндашувдир. Шу жиҳатдан уларни йирик икки гуруҳга бўлиш мумкин: а) маросим фольклори жанрлари; б) маросим билан боғлиқ бўлмаган фольклор жанрлари. Эки фольклор асарларини кимга мўлжалланганлигини ҳисобга олиб, уларни яна айрим гуруҳларга бўлиш мумкин. Болалар фольклорини алоҳида ажратиб қараш шундан келиб чиққан. Аммо болалар фольклори жанрларининг (алла, эркалама, овутмачоқ, ҳукмлагич, қиқиллама, санама, тез айтиш, масхаралама ва бошқалар) тузилиши, ғоявий-бадий хусусиятлари, ҳаётни тасвирлаш шакли ва қамрови жиҳатига қараб уч турдан бирига киритиш мумкин. Демак, адабиётнинг уч турга бўлинишини муайян истиснолар билан фольклор асарларига нисбатан ҳам бемалол қўллаш мумкин. Шундай қилиб, ўзбек фольклори ҳам эпик (миф, афсона, ривоят, эртақ, нақл, латифа, лоф, тарихий қўшиқ, терма, дoston ва бошқалар), лирик (маросим фольклорининг деярли барча жанрлари, болалар фольклорининг кўпгина жанрлари, қўшиқнинг ҳамма хиллари, ашула ва бошқалар) ва драматик (оғзаки драма, қўғирчоқ ўйин, аския ва бошқалар) жанрлардан ташкил топган яхлит системадир.

Истиснолар эса, айрим жанрларга тааллуқлидир. Масалан, мақол, топишмоқ сингарилар фольклоршуносликда «кичик жанрлар тури» ҳисобланса, Б. Саримсоқов «махсус тур» деб атайди¹. Фольклоршунос В. Е. Гусев уларни эпик тур таркибида ўрганишни зарур, деб топади². Шунингдек, истиснолар ҳақида гапирганда, бир фольклор жанрида икки, ҳатто уч турга хос аломатларнинг бўлишини ҳам унутмаслик керак. Аммо уларнинг сўз санъати эканлигини ва жанрдаги асосий компонент бадий текст эканлигини ҳисобга олсак, бундайларни бир тур таркибида бемалол ўрганиш мумкин.

Фольклоршуносликда гоҳи-гоҳида турлараро ёки жанрлараро чатишмалар ҳосиласи тарзидаги лиро-эпик қўшиқ ёки эр-

¹ Саримсоқов В. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави // Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, биринчи том. Тошкент, 1988, 66-бет.

² Гусев В. Е. Эстетика фольклора. Л., 1967, с. 162.

так-афсона сингари ҳодисалар тилга олинсада, аслида бу ҳодиса фольклор учун умумий эмас. Шу сабабли уларни фольклор жанрлари таснифи доирасига киритиб бўлмайди. Чунки бундай қўшилма ёки оралиқ жанрлар ҳеч қачон қатъий турғунликка эга эмас ва фольклордаги тарихий тараққиёт жараёнида ҳал қилувчи аҳамият касб этмайди. Турлар ва жанрлар тараққиётини турлар ва жанрларнинг оралиқ намуналари ёки қўшилмалари эмас, балки янги бадиий формаларнинг юзага келиши ва эскиларининг сўниши белгилайди.

Фольклор жанрларининг юзага келиши, шаклланиши ва тараққиётидаги муҳим факторлардан бири ижтимоий эҳтиёж заруриятидир. Чунки воқеликнинг ўзи хилма-хил образларга бой бўлиб, халқ ижодиёти олдига уни ғоявий-тарбиявий ҳамда эстетик моҳиятини идрок этган ҳолда қай бир шаклда ифодаланишни заруриятга айлантиради. Узоқ аждодларимизнинг босқинчиларга қарши кураши афсоналар ёки қаҳрамонлик достонларини юзага келтирган бўлса, табиат кучлари олдидagi ожизликлари сўз магиясига сиғиниш асосидаги жанрларнинг бунёдга келишини таъминлаган. Демак, воқелик характери ифода шаклини юзага келтиришга хизмат қилади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ижтимоий ҳаётдаги турли-туманлик, тасвирланмоқчи бўлган воқеликдаги хилма-хиллик жанрлар ранг-баранглигини ҳам таъмин этади.

Халқ бадиий тафаккурининг тарихий тараққиёт даражаси ҳам у ёки бу жанрнинг юзага келишида муҳим омил бўлиб хизмат қила олади. Чунончи, инсон ўз тараққиётининг илк босқичида мураккаб формаларни бунёдга келтиришга қодир эмас эди, шу сабабли даставвал оддий ва кичик шакллар юзага келган, кейин эса уларнинг такомиллашуви замирида катта ва мураккаб шакллар пайдо бўлган.

Ўзбек фольклорининг жанрлар состави бой ва хилма-хил бўлиб, бошқа халқлар фольклорининг жанрлар составидан фарқ қилади. Шунингдек, унда ҳамма халқлар фольклорида учровчи умумфольклор жанрлари — эртақ, мақол ва топишмоқ мавжудлигига қарамай, руслардаги билина, скандинавияликлардаги сага, олтойликлардаги қайлардан фарқ қилувчи дoston жанри бор. Лоф ва аския кабилар, асосан, ўзбек фольклорига хос жанрлардир. Бундай ўзига хос жанрлар бошқа халқлар фольклорида ҳам мавжуд. Чунончи, украин фольклорида дума ва колодийкалар, поляк фольклорида краковяклар, қорақалпоқдаги тўлғов, қозоқлардаги айтиш шундай ўзига хос жанрлардир. Шунингдек, украин ва белорус фолькларида колядкалар кенг тарқалган бўлса, рус фольклорида рацейкалар ва ўзбек ҳамда тожик фольклорида ё рамозон, ҳайитликлар шундай хусусиятга эга. Бир неча халқлардаги бир-бирига ўхшаш жанрлар ҳам характер-хусусиятларига кўра ўзаро фарқ қиладилар. Бу нарса ҳар бир халқнинг тарихи, урф-одати, маишати, орзу-умидлари, дунёқараши, ижтимоий муносабатлари ва турмуш тарзининг ифодаси бўлган фольклорининг ўзига

хослиги билан изоҳланади.

Ўзбек фольклори жанрлари ижодкорлар фаолияти билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Топишмоқ ва мақол сингари жанрлар оммавий характерга эга бўлса, дoston, оғзаки драма, эртақ, аския ижроси профессионал тайёргарликни тақозо этади. Шу сабабли ўзбек фольклорида халқ ижодкорларининг профессионаллашуви ниҳоятда ривожланган. Бахшилар, эртақчилар, аскиябозлар, қизиқчилар, дорбозлар ижрочилиги ривожланган профессионал санъат ҳисобланади. Бундай ижодкорлар махсус тайёргарлик кўриш, муайян устоздан таълим олиш асосида вояга етиб, профессионал халқ санъаткори даражасига кўтариладилар.

Ўзбек фольклори жанрлари ижро усуллари, яъни якка ижро, коллектив ижро, созли ва созсиз ижро (созли ижрода музика асбоблари тури ва сони)га кўра ҳам фарқланадилар. Эртақ, афсона ва ривоят айтилса, ҳикоя қилинса, дoston ҳам куйлаш, ҳам айтишга мўлжалланган. Лапар куйлаб ва рақсга тушиб ижро этилса, оғзаки драма сўз (баъзида ҳатто куй) ва ҳаракат омукталиги замирида кўрсатишга, намойиш қилишга мўлжалланган. Латифа ва лоф якка ижрода айтилади. Қўшиқнинг шундай турлари борки, якка ижрода (масалан, лирик қўшиқларнинг аксарияти, тарихий қўшиқлар), қолганлари (ёр-ёрлар, ўланлар ва бошқалар) коллектив ижрода куйланади. Аския ва оғзаки драма ҳам коллектив ижрога мўлжалланган.

Ўзбек фольклорида мавжуд барча жанрларнинг мажмуи тарихан вужудга келган ягона бадий система бўлиб, хилма-хил типдаги асарларнинг мураккаб ва ўзигагина хос алоқалари ҳамда ўзаро таъсири замирида бунёд топган. Жанрлар системасининг шаклланиши ва мавжудлиги фольклор тараққиётининг энг муҳим қонуниятларидан бири ҳисобланади.

Ўзбек фольклорининг жанрлар системаси, биринчидан, улардаги ғоявий-бадий принциплар умумийлигига; иккинчидан, уларнинг тарихан тараққий этган ўзаро муносабатларига; учинчидан, жанрлар тарихий тақдиридаги умумийликка (муштарақликларга) боғлиқ ҳолда вужудга келган.

1. Жанрлардаги ғоявий-бадий принциплар умумийлиги (муштарақлиги). Ҳар бир жанр моҳиятини белгиловчи фарқли хусусиятларга эга бўлишига қарамай, уларни муштарак этувчи томонлар ҳам мавжудки, ана шу умумийлик уларни ягона системага бўйсундиради. Булар тубандагилардан иборат:

а) ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодиётидаги барча жанрлар ғоявий моҳиятига кўра ўзаро муштаракдирлар. Уларнинг барчасида ҳам халқ ҳаёти, унинг психологияси, орзу ва интилишлари, ташвиш ва кулфатлари ифодаланган. Ана шунинг ўзиёқ уларни ягона мақсадга йўналтирилган ғоявий-бадий системага бирлаштиради;

б) фольклор жанрлари орасидаги ўзаро алоқа уларнинг во-

қеликни тиклашдаги кўпқиррали вазифаларининг муштараклигида ҳам кўринади: ҳар бир жанр ўзининг алоҳида бир вазифасига — ҳаётнинг бирор томонини ифодалашдан иборат бўлган вазифасига эга. Маълум бир группага оид жанрлардаги асарлар халқ тарихини ифода этади: дoston, тарихий қўшиқ, ривоят, афсона каби жанрлар ана шундай вазифага эга. Бошқа бир гуруҳ жанрлар халқ турмуши ва меҳнатини ифодалашни кўзлайди: меҳнат қўшиқлари, маросим қўшиқлари ана шундай хусусиятга эга. Яна бир гуруҳ жанрлар, чунончи, оилавий ва муҳаббат қўшиқлари шахсий инсоний туйғуларни акс эттирса, мақоллар ва нақллар халқнинг ахлоқий қарашлари ва турмуш тажрибаларидан туғилган сабоқларни ифода этади. Шу зайлда барча жанрлар бир бўлиб, халқнинг турмуши, меҳнати, тарихи, одамларнинг ўзаро ижтимоий ва шахсий муносабатларини яхлитлашган ҳолда акс эттириб, ягона ғоявий-бадий системани вужудга келтиради;

в) фольклор жанрлари ғоявий моҳиятининг муштараклиги, шунингдек, воқеликни ифодалашдаги вазифасининг муштараклиги уларда мавзу, сюжет ва қаҳрамонлар ўхшашлигини, умумийлигини юзага келтирган. Мақол ва эртақларда ифодаланган ахлоқий ақидалар муштараклигидан толишмоқ ва эртақлардаги предметлар умумийлигигача, шунингдек, тарихий қўшиқ ва тарихий ривоятлардаги тема, сюжет ва образлар ўхшашлигигача — ҳаммасида фольклор ҳаёт материални умумлаштириб, ягона системага айланади. Бу ҳол табиат ҳодисалари, манзаралари, жасорат ва кураш лавҳалари ва, ҳатто, қаҳрамон типлари ўхшашлигини юзага келтирган;

г) фольклор жанрлари учун халқ эстетик принциплари ҳам умумийдир: соддалик, қисқалик, ихчамлик, сюжетлилик, табиатни поэтиклаштириш, қаҳрамонлар ахлоқий баҳосининг аниқлиги (ижобий ва салбий каби)ни таъминлаган;

д) халқ оғзаки ижоди жанрлари бадий-тасвирий воситалар системасининг умумийлиги билан ҳам ўзаро алоқадордир: композицион ўзига хослиги (лейтмотив, мавзу бирлиги, занжирсимон боғланиш, такрор типлари), рамзлари, мажозийлиги, сифатлашдаги ўзгачаликлари ҳам муайян системани ташкил этади.

Тарихан муттасил тараққиётда бўлган бу система халқ тарихи, маданияти, турмуши ва тилига хос хусусиятларни, миллий ўзига хосликни ёрқин ифода этади.

2. Жанрларнинг ўзаро муносабатларига оид муштаракликлар. Жанрларнинг ўзаро муносабатлари ғоят мураккаб жараён бўлиб, у ўзаро таъсир, бир-бирига мувофиқлашиш ва бир-бирини бойитиш тарзида кечади. Жанрлар алоқаси хилма-хил шакллarga эга бўлиб, бу алоқалар халқ оғзаки ижодида сезиларли ўзгаришларни юзага келтиради. Булар тубандагилардан иборат:

а) жанрларнинг генетик алоқаси. Фольклордаги ҳар бир жанрнинг юзага келишида иккинчи бирининг

маибалик вазифасини ўташи, генетик алоқанинг асосий хусусияти ҳисобланади. Чунончи, дoston жанрига мансуб айрим намуналарнинг юзага келишида халқ эртаклари манба бўлган, ўз навбатида эса, дostonлар заминида тарихий қўшиқ жанри пайдо бўлган. Фанда анча замонлардан бери мақол нақлнинг якуний хулосаси, ахлоқий афоризм тарзида юзага келганлиги ҳақида гапирилади. А. А. Потебня шу фикрни қўлласа, Ф. И. Буслаев кичик жанрлар эртақ замирида пайдо бўлган, деган фикрни олға суради. У мақол ва топишмоқлар «халқ донолиги» намуналари сифатида эртақдан ўсиб ва ажралиб чиққан, деб ҳисоблайди. Дастлаб пайдо бўлган жанрлардан янги пайдо бўлганлари структурага хос бир қатор умумий белгиларни, поэтик элементларни, (лирик қўшиқларда рамзийлик каби), шеърий вазни ва бошқа шундай белгиларни ўзлаштириб олади. Жанрлар келиб чиқишини ифодаловчи бу эволюцион йўл уларнинг ўзаро боғланганлигини кўрсатади. Фольклор тарихида шундай ҳодисалар ҳам борки, янгидан пайдо бўлган жанр ўзининг юзага келишига манба бўлган қадимий жанр структураси ва поэтикасига таъсир кўрсатиши ва унинг сўнишига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Чунончи, тарихий қўшиқ дoston жанри заминида юзага келган бўлса-да, аста-секин унинг сўнишига таъсир кўрсатди;

б) бир жанрга мансуб асарнинг бошқа бир жанрдаги асар таркибида учраши. Фольклор жанрларининг ўзаро таъсири шаклларида яна бири—бир жанрга мансуб асарнинг бошқа бир жанрдаги асар таркибида учраши ҳодисасидир. Чунончи, мақолни дostonда, эртақда ва қўшиқда учратиш, мумкин, у ҳамма жойда ҳам асар қаҳрамонлари ахлоқий жиҳатларини бошқариб, афористик якунга олиб боради. Таалай эртақларда қаҳрамоннинг ақл-фаросатини синаш шарти сифатида топишмоқлар учраса, дostonлар таркибида йиғи-йўқлов қўшиқларидан айрим намуналар, ҳатто ёзма адабиётга хос жанр—ғазал ҳам учраши табиий. Ёки «Қунтуғмиш» дostonи таркибида ёзма адабиётга хос жанр—мухаммаснинг учрашини ва дostonнинг структураси ҳамда поэтикасини бирмунча боғитганини ҳам айтиш мумкин;

в) бир асарнинг бир неча жанр таркибида учраши. Жанрларнинг узоқ муддат давомида мавжудлиги уларнинг ўзаро қўшилувига ёхуд бирор асарнинг бирдан иккинчисига ўтишига йўл очади. Чунончи, аслида йиғи-йўқлов намунаси бўлган тубандаги тўртлик алла жанрига ўтган:

Нидо қилдим, нидо қилдим, алла,
Сени йўқдан бино қилдим, алла,
Бу йўлда дўсту душманга, алла,
Ўзимни ошино қилдим, алла.

Тўртгликнинг жанрдан жанрга кўчиши сабаби шундаки, йиғи-йўқлов таркибида у жудолик изтиробини ифодалаган бўлса, аллада бу мотив фарзандсизлик алами мазмунини касб

этган холда ўзаро ҳамоҳанг моҳиятга эгалигидир. Тўй ёр-ёрлари ва аллаларнинг мотам ёр-ёрлари ва аллаларига ўтиши ҳам бўйга етган қизу ўғил ёки кичкинтойни улуғлаш мотивининг етакчилиги замирида юз берган.

3. **Жанрлар тарихий тақдиридаги муштараклик.** Ўзбек фольклори жанрлари бирданига ва бир вақтда юзага келмаган, албатта. Фольклорнинг энг қадимий жанрлари — миф, афсона, ривоят; сўз магияси асосидаги халқ қўшиқлари (бадик, кинна, бурей-бурей, афсун), шунингдек, суштотин, чой момо сингари мавсумий маросим қўшиқлари бўлса, улардан кейинги босқичда эртак, дoston, мақол ва топишмоқлар, яна кейинроқ эса латифа, лоф, халқ драмаси, аския, тарихий қўшиқ пайдо бўлган. Тарихан ана шу тахлитда шаклланган ўзбек фольклорининг жанрлар системаси ўз тараққиёти давомида ривожланди, такомиллашди, бойиди ва, ҳатто, сўнишжараёнларини ҳам кечади. Шу маънода фольклор тараққиётининг турли босқичлари турлича жанрлар составига эга бўлади. Натижада, айрим жанрлар сўниб, фольклор тараққиётининг бошқа босқичидаги жанр билан ўзаро муносабатга кириша олмайди. Чунончи, бадик ёки суштотин жанрлари аллақачон сўниб кетганлигидан ҳозирги бирор жанр билан муносабатга киришолмайди.

XVII—XIX асрларда ёзма адабиётнинг фольклорга таъсири сезиларли бўла бошлади. Бунинг оқибатида эртакларда реаллик (ҳаётийлик) кучая борди ва XX асрга келиб аста-секин эртак янги яратилишдан бутунлай тўхтади. Буларнинг барчаси фольклор тараққиётига ҳос умумий қонуниятлар замирида кечди.

АДАБИЁТЛАР:

Адабиёт назарияси. Икки томлик. Тошкент, 1978, 1979.

Гусев В. Е. Эстетика фольклора. Л., 1967.

Пропп В. Я. Фольклор и действительность. М., 1976.

Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави // Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, 1 том, Тошкент, 64—85-бетлар.

МАҚОЛЛАР

Мақол халқнинг кўп асрлар мобайнида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда тўплаган тажрибалари, кузатишлари асосида юзага келган ихчам, чуқур мазмунга эга бўлган оғзаки ижод жанрларидан биридир. Мақол атамаси арабча (قول) — қавлун — *гапирмоқ, айтмоқ* сўзидан олинган бўлиб, айтилиб юриладиган ифода ва ибораларга нисбатан қўлланилади. Барча томонидан деярли бир хилда айтилиб, бир хилда тушуниладиган ибора, ифодалар, асосан, мақол жанрини ташкил этади. Демак, мақол халқ оммасининг муайян воқеа, ҳодисалар ҳақидаги хулосалари, ҳукми ва тавсияларини мужассамлаштирган ўзига хос бадиий шаклга эга бўлган ифода ва иборалардан иборат.

Мақол ўз табиатига кўра халқаро жанр ҳисобланади. Дунёда ўз мақолларига эга бўлмаган халқнинг ўзи йўқ. Чунки ҳар бир халқ ҳаётини тажрибаларини мақоллар шаклида авлодларга қолдиради. Шунинг учун ҳам турли халқлар оғзаки ижодида мазмун ва шакл жиҳатидан бир-бирига яқин ҳамда ҳамоҳанг мақоллар кўп учрайди. Чунки ҳар бир халқ ҳаёти ва тарихида жуда кўп ўхшашликлар, умумийликлар мавжуд.

Мақоллар ижтимоий функцияларига кўра кенг халқ оммаси, баъзан эса у ёки бу ижтимоий табақа ҳамда гуруҳларнинг дунёқарашини ифодалайди. Шу боисдан мақолларнинг тематик кўлами кенг, образлар дунёси бой ва ранг-барангдир. Аниқроқ қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётнинг бирор соҳаси йўқки, у халқ мақолларида ўз ифодасини топмаган бўлсин.

Мақол қатор хусусиятлари билан халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрларидан кескин фарқланиб туради. Чунки халқ дoston ва эртаклари, афсона ва ривоятлари, нақл ва латифалари воқеликни эпик планда, ранг-баранг образларнинг хатти-ҳаракати, кечинмалари орқали акс эттирса, мақоллар воқеликни халқнинг бевосита ана шу воқелик ҳақидаги хулосалари, ҳукмлари орқали акс эттиради. Демак, мақолда воқеаларнинг кечиши эмас, балки улар ҳақидаги хулоса ва ҳукм ифодаланади. Бинобарин, айтиш мумкинки, эпик жанрларда йўналиш ҳаракат ва ҳолатдан ҳукмга томон йўналган бўлса, мақолда ҳукмдан ҳаракат ва ҳолатга томон йўналганлик етакчилик қилади.

Қўшиқ, лапар, ўлан, ёр-ёр каби лирик жанрларда воқелик шахснинг кечинмалари фонидан ўз ифодасини топса, халқ мақол-

ларида ана шу кечинмалар ҳақидаги лўнда хулосалар ифодаланади. Демак, лирик жанрларда кечинмадан ҳукмга қараб интилиш етакчилик қилса, мақолларда ҳукмдан кечинмага қараб интилиш етакчилик қилади.

Юқорида айтилган икки хусусиятдан шу нарса маълум бўладики, ҳажман ихчам бўлган мақолнинг ҳар бир намунасида олам-олам кечинма баёни улкан дostonларга жо бўлувчи воқеалар мужассамланган. Бошқача айтганда, ҳар бир мақолнинг мазмуни реал воқеликдаги фактлар орқали шарҳланса, улкан ҳажмдаги асарлар яратилиши мумкин.

Халқ оғзаки ижоди жанрлари сирасида ҳажми, ташқи шаклий хоссалари ҳамда воқеликни акс эттириш тарзи жиҳатидан мақолларга яқин турувчи матал, топишмоқ каби жанрлар ҳам бор. Бу жанрлар ўртасида жуда кўп бир-бирига ўтишлар мавжуд. Шунга қарамай мақол қайд этилган жанрлардан ўзининг бир қанча хусусиятлари билан кескин фарқланиб туради. Бу фарқлар эса қуйидагиларда кўзга ташланади:

1. Мақолда фикр аниқ, тугал хулоса, лўнда ҳукм тарзида ифодаланади. Маталда эса тугал фикр ифодаланмайди. Топишмоқ шаклан мақолларга яқин турса ҳам, бироқ воқеликни акс эттириш тарзи, асосан фикрни жумбоқли шаклда яшириб ифодалаш билан мақоллардан кескин фарқланиб туради. Масалан, *Ақл — кўзга кўз, соқовга — тил* мақолида ақлли киши кўр бўлса ҳам, ўз йўлини топади, яъни доно киши йўлини топа олади каби маъно тугал ҳукм сифатида ифодаланган. Лекин «оёғини қўлига олиб» дейилганда аниқ, тугал ҳукм йўқ. У атиги образли ифода сифатидагина қотиб қолган, холос. «Тепдим—теракка чиқдим» топишмоғида эса «узанги» предмети жумбоқланган ва унда ҳеч қандай ибратлилик, ҳукм ифодаланмаган. Бинобарин, топишмоқ билан мақол ўртасида шаклий яқинликдан бошқа ҳеч қандай яқинлик йўқ.

2. Мақолларда муайян ҳукми мантиқий изчилликда, кескин қутбийликда ифодалаш етакчилик қилади. Шунинг учун ҳам мақолда воқелик ё изчил ижобий, ё кескин салбий жиҳатдан баҳоланади. Фикр кескин қутбийликда ифодаланганлиги учун ҳам ҳар бир мақолда икки мантиқий марказ мавжуд. Бу марказлар мазмунан бир-бирларига ё ўхшатилади, ё таққосланади, ёки бутунлай зид қўйилади. Масалан, *Айтишсанг сўз чиқади, тортишсанг кўз чиқади* мақолидаги биринчи мантиқий марказ айтишганда сўз, яъни жанжал чиқишини айтиш билан боғлиқ бўлса, иккинчи мантиқий марказ тортишганда, яъни муштлашганда кўз чиқишини таъкидлаш билан боғлиқ. Демак, икки хил ҳолат, икки хил вазият оқибати мақолда таққослаб берилган.

3. Мақоллар ўз ва кўчма маъноларда қўллана олиш имконига эга бўлса, маталлар фақат кўчма маънода қўлланадилар. Масалан, *Дехқон бўлсанг куз ҳайда; куз ҳайдамасанг, юз ҳайда* мақоли фақат ўз маъносинда қўлланилса, *Қуруқ қошиқ оғиз йиртар* мақоли эса кўчма маънода ишлатилади. *Бурнини ерга ишқамоқ* матали эса ҳамма вақт фақат кўчма маънода қўлланади.

Хуллас, мақоллар жуда кўп хусусиятлари билан фольклорнинг бошқа жанрларидан кескин фарқланиб турсалар ҳам, бироқ коллектив ижод маҳсули бўлиши, аноним яратилиши, оғзаки ҳолда жонли яшаши, кенг вариантлашиши билан халқ оғзаки ижодининг барча жанрлари билан умумийлик касб этади.

Мақолларда ибратли фикр айтилади. Бироқ ҳар қандай ибратли фикр мақол бўлавермаганидек, ибратли фикрнинг мақолга айланиши учун муайян шартлар мавжуд. Ана шундай шартлардан бири мақолга айланувчи ибратли фикр халқнинг узоқ йиллар мобайнидаги ҳаётий тажрибасида синалган бўлишлигидадир. Ҳаётий тажрибада синалган фикр эса кишини ишонтира олади. Иккинчи шарти шуки, мақолда ифодаланган ибратли фикр алоҳида шахсларгагина эмас, балки умуминсоний характер касб этишида кўзга ташланади. Ниҳоят, учинчи шарти—ибратли, синалган умуминсоний фикр ихчам, мукаммал бадий шаклга эга бўлиши билан белгиланади. Мана шунинг учун ҳам халқ мақоллари жуда ҳам секинлик билан яратилиш ва унутилиш хусусиятига эга. Мақоллардаги бу хусусият жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий структураси, бу структуранинг барқарорлик ёки беқарорлик даражаси билан боғлиқ ҳолда амал қилади.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар билан шартланган ҳолда мақоллар мазмунида турли даражада ўзгаришлар — торайиш ёки кенгайишлар юз беради. Мана шу фактнинг ўзиёқ мақолнинг жамият ҳаёти, халқ турмуши билан бевосита боғланишда эканлигини кўрсатади. Демак, мақоллар халқ ҳаётини, унинг ўтмишдаги иқтисодий, сиёсий ва маданий турмуш даражасини ўрганишда нодир манбалик вазифасини ўтайди. Дарҳақиқат, мақоллар турли ижтимоий-иқтисодий муносабатларни, халқнинг этик ва эстетик нормаларини, эътиқодий тасаввурларини, маиший турмуши ва меҳнат тарзини, севги ва нафрати, орзу ва интилишларини объектив баҳолашда катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам гениал рус ёзувчиси Л. Н. Толстой «ҳар бир мақолда мен шу мақолни яратган халқ сиймосини кўраман» деб ёзганида тўла ҳақли эди.

Мақол халқ ҳаёти, орзу-интилишлари ва дунёқарашини кўп асрлик тажрибаларида синовдан ўтказиб акс эттириши туфайли кундалик турмушимизда катта ғоявий-тарбиявий роль ўйнайди. Чунки мақолда акс этган воқеа-ҳодиса ё кескин тасдиқ этилади, ё инкор қилинади. Демак, ҳар бир мақол кишига изчил ғоявий йўналиш беради; ундаги идеалларнинг юксалишига кўмак беради. Ҳақиқий халқ мақолида меҳнаткаш омма манфаатлари, идеаллари акс этар экан, мақолга мурожаат этган ҳар бир киши ўз халқи ва ватанига илиқ меҳр билан қарашга ўрганади; адолат ва озодлик, мардлик ва баҳодирлик, инсонпарварлик ва дўстлик, тинчлик ва меҳнатсеварликка интилади.

Халқ мақолларига мурожаат этганда, улардаги тарихийликни назардан қочирмаслик лозим. Чунки ҳозир нутқимизда ишлатиладиган мақолларнинг аксарияти ўтмишда яратилганлиги

учун уларда халқ психологиясидаги, дунёқарашидаги чекланганликлар, зиддиятлар аниқ ўз ифодасини топган. Бинобарин, халқ мақолларини тўплаш, уларнинг табиатидаги турли даврларга хос қатламларни изчил синфийлик нуқтаи назаридан ўрганиш зарур. Масалан, *Бой бойга боқар, сув сойга оқар* мақоли синфий антагонизм мавжуд бўлган жамиятда яратилганлиги равшан. Бироқ ана шу ҳолатида мақолнинг қайси бир синфга хизмат қилишини аниқлаш қийин. Улар нутқ жараёнида қайси синф вакили томонидан қўлланилишига қараб тайинланади: агар мақол меҳнаткаш халқ вакили нутқида қўлланилса, у ана шу синф манфаатларига хизмат қилади ёки аксинча. Демак, мақолларнинг конкрет синфий функцияси уларнинг нутқда қўлланиш ўрнига қараб белгиланади.

Халқ мақоллари бевосита меҳнат жараёнида, қайноқ ҳаёт қучоғида яратилганлиги сабабли уларда меҳнат мавзуи етакчи ўрин эгаллайди. Меҳнат мавзуидаги мақолларда меҳнатга муҳаббат, ҳурмат; ишёқмас, дангаса ва текинхўрликни қораловчи халқнинг хулосалари мужассамланган. *Бетавиши бош қайда, меҳнатсиз ош қайда; Дангасанинг касаси оқармас; Ишёқмасга ит боқмас* каби мақоллар ана шулар жумласидандир.

Халқ мақолларида Ватанга муҳаббат, уни севиш ва қадрлаш бош мавзу ҳисобланади. Чунки меҳнаткаш халқ ҳамма вақт ўз ватанини севган, ардоқлаган ва унинг душманларига қарши кескин кураш олиб борган. *Булбул чаманни севар, одам — Ватанни; Она юртинг омон бўлса, ранги рўйинг сомон бўлмас; Ватан гадоси — кафан гадоси* каби мақолларда бу мавзу ўзининг ихчам ифодасини топган.

Мақолларда ботирлик, сахийлик, адолат, инсоф, оташин севиш, вафодорлик, муруватпешалик, дўстлик, донолик каби инсоний хислатлар ҳам улуғланган. Қолаверса, халқ мақолларида ҳукмрон синфлар дунёқарашига хос хислатлар, дин аҳллари ва оддий халқ ўртасидаги муносабатлар, халқнинг матеоралогик кузатишлари ва вақтни қадрлаш ҳақидаги кузатишлари жуда ҳам ёрқин акс этган.

Хуллас, халқ мақолларининг тематик доираси кенг қамровли бўлиб, уларда ижтимоий ҳаёт воқеалари ва табиат ҳодисаларига алоқадор халқнинг барча ҳукм ва хулосалари тажассум топган.

Фольклор жанрлари сирасида ҳамisha барҳаёти, мудом бойиб борувчи ва доим кенг омма томонидан актив қўлланилувчи жанрлардан бири мақол ҳисобланади. Жанр табиатидаги бундай умрбоқийлик ва оммавийлик асарнинг доим ижтимоий практикада яратилиши ва ана шу практикада жонли яшаши билан шартланган. Инсон реал воқелик ҳақидаги ўз кузатиш ҳамда тажрибаларини бевосита мақолларда ифодалайди. Бинобарин, мақоллар хазинасининг доим бойиб боришини таъминловчи манбалардан бири ижтимоий ҳаётнинг ўзидир. Тарих сахнасида амал қилаётган ҳар бир халқ бевосита бошқа халқлар билан иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан алоқада яшайди, ривожланади. Мана шундай алоқалар жараёнида халқнинг ма-

қоллар хазинаси ўзга халқлар материалининг ўтиши ҳисобига ҳам бойиб боради. Демак, халқ мақолларининг бойиб боришини таъминловчи воситалардан бири — халқлар ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳисобланади.

Мақоллар хазинасини бойитувчи учинчи восита шу халқларнинг йирик санъаткорлари, давлат ёки маданият арбобларининг қимматли афоризмларидир. Ибратомуз фикрлар ташувчи афоризмларнинг кенг оммалашиши уларни бевосита халқ мулкига айлантириб юборади.

Хуллас, ҳаётда давомийлик мавжуд экан, ҳар бир халқ яшар экан, унинг мақоллар хазинаси доим бойиб, ранг-баранглашиб боради.

Воқеа-ҳодисаларни ўхшаш ёки фарқли хусусиятларига қараб турли қисм, гуруҳ ёхуд туркумларга ажратиш — тасниф этиш ана шу воқеа-ҳодисаларни ўрганишнинг синалган йўли ҳисобланади. Шу жиҳатдан ўзбек фольклоршунослигига назар ташласак, унда халқ мақолларининг алфавит, тематик ҳамда семантик кўчимлар хусусиятига қараб тасниф этилганлигини кўрамиз. Шунини айтиш керакки, халқ мақолларини тасниф этишнинг юқоридаги уч типи мазкур жанрнинг ўрганишнинг ягона йўли эмас. Мақолларни ўрганишдан кўзланган мақсадга кўра тасниф турли-туман принциплар нуқтаи назардан амалга оширилиши мумкин.

Ўзбек фольклоршунослигининг ҳозирги ривожланиш даражасида халқ мақолларини қўидаги жиҳатлардан тасниф этиш мумкин.

1. Алфавит тартиби. Ушбу принципга кўра, мавжуд материал мақол тўпламида алфавит тартибига солинади. Бундай таснифнинг афзаллиги материалдан фойдаланувчиларга тўпландаги мақолни тезроқ топишга ёрдам беради. Мазкур таснифнинг камчилиги шундаки, унда материалнинг тематик мансубияти, тузилиши, поэтик табиати ва бошқа хоссалари ҳақида маълумот берилмайди. Алфавит тартибиде тасниф этилган мақол тўпламлари сўнгиде керакли кўрсаткичлар билан таъминлангандагина мукамаллик касб этади.

2. Тематик тасниф. Таснифнинг бу тури аввалгисидан бир неча даража мураккаб ва мукамаллиги билан ажралиб туради. Чунки бунда мавжуд материал муайян тематик гуруҳларга ажратилади, ҳар бир тематикадаги материал эса ўз ичиде алфавит тартибиде берилади.

Тематик таснифлар асосиде тузилган мақол тўпламлари фойдаланиш жиҳатдан қулайлиги, энг муҳими, муайян халқ мақоллари фондининг тематик доирасини кўрсатиб туриши билан ҳам амалий, ҳам назарий аҳамият касб этади.

3. Поэтик тасниф. Маълумки мақолларнинг семантик табиати даврлар ўтиши билан ўзгариб туради: илгари ўз маъносида қўлланилган мақоллар кейинчалик фақат кўчма маъно касб этишлари мумкин. Мақоллар мазмунидаги ана шундай семантик кўчимларни кўздан кечириш ўзбек халқ мақолларини: а) ўз маъ-

носида қўлланувчи («Аввал бил, кейин қил», «Аввалини бергунча, охирини берсин», «Балиқ сув билан тирик, одам эл билан» каби) мақоллар; б) ўз ва кўчма маънода қўлланилувчи («Балақ турилмай, балиқ тутилмас»; «Вақиллаган вақтини ўтказар, қўлидаги нақддини кетказар» каби) мақоллар; е) фақат кўчма маънода қўлланилувчи («Авайлаб учмаган қуш қанотидан айриллар»; «Балиқ бошидан чирийди»; «Вақти етса, қуш боласи ҳам ўзига уя қуар» ва ҳ. к.) гуруҳларга бўлиш мумкин.

Умуман, поэтик тасниф даврлар ўтиши билан халқ мақоллари табиатида юз берган семантик ўзгаришларни аниқлашга, бинобарин, ҳар бир мақолнинг қай даражада давр талабларига жавоб бера олишини белгилашга имкон беради.

4. Тарихий тасниф. Мақол — жуда қадимий, айти пайтда ҳаммиша замонавий жанр. Унинг қадимийлиги халқ тарихи қадар узоқ. Бинобарин, халқ мақолларида муайян халқ бошидан кечирган турли социал-иқтисодий формациялар ўз аксини толган. Мана шу жиҳатдан ўзбек халқ мақоллари уч гуруҳга бўлинади: а) қулдорлик тузуми даврида яратилган («Қум йиғилиб тош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас»; «Қул қутурса, қудуққа туфлар»; «Қул юрса, энсасидан белгили» каби) мақоллар анчагина, бироқ улар ҳозир кўчма маънода қўлланилади; б) феодализм даврида яратилган («Амирнинг ошидан фақирнинг мушти яхши»; «Бадавлатнинг нони ярим»; «Бекка етгунча белинг синар»; «Овқатни ҳоким ер, калтакни — етим» каби) мақоллар халқ орасида кўплаб учраса-да, ҳозир улар кўчма маънода қўлланилади; в) социалистик тузум шароитида яратилган («Қолхоз қурдик — даврон сурдик»; «Молли қолхоз — мойли қолхоз»; «Қолхоз — барака дарёси» каби) мақоллар ҳозир ўз маъноларида қўлланилади.

Таснифнинг бу тури халқ мақолларининг тарихий ривожини, унинг ғоявий табиатидаги ўзгаришлар ҳамда уларнинг ижтимоий сабабларини тўғри аниқлашга имкон беради.

5. Мақолларни тузилишига кўра тасниф этиш. Бу ҳилдаги таснифда мақоллар таркибидаги мантиқий марказлар миқдорига қараб бир нечта гуруҳларга ажратилади. Масалан: а) икки компонентли мақоллар: *Айтилмаган ерга йўнилмаган таёқ; Айрон — аччиқ, суг — чучук; Айрон ош бўлмас, нодон бош бўлмас; Айрон тўжилса, юқи қолар* каби; б) тўрт компонентли мақоллар:

Арғумоқда ёл йўқ деб,
Йўлга ташлаб кетманглар.
Эр йиғида мол йўқ деб,
Евга ташлаб кетманглар.

Таснифнинг бу тури мақоллар тузилишини, унинг таркибидаги компонентларнинг ўзаро муносабатларни ўрганишда катта аҳамият касб этади.

Мақоллар воқеликни ихчам шаклда, ўта умумлаштирган даражада акс эттиради. Шунинг учун ҳам уларда конкрет индивидуал образ, унинг кечинмалари эмас, балки бир-бирига ўхшаш кўпгина воқеа-ҳодисалар ҳақидаги омманинг лўнда хулосалари

ифодаланади. Демак, мақол жанри учун образни индивидуаллаштириш эмас, аксинча, умумлаштириш хос. Масалан, *Яхшидан боғ қолар, ёмондан — доғ* мақолида конкрет яхши ёки алоҳида олинган ёмон кишилар образи акс эттирилмай, минглаб яхши ва ёмон кишиларнинг умумлаштирилган образи акс этган.

Мақоллар шаклига кўра, насрий ҳамда шеърий тузилишга эга. *Бахилнинг тузи татимас; Гап билан ош пишмас; Еган оғиз уялар* каби мақоллар насрий тузилишдаги мақоллар намунаси-дир.

Ўзбек халқ мақоллари сирасида шеърий шаклдаги мақоллар ҳам катта ўрин эгаллайди. Шеърий тузилишдаги мақолларда ҳам ўзига хос вазн, қофия ва оҳангдорлик мавжуд:

Олтовлон ола бўлса,
Оғзидагин олдирад.
Тўртовлон тугал бўлса,
Тепадагин эндирад.

ёки:

От қадрини билмаса,
Яёв кўрар жазосин.
Эл қадрини билмаса,
Ёвлар берар жазосин.

Шеърий тузилишдаги мақолларда ритмик-синтактик параллелизмлар, аллитерация, қофия ва бошқа кўпгина поэтик воситалар ифодаланадиган ибратли фикрни жарангдор, оҳангдор либос билан безантиса, айрим ҳолларда оддий сўзларнинг такрорлари ёки радифлар ҳам қофия вазифасини ўтайди. Масалан, қуйидаги шеърий мақолда мисралар сўнггидаги оҳангдошлик қофия ва айни пайтда такрор вазифасини ўтовчи *йўлдош, қўлдош* сўзлари туфайли таъминланган:

Ёмонга бўлдим йўлдош,
Ишимга бўлмади қўлдош.
Яхшига бўлдим йўлдош,
Ишимга бўлди қўлдош.

Айрим мақолларда асосий фикр ташувчи сўзларнинг биринчи товушлари мос тушиши натижасида ажойиб аллитерациялар юзага келган. Улар мақолда ифодаланган ибратли фикрни таъкидлаш, унинг таъсир қудратини оширишга хизмат қилади:

Бойлик бойлик эмас
Бирлик — бойлик

ёки:

Тўғри тилим тиблмадим,
Туққанам билан туролмадим.

Халқ мақоллари учун энг характерли бадий-тасвирий воситалардан бири тазод (зид қўйиш) ҳисобланади. Бунинг бош сабаби шундаки, тазод мақолда акс этган воқеа-ҳодисанинг табиатидаги зиддиятни акс эттириш баробарида томонлардан бирини халқ идеали нуқтан назаридан ё тасдиқлайди, ё инкор этади.

Бинобарин, исталган мақолни олманг, унда ё кескин инкор, ё кескин тасдиқ ётади. Мақоллардаги икки мантиқий марказнинг мавжудлиги, уларнинг ўзаро зид муносабати воқелик фактининг бир-бирига бўлган зид табиатидан келиб чиқади. Демак, тазод усули халқ мақолларининг энг характерли бадий-тасвирий воситаси саналади.

Мақоллардаги тазод усулида воқеликнинг турли-туман хоссалари: ҳажми, ранги, бўйи, узунлиги, масофаси, ҳолати, таъми, ҳарорати, сифати ва бошқа жиҳатлари қарама-қарши қўйилади. Масалан: *Дўст ачитиб гапирар, душман — кулдириб* мақолида дўст ва душманнинг муносабати; *Кўп йўла, оз сўйла* мақолида икки хил ҳаракат ва ҳолатнинг миқдори; *Эгри озар, тўғри тўзар* мақолида инсоннинг сифати кабилар зид қўйилган.

Хуллас, тазод санъати халқ мақолларида жуда кенг қўлланилганлигидан мақолларни тематик тасниф этишда ҳар бир образнинг мусбат ва манфий жиҳатлари тенг ҳисобга олинади. Масалан: яхшилик ва ёмонлик, дўстлик ва душманлик, меҳнат-севарлик ва дангасалик, ботирлик ва қўрқоқлик каби.

Халқ мақолларида кўп учрайдиган бадий-тасвирий воситалардан яна бири истиора (метафора) дир. Метафора илмий адабиётларда қисқача бевосита ўхшатиш деб ҳам юритилади. Масалан, *«Эгрининг омочи ерга ботмас»* мақоли бутунлай истиоравий мақолдир. Чунки мақолнинг шаклий мазмуни (сўзларнинг соф луғавий маъноларига асосланган мазмун) билан унинг асосидаги кўчма маъноси, яъни мақолда айтилмоқчи бўлган асосий мазмун ўртасида бевосита кўчимга асосланган алоқа мавжуд. Чунки реал воқеликда эгри одамнинг ҳам омочи ерга ботавериши мумкин.

Маълум бўладики, мақолда гап эгри одам омочининг ерга ботиш-ботмаслиги устида кетаётгани йўқ. Аксинча, унда эгри одам қилган тухмат, бўхтон тўғри одамга — ҳақиқатга ўтмаслиги ҳақида бормоқда.

Мақолларда истиоравий кўчимлар етакчи семантик вазифа бажарадилар. Масалан, *Эт билан тирноқни ажратиб бўлмас* мақолини олинг. Ундаги «эт» ва «тирноқ» сўзлари яқин қариндош-уруғ, оға-ини маъноларини англатади. Бироқ қариндош-уруғ, оға-ини ўртасидаги яқинликка ишора қилиш мақсадида бир-бирига жуда ҳам сингишиб, бирикиб кетган «эт», «тирноқ» образлари олинган. Бундай истиоравий кўчимлар мақол жанрининг етакчи бадий қудратини белгилайди.

Мақолдаги асосий мазмунни кенг баён этиш, унинг моҳиятини атрофлича шарҳлашга жанр табиатидаги лўндалик, ихчамлик йўл бермайди. Шунинг учун ҳам мазкур жанрда истиоравий (метафорик) тасвир жуда қўл келади.

Халқ мақолларида образ ё ижобий, ё салбий жиҳатдан баҳоланади дедик. Бинобарин, образдаги ана шу икки қутбий ҳислат ўзига хос белгилар орқали сифатланади. Масалан, *Бугдой нонинг бўлмасин, бугдой сўзинг бўлсин* мақолида яхши, ёқимли сўз «бугдой» аниқловчиси орқали сифатланган. Бу сифатлаш

эса мақолнинг биринчи компонентдаги «буғдой нон» бирикмаси носитасида кучайтирилмоқда. Чунки «буғдой сўз» бирикмаси мақол тингловчиси учун тушунарсиз бўлиб қолар эди. Мана шу ҳолатга аниқлик киритиш учун биринчи компонентга «буғдой нон» бирикмаси киритилган. Буғдой нон эса арпа ёки бошқа нонлар ичида энг ширини, ёқимли ва енгилдир. Буғдой нонига хос ана шу яхши жиҳатлар яхши сўзга нисбатан қўлланилганда, яхши сўзнинг киши руҳига, кайфиятига, соғлиғига кўрсатадиган таъсири алоҳида таъкидланади. Шунинг учун ҳам «буғдой» аниқловчиси «сўз»га сифатловчи бўлиб келган.

Мақолларда халқ тажрибасида синалган эзгу идеаллар кучайтирилиб, халқ идеалига мос келмайдиган хислатлар эса салбий жиҳатдан бўрттириб баҳоланади. Бундай ҳолатларда муболағалаш приёми жуда ҳам қўл келади. Масалан, *Нафси бузуқ ҳайитда ўлар* мақолида халқ идеалига мос келмайдиган очкўзлик, нафси очлик каби хислатлар қораланади. Бироқ бу хилдаги қоралаш бирор бир хислатни оддий баҳолаш сифатида эмас, балки халқнинг изчил ғоявий-эстетик баҳоси сифатида ифодаланади. Чунки халқ идеалида қораланган нарса ижтимоий ҳаётда умуман яшамаслиги лозим. Бинобарин, юқоридаги мақолда халқ баҳоси очкўзликнинг умуман яшашга ҳаққи йўқлигини айтишдан иборат.

Халқ мақоллари жонлантириш усули орқали ҳаётини мазмун касб этади. Бунинг сабаби шундаки, айрим мақоллардаги образлар кўчма маънода қўлланади. Масалан, *Ўтин айирган болта майдонда қолар* мақолида, юзаки қаралса, жонсиз предмет — болта ҳақида сўз юритилган. Аслида болта бирор нарсани кесиш, ўтин ёриш учун яратилган предмет, у ўз-ўзидан ўтин айиролмайди. Моҳият жиҳатидан болта — адолатсиз, одам айирадиган шахсларнинг мажозий образи. Мақолдаги ахлоқий-фалсафий мазмун «Ўтин айирган болта» образи воситасида ифодаланган.

Хуллас, халқ мақолларида бадний ифода ҳамда тасвирий воситалар ранг-баранг бўлиб, улар асар мазмунини реаллаштириш, мақолнинг изчил ғоявий функция адо этишига имкон беради.

Мақоллар халқнинг узоқ даврлар мобайнида ўз тажрибасидан ўтган, минг карра синалган донолик қомуси бўлиб, у кишиларни эзгуликка, олижанобликка ундаши; инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ҳамда тинч-тотув яшашга чорлаши билан ҳамма вақт ҳаёт дарслиги бўлиб хизмат қилади.

А Д А Б И Е Т Л А Р :

А н и к и н В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957.

Д а л ь В. Напутное // Пословицы русского народа. М., 1957.

Р ы б н и к о в а М. А. Русские пословицы и поговорки. М., 1961.

С а р и м с о қ о в Б. Мақоллар // Ўзбек фольклорининг очерклари. Тошкент, т. 1, 1988, 95—98-бетлар.

Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик. Тошкент, 1988—1989.

ТОПИШМОҚЛАР

Ҳаётни ўзига хос бадний идрок этиш шакли бўлган топишмоқ ўзбек фольклорининг оммавий жанрларидан биридир. Инсон ва уни ўраб олган олам топишмоқларда кўчимлар, ўхшатишлар, таққослашлар, қиёслар, солиштиришлар, саволлар восита-сида ўзига хос поэтик шаклда акс этади. Бу жиҳати билан у инсоният бадний тафаккури тараққиётида фавқулодда ҳодиса бўлиб, унда образли зуҳур этган ҳаёт парчаси топишмоқнинг жавоблари орқали реаллашади. Жанрнинг поэтик табиатига хос бўлган бундай умумий хусусият барча халқлар топишмоқлари-га тааллуқлидир. Демак, у — халқаро жанр. Шу билан бирга ҳар бир халқнинг топишмоғи ўша халқ ҳаёт тарзининг ифодаси сифатида ўзига хос, оригинал, жозибали ва беназирдир.

Шакли, вазифаси, иш-ҳаракати ва ҳолати жиҳатидан бир-бирига ўхшаш икки предмет, нарса ва ҳодисадан жумбоқланиб, иккинчисига хос ўхшаш белгилар асосида уни топишга мўлжаллаб шеърий ёки насрий тузилишда берилган савол ёки топшириқ **топишмоқ** деб юритилади. Масалан, «Бир парча патир, Оламга татир» топишмоғини олайлик. Бунда тўлин ой билан патир бир-бирига таққосланган ва уларнинг шакл жиҳатидаг бир-бирига ўхшашлиги аниқланган. Шу тариқа топишмоқнинг жавоби — оининг жуда чиройли ва ўринли кўчими — патир топилган. Патирнинг инсон учун ниҳоятда тўйимли озуқа эканлигини, оининг эса, қоронғи тунни мунаввар қилишлигини, ҳар икки ҳолат ҳам инсоният учун қаратилганлигини ҳисобга олсак улар орасида жуда катта маънавий яқинлик борлиги ҳам аён бўлади. «Топишмоқ» термини «топ» буйруқ феълига — «иш: ясовчи қўшимчасини қўшиш орқали ясалган ва унга «—моқ» формасини қўшиш билан жанр атамаси юзага келган.

Топишмоқлар республикамизнинг турли районларида ўш жойларнинг локаль хусусиятлари ва шевасига кўра, *жумбоқ жуммоқ, жумоқ, топмача, топар чўпчак, топ-топ, топ-топ чўпчак матал, масала, ушук* каби хилма-хил сўзлар билан ҳам ифода ланади. Аммо ҳозирги пайтда «топишмоқ» ягона илмий-адабий термин сифатида тўла ўзлашди, қолганлари эса, тор доира ларда ва айрим кекса кишилар нутқида ишлатиладиган бўли қолди.

Топишмоқ айтишишнинг ҳам қатъий анъаналари, ўзига хо

тартиб-қоидалари бўлган. Фольклоршунос З. Хусаинованинг эзишича, «Ўзбек халқи орасида ҳам жуда қадимда бирор муайян вақтда, бирор маросимда топишмоқ айтишиш расм бўлган бўлиши мумкин. Лекин ҳозирги вақтда бундай айтишишларнинг излари сақланмаган. Аммо ота-боболаримиз кундалик меҳнатдан бўшагандан кейин, кўпинча кечаси топишмоқ айтишар экан. Самарқанд область Гулбулоқ қишлоқ Советида яшовчи Розия момо шундай дейди: «Қишнинг кечаси узун бўлади, аёллар йиғилиб урчуқ йиғиради, олача тўқийди, шу вақтларда ёки кечаси ётгандан кейин топишмоқ айтишиш» одати бўлган. Самарқанд областининг шимолий районларидаги ўзбеклар яшаган қишлоқларда тўйга бошқа қишлоқлардан келган одамларни кўни-қўшиларни кўни кўндирганлар. Йиғилган меҳмонлар ўртасида чалдирмоқ, жумбоқ айтишиш ҳам бўлган»¹. Демак, топишмоқни асосан қиш кечалари айтиш ўтмишда унинг ижросида муайян тақиқлар бўлганлигини кўрсатади.

Топишмоқ ижроси учун камида икки киши, икки гуруҳ ёки топишмоқ айтувчи ва уни ечувчилар, жавобини топувчилар бўлиши керак. Топишмоқ айтилиши билан унинг жавоби топилгач, кетма-кет навбатдагилари айтила беради. Шунинг учун ҳам топишмоқ айтиш ҳозирги пайтда ақл-заковат, зийраклик мусобақаси, ўйин-кулги, кўнгил очиш воситасига айланган.

Халқ ўртасида «Ўзи ғир митти, урди йиқитди» (*уйқу*), «Отдан баланд, итдан паст» (*эгар*), «Кўк кўйлакка ғўза ёйдим» (*осмон ва юлдузлар*), «Қозиқ устида қор турмас» (*тухум*) каби жуда кенг тарқалган топишмоқлар борки, улар айтилиши билан дарҳол жавоби топилади. Аммо топишмоқларнинг шундайлари ҳам борки, жавобини топиш анча қийин, ҳатто катта турмуш тажрибаси бор кишиларни ҳам ўйлантириб қўяди. Бундай ҳолларда жавобни топишни енгиллаштирувчи қўшимча маълумотлар берилади, яъни жавобни топувчилар айтувчидан «жонлими, жонсиз?» деб сўрайдилар. Шунда ҳам жавоб топиш қийинлашса, «қаттиқми, юмшоқ?», «ачиқми, ширин?», «ўзи қандай?», «қаерда бўлади?» каби қўшимча сўроқлар ўртага тушади. Жавоб топилмагач, «шаҳар» берилади. «Шаҳар олиш» топишмоқни топа олмаган кишини уялтириш, изза қилиш ва шу билан даврага хушчақчақлик киритиш воситасидир. Айтувчи топишмоқ жавобини тополмаган кишини қуйидагича уялтириб, сўнг ўзи жавобини айтиб беради: «Шаҳар, унда бору мунда кел, келиб менинг қошимга йиқил. Иккаламиз кетайлик. Сен ҳам кета бериб, тап этиб бир халога тушдинг. Мен ҳам кета бериб, жаранг этиб бир тиллахонага тушдим. Бир девона:— Ҳей, дўст»,— деб келди. Мен бир оловкурак тилла чиқариб бердим, мени тол кўчада алқаб-алқаб кетди. Сен бордингу, бир оловкурак гўнг чиқариб бердинг, сени тол кўчада қарғаб-қарғаб кетди. Мен ҳам бир от-

¹ Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент, 1966, 14-бет.

га миндим, сен бир яғир эшакка миндинг. Кунжарадан нон қилиб, эшакнинг яғирига кунжарани тегизиб, ялаб-ялаб кетдинг. Мен бордим, шинни билан мураббога нонни тегизиб, ялаб-ялаб кетдим. Ҳай, сен топмасанг, мен топай, оғзингга катта бир таппини ёпай. Унинг ўзи...»¹.

Айрим жойларда жавоб топилмагач, топувчи билан айтувчи ўртасида «Сотдим-олдим» диалоги бўлиб ўтади. Бунга кўра, айтувчи топувчининг барча тана аъзоларини «Сотиб олиш» орқали уни изза қилади:

- Сотдим.
- Олдим.
- Нимасини?
- Қўлини
- Нима қиласан?
- Учоққа косов қиламан.

Шу тариқа жавоб тополмаган шахснинг кўзи халожойга шамчироғ, қулоғи тезакка супра, оёғи тезак тепкилагич, боши ўчоққа тош, оғзи ўра, бурни ҳуштак қилиш учун «сотиб олинади». Охирида ўзи «сотилади»:

- Яна сотдим.
- Олдим.
- Нимасини?
- Ўзини.
- Нима қиласан?
- Тоғдан юмалатиб ўтин қиламан.

Шундан кейингина айтувчининг ўзи топишмоқнинг жавобини айтган. Жавобини билмай туриб, топишмоқ айтиш қаттиқ қораланган. Масҳара бўлишдан уялиш, таҳқирланишдан қочиш истаги топишмоқ айтиш ўйинига қатнашувчиларни кўп билишга, фикрий қобилиятларини доим ўстириб боришга ундаган. «Шаҳар бергандаги» таҳқиромуз гаплар ундаги иштирокчиларни сира ҳам ранжитмаган, аксинча, даврада руҳий кўтаринкилик, хушчақчақлик пайдо қилган, уларнинг қий-чуви, хурсандчилигига сабаб бўлган.

Топишмоқ фольклорнинг қадимий жанрларидан биридир. Унинг пайдо бўлиши, қадимий функцияси ва дастлабки шакли ҳақида олимлар турли-туман қарашларни илгари сурганлар. Машҳур инглиз олими Э. Б. Тайлорнинг фикрича, топишмоқ маданият тарихида мақол билан бирга пайдо бўлган бўлиб, унинг гуллаган даври цивилизациянинг қуйи ва ўрта босқичларига тўғри келади. Унингча, топишмоқ анъанавий савол-жавоб шаклидаги одатда қуруқ ҳазилга олиб борувчи ҳозирги сўз ўйини эмас, балки у жиддий жавоб беришни талаб қилган қадимий формада тузилган топшириқдир. Сфинкс топишмоғи бунинг ти-

¹ Уша асар, 17-бет.

ник намунаси бўлиши мумкин¹. Қадимги грек мифида Сфинкс боши аёл, танаси шер бўлган қанотли махлуқ сифатида тасаввур қилинган. У Фив шаҳри яқинида жойлашиб олиб: «Ким эрталаб тўрт, кундуз икки, кечқурун уч оёқда юради?»— дея топишмоқ айтади ва жавоб топа олмаганларни ўлдиради. Ниҳоят, Эдип: «Инсон болалигида эмаклайди, улғайганда тик юради ва қариганда ҳассага суяниб қолади»,— деб бу жумбоқни ечади ва Фив шаҳрига шоҳ бўлади².

Топишмоқлар шартли яширин нутқ асосида юзага келган бўлиб, унинг замини кишиларнинг қадимий эътиқод ва тасаввурлари, оламни била бориш ва идрок этиш даражаси билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, З. Хусайнованинг ёзишича: «Ўтмишда табиат ва табиат ҳодисаларининг ўзи бир жумбоқ бўлганки, одамлар унинг сирини билмаганлар ва еча олмаганлар, уларга у сирлар бир мўъжизадай бўлиб кўринган... Шахс ўзини қуршаб турган ташқи объектив оламни таний бошлаган бир пайтда ундаги нарса ва ҳодисаларнинг қайси йўл билан яратилишини англаш, билиш истагида нарса ва ҳодисаларни бир-бирига солиштириш, қиёслаш ва баъзан қарама-қарши қўйиш билан ўргана бошлаган. Улар қуёш, ой, юлдузлар ҳаракатининг, чақмоқ чақиши, кўк гулдураши, булут келиши, шамол эсиши, қор-ёмғир ёғиши кабиларнинг моҳиятини тўла англаб етмаганлар ва анимистик тушунчаларга асосланиб, уларнинг ҳаммасида жон бор, деб тасаввур қилганлар. Бундай тушунчаларнинг баъзи кўринишлари топишмоқларда ҳам учрайди. «Бир отаси, бир онаси, неча юз минг боласи» топишмоғида қуёш, ой, юлдузлар инсонга қиёс қилиниб, жонлантириб берилиши ибтидоий тушунчалар билан боғлиқ. Чунки инсон ҳали табиат ва унинг сирларини тўғри тушуниб ета олмаган, тотемистик тушунчалар ҳукмрон бўлган пайтларда қуёш ва ойни оталик ва оналик бошланғичи — ота ва она деб тасаввур этган»³. Демак, топишмоқлар бир вақтлар муайян магик функцияларни адо этган замонларидан бошлаб, ақлзаковат, зийраклик, мусобақаси, кўнгил очиш, ўйин-кулги воситасига айланган даврларигача бўлган мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтган. Шунинг учун ҳам улар ҳаётни тасвирлаш моҳияти, тузилиши, бадиий хусусиятлари жиҳатидан турли-туман бўлиб, кўп замонлар изини ўзларида сақлаганлар, халқнинг эстетик диди, ҳиссий туйғулари оша борган, табиат ва жамиятни билиш қудрати кучая борган сари улардаги мифологик тасаввурлар ва қадимий тушунчалар сусая бориб, поэтик босим биринчи планга чиқа бошлаган. Натижада, топишмоқ турли-туман маросимлар билан боғлиқлиги ва бошқа манший функциялари-

¹ Тайлор Э. Б. Первобытная культура. М., 1989, с. 78.

² Уша асар, 511-бет.

³ Хусайнова З. Топишмоқлар // Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, биринчи том. Тошкент, 1988, 100—101-бетлар.

ни йўқотиб, соф бадий-эстетик вазифа ўтайдиган жанрга айланиб қолган.

Ўзбек халқ топишмоқларининг асосий қисмини метафорик топишмоқлар ташкил этади. Қадимиятнинг улкан олими Аристотель, топишмоқларнинг метафоралардан ташкил топганлигини алоҳида таъкидлайди: «Амалда топишмоқнинг моҳияти ҳақиқатан мавжуд бўлган нарса тўғрисида сўзлаш, шу билан бирга, бутунлай мумкин бўлмаган нарсаларни бирлаштиришдир. Бунга (кўп қўлланадиган) сўзлар воситасида эришиб бўлмаса, метафоралар орқали мумкин»¹. Чиндан ҳам метафора нарса ва ҳодисалар, предметларнинг у ёки бу белгиси ўхшашлигига асосланган поэтик кўчим бўлиб, анъанавий топишмоқларнинг моҳиятини белгилайди. Масалан, сабзи ҳақидаги «Ер тагида олтин қозик» топишмоғини олайлик. Бунда сабзининг ранги (сариклиги) олтинга, кўриниши (шакли) қозикқа ўхшашлиги ҳисобга олинган. Демак, мазкур топишмоқнинг жавоби сабзи бўлса, унинг кўчими олтин қозикдир. Мазкур топишмоқнинг «Ер тагида қатор қозик» вариантда эса, сабзининг фақат кўриниши (шакли) назарда тутилган. «Қизил қиз ер остида, Сочлари ер устида», «Сарибой акам ичкари, Соқоллари ташқари» каби вариантларда жонлантириш приёми билан биргаликда метафорик кўчимнинг турли жиҳатлари ҳам намоён бўлган.

Ўзбек халқ топишмоқларининг яна бир турини сўроқ (савол) топишмоқлар ташкил этади. Бундай топишмоқларда предметларнинг ўхшаш белгилари бир-бирлари билан солиштирилмайди, балки топувчи олдига маълум сўроқлар, муайян вазифалар қўйилади. Метафорик топишмоқларда жавоб яширинган предметнинг номидангина иборат бўлса, бу хил топишмоқларда жавоб кенг изоҳланади. Масалан, «Дунёда тўрт нарса йўқ» топишмоғининг жавоби шундай:

Осмоннинг устуни йўқ,
Ҳовузнинг қопқоғи йўқ,
Кўрпанинг енги йўқ,
Ошпичоқнинг қини йўқ.

Сўроқ (савол) топишмоқларнинг жуда мураккаб кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан:

— У нимадир, ҳаводаги дўланган?
У нимадир, ер юзини сув олган?
У нимадир, орқасида оғзи бор?
У нимадир, ўртасида мағзи бор?
У нимадир, сув ичида жони бор?

— Булут бўлар ҳаводаги дўланган,
Ёмғир бўлар ер юзини сув олган,
Тегирмондир, орқасида оғзи бор,
Буғдой бўлар ўртасида мағзи бор,
Балиқ бўлар сув ичида жони бор.

Аристотель. Поэтика. Тошкент, 1980, 45-бет.

Бу хилдаги топишмоқларнинг юзага келишида ёзма адабиёт намуналарининг, қиссаларнинг муайян таъсири ҳам бўлган. Шунинг учун ҳам бундай намуналар «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванд», «Хирмондали» каби китобий дostonларга яқин асарларда, Маҳтумқули ва Дурди Қилич айтишувларида ҳам учрайди. Аммо савол топишмоқларнинг қўйидаги хиллари бевосита оғзаки ижро шароитларида яратилгандир:

— Қамиш учи қалтироқ, уни топинг, дилбарим,
Игна учи ялтироқ, уни топинг, дилбарим.
Сассиқ кўлда ит ҳурар, уни топинг, дилбарим,
Тақир-туқир тақравон, уни топинг, дилбарим,
Ичидаги меҳрибон, уни топинг, дилбарим.

— Қамиш учи қалтироқ — шамол деган эмасми?
Игна учи ялтироқ — ўт дегани эмасми?
Сассиқ кўлда ит ҳурар — сув бақаси эмасми?
Тақир-туқир тақравон — бешик деган эмасми?
Ичидаги меҳрибон — бола деган эмасми?

Савол-топишмоқларнинг жавоби биргина сўздан иборат бўлган, юқоридагиларга ўхшаб кенг изоҳ талаб қилмайдиган намуналари ҳам мавжуд. Бу жиҳатдан жавоби шамол бўлган ва шамолнинг тилидан айтилган топишмоқ характериlidir:

Аққа ўтдим, билдингми?
Баққа ўтдим, билдингми,
Оқ қуврайнинг бошини —
Чертиб ўтдим, билдингми?

Ўзбек халқ топишмоқларининг яна шундай хиллари борки, уларда саноқ сонлар иштирок этади, яъни у ёки бу нарса ва ҳодиса шу сонлар ёрдамида жумбоқланади. Бунда нарса ва ҳодисалар орасидаги ўхшашликлар ҳам ҳисобга олинади, албатта. Масалан:

Бир дарахтда ўн икки шоха,
Ҳар шохада ўттиз япроқ,
Япроғининг бир ёни қора, бир ёни оқ.

Бу топишмоқнинг жавоби бир йил, ўн икки ой ва ўттиз кечакундуздир.

Халқимизнинг топишмоқ репертуарида яна шундай намуналар борки, уларнинг жавоблари санаш, ҳисоб-китоб қилиш орқали чиқарилади. Бир мисол:

«Бир тўда ғоз учиб борар экан, бир ғоз рўпара келиб:

— Эй, юз ғоз, саломат бормисиз,— дебди. Шунда улардан бири:— Биз юз ғоз эмасмиз. Яна биз миқдори ғоз бўлса, яна бизнинг ярмимиз миқдори ва ярмимизнинг ярми бўлса, у вақтда сен ҳам қўшилсанг, юз ғоз бўламиз,— дебди. Ҳаводаги ғозлар қанча экан?» Жавоби: 36(36+36+18+9+1—100).

Бу хил намуналарни масала-топишмоқлар дейиш мумкин. Аммо улар халқ орасида ниҳоятда кам тарқалган. Ўзбек халқ топишмоқларининг топишмоқ-мақол, топишмоқ-ўйин, топишмоқ-тез айтиш, топишмоқ-қўшиқ, топишмоқ-эртақ каби турлари ҳам мавжуд. Аммо уларнинг намуналари ниҳоятда озчиликни ташкил этади.

Ўзбек халқ топишмоқлари тематик жиҳатдан ғоятда бой ва ранг-барангдир. Халқимиз ижтимоий-маиший турмушининг, мамлакатимиз табиати, географияси, экологияси, наботот ва ҳайвонот оламининг, инсон ва коинотнинг бирор соҳаси йўқки, улар ҳақида бир-биридан гўзал, ғоятда ихчам ва сиқик топишмоқлар яратилмаган бўлсин. Ер ва осмон, дарё ва кўллар, тоғу тошлар, дов-дарахт ва ўрмонлар, мевазор боғлар ва кенг далалар, оила-рўзгор жиҳозлари ва меҳнат қуролилари, момақалдиरोқ ва чақмоқ, сел ва бўрон, зулмат ва ёруғлик, ой ва фасллар, ҳайвонот ва ўсимликлар олами, ўқув қуролилари ва музика асбоблари, замонавий технология ва техника воситалари, инсон ва уни ўраб олган муҳит ҳақида кўплаб топишмоқлар тўқилиб, авлоддан авлодга ўтиб, бизнинг кунларимизгача айтилиб келинмоқда. Топишмоқларда халқнинг кундалиқ ҳаёти, юриш-туриши ва яшаш тарзи, ишонч-эътиқоди, тасаввурлари ва оламга қараши акс этган. Шу билан бирга топишмоқларда тарихий воқеалар, ижтимоий-сиёсий масалалар, синфий муносабатлар ҳам қисман ўз ифодасини топган. Масалан, бит ҳақидаги «Абдуллахон — беустихон», «Осмони ресмон, Мулла Абдурахмон — беустихон» топишмоқларининг биринчисида Бухоро хони Абдуллахон (XVI аср), иккинчисида Қўқон хонлигида халққа зулм ўтказган Абдурахмон офтобачи (XIX аср) кўзда тутилаётганлигини пайқаш қийин эмас¹. Бит инсон қонини сўрувчи текинхўр зарарқунанда бўлганидек, хонлар ҳам халқнинг бошидаги офатдир. «Токчама-токча, Саматжон бойвачча» (сичқон), «Ҳовуз ёнида Султон бойвачча» (қурбақа) каби топишмоқларда ҳам қайси бир текинхўр, тайдёрга айёр, ўз жонини койитмайдиган сояпараст бойвачча ва амалдорлар назарда тутилган бўлса ажаб эмас. Сичқонга хос текинхўрлик, сув бақасининг сояда туриб, эринчоқлик билан чивин овлаши каби хусусиятлар шундай деб ҳукм чиқаришга **имкон беради**.

Айрим топишмоқларда социал-синфий муносабатлар янада ёрқинроқ акс этган. «Ҳаммага тўн тикади, ўзи яланғоч» (игна) топишмоғи худди шундай чуқур ижтимоий мазмунли жумбоқлардандир.

Топишмоқ контекстидан бошқалар, яъни бой ва амалдорлар учун эртаю кеч меҳнат қилиб, ўзи яланғоч қолган камбағал ҳунарманд назарда тутилаётганлиги сезилиб турибди.

Топишмоқлар ҳамма даврларда яратилган. Ижтимоий ҳаётга янги нарса ва ҳодисаларнинг кириб келиши билан улар ҳақи-

¹ Ҳусайнова З. Ўзбек топишмоқлари, 35—37-бетлар.

да топишмоқлар ҳам яратила борган. Совет даврида саноат ва қишлоқ хўжалигининг юксалиши, фан ва маданиятнинг ривожланиши янги топишмоқларда ўзининг бадий ифодасини топди. Натижада, ҳаётимизга кириб келган самолёт, поезд, автомашина, трамвай, трактор, патефон, радио, телевизор, ер йўлдоши, телефон, лампочка ҳақида қатор топишмоқлар яратилди:

Тўртта ҳарф
Дунёга таъриф. (СССР.)

Кечаси офтобдек,
Кундузи коптокдек. (Лампочка.)

Қуш эмас, қаноти бор,
Чиройли савлати бор.
Учса лочин етолмас,
Толмас зўр қуввати бор. (Самолёт.)

Совет даврида яратилган топишмоқларда анъанавий топишмоқларнинг шакли, жумбоқлаш усуллари, асосан, сақланиб қолди, лекин метафорик топишмоқлар кам яратилди. Янги топишмоқларнинг яратилишида индивидуал ижодкорларнинг хизматлари катта бўлди. Бундай ижодкорлар яратган топишмоқларнинг муайян қисми оммавий репертуарга ўтиб, болалар орасида тобора кенг тарқалиб бормоқда.

Топишмоқлар тузилиши жиҳатидан насрий ёки шеърий шаклга эга. Насрий топишмоқлар шеърий тузилишдаги топишмоқларга нисбатан озчиликни ташкил этади. Шеърий топишмоқларда шеър шаклига хос туроқ, вазн, қофия, радиф каби барча жиҳатларга тўла амал қилинади. Масалан:

Тўрт оёқли,
Темир туёқли. (От.)

Тўртдир унинг оёғи,
Темир миҳли туёғи,
Манзилга етиштирар,
Тошдан қаттиқ туёғи. (От.)

Топишмоқларнинг савол ҳамда жавоб қисми бир компонентли (бир савол-жавобли, бир предметли) ёки кўп компонентли (кўп савол-жавобли, кўп предметли) бўлиши мумкин. Бўри, балиқ, сумалақ, тошбақа ҳақида яратилган қуйидаги топишмоқ тўрт компонентлидир:

Тоғда талаймонни кўрдим,
Сувда сулаймонни кўрдим,
Тузсиз пишган ошни кўрдим,
Юмалаб ётган тошни кўрдим.

Топишмоқлар ритмик изчиллиги, бадий оҳангдорлиги, қофияларнинг мўл-кўллиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Метафора, метонимия, муболаға, ўхшатиш, сифатлаш каби бадий тасвир воситалари ва кўчимлар улардаги бадийликни таъминлайди. Аллитерация ва такрорларнинг ранг-ба-

ранглиги ва турфа-турфа товланиши топишмоқларнинг жарангдорлиги ва эмоционал таъсирчанлигини янада оширган. Буларнинг барчаси бирлашиб, уларнинг киши хотирасида узоқ сақланишини таъминлай олган.

Топишмоқлар адабиёт ва санъат тараққиётига баракали таъсир этди. Улар адабиётимиз тарихида чистон, муаммо, мувашшах, таърих каби лирик жанрларнинг пайдо бўлиши ва ривожига катта аҳамиятга эга бўлди. Бугунги кунда топишмоқлар жуда катта маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Улар болалар ва ёшларимизнинг фикр доирасини кенгайтириш, топқирлигини ошириш ва муҳокама қобилиятини ўстиришнинг муҳим эстетик воситасидир.

А Д А Б И Ё Т Л А Р :

Х у с а и н о в а З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент, 1966.

Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди, кўп томлик, Тошкент, 1983.

ОЛҚИШ ВА ҚАРҒИШЛАР

Узоқ ўтмишда кишилар сўзнинг инсон руҳиятига кўрсатадиган таъсирини бевосита сўз мазмунидан эмас, балки унинг таркибидаги аллақандай ғайри табиий куч-қудрат таъсиридан деб тушунганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг тасаввурида сўзлар яхши ва ёмон каби турларга ажралган. Яхши сўзлар инсонга, соғлиқ, бахт келтирса, ёмон сўзлар уларга бахтсизлик келтирган. Сўзда ғайри табиий сеҳр-жоду қудрати мавжудлигини кўриш ва бу қудрат олдида ўзини ожиз сезиш асосида икки бир-бирига мазмунан зид бўлган жанр — олқиш ва қарғиш юзага келган.

Дастлаб бу икки жанр махсус маросимлар воситасида ижро этилган бўлса, кейинчалик улар маросим билан алоқадорликларини асосан йўқотган. Олқишнинг айрим хилларигина маросим пайтида айтилади, холос.

Олқишлар

Ўзига хос ихчам бадний шаклда кишиларга эзгу ниятлар тилаш, унинг руҳини кўтариш ва яхшилик сари даъват этиш олқишнинг етакчи жанр белгиси саналади.

«Олқиш» туркий тилларда «мақташ, шарафлаш, яхши истаклар тилаш... каби маъноларни англатиб, шарафламоқ, юксакликка кўтармоқ, мақтамоқ маъноларини англатувчи қадимги туркий «ал» феъли ўзагига **-қы** буйруқ майли ҳамда **-(а)ш** ҳаракат номи қўшимчаларининг қўшилишидан ясалган.

Ўзбек халқ олқишлари ижро ўрни, функцияси ва поэтик табиатига кўра икки қисмга бўлинади: 1. Кундалик маиший олқишлар. 2. Анъанавий маросимлар таркибида ижро этилувчи олқишлар.

Кундалик маиший олқишлар. Бу хилдаги олқишларнинг махсус ижодчи ва ижрочилари йўқ. Улар талаб қилинган ўринда ёши нисбатан улугроқ бўлган кишилар томонидан айтилади. Бу факт шундан далолат берадики, узоқ ўтмишда маиший олқишлар уруғ ёки қабила оқсоқоллари томонидангина ижро этилган, холос.

Кундалик маиший олқишлар инсон фаолиятининг деярли барча томонини қамраб олган. Шунинг учун бундай олқишларни ижро ўрнига қараб қуйидагича турларга бўлиш мумкин.

1. Учрашув олқишлари. Кишиларнинг бир-бирига нисбатан ҳурмат-эҳтироми халқнинг урф-одатларида яхши сақланиб қолган. Буни учрашув олқишлари ижроси мисолида кўришимиз мумкин. Бирор киши бошқа бирор шахс билан учрашиб сўрашиб қолса, улар бир-бирлари билан таниш ёки таниш эмаслигидан, ҳар кун учрашиб туриш ёки учрашиб турмасликларидан қатъи назар, дарҳол олқиш айтишиб юзларига фотиҳа тортадилар. Бундай ҳолатларда ижро этилган олқишларнинг мазмуни учрашиб қолган шахсларнинг барчаси учун бир хилда алоқадор бўлади. Масалан: «Омин, тинчлик-омонликни, хотиржамликни берсин» ёки «Омин, қадам етди, бало етмасин» ва ҳ. к. Мана шундай ихчам олқишдан кейингина учрашган шахслар бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрашга ўтадилар.

2. Дастурхон олқишлари. Бу хилдаги олқишлар икки ҳолатда: а) таомдан олдин, яъни дастурхон атрофига ўтирилгандан кейин; б) таом ейилгач, дастурхон қоқилишидан олдин ижро этилади.

Овқатланиш учун кишилар дастурхон атрофига тўпланишар экан, ўзларининг мана шу бахтга муяссар бўлганликлари учун шукроналар қилишади. Таомдан олдин айтилувчи бундай олқишлар хилма-хил вариантларда кенг тарқалган бўлиб, уларнинг энг оммавий шакли қуйидагилардан иборат: «Омин, хайри барака, хотиржамлик, тўкин-сочинлик, тинчлик-омонликни берсин».

Таом ейилгандан сўнг айтилувчи олқишлар ҳам ранг-баранг бўлиб, уларнинг энг ажойиб намуналари қуйидагилардан иборат: «Омин, таомнинг ҳақи, балонинг дафъи, овқатни еса, ҳамманинг нафъи, эсонлик, тани сиҳатлик, теран бойлик, хотиржамлик, ҳар ким ҳар жойда бола-чақа, ёр-дўстлари билан тинч ва соғ-саломат мақсадига етишаверсин». «Алғаштирма, жолғиштир, узулиштирма, улаштир, ёмонлардан адаштир, яхшиларга жонаштир». Ёки: «Омин, таом кўп бўлсин, бало дафъ бўлсин, мушкул осон бўлсин, ҳожат равон бўлсин; қопқоқдек қопиштир, елимдек ёпиштир, яхшига ёндаштир, ёмондан адаштир» ва ҳ. к.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, дастурхон олқишларида таомни еган, уни тайёрлаганларга сиҳат-саломатлик, тинчлик-омонлик тиланади ва бу таомни ейиш балонинг дафъи эканлиги алоҳида уқтирилади.

Ҳар бир халқда бўлганидек, ўзбекларда ҳам миллий таомлар турли-туман бўлиб, ҳар бир таом ейилгач, уларнинг ўзларига хос олқишлари айтилган. Ҳозир халқ ўртасида мавжуд барча таомлар учун айтиладиган олқишлар сақланиб қолмаган. Айрим жойларда эса қовун, гўшт ейилгандан кейин айтилувчи олқишларнинг баъзи намуналари сақланиб қолган.

Қовун ейилгандан кейин айтилувчи олқишларда деҳқоннинг хайрли меҳнатидан мамнунлик, унинг беқиёс саховатидан миннатдорчилик изҳор этиш билан бирга деҳқоннинг рўзгорига қут-барака, қовунни еганларга узоқ умр, сиҳат-саломатлик ка-

би эзгу истаклар тилаш етакчилик қилади: «Ширин-шарбат, мазгил обод, бобо деҳқонга салавот, эканнинг, тиканнинг ота-бобосига раҳмат, омин».

Чорвадор ўзбек уруғлари ўртасида гўшти маҳсулотлар кўп истеъмол қилинган. Шунинг учун улар ўртасида гўшт ейилган-дан кейин айтилувчи махсус олқишлар юзага келганки, бундай олқишлар деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли ўртасида учрамайди.

Бундай олқишларда таом эгасига ризқ-насиба, узоқ умр тиланади. Масалан: «Олти уруғнинг ошин берсин, Луқмони Ҳаким ёшин берсин, қушдай қуйиб берсин, товдай уйиб берсин, омин».

3. Бирор иш ёки тадбир бошланишида айтилувчи олқишлар. Сўзнинг сеҳр-жоду қудратига ишонган қадимги инсонлар ўз фаолиятларининг барча соҳаларида ана шу сеҳрдан унумли баҳраманд бўлишга интиланлар. Шу сабабли улар қандай ишга қўл урмасинлар, албатта, олқишга мурожаат этишган. Масалан, кишилар бирор иморат қуришдан олдин дастурхон бошида ўтирган маҳалла ёки қишлоқ оқсоқолларидан олқиш олганлар: «Омин, бошлаган ишларингга олло мадаккор бўлсин, ишларинг бароридан келсин, ҳазрати Нуҳ ўзи қўлласин, қўлларинг дард кўрмасин, мақсадларингга етинглар».

Иморат битгач, қурувчи усталарга зиёфат берилиб рози қилинган. Ана шу зиёфатда ҳам оқсоқоллар иштирок этиб қуйидаги олқишларни айтганлар: «Омин, тинчлик-омонлигини берсин, ёмон ёмонлигини қўйсин, шу иморатни қурганларнинг саломатлигини берсин, қўллари дард, юзлари ғам кўрмасин, шу уйларда ҳамиша тўй-томошалар бўлсин, уй қурган орзу-ҳавасига етсин».

Шунга ўхшаб ерга дастлабки қўш солишда, узоқ сафарга чиқиш олдида, янги ой чиққанда ёки қабристон ёнидан ўтилганда, тўй ва мотам маросимларида ҳам кишилар бевосита олқишга мурожаат этишган.

Хуллас, олқиш — халқнинг асрлар мобайнида эзгулик, инсон ва унинг бахт-саодати куйланиб келинган барҳаёт қўшиғи. Олқиш жанри эзгуликка хизмат қилиши, яхшиликка даъваткорлиги билангина яшаб келади.

Олқишлар учун энг характерли нарса уларнинг халқ эстетик идеали билан, гўзаллик туйғулари билан вобаста вужудга келиши ва жонли яшашидир. Чунки олқишларда алоҳидалик умумийлик билан, тасодифийлик зарурят билан, индивидуаллик типиклик билан, ташқи хусусият моҳият билан, ўтмиш келажак билан уйғунлашган ҳолда ўз ифодасини топган.

Мулойим оҳанг, жумланинг мазмунан таркибий қисмларга осон ажрала олиш хусусияти, изчил ритмика олқишларнинг шаклан гўзаллиги ва мулойимлигини таъминловчи поэтик воситалар саналади. Илқ самимият, ҳозиржавоблик, энг муҳими, мудом ижобий таъсир кўрсата билиш олқишларнинг мазмунан узоқ даврлар яшовчанлигини белгилаб беради.

Халқ олқишлари кишиларга сиҳат-саломатлик, омад, тинчлик-омонлик, тўкин-сочин ҳаёт тилаш каби хусусияти билан ҳамма вақт яшайди. Анъанавий маросимлар таркибида айтилувчи олқишлар хусусида эса китобнинг «Маросим фольклори» қисмида тўхталамиз.

Қарғишлар

Сўз ва унинг сеҳр-жоду қудратидан қўрқиб моҳиятан бири-бирига зид бўлган жанрларнинг вужудга келишига сабабчи бўлган экан, бу жанр турмушда қўлланиш ўрни ва сабаби жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланиб туради. Агар олқиш кишиларга яхшилик тилаш, уларнинг руҳиятини тетиклаштиришга хизмат қилиб, турмушнинг деярли ҳар бир жабҳасида қўлланилса, қарғиш кишига фақат ёмонлик тилаш лозим бўлган ўринлардагина қўлланади, холос.

Қарғиш ўзбек фольклорининг мустақил жанри ҳисобланади. Қарғиш атамаси ёмон маъносини ифодаловчи қадимги туркий «қир» феълига -ға иккинчи шахс буйруқ майлининг ҳамда (-иш) ҳаракат номи қўшимчаларининг қўшилиши орқали ясалган.

Қарғиш билан сўкишни бир нарса деб тушунмаслик лозим. Агар қарғишда кишига бахтсизлик, ёмонлик тиланиш устунлик қилса, сўкишда киши шахсияти ҳақоратланади ва раво кўрилаган ёмонлик кескин ҳукм тарзида ифодаланади.

Қадимги кишилар қарғиш инсонга ҳақиқатан ҳам тегади, деб қаргаганлар. Шу сабабли улар қарғишни бирор кишига йўллаш ва уни қайтариб олиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Бинобарин, бирор шахсга нисбатан ноҳақ йўлланган қарғишни қайтариш учун ижро этиладиган махсус айтимларнинг айрим намуналари ҳозир ҳам сақланиб қолган. Масалан:

Ютганим юмуртимга,
Кўзлаганим — кўзимга.
Урушганим — ўзимга,
Қаргаганим — қорнимга.
Сувларга оқсин,
Елларга учсин.
Тоғларга урсин,
Тошларга урсин,
Менинг қарғишимдан йироққа.

Демак, ўтмишда қарғиш айтилувчи махсус маросимлар бўлиб, улар икки қисмдан иборат бўлган. Биринчи қисм — қарғишни бирор объектга йўллаш. Иккинчи қисм — лозим бўлиб қолганда йўлланган қарғишни қайтариб олишдан иборат, яъни сўзнинг сеҳр-жоду қудратини кучсизлантириш. Кейинчалик сўзнинг сеҳр-жоду қудратига бўлган эътиқодларнинг кучсизланиши ва бутунлай йўқолиши қарғиш жанрининг маросим билан алоқадорлигининг унутилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам ҳозир қарғиш жанри ҳеч қандай маросимлар иштирокисиз қўлланилади.

Халқ қарғишлари узоқ тараққиёт босқичларини босиб ўташлиги сабабли уларда турли-туман эътиқодий қарашлар сақланиб қолган. Бинобарин, ўзбек халқ қарғишларини тарихан қуйидагича гуруҳларга бўлиб қараш керак бўлади.

1. Мифологик тасавурлар билан боғлиқ қарғишлар. Бу хилдаги қарғишлар реал борлиқда мавжуд бўлмаган, ammo ибтидоий кишилар тасавурида мавжуд бўлган мифик тушунчалар, образлар замирида яратилган. Шунинг учун ҳам бундай қарғишларда жин, алвасти, дев, аждар, пари, арвоҳ каби мифологик образлар иштирок этади. «Арвоҳ урсин», «алвастига йўлиқ-қур», «жин чалсин», «жин урсин» каби қарғишлар ана шулар жумласидандир.

2. Табиат дунёси билан боғлиқ қарғишлар. Инсон табиат бағрида яшайди, табиатдан илҳом олади, табиат туфайли камол топади. Шу сабабли, у ҳар қандай ҳолатда ҳам биринчи галда табиатга мурожаат этади. Халқ қарғишларида ўсимлик ва ҳайвонот оламига, бевосита инсон меҳнати туфайли барпо этилган предметларга мурожаат этишининг боиси ҳам шунда. Демак, халқ қарғишларини: а) ўсимлик дунёси; б) ҳайвонот дунёси билан боғлиқ қарғишларга бўлиб қараш лозим.

Ўсимлик дунёси билан алоқадор қарғишлар асосида узоқ аждодларимизнинг табиат ва ундаги барча нарсалар жонлидир, деб ўргатувчи анимистик қарашлари этади. Масалан, «ху, кўзингга гул тушсин» қарғиши кекса аёллар ўртасида кенг қўлланилади. Кўзга доғ тушиши оқибатида унинг кўриш қобилиятини йўқотиши узоқ аждодларимиз тасавурида ўсимликнинг бир тури — гул билан боғлиқ ҳолда изоҳланган. Чунки анимистик тасавурларга кўра, қизил гул кучли сеҳр қудратига эга бўлган, ёмон руҳларни — жинларни ўзига чақириб олиб, жонли нарсаларга, айниқса, кишиларга зарар етказувчи ўсимлик саналган. Бинобарин, кишининг кўзига доғ тушишини тилаш замнида вужудга келган «кўзингга гул тушсин» қарғиши метафорик кўчин эмас, балки ибтидоий инсон тасавурида сеҳр кучига эга бўлган гул турининг кишига зарар етказа олиш хусусияти этади. Шунинг учун киши кўзига ёки баданига гул тушганда кексалар унга қизил гул кўрсатишмаган.

Ўзбек халқ қарғишларининг аксарияти бевосита Ўрта Осиёда яшовчи ҳайвонот олами билан боғлиқ бўлган ҳолда яратилган. Масалан, «гўштингни қузғунлар чўқисин» қарғишини инсон мурдасининг қаровсиз қолишга билдирилган ёмон истак сифатида айтилади. Бу қарғишнинг пайдо бўлиши узоқ тарихимизга бориб тақалади. Чунки узоқ ўтмишда Ўрта Осиё халқларида мурда махсус ўргатилган қузғунларга ташланган. Мурданиннг гўштини қузғунлар еб тозалаган, суяклари махсус сопол идишларга солиб қўйилган. Демак, «гўштингни қузғунлар чўқисин» қарғиши Ўрта Осиёда мурдани кўмиш маросими пайдо бўлмасдан анча илгари яратилган бўлиб, у кишига ўлим тилаш мазмунини ифодалаган.

3. Турли жонсиз нарсалар билан боғлиқ қарғишлар. Халқ

Ўртасида «сут кўр қилгур», «нон кўр қилгур» каби қарғишлар кенг тарқалган. Уларда кишилар ўртасида муқаддас ҳисобланган нарсаларнинг ёмон таъсир кўрсатиш қудратидан қўрқиш ҳисси етакчилик қилади. Чунки сутнинг оқлиги, инсон ҳаётининг дастлабки пайтлари учун катта аҳамият касб этиши, энг муҳими, она сутининг табарруклиги ҳақидаги қарашлар етакчилик қилади.

Нон билан боғлиқ қарғишларда ҳам одамзоднинг нонсиз яшай олмаслиги, унинг нодиру танқислиги, муқаддас ва камёблиги ҳақидаги тасаввурлар яширинган.

Бир қатор халқ қарғишларида кишига ўлим тиланади, лекин бу тилак тўғридан-тўғри айтилмай, киши ўлганда қўлланадиган предметларни айтиш орқали баён этилади. Масалан: «Тобутингнги ўзим кўтарай», «Топганинг тобутингга буюрсин», «Кийганинг енгсиз, ёқасиз кўйлак бўлсин» ва ҳ. к...

Халқ ўртасида шундай қарғишлар ҳам борки, уларда кишининг нозик ҳис-туйғуларига, орзу-истакларига етишмаслиги тиланади. Масалан, «у дунё — бу дунё тирноққа зор бўлиб ўт» қарғишини олайлик. Бу қарғиш киши фарзанд қадрини билмаган кезларда ёки фарзандли кишиларга, уларнинг фарзандларига қаттиқ озор етказилганда айтилади.

Халқ қарғишларида инсоннинг бирор аъзосига зарар етказиш истагини ифодалаш ҳам катта ўрин эгаллайди. Чунки бирор аъзоси шикастланган ногирон киши маълум даражада ночор аҳволда, ўзгалар кўмагига муҳтож ҳолда яшайди. Бундай кишиларга одамлар ачиниш билан қараганлар. Шунинг учун ҳам «қўлларинг акашак бўлсин», «кўзларинг оқиб тушсин», «кўзинг тешилсин» каби қарғишлар халқ орасида анчагинани ташкил этади.

Юқорида келтирилган қарғишлар, асосан, ўтмишда киши кишига душман ҳисобланган тенгсизлик жамияти шароитида яратилган бўлиб, ҳозир уларнинг аксарияти секин-аста унутилиб бормоқда. Бунга сабаб, биринчидан, тенгсизлик ҳукм сурган жамият ўрнига барча тенг ҳуқуқли бўлган, жабр-зулм ва ҳақсизлик барҳам топган жамиятнинг юзага келишидир. Чунки қарғиш кишиларнинг ҳақ-ҳуқуқи, инсоний қадр-қиммати топталган ва ана шу топтаганлар жазоланмаган пайтларда, яъни чор-ночорлик шароитида юзага келади. Ҳозир эса маълум даражада социал адолат қарор топди, бинобарин, турмушда қарғишга мурожаат этишга эҳтиёж қолмади.

Иккинчидан, илм-фан, маданият тараққиёти кишилар онгидаги сўзнинг сеҳр-жоду қудрати ҳақидаги қарашларни йўқота бошлади. Натижада, халқ қарғишларининг моддий таъсир кўрсатиши ҳақидаги тасаввурлар йўқолди. Демак, халқ қарғишлари, асосан, ўтмиш маданий мероси сифатидагина аҳамият касб этади, холос.

Қарғишлар поэтикаси ҳам ўзига хос бўлиб, унда кенг қўлланилувчи ифода воситаларидан бири фикрни метафорик (исторавий) йўл билан ифодалаш, айтилмоқчи бўлган гапни бош-

қача синтактик қурилмалар орқали баён этиш ҳисобланади. Масалан, кекса кишига ўл дейиш ўрнига «соқолинг гўрда чири-син», кўр бўл дейиш ўрнига «кўзинг оқиб тушсин» ёки «кўзинг тешилсин» дейилади. Ифоданинг бундай шакли кучлироқ таъ-сир кўрсатиш қудратига эга.

Хуллас, халқ қарғишлари эндиликда жамиятимизнинг ҳар бир онгли аъзоси учун у қадар зарур бўлмаса ҳам, бироқ улар халқ тарихини ўрганиш жиҳатидан, бадий асарларда миллий ва маҳаллий колоритни беришда муҳим восита бўлиб хизмат қи-лади.

АДАБИЕТЛАР:

С а р и м с о қ о в Б. Олқиш ва қарғишлар // Узбек фольклорининг очерк-лари. Тошкент, т. 1, 1988; 128—152-бетлар.

Қ а т а ш С. С. Алкыш сос (благопожелания)— древний жанр алтай-ского фольклора // Улагашевские чтения. Вып. 1. Горно-Алтайск, 1976, с. 63—77.

МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИ

Инсонга сиҳат-саломатлик тилаш, унинг турмушида тўқин-сочинлик, кундалик ҳаётида омад келтириш ёки инсон ҳаётининг муҳим нуқталарини қайд этиш, нишонлаш мақсадида маҳсус ўтказиладиган, халқ орасида қатъий анъанага кириб қолган хатти-ҳаракатлар маросим дейилади. Маросимни ўтказиш пайтида ижро этиладиган қўшиқ ва айтимлар, ўқиладиган афсун ва дуолар маросим фольклорини ташкил этади.

Кучли анъанавийлиги, турли-туман ижтимоий ҳодисаларни расмийлаштириш, табиат ҳодисаларига таъсир кўрсатишга интилиши билан маросимлар ижтимоий ҳаётда катта ўрин тутди. Маросимнинг руҳий ва эстетик таъсир кўрсатиши, бирор ижтимоий актни уюштириш, йўналтириш функциялари бевосита хатти-ҳаракат, сўз ҳамда сеҳр-жоду қудратига эга деб ҳисобланган нарсалар воситасида амал қилади.

Ўтказилиш вақти, ўрни ва тарзи, функциялари ва иштирокчилар состави билан маросим икки катта қисмдан иборат бўлганлиги учун маросим фольклори ҳам икки қисмга бўлинади. Булар: а) мавсумий маросимлар фольклори ва б) оилавий-маиший маросимлар фольклори.

Мавсумий маросимлар фольклори

Ўзбеклар — мавсумий маросимларга бой халқлардан. Бу маросимлар эса йилнинг тўрт фаслига оид халқнинг яшаш ва меҳнат тарзи билан алоқадордир. Бундан ташқари, ҳеч қандай мавсумий меҳнат билан боғлиқ бўлмаган, аммо фақат қишда ўтказиладиган маросимлар ҳам борки, улар бевосита мавсумий маросимлар таркибида олиб қаралади. Чунки улар йилнинг бошқа мавсумларида ўтказилмайди. Умуман олганда, ўзбек мавсумий маросимлар фольклорини қуйидагича туркумларга ажратиш мумкин.

Баҳорги мавсум билан боғлиқ маросимлар. Баҳор кириши билан деҳқон ва чорвадорнинг дала ишлари бошланади. Деҳқон уруғ сепишга тайёргарлик кўриш, лойқа ўтириб қолган ариқларни ковлаш, янги ирригация шохобчаларини барпо этиш билан шуғулланса, чорвадор яйловларга кўчишга тайёргарлик

кўради. Деҳқон ва чорвадор турмушидаги барча оғир юмушлар эса илгари ҳашар йўли билан амалга оширилган. Ариқ ва каналлар қазииш пайтида эса «Лой тутиш» маросими ўтказилган.

Лой тутиш характериға кўра аграр маросим бўлиб, қуйидагича ўтказилган. Бирор киши ариқ қазувчилар ёнидан ўтиб қолса, унинг қўлиға кетмон ёки белда лой тутишган. У тутилган лойни кетмон ёки бел билан олиши шарт. Мана шундан кейин у ўзининг бирор ҳунарини кўрсатиб, қутулиб кетиши керак: қўшиқчи бўлса, қўшиқ айтиши; бахши бўлса, дoston ёки терма куйлаши; полвон бўлса, кураш тушиши; темирчи бўлса, ариқ қазииш учун зарур бўлган асбоб-ускуналарни таъмирлаб бериши ёки янгиларини ҳадя этиши лозим. Айтилган ҳунарлардан бирортаси бўлмаса, белгилаб берилган ернинг ариғини қазиб бериши ёки ариқ қазувчиларни меҳмон қилиши керак.

Мазкур маросим ҳақида шерободлик марҳум бахши Бўри Аҳмедовдан ёзиб олинган биргина маълумотдан бошқа ҳеч қандай материал сақланиб қолмаган. Унинг хабар беришича, бир куни отаси Аҳмад бахши тасодифан Занг каналини қазийётганлар олдидан ўтиб қолади. Шу пайт ҳашарчилар унга белда лой тутишади. Аҳмад бахши лойни олиши билан ҳашарчиларға муурожаат қилиб, қуйидаги шеърй топишмоқни айтади:

Ҳожакам ҳажға кетди,
Билмадим кужо кетди.
Ун икки жумуртқадан
Қирқ саккиз жўжа кетди.

Топишмоқнинг жавоби — бир йил — ўн икки ой, қирқ саккиз ҳафтадан иборатлигини айтиш. Бироқ ўша пайтда ҳашарчилардан ҳеч ким топишмоққа жавоб топа олмайди. Шундай қилиб, Аҳмад бахши ҳашарчилардан қутилиб кетади.

Демак, лой тутиш юмор билан суғорилган маросим бўлиб, у кишиларни меҳнатға руҳлантириш, уларнинг кайфиятини кўтаришға хизмат қилади.

Шох мойлар маросими. Шох мойлар — далаға қўш чиқариш маросимини ўтказиш вақти одатда қишлоқ оқсоқоллари томонидан белгиланган. Ушбу маросимға қишлоқнинг эркагу аёли баравар тайёргарлик кўришган. Ҳар бир хонадон имкониётиға қараб хилма-хил таомлар пиширган, қишлоқнинг обод ерлари супуриб-сидирилган, шолча-гиламлар тўшалган.

Маросим ўтказиладиган пайтда кишилар тайёрланган таомларни қўш чиқарилган жойға олиб келадилар. Қишлоқ оқсоқоли барча тўпланганларға «Ишларингға, бошларингға кушойиш берсин; тани сиҳатлик, хотиржамликни берсин; худо ёр, пирлар мадаккор бўлсин, Бобо деҳқоннинг ўзи тарбият қилсин» деб олқишлар айтган. Мана шундан кейин пиширилган нарсалар қишлоқ аҳлиға тақсимлаб берилади. Кейин қўшға олиб чиқилган ҳўкизларнинг шохларига «ёмон кўз тегмасин» деб зиғир мойи суртилади ва инс-жинслар — ёмон руҳлардан пок бўлсин, деб исириқ солинади.

Дастлабки қўш қишлоқнинг кекса, ҳурматли, невара-чеварали оқсоқолларидан бири томонидан солинади. У қўш билан далада бир ёки уч марта бориб келгач, бу ишни ёшлар давом эттирадилар. Бир муддатдан сўнг барча қишлоққа қайтиб, шод-хуррамлик қилади.

«Шох мойлар» деҳқон фаолиятининг бошланишидан дарак берувчи маросим бўлиб, у биринчи кун магияси билан боғлиқ. Шунинг учун улар бу кунни янги либосларда, тўкин-сочинлик ҳамда шод-хуррамлик билан ўтказишга ҳаракат қилганлар. Чунки дастлабки кун магияси ҳақидаги тасаввурларга кўра, бирор фаолиятнинг илк бошланиш куни қандай кечса, у йил мобайнида шундай давом этади.

«Шох мойлар» ўтмишда кенг нишонланадиган аграр маросим бўлиб, деҳқон ҳаётига техниканинг кириб келиши билан боғлиқ ҳолда ҳозир ўтказилмай қолди.

Наврўз. Бу Ўрта Осиё халқларида жуда қадимдан кенг нишонланиб келинадиган баҳор байрами. У баҳорги кун ва тун тенглиги пайтида, яъни 21—22 март кунлари нишонланиб, байрам 25 мартга қадар давом этган.

Қадимги аجدодларимиз табиатни доим ўлиб-тирилиб турадиган жонли нарса сифатида тасаввур қилганлар. Куз мавсумидан бошлаб табиат аста-секин ўла бошлаган ва қиш фаслида бутунлай ўлган. Табиатдаги бу ўлим 20 мартга қадар давом этган. Бироқ ҳамал ойи кириши билан табиат яна амалга кира бошлаган — тирила бошлаган. «Ҳамал кирди — амал кирди» мақолининг тарихий асосларида узоқ аجدодларимизнинг ўлувчи ва тирилувчи табиат ҳақидаги тасаввурлари ётади. Бинобарин, ўт-ўлан, дов-дарахтларнинг амалга кириши табиатдагина эмас, балки жамиятда ҳам жонланишни бошлаб берган. Бевосита мана шу пайдан бошлаб кун узая бошлаб, тун қисқара боради. Наврўз атамасининг асосида ҳам янги йилнинг дастлабки, яъни янги куни маъноси ётади.

Демак, наврўз ҳеч қандай диний байрам бўлмай, у баҳор байрами, табиат ва жамиятдаги жонланишнинг бошланишидан дарак берувчи байрамдир. Шу боисдан ҳам Ўрта Осиё халқлари ушбу байрамни алоҳида тайёргарлик, қувонч ва тантана, тўкин-сочинлик ва иштиёқ билан нишонлашга интиланган. Чунки қадимги аجدодларимиз этиқодига кўра, ҳар қандай воқеанинг бошланиши қандай бўлса, унинг якуни ҳам шундай бўлади. Наврўз байрамига алоҳида тайёргарлик кўриш, тўкин-сочинлик ва шод-хуррамликка интилишнинг асосида ҳам бевосита ана шундай тасаввурлар ётади.

Демак, наврўзни 21 мартдан бошлаб нишонлаш халқнинг исломгача бўлган анъанаси ҳисобланади. Бироқ сосонийлар даврига келиб наврўзни давлат байрамига айлантиришга ҳаракат қилинди. Натижада, у март ойида эмас, балки ёздаги куннинг энг узунлиги пайтида — 21—22 июнь кунлари нишонлана бошланди. Аммо бу анъана халқ ўртасида мустаҳкам қарор топмади; наврўз яна 21 мартда нишонлана бошланди.

Байрамга тайёргарлик 21 мартдан олдинроқ бошланган. Масалан, бир-икки ҳафта олдин катта бир идишда етти хил донли экиннинг уруғи етти қатор қилиб ундирилган. Булар: бугдой, арпа, зиғир, тариқ, нўхот, жўхори, шоли кабилардан иборат бўлиб, байрам куни уларнинг унишига қараб шу йилги ҳосилдорлик даражаси чамаланган.

Байрам куни кўпчиб турган ерга мўл қилиб сув сепилган. Бу нарса деҳқон учун йил бўйи сув, намгарчилик етарли бўлишини тилашдан иборат. Қизлар ва аёллар аргимчоқ учишган. Бу бахтли оила қуриш ҳамда серфарзанд бўлиш истаги билан боғлиқ хатти-ҳаракатдан иборат. Шу куни кишилар бир-бирларига совға-саломлар, ширинликлар улашишган; гина-кудуратлар унутилган, урушлар тўхтатилган.

Наврўз дастурхонини безаш, унга қўйиладиган таомлар киши диққатини ўзига жалб қилади. Дастурхонга бошқа таомлар билан бирга араб ёзувидаги «син», яъни «с» товуши билан бошланувчи етти хил нарса қўйилиши шарт бўлган. Бу «ҳафт син»—«етти син» деб юритилган. Улар: сипанд, сиб (олма), сиёҳ доне (седона), синжид (зайтун ёғи), сирка, саримсоқ, сабзий (бугдой майсаси) кабилардан иборат.

Дастурхон ўртасига тол, зайтун, беҳи, анор, тут каби дарахт новдаларидан етти дона қўйилган. Бир идишда пушти ранг, иккинчи идишда эса тоза сув қўйилган, тоза сув устига мевали дарахтнинг япроқлари ташланган. Бундан ташқари дастурхонга махсус ёпилган патир нон, қатиқ, сут, пишлоқ, бўялган тухум, хўроз гўшти, қурилган мевалар, ёнғоқ, бодом, листа, балиқ ва ойна қўйилган. Наврўз дастурхонида ёқилган шамлар охиригача ёниши шарт. Булардан ташқари наврўз дастурхони учун Ўрта Осиё халқларида сумалак, гўжа оши, ҳалим каби махсус таомлар ҳам пиширилган.

Сумалак мудом ўлиб, яна тирилиб турувчи табиатнинг, ҳаётнинг абадий ҳаракатини ўзида ифодаловчи рамзий таомдир.

Диққат қилинса, дастурхонга тортилган таомларнинг, асосан витаминларга бой эканлигини кўриш мумкин. Дарҳақиқат, узоқ қишдан силласи қуриб чиққан кишилар учун бундай таомлар жуда ҳам зарур эди. Шунинг учун февраль ва март ойларини халқ ўртасида «илик узилди» деб айгилиши ҳам бежиз эмас. Аслида янги йилга, янги кўклам, янги амал ва шодликка эришган қадимги аждодларимизнинг байрам дастурхонига тортилган таомларнинг рационал мағзи асосида толиққан организмни витаминларга бой маҳсулотлар билан озиқлантириш ва янги меҳнат йилига жонлантириш ётади.

Хулоса қилиб айтганда, наврўз байрамини бугунги кун талабига мослаштириб, социалистик мазмун, интернационал туйғу билан бойитган ҳолда нишонлаш лозим. Бунинг учун эса ушбу маросимнинг тарихи, уни турли-туман нишонлаш шакллари ва уларда амал қилган анъаналар жиддий тадқиқ этилиши, ундаги прогрессив жиҳатлар кенг омма ўртасида тарғиб этилиши лозим.

Ёмғир чақириш маросимлари фольклори

Лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи кишилар баҳор ойларида бўладиган ёғингарчиликнинг миқдорига қараб йил бўйи олинадиган ҳосилнинг баракатини олдиндан чамалаб билганлар. Чунки баҳор ёмғирининг эл-юрт тўкин-сочинлигини таъминлашдаги ўрни ва аҳамияти жуда катта. Дарҳақиқат, баҳор ойлари ёғин кам бўлса, одамлар ёмғир сўраб осмон сувларининг тангриларига ёки турли-туман авлиё ва анбиёларга сиғинган ва ранг-баранг маросимлар ўтказганлар. Маълум бўладики, мавсумий маросимлар, жумладан, баҳорги маросимлар фольклори бевосита қадимги аждодларимизнинг кундалик талаб ва эҳтиёжлари туфайли вужудга келган.

Ўзбекларда қадимдан ёмғир чақириш мақсадида ўтказиладиган иккита маросимгина сақланиб қолган. Улардан бири яда (жада) тоши воситасида ўтказиладиган маросим бўлса, иккинчиси ёмғир тангриси Суест хотинга илтижо қилиш орқали ёмғир чақиришдан иборат.

Яда (жада) тоши воситасида ёмғир чақириш маросими. Яда тошининг ҳам ёмғир чақириш, ҳам айрим касалликларни даволашда қўлланилувчи сеҳрли предмети ҳақида XI асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Ибн ал-Фақиҳнинг «Қитоби ахбор ал-булдон», Гарзийнинг «Зайн ал-ахбор» каби асарларида маълумот берилган. Бироқ уларнинг барчасида ҳам ёмғир чақириш маросимининг ўтказилиш тарзи, иштирокчилар состави ва бошқа жиҳатлари ҳақида маълумот берилмаган. Ҳозир эса яда тоши воситасида ёмғир чақириш маросими, айрим кекса кишиларнинг маълумотларини ҳисобга олмаганда, батамом унутилган.

Яда (жада) сўзи қадимги туркий тилдаги *јат* — *жодугарлик* сўзидан олинган бўлиб, у сеҳрли куч-қудратга эга бўлган предметларга нисбатан қўлланилган. Кейинчалик бу сўз об-ҳавога таъсир кўрсата олиш хусусиятига эга бўлган муайян тош турига нисбатан қўлланилган.

Яда тоши ва унинг об-ҳавога таъсир кўрсата олиши, айрим касалликларни даволашда қўлланиши ҳақидаги қараш ва тасавурлар Ўрта Осиё, Сибирь ва Шарқий Туркистонда яшовчи туркий халқларда асримизнинг биринчи чорақларига қадар ётиб келган. Кўпгина қидиришлар шуни кўрсатадики, кўп вақт ёмғир ёғмай қурғоқчилик бўлса, кишилар тескари дуо ўқиб, яда тошига дам солиб, сувга ташлашса, албатта ёмғир ёғар эмиш. Бироқ яда тоши, унга қарата ўқиладиган тескари дуонинг қандайлиги ҳақида ҳеч ким маълумот бера олмади. Демак, ёмғир чақириш маросимининг бу типи ҳозир асосан унутилган.

«Суест хотин» маросими. Даҳшатли қурғоқчиликнинг бирон-бир чорасини топа олмаган қадимги аждодларимиз ёмғир сўраб турли-туман маросимлар ўтказишган, ҳар хил тангриларга, авлиё ва анбиёларга сиғинишдан ўзга чора топа олмаган.

Мазкур маросим ҳам ана шу чорасизликнинг маҳсули сифатида вужудга келган.

«Суст хотин» маросими турли жойларда турли шаклларда ўтказилган. Масалан, Тожикистон ССРнинг Шаҳристон, Уратепа, Ўзбекистоннинг Жиззах, Қашқадарё ҳамда Сурхондарё областларидаги айрим қишлоқларда ўн-ўн беш аёл томонидан ўтказилган. Бунинг учун улар полиз қўриқчисига ўхшаган қўғирчоқ ясашиб, унга кекса аёлнинг кўйлагини кийдирганлар. Қўғирчоқни сўзга чечан аёллардан бири кўтариб олдинда борган, қолганлари эса унга эргашган.

Улар қишлоқдаги барча хонадонларга кириб, «Суст хотин» қўшиғини айтишган. Хонадон эгалари қўғирчоқ устидан сув сеппиб, маросим иштирокчиларини хурсандчилик билан қарши олишган ва маросимни ўтказувчиларга хайр-эҳсонлар берганлар.

Қўшиқда ёмғир тангриси Суст хотинга илтижо қилиш, унинг шахсиятини улуғлаш етакчилик қилади. Шунинг учун у қуйдаги нақарот билан бошланиб, худди шу нақарот билан якунланган:

Суст хотин, султон хоғин,
Қўланкаси майдон хотин.

Қўшиқнинг қолган байтлари бевосита қўғирчоқ кўтарган аёл томонидан айтилган. Уларда деҳқон сепган буғдойнинг мўл ҳосил бериши, хонадонининг шод-хуррамликка тўлиши, бунинг учун эса Суст хотиннинг ёмғир ҳадя этиши лозимлиги куйланади:

Ҳосиллар мўл бўлсин, Суст хотин,
Деҳқоннинг уйи тўлсин, Суст хотин.
Ёмғирларни ёғдиргин, Суст хотин,
Ёмоннинг уйи куйсин, Суст хотин.

Қўшиқнинг бошқа бир бандида эса, Суст хотиндан ёмғир тилаш, эл-юртга қут-барака, тўкинчилик тилаш мотивлари куйланади:

Ҳаволарни ёғдиргин, Суст хотин,
Буғдойларни бўлдиригин, Суст хотин.
Осмондан томчи ташлаб, Суст хотин,
Элу юртни тўйдиргин, Суст хотин.

«Суст хотин» қўшиғи бошловчи аёлнинг сўзга чечанлиги билан боғлиқ ҳолда давом этаверади. Ниҳоят, нақаротни икки-уч марта такрорлаш билан маросим ҳам, унда ижро этиладиган қўшиқ ҳам якунланади.

Жарқўрғон районидаги Қорлиқ қишлоғида эса маросим фақат эркаклар томонидан ўтказилган. Қўшиқ нақароти эса қуйидагича шаклга эга:

Сўз хотин, Сўз хотин,
Қўланкаси майдон хотин.
Сўз хотин, Сўз хотин,
Кўйлаклари бўз хотин.

Қўшиқнинг бошқа бандларида Суст хотинга мурожаат этилиб, ёмғир ёғмаслигидан таажжубга тушиш, кескин буйруқ шаклида ёмғир тилаш мотиви устунлик қилади:

Ҳаволарни ёғдиргин, Сўз хотин,
Бугдойларни бўлдиргин, Сўз хотин.
Ёмоннинг уйи куйсин, Сўз хотин,
Деҳқонларга қут бергин, Сўз хотин.

Бухоро областининг Қоракўл, Олот районларида ёмғир чақириш маросими ва унда ижро этилувчи қўшиқ «Чала хотин» деб юритилади. Маросимнинг бу шаклида ҳам қўғирчоқни бир аёл кўтариб олдида боради ва Чала хотин қўшиғини айтади, унинг ортида эргашиб юрган болалар эса қўшиқ нақаротига жўр бўлишади:

Айланади Чала хотин,
Ургилади Чала хотин.
Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман
Ёмғирнинг ёғгичиман,
Худо берса, оби раҳмат ёғаверсин.
Айланади Чала хотин,
Ургилади Чала хотин.

Маросимнинг барча шакллари ҳам хонадонлардан йиғилган хайр-эҳсонлар эвазига қишлоқ аҳлига ис чиқариб бериш билан аюнланган.

Маросимда сиғиниладиган Суст хотин шахсияти ўзининг тарихий илдиэлари билан зардўштигиликнинг муқаддас китоби «Авесто»да мадҳ этилган, шарафланган осмон сувлари тангри си Тиштрийанинг халқ ўртасидаги бошқача номланишидан иборат.

Хуллас, «Суст хотин» маросими матриархат даврида вужудга келиб, узоқ даврлар мобайнида турлича эътиқодий тасаввурлар таъсирида муайян даражада ўзгаришларга учраган ҳолда бизга қадар етиб келган. Бу ўзгаришлар эса маросим иштирокчилари, унинг ўтказилиш вақти, тарзи каби нарсаларда кўзга ташланади. Ёмғир чақириш маросими ибтидоий кишиларнинг табиат инжиқликларининг туб сабабларини билмаслик, уларнинг олдини олиш чораларини топишга ожизликлари оқибатида вужудга келган. Ҳозир ёмғир чақириш маросими фольклори узоқ аждодларимизнинг она табиатга сиғинишларини ифодаловчи ҳазин қўшиқ сифатида сақланиб қолган.

Ёзги маросимлар фольклори

Кишиларнинг хўжалик фаолиятида ёз фаслининг тутган ўрни алоҳида аҳамиятга молик. Шунга қараб ушбу фаслда ўтказиладиган маросимлар ранг-баранг бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Бироқ ўзбек маросим фольклорида ҳозирга қадар атиги битта жанр сақланиб қолган, холос. Чунки ўз вақтида тўп-

ланмаганлиги сабабли ўзбекларнинг ёзги маросимлар фольклори унутилиб кетган.

Ёзги маросимлар фольклоридан фақат шамол тўхтатиш билан боғлиқ айрим жанрлар сақланган. Булар «Чой момо» маросимида ижро этиладиган қўшиқлардан иборат.

«Чой момо» маросими». Узоқ аждодларимиз шамолга ғайри табиий куч-қудратга эга бўлган жонли мавжудот сифатида муносабатда бўлганлар. «Чой момо» маросими эса ана шундай қарашларнинг ёрқин ифодасидир.

«Чой момо» маросими Жанубий Қозоғистонда яшовчи ўзбеклардагина сақланиб қолган. Маросим сурункали давом этган қаттиқ шамолларни тўхтатиш мақсадида ўтказилган. Маросим атамаси шамол маъносини англатувчи чуй сўзидан олинган. Қадимги туркий халқларда шамол ҳомийси кекса аёл сифатида тасаввур қилинган. Кейинчалик шамол она маъносини аниқроқ ифодалаш учун «чой» сўзига «момо» сўзи қўшилган. Маълум бўладики, «Чой момо» шамол она маъносини англатади ва бу атама ўзбекларда ҳам шамолни жонли нарса сифатида тасаввур қилишга, у ҳомий куч — кекса аёлнинг фаолиятдан иборат ҳодиса сифатида қарашга асос берган.

Маълумки, ёз ойлари бошоқли экинлар айна етилган, мевалар ғарқ пишган маҳалда сурункали қаттиқ шамол бўлса, етилган ҳосил нобуд бўлиши мумкин. Мана шундай бир пайтда табиат кучлари олдида ўзларини ожиз сезган ота-боболаримиз «Чой момо» маросимига мурожаат этишдан ўзга чора топа олмаганлар.

Сайрам атрофларида маросим асосан кекса аёллар томонидан ўтказилган: иккита кампир эски уст-бош кийиб, юзларига қорақуя суртиб, қўлларига ҳасса олиб, биттадан калтакни ёғоч от қилиб миниб, «Чой момо» қўшиғини айтишиб, қишлоқ кўчалари бўйлаб юришади. Уларнинг кетидан бошларига қизил шолча ёпинган бешта бўйи етган қизлар қўшиққа жўр бўлиб боришади. Улардан кейинда эса етти-саккиз ёшлардаги бола эшакка миниб олиб, хонадонлардан берилган хайр-садақаларни хуржунга солиб юради. Эшакда эса ўқлоғ, кели сопи ва супурги бирга қўшилиб боғланган бўлади. Шу тариқа маросим иштирокчилари қишлоқнинг барча кўчаларини айланиб, қуйидаги қўшиқни айтиб юрадилар:

Чой, чой, Чой момо,
Чой момоси ўлибди,
Ўғли етим қолибди,
Боса-боса беринглар.
Босилиб қолсин бу шамол.
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин кув шамол,
Обло-ху, обло-ху...

Маросимни ўтказувчилар қишлоқни айланиб бўлишгач, йиғилган хайр-садақа ҳисобига барчага Шамол момо ҳаққига деб хайри худойи қилиб беришади. Бутун маросим давомида бўйи

етган бешта қизлар бошларига ёпинган шолчаларини олмасликлари ёки юзларини очмай юришлари шарт. Қадимги тасаввурларга кўра, улар юзларини очишса, шамол янада кучайиб кетар эмиш.

Маросимда бошларини буркаб юрган бу қизлар аслида шамол она ҳақиға қурбонлик қилинишга маҳкум гуноҳкор қизларнинг рамзий ифодасидан иборат.

Туркистон атрофларида эса маросим бошига кулоҳ кийиб олган ёки салла ўраган, юзига қоракуя суртиб олган иккита чол томонидан ўтказилган. Хонадонлардан тушган хайр-эҳсонларни уларнинг ўзлари йиғишган. Маросим албатта йиғилган эҳсонлар эвазига уюштирилиб, ис чиқариш билан якунланган.

Матриархат даврида аёл киши сифатида тасаввур қилинган шамол онадан раҳм-шафқат тилаш ҳам бевосита аёллар томонидан амалга оширилган. Бироқ ижтимоий ҳаётда патриархат ҳукмдорлик қила бошлаган, айрим жойларда маросим иштирокчилари ҳам эркаклар билан алмашган. Демак, даврлар ўтиши билан маросим муайян даражада ўзгаришларга учраган. Маросимнинг ушбу типидан ана шундай ўзгаришлар маълум даражада ўз ифодасини топган:

Чўй, чўй, Чўй мома,
Чўй моманинг ўлганига уч кун бўлди,
Чўй, чўй, Чўй мома.
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин Чўй мома.
Йиға-йиға беринглар,
Йиғилиб қолсин Чўй мома,
Боса-боса беринглар,
Босилиб қолсин Чўй мома.

Маросимнинг Туркистон атрофларида ўтказиладиган типидан ижро этилувчи қўшиқ текстида эпик ҳамда эмоционал мотивлар унутилиб, асосан, маросимнинг мақсад ва вазифасини ойдинлаштирувчи буйруқ ва мурожаат мотивлари сақланиб қолган.

Хуллас, «Чой момо» маросими жуда қадим замонларда кишилар табиат ва табиат ҳодисаларини жонли мавжудот сифатида тасаввур қилиб, уларга сиғинган пайтларда вужудга келган. Тарихий тараққиёт, кишилар онгининг ўсиши оқибатида ана шундай тасаввурлар секин-аста унутила бошлагач, маросим ҳам турли-туман ўзгаришларга учраган ҳолда бизнинг кунларимизга қадар етиб келган.

Кузги маросимлар фольклори

Куз деҳқон ва чорвадор ҳаётида катта ўрин эгаллайди. Бу фаслда киши ёз бўйи қилинган меҳнатининг самарасини йиғиштириб олади; чорвадор эса қишлоғга ем-хашак, озуқа тайёрлайди.

Бошқа халқларда бўлганидек, ўзбек кузги маросимлар фольклори ҳам жуда бой бўлган. Бироқ ўз вақтида ёзиб олинмаганлиги сабабли уларнинг аксарияти изсиз йўқолган. Ҳозирга қадар ўзбек кузги маросим фольклори жанрларидан фақат иккитаси — охири тутам буғдойни ўриб олиш («Обло барака») ва шамол чақириш маросимларигина сақланиб қолган.

Буғдой ўрими деҳқон ҳаётининг энг масъулиятли даври ҳисобланади. Бу даврга оид расм-русумлар, ирим-сиримлар беҳад кўп бўлиб, улар деҳқончиликка кўплаб техника воситаларининг кириб келиши оқибатида унутилган. Охири тутам буғдойни ўриб олиш маросими эса Ғаллаорол ва Бахмал районларидагина сақланиб қолган, ҳолос.

Маълумки, ҳашар йўли билан ғаллани йиғиштириб олиш ўтмишда кенг қўлланилган. Бинобарин, ғаллани ўришда охири тутам буғдойни ўриб олиш маросими қуйидагича ўтказилган.

Ҳашарчилар буғдой ўримининг сўйгида бир парча ўрилмаган ерни ҳар томондан ўраб, аста ўриб келаверадилар. Бундай пайтда ҳар бир ўроқчи охири тутам буғдойни ўриб олишга ҳаракат қилади. Охири тутам буғдой эса «она буғдой» деб юритилади. Қайси бир ўроқчи ана шу тутамга етиб олса «еттим-еттим, обло барака берсин» деб уни ўриб олади. Шундан кейин у барча ўроқчиларга фурсати билан катта бир зиёфат қилиб беради.

Она буғдой тутам ҳолида боғланиб, уйга олиб кетилади ва баҳорги экин пайтига қадар сақланади. Буғдой сепишга тайёргарлик ишлари бошлаб юборилган пайтда она буғдойнинг бир қисми уруғлик донга, бир қисми эса янчилик хонадондаги унга аралаштириб юборилади. Уруғлик сепиладиган куни она буғдой уни аралаштирилган ундан нон, патир ёпилиб, далага кўш солишга чиққан деҳқонларга улашиб берилади. Улар ана шу нон, патирлардан ейишар экан «бу йил ҳам ҳосил мўл бўлсин, она буғдой ўзи қўлласин, Бобо деҳқон мададкор бўлсин» деб фотиҳа қиладилар.

Юқоридаги қайдлардан маълум бўладики, қадимги аجدодлар назарида она буғдой ғайри табиий қудратга эга бўлиб, у ҳосилдорликни оширишга кўмак беради.

Хуллас, охири тутам буғдойни ўриб олиш маросими йил бўйи қилинган меҳнат самарасини нобуд қилмай йиғиб олишга хизмат қилади.

Шамол чақириш маросими. Табиат ҳодисалари қадимги аجدодларимиз учун, айниқса, чорвачилик ҳамда деҳқончилик билан шуғулланган Урта Осиё халқлари учун гоҳ зарар келтирса, гоҳ фойда келтирган. Бу нарсани ўзбекларнинг биргина шамолга нисбатан бўлган муносабатларида ҳам кўриш мумкин. Масалан, айни ёз палласи шамол зарар келтирувчи нарса саналса, эрта куз фасли эса ғаллакорлик билан шуғулланган аҳоли учун у айни муддао бўлган. Аммо ўжар табиат кишиларнинг бундай истакларига зид ҳолда кераксиз пайтда шамол ҳадя этса, керакли пайтда уни раво кўрмаган. Дарҳақиқат, хирмон-

да янчилган донни сомондан тозалаш пайтида шамол керак бўлиб қолганда кишилар шамол ҳомийсига илтижо қилганлар ва шамол чақириш маросимини ўтказганлар.

Мазкур маросимни ўтказиш тарзи, иштирокчилар состави ҳақида ҳеч қандай маълумот сақланиб қолмаган. Фарғона водийси, Тошкент, Жиззах, Самарқанд ва Бухоро атрофларида шамол чақириш маросимида айтилувчи қўшиқнинг тўрт мисрасигина сақланиб қолган, холос.

Қўшиқда шамол ҳомийси сифатида Ҳайдар шахсиятига, яъни Муҳаммад пайғамбарнинг куёви Ҳазрати Алига мурожаат қилинади. Афсоналарга кўра, Ҳайдар куч-қудрати ва тadbиркорлиги билан барча табиат ҳодисалари, жумладан, шамолни ҳам ўз измида сақлар эмиш. Агар унга илтижо қилиб мурожаат этилса, у ўзи тутиб турган шамолни қўйиб юборар эмиш. Бу нарса қуйидаги тўртликда кўзга яққол ташланади:

Ҳайдар, ота-онанг ўлибдир,
Моли сенга қолибдир.
Боланг сувга оқибдир,
Шамолнингни қўйвор.

Келтирилган тўртликда қадимги шамол чақириш маросимида ижро этилган қўшиқнинг ислом таъсирига учраган намунаси сақланиб қолган. Бироқ Ўрта Осиё халқларида исломга қадарли бўлган маҳаллий шамол культлари ҳам бўлганки, улардан бири Яланғоч ота номи билан юритилган. Аслида Яланғоч ота култи ҳам патриархат даврининг маҳсули бўлиб, энг қадимги шамол ҳомийси Чой момо, яъни Шамол момо номи билан юритилган.

Хуллас, ўзбекларнинг ёзги мавсумий маросимлари ва уларда ижро этиладиган қўшиқлар ранг-баранг бўлиб, уларнинг аксарияти сақланиб қолмаган.

Қишки маросимлар фольклори

Ўзбек қишки маросимлар фольклори ранг-баранг бўлиб, улардан атиги гап-гаштак ва Яс-юсун маросимларигина бизгача сақланиб қолган.

Гап-гаштак маросими эркаклар томонидан маҳалладаги чойхона ёки бўш хонадонлардан бирида ўтказилади. Утириш асосан кечки пайт бошланиб, эрта тонгга қадар давом этган. Гап-гаштакни бошқарувчи оқсоқол ва унинг ёрдамчиси сайланган. Улар зиёфат беришнинг навбати, зиёфатнинг меъёри, ўтиришда ўтказиладиган ўйинларнинг характери, тартиб-интизом кабилар устидан назорат олиб борганлар.

Гап берувчи шахс зиёфат учун керакли барча нарсани, ҳаттоки ўтингача тайёрлаб берган. Гап-гаштак ўтиришининг махсус ошпази бўлиб, унга гап берувчи шахс, унинг яқинлари ёрдам беришган.

Утириш чойхўрликдан бошланиб, кечки овқат маҳалида дастлаб суюқ овқат, иштирокчиларнинг хоҳишига қараб шўрва, мастава ёки бошқа хил таом берилган. Сўнгра ярим тунга қадар турли-туман ҳангомалар, ўйинлар ўтказилган. Айрим жойларда халқ бахшиларидан дoston ва термалар, эртакчилардан халқ эртаклари тингланган; қўшиқчилар қўшиқ куйлашган, турли-туман ўйинлар ташкил этилган. Ярим тунда палов тортилган. Шундан кейин чойхўрлик бўлиб, аввалги ўйинлар давом этирилган. Маълум пайт ўтгач, гап-гаштак оқсоқолининг ижозати билан иштирокчилар уйларига тарқалган.

Гап-гаштак маросимининг ўзига хос яхши жиҳатлари ҳам бўлган. Масалан, унда шахс, бир томондан, давраларда ўзини идора этишни, иккинчи томондан, меҳмон кутиш ва унинг кўнглини овлашни ўрганган. Меҳнаткаш халқ вакиллари томонидан ўтказилган бу маросимда ғайри ахлоқий тадбирларга йўл берилмаган.

Гап-гаштак маросими ўз даврининг маданий-оқартув тадбири бўлиб, халқ талантларининг парвози мана шу давралардан бошланган. Бундан ташқари, гап-гаштаклар ўтмишда ташвиқот-тарғибот ишларини олиб боришнинг етакчи воситаси ҳисобланган.

Ҳали қишлоқларда маданий муассасалар бўлмаган бир шароитда ёз бўйи тер гўкиб меҳнат қилган деҳқон ёки чорвадорларнинг бирдан-бир ҳордиқ чиқариш жойи бўлган гап-гаштаклар маданият саройлари, клублари, радио ва телевидениенинг ривожини оқибатида ҳозир секин-аста сўниб бормоқда.

Яс-юсун маросими. Мазкур маросим асосан кўчманчи чорвадорлар ўртасида қимизхўрлик маросими сифатида юзага келган бўлиб, унинг маъноси даврада ўтириш қоидалари дeмакдир. Турли жойларда бу маросим бошқа-бошқа номлар билан ҳам юритилади. Масалан, Тошкент ва Фарғона водийсида бўзахўрлик; Бухоро, Самарқанд ва Туркистон атрофларида кўна ўтиришлари ва ҳоказо.

Яс-юсун ўттиз-қирқ кишининг қўшилиб, шерда (меҳмонхона) уюштириш орқали ташкил этилади. Шерданинг икки хил шакли мавжуд. Биринчиси — харажат ҳарпана (ҳарифона), яъни барча иштирокчилар томонидан умумий тўплаш орқали ташкил этилса, иккинчиси — ҳар кун бир кишининг харажат қилиши йўли билан ташкил қилинади. Шерданинг раиси, раиснинг ўнг ва чап оталиқлари (ўринбосарлари) бутун маросимга раҳбарлик қиладилар. Булардан ташқари эшик офаси (шерда ўтадиган уй хўжайини), бий ва унинг ўринбосарлари берадиган буйруқларни бажартирувчи ясовул, косагул (соқий) каби жавобгар шахслар ҳам маросимда муҳим вазифа бажардилар.

Маросимни ўзига хос қатъий талаблари бўлган. Булар: а) барча иштирокчилар косагул узатган бўзани бир нафасдан ичиб юборишлари лозим; б) косадаги бўзани тўкмаслик

шарт; в) доим чўкка тушиб ўтириш ва бий рухсатидан кейингина оёқ узатиб ёки бошқа тарзда ўтириш мумкин; г) шерда охирига қадар мастлик қилмай одоб сақлаш шарт; д) шерда ўтиришини бий ёки эшик оғасининг рухсати билангина тарк этиш мумкин; е) бий ёки ўринбосарларининг топшириқларини сўзсиз адо этиш лозим.

Косагул шерда иштирокчиларга бўза тутганда қуйидаги тўртлик билан мурожаат этади:

Алёр бўлсин-ай,
Хўжам ёр бўлсин-ай.
Хўжам берган бу давлатга
Душман зор бўлсин-ай.

Косагулнинг мурожаат қўшиқлари хилма-хил бўлади. Бу нарса унинг сўзамоллигига боғлиқ, аммо бир тўртлик иккинчи марта такрорланмаслиги лозим. Шунинг учун қўп ҳолларда оддий қилиб «Олло ёр бўлсин сизга» деб қўя қолинади. Косани қўлига олган шахс бўзани ичиб, соқий шаънига бир тўртлик айтиб, сўнг косани қайтаради:

Ойга ўхшайдир юзинг,
Чўлпонга ўхшайдир кўзинг.
Шунча ҳам яхши бўлуirmi
Халқ ичида юлдузинг.

Бўзахўрлик ўтиришларида иштирок этувчилар ҳар хил шеърлардан айтишган, халқ қўшиқларини куйлашган. Бу қўшиқларда бўзани таърифлаш, уни тайёрловчиларга мадҳиялар айтиш етакчилик қилади:

Бўза бўздир, ранги сўздир,
Хўб ичайлик бўзани.
Хуми олтин, тиллодин қозонлари,
Саксовул бўлса бўзахўрнинг ўтини,
Шул пиширар чори қўйнинг этини.

Бўзахўрлик ўтиришларида, асосан, кўнгил очиш, ғам-ташвишларни унутиш руҳи устулик қилади. Шу сабабли шерда аъзолари бундай қўшиқларни яхши билишлари шарт:

Бўзанинг асли отаси курмақдир,
Майхонада ўйнамоқдир, кулмоқдир.
Майхонада ўйнамасанг, кулмасанг,
Ким қўйибди майхонага келмоқни...

Яс-юсун маросимида айтилган қўшиқларда ҳазил-мутойиба, кўнгил очишга даъват этиш мотивлари билан бир қаторда социал тенгсизликдан нолиш мотивлари ҳам ёрқин акс этган мисралар мавжуд:

Бўзанинг асли отаси курмақдир,
Барчани бирдек яратсанг нетадир.
Бир нечага берибсан бахту давлат,
Бир нечанинг умри зое ўтадир.

Маросимда айтилган тўртликларнинг шarti шуки, биринчи банд қайси сўз билан бошланса, иккинчи банд ҳам ўша сўз билан бошланиши шарт.

Хуллас, Яс-юсун маросими ҳозир ўзбек маросимлари сира-сида сақланиб қолмаган. Маросимда айтилган қўшиқлар эса айрим кексаларнинг хотирасидагина сақланиб қолган, холос.

Умуман, ўзбек мавсумий маросимлар фольклорининг жанрлар состави бой, ранг-баранг бўлиб, уларнинг аксарияти кишиларнинг турли фасллардаги меҳнат фаолияти билан боғланган ва қишки маросимлар фольклорини ҳисобга олмаганда, асосан амалий функция бажарадилар.

Оилавий-маиший маросимлар фольклори

Маросим фольклорининг катта қисмини оилавий-маиший маросимлар фольклори ташкил этади. Чунки инсоннинг ёввойи яшаш тарзидан маданий яшаш тарзига ўтиши оила деган муқаддас нарсанинг юзага келиши билан боғлиқ ҳолда амалга ошади. Инсоннинг туғилишидан тортиб то вафотигача бўлган ҳаёти бевосита оила доирасида кечади. Оилавий-маиший ҳаётда ўтказиладиган ҳар бир воқеа махсус маросимлар орқали кечади ва бундай маросимлар туркуми оилавий-маиший маросимлар деб юритилади.

Оилавий-маиший маросимлар ранг-баранг бўлиб, улар шартли равишда уч гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга тўй маросимлари, иккинчисига мотам маросимлари, учинчисига инсоннинг соғлиғи, тўкин-сочинлигини таъминлаш учун хизмат қилувчи сўзнинг сеҳр-жоду қудратига асосланувчи маросимлар мансубдир.

Тўй маросимлари фольклори. «Тўй» атамаси «тўймоқ», «эл-юртга зиёфат бермоқ», «ёр-дўстлар дийдорига тўйинмоқ» каби маъноларни англатади. Демак, тўй ҳам моддий, ҳам маданий озиқланиш маросимидир.

Ўзбек тўйлари шаклан ранг-баранг бўлиб, улар бир-бирларидан ўтказилиш тарзи, иштирокчилар состави, вазифалари ҳамда ижро этилувчи айтим ва қўшиқлари жиҳатидан кескин фарқланадилар. Булар: бешик тўйлари, хатна (суннат) ва никоҳ тўйлари.

Бешик тўйлари фольклори. Тўйнинг бу тури оиладаги тўнғич фарзандга бағишлаб тантанали ўтказилади. Оиланинг моддий турмуш даражаси билан боғлиқ ҳолда бешик тўйи кейинги фарзандларга ҳам ўтказилиши мумкин.

Бешик тўйи чақалоқнинг чилласи чиққандан кейин ўтказилади. Боланинг она томонидан бобоси ва бувиси бош-оёқ сарино, янги бешик ва унга керакли нарсаларни ҳозирлаб, тўй белгиланган куни уларни жўнатади. Нарсаларни олиб боришда олдинда қўлида қайроқтош, ёғоч оёқ боғлаб олган болалар, ноғора, карнай ва сурнайларнинг нағмаларига ўйнаб борадилар. Уларнинг кетидан совға-саломлар кўтарган аёллар,

аёлларнинг кегидан эса бешик кўтарганлар борадилар. Чақалоқнинг ота томонидан бобоси, бувиси ва қариндош-уруғлари уларнинг юзларига ун суртиш билан кутиб олишади.

Совға-саломларни кўтариб келганларга ва маҳалла-кўй, қариндош-уруғларга зиёфат берилади; хурсандчилик, ўйинкулги бўлади. Шундан сўнг бешикка солиш бошланади. Қайвони аёл (одатда, кайвони кўп болани тарбиялаб вояга етказган, эл-юрт ўртасида ҳурмат-эътиборли аёллардан иборат бўлади) хотинлар ўтирган катта хонанинг ўртасига кўзмунчоқлар, қўғирчоқлар ҳамда тумор ва турли-туман безаклар осилган, бахмал ёки шоҳи ёпинчиқли бешикни келтириб, бош томонини қиблага қаратиб қўяди.

Бешик ёпқиchlари очилиб, ичига зарур тўшақлар, тувак, сумак қўйилгач, чақалоқнинг ёстиқчаси остига саримсоқ, қайроқ тош ва бир дона кулча нон қўйилади. Бу нарсалар чақалоқни зиён-заҳматлардан, инс-жинслардан асровчи сеҳр-жоду қудратига эга бўлган предметлар ҳисобланади. Шундан сўнг бешикнинг учта ерига пахта қўйилиб ёқилади ва куйиндилар йиғиб олинади. Бу нарса оташпарастликдан сақланиб қолган ўт билан покланишнинг қолдиқларидан иборат.

Қайвони чақалоқни юқори кўтариб қуйидаги айтимни айтади.

Шугна жоним, шу жоним,
Бўйнимдаги маржоним,
Бошимдаги гултожим,
Худо берди севсин деб,
Шу дунёни кўрсин деб.
Олтин бешик ҳам берди,
Шу бешикка кирсин деб.

Сўнгра кайвони чақалоқни атайин тескари, яъни бешикнинг оёқ томонига боши билан қўйиб, ёнидаги хотинлардан: «Шундай белаимизми?» деб сўрайди. Улар «йўқ-йўқ» деб жавоб қайтарадилар. Чақалоқ олиниб тўғрисиغا, аммо ўнг томони билан ётқизиблиб, хотинлардан яна «шундай белаимизми?» деб сўралади. Улар яна «йўқ-йўқ» деб жавоб берадилар. Кайвони энди чақалоқни чап ёни билан ётқизиб аёллардан яна «шундай белаимизми?» деб сўрайди. Улар ҳар галгидек «йўқ-йўқ» деб жавоб берадилар. Мана шундан сўнг чақалоқ тўғри ётқизиблиб «шундай белаимизми?» деб сўралади. Бу гал аёллар «ҳа, ҳа» деб жавоб қайтарадилар. Ниҳоят, кайвони қуйидаги айтимни айтиб, чақалоқни белаи бошлайди:

— Қоч-қоч, бабаси,
Келди бешикнинг эгаси.
Ота-онанг гапиришса,
Кичкиришса, яна қўрқма!
Олапар ит акилласа,
Сен яна қўрқиб юрма!
Мош мушук хирилласа,
Сен яна қўрқиб юрма!
Ҳанги эшак ҳангилласа,
Сен яна қўрқиб юрма!

Юқоридаги мисралар айтилиб бола беланаётганда бир аёл бешикнинг бош томонида ўтириб олиб ёнғоқ чақиб туради. Чақалоқ беланиб бўлингач, ёнғоқ мағизлари қанд билан ара-лаштирилиб бешик устидан сочиб юборилади. Мана шуни пойлаб турган беш-олти бола қувониб, мағиз ва қандларни териб олишади. Бу удумнинг мазмуни чақалоқнинг келажакда бола-чақали ширин турмушга эришишини тилашдан иборат.

Шундан кейин исиріқ тутатилиб, бешик атрофидан уч марта айлантирилади ва қўйидаги айтим айтилади:

Исиріқ, исиріқ,
Чатнасин исиріқ,
Тутасин исиріқ.
Боламга кўз тегмасин,
Ким қўзимга кўз қилса,
Кўзлари оқиб тушсин!

Ниҳоят, чақалоқ бешиги билан алоҳида хонага ўтказилиб, онасининг ихтиёрига топширилади. Барчага ош тортилади. Ош ейилгач, кекса бир аёл олқиш айтади ва бешик тўйи якунланади.

Хатна (суннат) тўйлари фольклори. Халқ ўртасида бу тўй «хатна тўйи», «суннат тўйи», «чукрон», «қўлини ҳалоллаш» каби атамалар билан юритилади.

Хатна тўйи одатда боланинг тоқ ёшларида ўтказилади. Тасавурларга кўра, хатна боланинг жуфт ёшларида ўтказилса, бахтсизлик келтирар эмиш. Ҳозир хатна тўйи бола мактабга боргунга қадар ўтказилади.

Хатна тўйининг тарихий илдизлари қадимги инициацияга, яъни боланинг гўдак ёшидан болалик ёки ўсмирлик ёшига ўтишини нишонлаш маросимига бориб боғланади.

Тўй куни эрталаб атрофдаги қишлоқ ва маҳаллаларга махсус жарчилар орқали хабар қилинади. Айрим жойларда тўйга чорловчи махсус жарчилар мавжуд бўлган, улар яқин пайтларга қадар айтишиб юрган:

О, тепадан-о ўчоғини уйдирган,
Тевали (қашқа) қўйини-ё сўйдирган.
Тўшини менга-ё қўйдирган,
Катта-катта қозонни-ё қурдирган,
Баракалла-ё, бойвачча-ё, тўй оғаси.

Жарларда тўй эгасининг катта қозонлар қурдиргани, семиз қўй-моллар сўйдиргани, қимматбаҳо совға-саломлар эвазига кўпқари чоптиргани таърифланади:

О, ман тураман-о чайқалиб,
Ўтирасанми сўлжайиб.
О, нор туяга улоғини орттирган,
О, юз эллик сўм пулни қўйиб чоптирган,
Баракалла-ё, бойвачча-ё, тўй оғаси...

Жар чақирилгандан кейин эл-юрт тўйхонага келади. Улар дастурхондаги ноз-неъматдан тотинишгач, ош тортилади. Ош-

дан кейин ҳамма тарқалади, тўй эгалари эса кечқурунги базмга тайёргарлик кўради. Кечқурун эса машшоқ ва хонандалар, айрим жойларда қизиқчи ва дostonчилар иштирокида базм ўтказилади.

Хатна тўйининг иккинчи куни маҳалла ёки қишлоқ аҳолиси яна нонуштага чақирилади. Пешин маҳали болани хатнага ётқизиш учун ҳозирлик кўрилади. Қишлоқ ёки маҳалла болалари тўй болани бирор хонадонга яширадилар. Тўй эгаси уларнинг жўрабошисига зиёфат учун пул ёки масаллиқ бермагунча бола яшириб қўйилган хонадон айтилмайди. Уларнинг барча талаблари қондирилгач, бола тўйхонага олиб келинади. Мана шу пайтда тўйхонада турли-туман ўйинлар ташкил этилади. Масалан, Хоразмда «Олтин қовоқ», Андижон ва бошқа жойларда «қулоқ чўзма», Тошкентда «бола маст» («маст бола») кабилар.

Мана шу пайтда Булунғур, Ургут атрофларида, шунингдек, Сурхондарёнинг Бойсун атрофларида чорқарсак ҳамда бешқарсак деб аталувчи ўйини бошланади. Бу ўйинда тўпланганлар махсус усулда қарсак чалишиб, айтилаётган қўшиқларнинг нақаротларига қўшилишиб туришади.

Ўйин ва унда ижро этиладиган қўшиқнинг чорқарсак, бешқарсак деб аталиши қўшиқ мисраларининг мусиқавий ижроси махсус усулда чалинадиган тўрт ёки беш қарсак усулига мос келишига асосланган.

Бойсун атрофларида чорқарсак туркумига «Яллама ёрим», «Яқу-яқ», «Ум-уфў» каби қўшиқлар киради.

Чорқарсак хатна тўйларининг энг қизиқ ва ҳал қилувчи нуқтаси саналади. Тўй иштирокчилари катта доира шаклида турадилар. Ички қатордагилар тиз чўкишиб туришади. Уртага бир ёки икки йигит тушиб чалинаётган қарсак ритми асосида чорқарсакнинг биринчи (чақириқ) бўлими «Яллама ёрим» қўшиғига ўйнашади. Тўрт мисрала бандларни даврадаги истаган киши айтиши мумкин. Одатда, бу вазифани ҳофизаси баланд, текстни яхши биладиган кишилар адо этишади. Нақаротни қарсак жўрлигида бутун давра ижро этиши мумкин. Масалан:

Бундан бордим, ётибсиз,
Пар ёстиққа ботибсиз,
Пар ёстиқни кўтарсам,
Гулдай тоза ётибсиз.

Нақарот:

Яллама, ёрим, яллола,
Яллолашайлик, яллолашайлик.
Тўртта-бешта бир бўлиб
Ҳасратлашайлик.
Ҳасрат боғингдан,
Қуралай кўзингдан
Улдира борсанг, куйдира бор,
Шаккар сўзингдан.

Яллама ёрим тугагач, ритм тезлашади ва фақат Бойсун атрофларида айтиладиган «Яқу-яқ» қўшиғи бошланади. Уйин давомида ўртада ўйнайдиган йигитлар алмашиб туради. Масалан:

Айлансин ёр, айлансин,
Қошлари қаро айлансин.
Шафтолизор ичида
Бодом қовоқ айлансин.

Нақаротни эса ҳамма қўлини пахса қилиб, ўйинга тушаётганларга таҳдидли интилиб ижро этади:

Яққу-яққу, яққу-яқ,
Яққу-яққу, яққу-яқ.

Мана шундан сўнг «Ум-уфў» қўшиғи бошланади. Бунда рақс услуби ҳам ўзгаради. Юқоридаги икки қўшиқда йигитлар асосан икки ёнга, олдинга ва орқага сакраб ўйнаса, бу қўшиқда эса баландга сакраб «катта оёқ» ўйнайдилар. Масалан:

Сув келади мўридан,
Мўридан ҳам наридан.
Акагинанг айлансин
Кокилингнинг торидан.

Қўшиқнинг ҳар бир мисрасидан кейин кўпчилик «ёр-ёр, ёрон-ей» деб қўшилиб туради.

Нақарот:

Ум-уфў, ум-жақала,
Ум-уфў, ум-жақала.

Хатна тўйларининг худди шу узвида бешқарсак ўйини ҳам ташкил этилади. Бойсун бешқарсаги Денов ва Ургут бешқарсакларидан фарқланади. Бу фарқ эса қарсак ритмида кўзга ташланади. Масалан, Бойсунда қарсак икки-бир-икки тарзида чалиниб, қўшиқнинг бандлари бир киши, нақароти эса кўпчилик томонидан айтилади:

Байт:

Бир чилим тамоки деб
Кирдим қаландар боғига.

Нақарот:

Ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа,
Ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа.

Байт:

Бир қизил гулни узиб,
Қолдим қиёмат доғига.

Нақарот:

Ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа,
Ҳа-ҳа, ҳо, ҳа-ҳа...

Чорқарсак ва бешқарсакнинг тугаши тўйнинг тугаганлигини англатади. Уйин пайтида болани хатна қилиш ҳам ўтказилган бўлади.

Хуллас, ўзбек хатна тўйлари фольклори жанрлари тўлиқ тўпланиб ўрганилган эмас. Уларни изчил тўплаш ва халқ орасида жонлантириш лозим.

Ўзбек никоҳ тўйлари фольклори. Никоҳ тўйи йигит ва қизлар балоғат ёшига етганларидан кейин уларнинг хоҳиш ва истақлари билан ўтказиладиган маросимдир.

Никоҳ тўйлари қиз танлашдан бошланган. Қиз танлангач, куёвнинг яқинларидан бир аёл бориб, қизнинг дарвозаси олдини супуриб келган. Дарвозанинг олди супурилганлигини кўрган қизнинг ота-онаси эртасига ким супураётганлигини аниқлайди. Ана шундан кейин қизнинг уйига уч-тўрт эркак борган. Улар қизнинг ота-онасига «Сизда қиз бор экан, бизда ул бор, эшигингизни супургани келдик» деб гап бошлайди. Шунда қиз томон:

Насиб бўлса бўлади,
Буюриқ тақдир билади.—

деб жавоб беради. Келган совчилар эса:

Қизни қизига бер,
Қизиқ тармашганга бер,—

дейишади.

Қизнинг ота-онаси яқинлари билан маслаҳатлашиб, ёшларнинг унаштирилишига розилик беришади. Шундан кейин совчилар махсус тугунчада олиб келган маълум миқдордаги пулни бериб, тўртта нонни бирданига синдиради. Шу билан нон синдириш маросими ҳам тугайди. Қиз томон совчиларга оқлик (рўмол ёки қийиқчалар) беради.

Совчилар уйга қайтиб келишгач, йигитнинг ота-онаси ва бошқалар «бўри бўлдими, тулки бўлдими» деб сўрашади. Йигитнинг ота-онаси берган саволга совчилар ё бўри, ё тулки деб жавоб беришади.

Фотиҳа тўйининг вақти белгиланади. Фотиҳа тўйига куёв томонидан беш-олти эркак ва аёллар маълум миқдорда харажатлар қилиб боришади. Улар яхши зиёфат қилинади, сўнгра тўй куни белгиланади. Ўтириш ниҳоясида кекса бир киши «қўшгани билан қўша қарисин, умр-ёшини берсин; рисқи насибаси билан, бола-чақаси билан бўлсин, омин, оллоху акбар» деб фотиҳа беради.

Тўйдан олдинги куни кечқурун қизнинг уйида «қизлар базми» маросими бўлади. Бу базм айрим жойларда «лапар кечаси» ҳам деб юритилади.

Қиз базмига йиғилганларга зиёфат берилади. Бироқ ош тортилишдан олдин ҳовлида катта гулхан ёқилади. Гулхanning бир томонида қизнинг дугоналари, аёллар туради, иккинчи томонида эса куёв томонидан келган йигитлар туриб олишади.

Базми бошқариш ёши каттароқ, тажрибали ва сўзга чечан аёллардан бирига топширилади. У базмда одобсизлик қилган ёки қўпол мазмундаги лапарларни айтган йигитларни

мажлисан ҳайдаб, тартиб ва одоб сақлаш устидан назорат олиб борган. Шунинг учун ҳам лапар кечалари жуда тартибли ва ёқимли кечган.

Базми бошқарувчи аёл лапар айтишувни қўйидаги банд билан бошлаб берган:

Лапарнинг аввал боши мрамар тоши,
Чит рўмолни ҳўл қилган кўзнинг ёши.
Чит рўмолим коса-ё, кўнглим чинни коса-ё,
Қизлар лапар айтганда йигитлар қулоқ солса-ё.

Бошланғич лапардан сўнг йигитлар ва қизлар бир банддан лапар айтишади. Мана шу тарзда икки томон ўртасида лапар айтиш бошланади.

Йигит томон:

Лапар айтсанг, тўйда айтгил, сулув қизлар қочар-о,
Очилмаган гул гунчани булбул сайраб очар-о.
Булбулим, мунча сайрарсан тоғу тошни тўлдириб,
Иссиқ-совуқ ичарсан мой юракни куйдириб.

Қиз томон:

Кўзам олиб сувга чиқсам, оҳ урадир бир йигит,
Кўзам қўйиб қулоқ солсам, ёридан айрилган йигит.
Ёридан айрилган йигитнинг ёри мен бўлсаммикан,
Қўлимга қирғий бериб, кўксида жон берсаммикан.

Лапар айтиш тугагач, ош тортилади, кейин қизлар базми тугайди.

Тўй куни куёв жўралари билан келгач, келин ва куёв никоҳ қилинади. Улар зиёфатдан сўнг қайтишади. Келин юклари билан янга ва дугоналари ҳамроҳлигида олиб кетилади. Йўл бўйи ёр-ёр айтилиб борилади.

Осмондаги тўрғайни
Отган отам, ёр-ёр.
Ўз қизини танимай
Сотган отам, ёр-ёр.
Ўз қизининг ўрнига
Бодом эксин, ёр-ёр.
Бодом шохи қайрилса,
Болам десин, ёр-ёр.

Ўзбек анъанавий ёр-ёрларида севгисиз оила қуришдан нолиш, қалин эвазига мажбурий равишда эрга беришдан шикоят мотивлари устунлик қилади.

Куёвнинг ҳовлисига яқинлашганда дарвоза олдида катта гулхан ёқилади. Келин тушган арава ёки машина гулхандан ўтгач, куёв ўртоқлари билан тўн ёпиниб келиб, келинни кўтариб тушириб қўяди.

Дугоналар ёр-ёр айтишиб, келинни гулхан атрофида уч марта айлантиришади:

Йиғлама, қиз, йиғлама,
Тўй сеники, ёр-ёр.
Остонаси тиллодан
Уй сеники, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Ўланчи қиз, ёр-ёр.
Ваъдасида турмаган
Ёлгончи қиз, ёр-ёр.

Шундан кейин ҳовлида ёқилган гулхан атрофида «келин салом» қўшиғини айтишади. Келин саломда эса куёвнинг ота-онаси, қариндош-уруғи, дўст-биродарларига ҳазиломуз мисралар айтилади. Ҳар бир шахсга салом дейилганда келин эгилиб салом қилади:

Ухў-ўхў йўталган,
Обдастани кўтарган.
Қайнотасига салом,
Салом-салом, яна салом,
Қайнатасига салом.

Сув кечгани эринган,
Ўғил туғиб керилган,
Қайнонасига салом.
Салом-салом, яна салом,
Қайнонасига салом...

Келин саломлар келин уй эшигига етгунча давом этади. Келинга остонада оқлик солинади. У оқликни босиб ичкарига киради. Уни чимилдиқ ичига киритиб юборишади. Унинг бошидан танга, қанд-қурс сочилади.

Бироздан кейин куёвни иккита жўраси етаклаб келин ўтирган хонага киради. Келин уни ўрнидан туриб таъзим билан кутиб олади. Куёв тўрда, келин пастда ўтиради. Келин чой қуйиб, ўрнидан туриб таъзим билан чой узатади. Янгалар бир косада новвот чой киритишади. Улар бир ҳўпламдан ичишгач, новвот чойдан бошқалар ҳам тотинишади. Сўнгра кекса хотинлардан бири тўй олқишини айтади:

Эшик олди мажнун тол,
Мажнун толга қўлинг сол.
Мен берайин фотиҳа,
Катта-кичик қулоқ сол.

Атта бўлсин, фатта бўлсин,
Зуваласи катта бўлсин.
Қил чивиги қилдан бўлсин,
Чилочини пулдан бўлсин.

Эшик олди кўл бўлсин,
Уйи бозор йўл бўлсин,
Қаторда нори бўлсин,
Ёнида ёри бўлсин.
Уйи меҳмонга тўлсин...

Учоғи тўла кул бўлсин,
Тевараги ул бўлсин.
Куёв бошқа харжи бермас,
Тўхтатай пича гапни.
Айтган билан адо бўлмас,
Қанча айтсам фотиҳани.

Тўйнинг эртаси келини ўчоқ бошига оқ рўмол ёпинтириб олиб боришади. Оқ рўмолни ёш бола очади. Хотинлар келин салом қўшиғи айтиб туришади. Саломда кимнинг номи қайд этилса, келин эгилиб салом беради. Номи айтилган кишилар эса ўзларининг кўрманаларини беришади. Шундан кейин келини ўчоққа сажда қилдириб, ўчоқ олдига тўшалган қўй терисига ўтирғизишади, келин парча ёғни кесиб оловга ташлайди. Сўнгра супра олдига олиб борилади ва у ун элайди. Шу билан юз очди (бет очар) маросими, бинобарин, никоҳ тўйи ҳам ниҳоясига етади.

Мотам маросими фольклори. Мотам инсон умрининг охирини қайд этувчи мунгли маросимдир. Шу боисдан ушбу маросимда ижро этилувчи фольклор жанрлари, маросим иштирокчилари, уларнинг кийим-бошлари ҳамма-ҳаммаси мотам-саро ва мунгли характер касб этади.

Ўзбек мотам маросимида асосан иккита фольклор жанри ижро этилади. Булар: йиғи-йўқловлар ва мотам ёр-ёрларидан иборат.

Йиғи-йўқловларнинг тематик доираси кенг бўлиб, бу нарса йиғичиларнинг ҳаётий тажрибаси ва руҳий дунёси билан шартланган. Бироқ ҳамма вақт ҳам йиғи йўналтирилган объект билан йиғида ифодаланган тематика тўла мос келавермайди. Масалан, йиғи марҳум фарзандга қаратилган бўлса ҳам, бироқ унда йиғичининг шахсий дард-алами, руҳий изтироблари кенг маиший-фалсафий планда ифодаланиши, яъни йиғи тематикаси унинг объекти доирасидан ташқарига чиқиб кетади.

Маълумки, ота — оиланинг боши, фарзанднинг бахт-иқболи. Унинг ўлими оила аъзоларини қаттиқ изтиробга солади. Шу боисдан фарзандларнинг марҳум отага нисбатан йиғилари ўта ҳазин туйғулар билан тўлиб-тошган:

Кийган тўни ялангқат, вой отам,
Жон сақлади омонат, вой отам,
Омонат жонинг бор экан, вой отам,
Кимга бердинг омонат, вой отам,

Мотам маросими фольклорида она вафоти билан айталадиган йиғилар талайгина. Уларда онанинг меҳрибон сиймоси, фарзандлар учун фидойи қалби улуғланади:

Мозор йўли андадур, вой онам,
Тупроқлари майдадур, вой онам,
Ширин-шакар онами, вой онам,
Энди кўрмоқ қайдадур, вой онам.

Қўп ҳолларда она ўлгач, ота бошқа аёлга уйланади. Бу аёл қандай хислатларга эга бўлмасин, барибир, етим болалар учун ўгай ҳисобланади. Шунинг учун анъанавий йиғиларда етим қолган фарзандларнинг бўлажак ўгай она зуғумларидан даҳшатга тушишлари чуқур драматизм билан ифодаланган:

Янги боғнинг узуми, вой онам,
Эски боққа етарми, вой онам.

Шу вақтдаги ўғай она, вой онам,
Ўз онангга етарми, вой онам.

Фарзанд ҳам ота-она учун қадрли ва азиздир. Чунки фарзанд ота-онанинг номини сақлайдиган, оила чироғининг ўчмаслигини таъминлайдиган восита. Шу сабабли кишилар фарзанднинг бевақт вафотидан — унинг доғидан қаттиқ қўрққанлар. Мана шу доғдан қўрққан кишилар «ота-онанинг ўлими — мерос, аммо фарзанд доғидан ўзи сақласин» дейишади. Халқ ўртасида «Олдин келган олдин кетади» деган ибора юради. Ёши катта одамнинг олдин ўлиши ҳақиқатга яқин. Бироқ ўлим ёш танламайди. Баъзан у ота-она бағридан фарзандни ҳам юлиб олади. Фарзанд доғи эса ота-оналарнинг йиғиларида ўта таъсирчан бир шаклда ифодаланади:

Қалам-қалам қошларинг, вой болам,
Қаландарлар қилди мени, вой болам,
Хумор-хумор кўзларинг, вой болам,
Хунобалар қилди мени, вой болам.

Ўзбеклар — болажон халқ. Кўп фарзандли оила энг бахтли оила саналади. Оилада улар ака-ука, опа-сингил бўлиб, бир-бирларига меҳр-муҳаббат билан улғайишади ва мана шу меҳр умрбод сақланиб қолади.

Оилада бирор фарзанд вафот этса, ака-ука, опа-сингил ўртасида қайғуриш ва қондошлик изтироби йиғиларда ўз ифодасини топади. Масалан, ўлган оғасини ўйлар экан, сингилнинг бир дарди икки бўлади. Бундай дард унга ҳар қадамда ҳамроҳ бўлади. Дастурхон устидами, оғасининг тенгқурларини кўргандами, барибир, у қаттиқ эзилади ва чорасиз дарднинг дастидан фақат йиғига зўр беради:

Сув келар тош устида, вой акам,
Телпақлари қош устида, вой акам,
Мен оғамни соғинсам, вой акам,
Йиғлайман ош устида, вой акам.

Хуллас, ўзбек халқ йиғиларининг тематик доираси кенг бўлиб, унда халқнинг майший, маънавий ҳаёти, инсон умрининг фалсафий моҳияти, ўлимнинг шафқатсизлигидан нолиш каби мотивлар бадний ифодасини топган.

Мотам ёр-ёрлари турмуш қуриб, ҳаётда ўзидан бирор из қолдира олмаган балоғат ёшидаги қиз ёки айрим жойларда уйланмаган йигит вафот этганда, мурдани поклик сувига олиб, кафанга ўраш пайтида мунгли оҳангда айтилади.

Одатда, бундай ёр-ёрлар профессионал йиғичилар томонидан ижро этилади. Мотам ёр-ёрларида ўн гулидан бир гули очилмаган, ҳаётда ҳеч нарса кўрмай дунёдан кўз юмган қизга ачиниш, унинг армон билан кетганлигига куйиниш мотивлари етакчилик қилади.

Ҳай-ҳай ўлан, ҳай ўлан, армонли қиз, ёр-ёр,
Оналари кўнглига дардмонли қиз, ёр-ёр,
Опоқ қизим кетаяпти у дунёга келинчак,
Ойим қизим сочлари қаро толга ҳалинчак.

Мотам ёр-ёрлари узоқ тарихга эга бўлиб, уларда узоқ аждодларимизнинг руҳлар дунёси, ер ости олами ҳақидаги тасаввурлари акс этган. Қиз бола учун ҳаётда энг муҳим вазифа—севимли ёр бўлиш, оналик гаштини суриш, фарзанд ўстириш ва шу орқали жамият ривожини таъминлаш. Модомики, у мана шу мақсадига эриша олмас экан, демак, унинг руҳи абадий чирқиллаб ўтишга маҳкум. Шунинг учун ҳам мотам ёр-ёрларида кишиларнинг бу дунёдан хотиржам, барча ниятларига етишган комил инсон сифатида ўтишини исташ ғояси олға сурилган.

Сўзнинг сеҳр-жоду қудратига асосланган маросимлар фольклори

Ибтидоий инсон ўзидаги хатти-ҳаракат, кўриш ва сўзлаш каби уч хусусиятда сеҳр-жоду қудратини кўради. Бинобарин, у ўз фаолиятида уларга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга интилади. Ўзбек халқ оғзаки ижодида хатти-ҳаракат, кўриш ва сўзлаш билан боғлиқ жанрлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Қинна, бадик ва афсун-дуолар шулар жумласидандир. Бироқ мазкур жанрларда сўзнинг сеҳр-жоду қудрати етакчилик қилади.

Сўз сеҳрига асосланувчи ўзбек маросим фольклори жанрлари ўзида халқнинг қадимги эътиқодий тасаввурларини образли тарзда акс эттирган. Демак, уларни амалий вазифа адо этувчи бадий жанрлар сифатида тадқиқ этиш мумкин.

Халқ афсунлари. «Афсун» арабча сеҳр-жоду маъноларини англатади ва фольклоршуносликда дуо, айтимлар маъносида қўлланилади.

Халқ афсунларининг қўлланиш доираси жуда ҳам кенг бўлиб, улар табиий офатларнинг олдини олишдан тортиб кишилардаги турли хасталикларни даволаш ёки пайдо қилишгача қўлланилади.

Ўзбек халқ афсунларини қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

Руҳий хасталикларда ўқиладиган афсунлар. Бу хилдаги халқ афсунлари унутилган бўлиб, ҳозир халқ ўртасида муллалар томонидан ўқиладиган афсунларнинг аксарияти исломга алоқадор ва уларни ўзбек халқ оғзаки ижоди доирасида олиб қараш тўғри эмас.

Кишилар ўртасидаги муносабатларни яхшилаш ёки бузишда ўқиладиган афсунлар. Улар халқ ўртасида «иситма-совутма» ҳам деб юритилади. Бундай халқ афсунлари ҳам унутилган.

Қиши баданига турли-туман тошмалар тошганда ўқиладиган афсунлар. Улар халқ ўртасида бадик деб юритилади.

Бадик баданга сувчечак, қизилча, эшакеми каби тошмалар чиққанда ўқиладиган афсун бўлиб, у қалтирамоқ, титрамоқ маъноларини англатувчи туркий «баз» сўзидан олинган. Демак, киши баданига юқорида айтилган тошмалар тошганда ўтказиладиган маросим ва ўқиладиган афсун тури бадик деб аталади.

Халқ ўртасида бу жанр «гулафшон», «кўч-кўч» каби атамалар билан ҳам юритилади.

Бадик маросими турли жойларда турлича шаклларда ўтказилади. Масалан, Жиззах атрофларида бемор юқорига қаратиб ётқизилади ва унинг устидан оқ мато, матонинг устидан эса қўй ёки сигир териси юнгли томони беморга қарата ёпилади. Терининг устига эса озгина майдаланган қий, кул ёки чорраҳа тупроғи сепилади.

Мана шундан кейин маросимни ўтказувчи шахс — бадикхон етти дона тол новдаси билан беморни тери устидан секин-секин уриб, бадик текстини ўқийди.

Бадик текстларининг мазмуни ёмон руҳларни қувиш, бемор баданидаги тошмаларни даволашга қаратилган. Масалан:

Кўч-кўч, бадик, кўч, бадик,
Бўсағада бурилиб турма, бадик.
Бўсағада бурилиб турсанг, бадик,
Эгасининг кўнглига келар ҳадик.

Ёки:

Кўч-кўч, кўчасан!
Кўчар еринг мен айтсам,
Момо бўлсанг, кўлга кўч,
Зиён бўлсанг, чўлга кўч,
Арвоҳ бўлсанг, гўрга кўч.

Бадик—изчил амалий вазифа бажарувчи жанр. Шунинг учун бадик текстларида лирик кечинмалар тасвири учрамайди, бинобарин, мазкур афсунга ғоявий-эстетик функцияси юксак бўлган жанрларга хос бадийлик талаблари билан ёндашиб бўлмайди.

Кинна атамаси суқ, ҳасад, кек, ўч, хусумат каби маъноларни англатувчи *кин* сўздан олинган. Узоқ аждодларимиз тасаввурича, кинна манбаи бахил, кек сақловчи, ўзгаларнинг муваффақиятини кўра олмайдиган шахсларнинг кўздан киради. Шунинг учун бундай кишиларга нисбатан халқ орасида «кўзи бор», «кўзлик», «киннаси бор» каби иборалар ишлатилади.

Хусуматли, киндор шахсларнинг қарашини, хатти-ҳаракатини туфайли ёмон руҳларнинг киши танасига қириб олиши ва уни хасталантириши кинна кирганлигини билдиради. Кинна одамнинг хусн-чиройига, кийим-боши, қадди қомаги, ёйдиган овқати ва бошқа нарсаларга кириши мумкин. Шунинг учун ҳам кишилар ҳар бир қадамда кинна киришидан қочишган.

Кинначилар сеҳр-жоду қудратига эга деб тасаввур қилинган нарсалар воситасида пирларга мурожаат этган ҳолда кинна қувишга киришар экан, сўз ва унинг сеҳрли қудратига мурожаат этади. Мана шу тариқа кинна маросимининг махсус текстлари вужудга келган.

Текст ёмон руҳларни қувишга қаратилган қўйидаги мисралар билан бошланади:

Ҳа, чиқ, бадбахт, чиқ,
Чиқмаганингга қўймайман.

Қўзлаганнинг кўзига бор,
Сўзлаганнинг сўзига бор.

Қон ялаган қассобга бор,
Гард яласанг, тегирмонга бор.
Ун ялаган аллофга бор,
Қорни катта бойларга бор,
Кишнаган тойларга бор.

Чиқ-э, бадбахт, чиқ!
Чиқмаганинга қўймайман!
Чиқмасанг, сенга лаънат,
Чиқармасам, менга лаънат.

Хуллас, кинна қадимги аждодларимизнинг ёмон руҳлар ҳақидаги қарашлари акс этган маросим фольклорининг жанри саналади.

Ўзбеклар ўртасида илон, қорақурт, чаён каби газандалар чаққанда ўқиладиган афсунлар ҳам сақланиб қолган. Бу хилдаги афсунлар авраш маросимида ижро этилади. Илон чаққанда ўқиладиган афсунларда араб, форс-тожик, қадимги санскрит ва туркий сўзлар анчагина учрайди. Масалан: «Инаҳумма якудуна кайда, ваакуду кайда, памаҳлил кофируна, амҳилиҳум ривойда! Бастам, бастам! Мори бастам! Зибойи ғундайи каждум, баҳаққи Сулаймон пайғамбар дами билан куф, чиқ! Бад кардам, бад кардам! Бастам, бастам! Айран-тайран, қирқ бошлик, қирқ кўзлик сариқ илон, бақага туш, бақадан дарёга туш, баҳаққи Сулаймон дами билан куф, чиқ!»

Келтирилган афсундан кўриниб турибдики, авраш маросимида ислом таъсири анча кучли бўлиб, исломгача бўлган сеҳржодуни англатувчи сўзларнинг мазмунини ҳозир тушуниш қийин. Афсунлар мазмунининг ҳозир тушунарли бўлмаслиги уларнинг таъсир кўрсатиш қудратини оширишга ва маълум даражада афсунларнинг сақланиб қолишига хизмат қилади.

Хуллас, ўзбек маросим фольклори ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда ўзининг жанрлар составини бойитиб, тарихий тараққиёт талаби билан ранг-баранг вазифаларини ўташга мослашиб ҳозирги кунга қадар яшаб келмоқда. Уларни изчил тўплаш ва илмий нуқтаи назардан жиддий тадқиқ этиш ўзбек фольклоршунослигининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

АДАБИЕТЛАР:

- Алавия Музайяна. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент, 1974.
Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество. М., 1983, с. 32—66.
Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Тошкент, 1986.

ҚҰШИҚЛАР

Ўзбек халқ оғзаки ижодида қўшиқлар салмоқли ўрин эгаллайди. «Қўшиқ» атамаси туркий «қўшмоқ» феълининг ўзагидан ясалган бўлиб, мисрага мисрани қўшиб куйлаш, айтиш маъноларини англатади ва бу атама икки маънода қўлланади. Кенг маънода у оғзаки лирика турини англатади ва бу маъно, яъни шеърият, қасида, қўшиқ маънолари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам қайд этилган¹. Тор маънода қўшиқ атамаси оғзаки лирик турга мансуб мустақил жанрни англатади. Қўшиқнинг мустақил жанр атамаси эса асарда ифодаланган мазмунга, қўшиқнинг ижро ўрни, тарзи ва функциясига қараб турли сифатловчилар билан биргаликда номланади. Масалан, қўшиқ меҳнат жараёнида, ишлаётганлар томонидан ижро этилиб, мазмунан меҳнат жараёни билан боғлиқ бўлса, бундай қўшиқлар меҳнат қўшиқлари деб юритилади. Ёки қўшиқда ишқ-муҳаббат куйланса, бундай қўшиқлар лирик қўшиқлар дейилади ва ҳ. к.

Халқ қўшиқларида воқелик якка шахснинг кечинмалари орқали акс этади. Бироқ бу кечинмалар коллективнинг ҳис-туйғулари билан уйғунлашган бўлади. Чунки халқ оғзаки ижодида якка шахснинг кечинмалари коллектив кечинмаларини ифодалашнинг бир воситаси бўлган. Шунинг учун ҳам халқ қўшиқларида меҳнаткаш халқнинг руҳий кечинмалари, дунёқараши тўлақонли акс этган.

Қўшиқлар халқ маънавиятининг қудратини, меҳнаткаш омма продасининг букилмаслигини ифодалаб, кишиларни руҳан тетикликка, жасоратга, меҳнатсеварлик ва элпарварликка, ватанпарварлик ва дўстликка, севгида садоқатга чорлайди.

Халқ қўшиқлари, асосан, бармоқ вазнида яратилса ҳам, бироқ унинг айрим намуналари аруз системасидаги вазнларга ҳам мос келади. Масалан, Алишер Навоий ўзининг «Мезонулавзон» асарида халқ шеъриятидаги аруз вазнлари ҳақида тўхталганда қўшиқ жанрига ҳам алоҳида тўхталиб ўтади.

Унинг кўрсатишича, қўшиқ куйланиш ва ўйин воситасида ижро этилишга мўлжалланган. Халқ қўшиқларининг аруз вазни-

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 1 том, Тошкент, 1960. 357-бет.

га мос келувчи турлари ҳақида тўхталиб, у икки вазни қайд этади. Биринчиси — халқ қўшиқларида табиий товушлар уйғунлашиши туфайли вужудга келган вазн бўлчб, у араб халқ шеъриятидаги мадиди мусаммани солим (фоилотун фоилун фоилотун фоилун)га тўғри келади. Иккинчиси эса Ҳусайн Бойқаро томонидан ислоҳ қилиниб, кўпгина қўшиқчилар орасида кенг тарқалган бўлиб, у рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнидан иборат¹.

Демак, халқ қўшиқлари, асосан, бармоқ вазнида яратилса ҳам, бироқ улар ўртасида арузнинг мадиди мусаммани солим ҳамда рамали мусаммани маҳзуф вазнларида яратилганлари ҳам учрайди.

Алоҳида жанр маъносидаги қўшиқлар мустақил тўртликлардан ташкил топган ва фақат куйлаб ижро этишга мўлжалланган шеърий асарлардан иборат.

Ўзбек халқ қўшиқлари жанр мансубияти, яратилиш даври, ижро ўрни ва тури кабилари жиҳатидан хилма-хиллик касб этади. Бу жиҳатдан халқ қўшиқлари маросим ва маросимга алоқасиз қўшиқларга бўлинади. Тўй ва бошқа маросимларда ижро этиладиган ёки мотам йиғилари маросим қўшиқларини ташкил этади.

Маросимга алоқасиз қўшиқларга эса меҳнат ҳамда лирик қўшиқлар мансуб. Қуйида ўзбек халқининг меҳнат ва лирик қўшиқлари ҳақида сўз юритилади.

Меҳнат қўшиқлари

Ибтидоий поэзия қадимги аждодларимизнинг меҳнат фаолиятида муайян меҳнат ритмига мос келувчи оддий қичқириқларидан тортиб бир даража юқори ритм ва мусиқага эга бўлган шеърий парчаларгача ўз ичига олади. Ана шу оддий хитоб ҳамда шеърий элементлар меҳнат қўшиқларининг асосини ташкил этади. Чунки улар ибтидоий инсоннинг меҳнат фаолияти билан бевосита алоқадорликда вужудга келиб, ана шу жараёнда тараққий этган.

Ф. Энгельс ўзининг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарида ижтимоий меҳнат тақсимоти уч босқичда амалга ошганлигини кўрсатади. Булар: а) овчилар ва тўпловчилардан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши; б) деҳқончиликдан ҳунармандчиликнинг ажралиб чиқиши; в) ҳунармандчиликдан савдо-сотиқнинг ажралиб чиқиши. Бундан ижтимоий меҳнат тақсимотининг ҳар бир босқичида юзага келган меҳнат тури билан боғлиқ қўшиқ шакли ҳам яратилган, деган хулосага келиш мумкин.

Меҳнат қўшиқлари ранг-баранг жанрлардан ташкил топган бўлиб, уларни бир туркум доирасида ушлаб турувчи бир неча

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш томлик. 14- том, Тошкент, 1967, 179—180- бетлар.

хусусиятлар мавжуд. Улардан бири барча жанрларнинг бевосита у ёки бу меҳнат тури билан боғлиқлиги ҳисобланади. Масалан, қўш ҳайдашда айтиладиган қўшиқларни ғалла янчиш пайтида ижро этиб бўлмайди. Иккинчи муҳим хусусияти шундаки, қўшиқларда муайян меҳнат жараёнида ишлатиладиган нарса ва предметларга мурожаат қилиш мотивлари ҳам қўшиқларнинг қайси меҳнат тури билан боғлиқлигини кўрсатиб туради. Меҳнат қўшиқларига хос хусусиятлардан яна бири уларнинг енгил ритмга, қофияланиш тарзига ва поэтик услубга эгаллигида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам уларда мураккаб поэтик рамзлар, мажозий образ ва кўчимлар учрамайди. Қолаверса, меҳнат қўшиқларида ундов, хитобларнинг такрорлари, нақаротлар ҳам кўп учрайдики, бу нарса уларнинг қадимийлигидан далолат беради.

Хуллас, юқорида кўрсатилган хусусиятлар меҳнат қўшиқларига ижро ўрни ва тарзи, муסיқий табиати ва поэтик хусусиятларига қараб мустақил жанрлар системасидан таркиб топган халқ поэзиясининг қадимий туркуми сифатида қараш ҳуқуқини беради.

Ўзбек меҳнат қўшиқларини қуйидагича гуруҳларга ажратиб ўрганиш лозим. Булар:

1. Деҳқончилик билан боғлиқ қўшиқлар.
2. Чорвачилик билан алоқадор қўшиқлар.
3. Ҳунармандчилик билан боғлиқ қўшиқлар.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида овчилик, савдо-сотик каби меҳнат турлари билан боғлиқ қўшиқлар ҳозир сақланиб қолмаган. Шунинг учун ҳам айtilган икки меҳнат тури билан боғлиқ қўшиқларга таснифдан ўрин берилмади.

Деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат қўшиқлари

Урта Осиё халқлари қадим-қадим замонлардан деҳқончилик билан шуғулланиб келади. Бинобарин, меҳнатнинг бу тури билан боғлиқ қўшиқлар ранг-баранг бўлиб, улардан бизга қадар «Қўш қўшиқлари», «Ўрим қўшиқлари», «Хирмон қўшиқлари» (Хўп майдалар) каби жанрларгина етиб келган. Бевосита деҳқоннинг меҳнат жараёни билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бироқ унинг меҳнат самараси бўлган нарсалар билан алоқадор қўшиқлар ҳам меҳнат қўшиқлари доирасида олиб қаралади. Масалан, ғаллани ёрғичоқ ёрдамида ун қилиш жараёнида ижро этилувчи қўшиқлар «ёрғичоқ қўшиқлари» атамаси билан деҳқончилик қўшиқлари доирасида олиб қаралади.

Қўш қўшиқлари. Деҳқон меҳнати эрта баҳорда ер ҳайдашдан бошланади. Ер ҳайдаш эса оғир жисмоний меҳнат бўлиб, бундай тинкани қуритадиган меҳнат пайтида деҳқон қўшиқ куйлаб, ўзини овутган ва шу орқали меҳнатнинг оғир азобини унутган.

Қўш қўшиқларида иш ҳайвонларига мурожаат, қўш тортаётган ҳайвонлар тилидан оғир меҳнатдан қилинган шикоят мо-

тивлари етакчилик қилади. Чунки оғир меҳнатдан, тенгсизликдан шикоятнинг ҳайвонлар тилидан баён этилиши деҳқон дилидаги дард-аламларни ёрқинроқ ифодалашнинг қулай усули эди:

Шохларим бор газ-газ қулоч,
Устида ўйнар қалдирғоч.
Ҳайдай десам қорним оч,
Мен қўшга қандай ярайин.

Ҳўкиз тилидан айтилган бу шикоят ҳосил етиштириб, ўзи ярим оч, ярим тўқ ҳаёт кечирувчи деҳқон ҳаётининг реал картинасини чизишга хизмат қилади. Демак, қўшиқдаги ҳайвоннинг очлик ва оғир меҳнатдан қилган шикояти деҳқоннинг оғир, машаққатли ҳаётини баён қилишнинг бир воситасидир.

Бўйнимда бор бўйинтуруқ,
Омочлари шарақ-шуруқ.
Оқшом борсам, охур қуруқ,
Мен қўшга қандай ярайин.

Қўш қўшиқларининг кўпгина намуналарида лирик баён бевосита деҳқон тилидан олиб борилади. Шунинг учун бу хилдаги қўш қўшиқларида тенгсизлик, ноҳақлик ҳукмрон бўлган жамиятда оила қуриш, тирикчилик қилишнинг нақадар оғир эканлиги айтилади:

Уроқ ўрмоқ олмоқ-солмоқ,
Қўш ҳайдамоқ бормоқ-келмоқ.
Ҳаммасидан қийин экан,
Эй ҳўкизим, рўзғор қурмоқ.

Дарҳақиқат, қўш ҳайдаш, ўроқ ўриш қай даражада оғир бўлмасин, агар рўзғор бут, қорин тўқ бўлса, инсон уларнинг барчасига чидай олади. Акс ҳолда, ҳеч нарса кишига татимайди. Ўз меҳнатининг самарасидан баҳра топмаган деҳқоннинг ҳўкизига қарата «рўзғор қурмоқ қийин экан» дейишида ана шу ҳаётдан нолиш, шикоят яшириниб ётибди.

Ночор ҳаётдан эзилган деҳқон ўз ҳўкизига мурожаат қилар экан, ҳар иккисининг меҳнат қилишга мажбурлиги, бусиз уларга кун кечириш мумкин эмаслигини айтиб зорланади ва ҳўкизини қўш тортишга даъват этади:

Ҳўкизгинам, бўйнигинанг эзилди,
Кўзгинангдан ёшлар қатор тизилди.
Бўйинтуруқ билан омоч тортмасанг,
Сени билан менга гўрлар қазилди.

Хуллас, қўш қўшиқлари ҳар хил бўлиб, улар ёлғиз қўшчи томонидан бевосита қўш ҳайдаш пайтида гоҳ баланд овоз билан, гоҳ хиргойи қилиб ижро этилган. Қўш қўшиқларининг асосий вазифаси оғир меҳнат пайтида деҳқоннинг кўнгил дардларини айтиб, ўзини овутиш, ўзи ва иш ҳайвонига далда бериш, руҳини кўтаришдан иборат.

Социалистик тузум қишлоқ хўжалигини тубдан ўзгартириб юборди; деҳқон оғир қўл меҳнатидан озод бўлди, ер ҳайдаш тракторлар ёрдамида бажарила бошланди. Деҳқон меҳнатидан қўшнинг чиқиб кетиши бевосита қўш қўшиқларининг яратилиши ва жонли яшашини пассивлаштирди. Ҳозир эса қўш қўшиқлари деярли унутилиб бормоқда.

Урим қўшиқлари. Алғари пайтда етилган ғалла қўлда ўриб олинган. Бундай оғир ва айни пайтда мароқли меҳнат пайтида ўроқчилар ўзларини овутиш учун махсус қўшиқлар тўқиб куйлаганлар. Ана шундай қўшиқлар шартли равишда ўрим қўшиқлари деб юритилади.

Урим қўшиқлари якка шахс ёки кўпчилик томонидан ижро этилган. Уларда баҳорнинг инжиқ, ёзнинг шафқатсиз иссиқ кезларида қилинган меҳнатнинг самара берганлигидан қувонган деҳқоннинг кўтаринки руҳи, етилган ҳосилни тезроқ чиғиб олишга бўлган кучли иштиёқ тараннум этилади:

Уроғим олмос,
Уришдан қолмас.
Сира ҳам толмас,
Урмасам бўлмас.

Дон тўлган бошоқларга мурожаатдан иборат айрим тўртликлар ўрим қўшиқларида нақарот ўрнида куйланади. Бундай нақаротларда деҳқоннинг меҳнат самарасини кўришга ошиқиш мотивлари етакчилик қилади:

Ҳужмоқи буғдой,
Донгинанг тўқ-ай.
Тўп бўл, ўрайлик,
Хўпда кўрайлик.

Меҳнат қўшиқларининг айрим намуналарида меҳнат қуролларига, деҳқоннинг ўз қадоқ қўлига мурожаат қилиши, ўроқнинг ўткирлигидан, қўлининг чарчоқ билмаслигидан мамнунлик ҳолатлари куйланади. Бундай қўшиқлар эса тиним билмай меҳнат қилаётган ўроқчиларнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади:

Уроғим чаққон,
Сен менга ёққан.
Қўлгинам чаққон
Меҳнатда боққан.

Айрим ҳолларда ўроқчилар ўртасида деҳқончилик экинлари тилидан диалог тарзида айтилувчи қўшиқлар ҳам куйланган. Уларда ҳар бир экин ўзининг афзаллик томонларини улуғлайди:

Арпа айтар замон — замон,
Сувсизликдан бўлдим сомон.
Мен бўлмасам, нон қайдадир,
Тўлмадингми, қора дарё?

Буғдой айтар олашаман,
Тўйларга кўп ярашаман.
Ўқловларга ёвошаман,
Тўлмадингми, қора дарё?..

Шолгом айтар шод бўлмадим,
Бу гамдан озод бўлмадим,
Сув ичиб обод бўлмадим,
Тошмадингми, қора дарё?

Арзин айтиб йиғлади мош,
Ҳеч кимса йўқ менга йўлдош.
Кунда қозонда иссиқ ош,
Тошмадингми, қора дарё?

Аслида бу қўшиқнинг ўрими билан алоқаси йўқ. Лекин у ўроқчиларнинг чарчоғини тарқатиш ва шу орқали уларнинг кайфиятини кўтариб, ғайрат билан меҳнат қилишга ундаш мақсадида айтилган.

Маълумки, ўтмишда ғалла ўрими ҳашар йўли билан амалга оширилган. Ҳашар пайтида ўримчиларни зериктириб қўймаелик, иштиёқ билан меҳнатга чорлаш мақсадида сўзга чечан кишилар турли лирик қўшиқларга далда берганлар. Қашқадарё, Сурхондарё ва Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбеклар ўрими пайтида «Ези билан Зебо» достонидан парчалар куйлаганлар. Чунки Ези кал билан Зебонинг ишқий саргузаштлари ўроқчиларга завқ бағишлаган:

Зебижон эрта кетади сой билан,
Қўлида чинни пиёла мой билан.
Чиннини нодонга берманг, синдирар,
Яхшини ёмонга берманг, куйдирар.

Ҳозирги пайтда ғалла комбайнлар воситасида ўрилганлиги сабабли ўрими қўшиқларини ижро этишга, уларнинг яратилиши ва жонли ижросига ҳожат қолмади. Натижада, улар аста-секин унутилиб бормоқда.

Янчиқ қўшиқлари. Урилган донни янчиш учун хирмон қилинади. Бунинг учун дони ажратилмаган буғдой доира шаклида ёйиб қўйилади. Доира марказида йўғон устун ўрнатилади. Бир неча хўкиз, баъзан от ёки эшак бир-бирига ёнма-ён матаб қўйилади. Устун ёнидаги ҳайвон эса устунга боғланади. Бир-бирларига маталиб қўйилган ҳайвонлар эса галагов дейилади. Галаговга хирмондаги похолни текислаб бориш учун тут, қайрағоч каби қаттиқ дарахтларнинг шохидан тўқилган чакар, боғлаб қўйилади.

Деҳқон галагов ҳайдаб кун бўйи хирмонда дон янчар экан, баланд овоз билан ёки хиргойи қилиб қўшиқлар айтади. Ана шу қўшиқлар халқ ўртасида «Хўп қўшиқлари», «Майдалар», «Хўп майдалар» ёки «Майдагул» деб юритилади.

Майда қўшиқлари мунгли оҳангда чўзиб айтилади. Уларда деҳқоннинг ёз бўйи қилган оғир меҳнати натижасида етиштирилган ҳосилни тезроқ янчиб олиш истаги баён этилади:

Хўп ҳайда-ё, хўп ҳайда, майдаё-майда,
Қалқон қулоғим ҳайда, майдаё-майда.
Темир туёғим ҳайда, майдаё-майда,
Хирмонни қилгин майда, майдаё-майда.

Остингда босган донни, майдаё-майда,
Оёғинг қилсин майда, майдаё-майда.
Сен пўстидан жудо қил, майдаё-майда,
Сомони сенга фойда, майдаё-майда.

Демак, донни похолдан айриш деҳқон учун ҳам, ҳайвон учун ҳам фойдали, чунки дон майда қилингандан кейингина улар қишлоғга эга бўладилар. Кўпчилик майда қўшиқларида дон янчилмагунча ҳўкизларга ҳам, деҳқонга ҳам тинчлик йўқлиги алоҳида таъкидланади:

Чув, ҳей жонворим, ҳайда, майдаё-майда,
Хирмонни қилгин майда, майдаё-майда.
Ишни тамом қилмасанг, майдаё-майда,
Жонингга тиним қайда, майдаё-майда.

Янчиқ пайтида деҳқоннинг бирдан-бир орзуси ишнинг сифатли бўлишидир. Чунки бошоқдан яхши ажратилган дон ортиқча меҳнат талаб қилмайди. Шунинг учун ҳам айрим тўртликларда иш ҳайвонларини яхшироқ янчиқ қилишга ундаш мотивлари етакчилик қилади:

Майда-майда, майда қил, майдаё-майда,
Қонда турган ундай қил, майдаё-майда.
Бул майдани бўлган сўнг, майдаё-майда,
Ўтли, сувли сойда бўл, майдаё-майда.

Ишнинг кетишидан баъзан деҳқоннинг кўнгли тўлмайди. Шунда у ўзи мақтаётган ҳўкизларига дўқ-пўписа қилади. Бу билан у ҳориб, чарчаган ҳўкизларни жонлироқ ишлашга, акс ҳолда, уларни сўйиб, терисидан этик тикажаклигини айтиб қўриқтади:

Майда-майда, мойбосар, майдаё-майда,
Майда сенга ярашар, майдаё-майда.
Сенинг қалин териларинг, майдаё-майда.
Этик қилса ярашар, майдаё-майда.

Иш ҳайвонларига дўқ-пўписа қилиш мотивлари тезда уларга ялтижо қилиш, уларни мақташ мотивлари билан алмашилиб туради. Чунки деҳқоннинг ризқи рўзи фақат мана шу ҳайвонларнинг кучи билан боғлиқ. Шу сабабли у ўз ҳўкизларини олқишлайди, уларга яхши тилаклар билдиради:

Майдалар қил кўрайлик, майдаё-майда,
Шохингга гул тақайлик, майдаё-майда.
Шохингдаги гулларни, майдаё-майда,
Яхшиликда кўрайлик, майдаё-майда.

Майда қўшиқларида деҳқончилик касбининг пири Бобо деҳқон образи ҳам акс этган. Ўзоқ аждодларимиз тасаввурига кўра, Бобо деҳқон ҳалол меҳнат қилувчи, ўзгалар ҳаққидан ҳазар қилувчи деҳқонларга ҳамиша ҳомийлик қилувчи, уларнинг унумига унум қўшувчи пир бўлиб, у айни саҳар пайтида деҳқонлар кўтарган хирмонларда пайдо бўлиб, етиштирилган доннинг тўкилиб-сочилиб кетишидан асраб, хирмон кўтарган деҳқонлар ҳосилига барака улашади. Мана шунинг учун ҳам майда қўшиқларида Бобо деҳқоннинг хирмон кўришга қадам ранжида қилиш истаклари баён этилган:

Майда-майда морисин, майдаё-майда,
Дон сомондан арисин, майдаё-майда.
Тонг шамоли эсганда, майдаё-майда,
Бобо деҳқон дорисин, майдаё-майда.

Майда қўшиқларининг тематик доираси кенг бўлиб, уларда деҳқоннинг оғир ҳаётдан нолиши, иш ҳайвонларига илтижо ва дўқ-пўписи қилишларидан тортиб ишқий изтиробларгача баён этилган. Масалан, қуйидаги тўртликда ошиқнинг ўз маҳбубасига совчи қўйганлиги, лекин қизнинг отаси рад жавобини берганлиги, хуллас, ошиқнинг айрилиқ дардидан чеккан изтироблари баён этилган:

Паст-пастгина теванинг, майдаё-майда,
Тевараги паст экан, майдаё-майда.
Совчи қўйдим бермади, майдаё-майда,
Отанг қургур паст экан, майдаё-майда.

Хуллас, майда қўшиқларида қишлоқ ҳаёти, ҳимоясиз деҳқоннинг қайғу-дардлари, яхши турмуш ҳақидаги орзу-истаклари, севги қувончлари-ю ҳижрон изтироблари тўла акс этган. Шунинг учун ҳам майда қўшиқлари ўзбек деҳқонининг узоқ ўтмишини, сиёсий онги ва маданий савиясининг ривожланиш даражасини ўрганишда нодир манбалик вазифасини ўтайди.

Ғалла ўриш ва уни янчиш ишлари механизациялашгач, майда қўшиқлари ҳам аста-секин унутилиб бормоқда. Ҳозир бу қўшиқларнинг намуналари айрим кексаларнинг хотирасидагина сақланиб қолган.

Ёрғичоқ қўшиқлари. Ёрғичоқ айлантириш оғир ва унумсиз қўл меҳнати бўлиб, у ўзининг тарихий илдиэлари билан сув ёки шамол тегирмонлари кашф этилмаган даврларда вужудга келган. Кейинчалик у тоғлик жойларда яшовчи чорвадорлар, шунингдек, чўл ва дашт зоналарида кун кечирувчи деҳқонлар турмушида кенг қўлланила бошлаган. Ёрғичоқ қўшиқларининг муҳим ўзига хосликларидан бири фақат аёллар томонидан ижро этилиши ҳисобланади.

Кун бўйи ёрғичоқ тортиш кишини жисмоний ва маънавий жиҳатдан қаттиқ чарчатган. Шу боисдан ҳам ёрғичоқ айлантириш пайтида айтиладиган махсус қўшиқлар яратилганки, уларда меҳнаткаш халқнинг муҳтожликда яшаши, турмушининг оғирлиги ифодаланган:

Ёрғичоқ тортмас эдим,
Оч қолганимдан тортаман.
Сабзавон айтмас эдим,
Қўйганларимдан айтаман.

Ёрғичоқ қўшиқларининг айрим намуналарида тегирмоннинг афзаллиги, оғир тошни айлантириш аёл киши учун нақадар машаққатли эканлиги баён этилган:

Ёрғичоқни тақ-тақижон дейдилар-о,
Тегирмонни роҳатижон дейдилар-о.
Ёрғичоқдан ҳориб чиққан бандаман-а,
Хўжаҳайвон бўйни йўғон дейдилар-о.

Машаққат билан топилган донни ун қилиб, болаларга нон, овқат пишириб бериш учун аёл киши кун бўйи тинмай ёрғичоқ тошини айлантиради. Мана шу пайтда унинг хаёли тирикчилик ташвишида узоқ сафарга кетган ёрининг омон-эсон қайтиб келиши билан банд бўлади. Шунинг учун айрим тўртликларда аёлнинг интизорлик билан тўлган мунгли нидолари етакчилик қилади:

Ёрғичоғим гумбур-гумбур этади,
Нортуялар қулоқ солиб ўтади.
Қарвон билан ризқ-рўзимиз олиб,
Эсон-омон оғажоним қайтади.

Ёрғичоқ қўшиқларининг айримлари сатирик характерда бўлиб, уларда меҳнаткашларнинг қонини зулукдек сўрувчи бой ва амалдорлар ҳажв қилинган:

Қулоқ солай овоз чиқар, ёрғичоғим,
Муллалар айтган азондай, ёрғичоғим.
Бой қорнининг катталиги, ёрғичоғим,
Маъракадаги қозондай, ёрғичоғим.

Фан ва техника тараққиёти туфайли ёрғичоқ ҳамда у билан боғлиқ қўшиқлар ҳозир сақланиб қолмаган.

Чорвачилик билан боғлиқ меҳнат қўшиқлари

Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар жуда қадим замонлардан чорвачилик билан шуғулланган. Ўзбеклар ҳаётида деҳқончилик қандай ўрин тутган бўлса, чорвачилик ҳам шундай ўрин эгаллаган. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижодида, асосан, соғим қўшиқлари сақланиб қолган. Халқ ўртасида бу қўшиқлар соғиладиган ҳайвоннинг турига қараб «хўш-хўш», «турей-турей», «чурей-чурей», «чирия-чирия» каби номлар билан юритилади.

«Хўш-хўш»лар. Соғим қўшиқларининг бу тури сигир соғиш пайтида ижро этилган. Унинг асосий вазифаси равон ва текис оҳангда чўзиб айгиладиган қўшиқ ритми орқали соғилаётган сигирни тинчлантириш, уни йдириш ва кўпроқ сут соғиб олишдан иборат. Шунинг учун «хўш-хўш» қўшиқларида чорвадор ёки деҳқоннинг суйанчиғи бўлмиш сигирнинг барча аъзоларини, хатти-ҳаракатини, емишини, хусусиятларини васф этиш мотивлари етакчилик қилади:

Хўшим, молим-говмишим, хўш-хўш,
Эмчакларинг совмишим, хўш-хўш.
Оралаб единг ўтингни, хўш-хўш,
Ийиблар бергин сутингни, хўш-хўш.

Соғиш пайтида сигир баъзан безовталанади ёки бузоқчага иллиниб сут бермай қўяди. Шундай пайтда соғувчи бузоқни сигир олдига олиб келиб эмишга қўяди. Мана шундан кейин сигир ийиб кетиб, сутини тортмай қўяди. Пайтдан фойдаланиб соғувчи бузоқчани тортиб қўйиб, сигирни мақтаб, паст овозда қўшиқ айтиб соғишда давом этади:

Сой ёқалаб ўтлаган, ҳўш-ҳўш,
Боласини йўқлаган, ҳўш-ҳўш.
Бири ўлса, жонивор, ҳўш-ҳўш,
Бўкиришиб йиғлаган, ҳўш-ҳўш.

«Хўш-ҳўш» қўшиқларининг айрим намуналарида анъанавий мотивлардан чекиниш ҳоллари ҳам кўзга ташланади. Уларда ошиқнинг тонг маҳали сигир соғаётган маъшуқанинг меҳнатидан завқланиши ва сигирга қарата «ийиб сут бер» дея қилган истақлари етакчилик қилади:

Хулкар тарози оғар, ҳўш-ҳўш,
Севганим сигир соғар, ҳўш-ҳўш.
Сигир соғар йидириб, ҳўш-ҳўш,
Сочини ерга тийдириб, ҳўш-ҳўш.

Бундай мотивлар «хўш-ҳўш» қўшиқларига кейин кириб келган бўлиб, улар мазкур қўшиқларнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини белгилай олмадилар.

«Турей-турей» қўшиқлари. Бу қўшиқлар она қўйларни соғиш ёки эмизишда ижро этилади. Шунинг учун ҳам уларда совлиқни ийдириш мотивлари етакчилик қилади:

Эсли молим-оқилим, турей-турей,
Елкамдаги кокилим, турей-турей.
Шунча молнинг ичида, турей-турей,
Боғда очилган гулим, турей-турей.

Қорақўлчиликда қўзи уч-тўрт кунлик вақтида, яъни барралигида сўйилади. Натижада, она қўйлар соғилади. Соғиш пайтида айтиладиган қўшиқларда она қўйнинг ўз боласини қидириши, уни излаб маърашига ҳамдардлик билдириш мотивлари катта ўрин эгаллайди.

Товларда бор қув олма, турей-турей,
Совун бўлгин-сув олма, турей-турей.
Болангнинг йўқлигини, турей-турей,
Жонвор, кўнглиннга олма, турей-турей.

Қўйлар ўз боласининг ҳидини яхши ажратишади. Шунинг учун янги туғилган қўзига бошқа ҳайвоннинг ҳиди уриб қолса, она қўй ўз боласини эмизмай қўяди. Шунда соғувчи «агар болангни олмасанг, сени бозорга чиқариб сотаман, итларга эмизаман, ўзингни сўйиб ташлайман» деб совлиққа дўқ-пўписа қилади:

Қўй ичида қорасан, турей-турей,
Ақллисан-доносан, турей-турей.

Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Бозорларга борасан, турей-турей.

Болагинанг оққина, турей-турей,
Уйқулари соққина, турей-турей.
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Сағирдир бу боққина, турей-турей.

Хуллас, «турей-турей» қўшиқлари ҳозир жуда кам ижро этилади. Улар Қашқадарё, Сурхондарё областларининг чорвадор районларидагина сақланиб қолган, холос.

Чуриялар. Соғим қўшиқларининг бу тури эчкиларни соғиш ёки улоқларни эмизиш пайтида айтилади. Бинобарин, уларда эчкини йдириш мотиви етакчилик қилади. Чурияларда улоқ ёхуд эчкининг характерли бирор белгиси — соқоли, шохи ёки қашқаси кабилар мақталади ва шу орқали улар соғиш пайтида тинчланишга даъват этилади:

Шохларинг бор бир тутам-а, чурия-чурия,
Минора қушлар қўнар-а, чурия-чурия.
Боланг олиб искасанг-а, чурия-чурия,
Куйинган юрагинг қонар-а, чурия-чурия.

Чурия қўшиқларининг айрим намуналарида соф ишқий мотивлар куйланиб, ҳар бир мисрадан сўнг фақат «чурия» сўзи такрорланиб келади. Улар мазмун жиҳатидан меҳнатнинг бу тури билан ҳеч қандай боғланишга эга бўлмасалар ҳам, бироқ оҳанг эътибори билан соғим жараёнга кўмак беради:

Оқ юзгинанг қордай бўлиб, чурия-чурия,
Уйдан чиқсанг ойдай бўлиб, чурия-чурия.
Зулфаккинанг, эшилибди, чурия-чурия,
Чўпон эшган чилвирдай бўп, чурия-чурия.

Хулоса қилиб айтганда, чуриялар бир оз чўзиқроқ айтилиши ҳисобга олинмаса, ўз функциялари, мазмуни ва ғоявий йўналиши билан соғим қўшиқларининг бошқа турларидан фарқланмайдилар.

Хунармандчилик билан алоқадор меҳнат қўшиқлари.

Хунармандчилик деҳқончилик ва чорвачилик қадар қадимий тарихга эга эмас. Чунки у ибтидий жамоа тузумининг емирилиш даврида юзага келди. Дарҳақиқат, бу даврда овчилик ҳамда бошқа меҳнат қуроолларини ясашга мутахассислашган айрим шахслар бевосита хунармандчиликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлдилар. Кейинчалик шаҳар ҳаётининг тараққий этиши хунармандчилик маҳсулотини сотиш билан алоқадор бошқа бир меҳнат тури — савдо-сотиқни келтириб чиқарди, лекин меҳнатнинг бу тури билан алоқадор қўшиқлар ёзиб олинмаган.

Ўзбек халқ хунармандчилик қўшиқлари орасида учруқ, чарх, ўрмак, кашта тикиш, тўн тикиш, гилам тўқиш, бўз тўқиш билан боғлиқ қўшиқлар асосий ўрин эгаллайди. Ип йигириш, кашта, тўн тикиш, гилам тўқиш каби меҳнат турлари асосан аёлларга

хос бўлиб, уларга хос қўшиқларни яратиш ва ижод қилиш ҳам аёлларга оиддир.

Чарх қўшиқлари. Чарх ибтидоий ип йигириш қуролидир. Кишини зериктирувчи, бунинг устига унумсиз маҳсулдорликка эга бўлган бундай иш қуроли билан доим муносабатда бўлиш ўзига хос қўшиқларнинг яратилишига сабаб бўлган. Улар шартли равишда «чарх қўшиқлари» деб юритилади.

Чарх қўшиқларида феодализм жамиятидаги ўзбек аёлининг оғир, машаққатли ҳаёти бутун мураккаблиги билан акс этган. Айрим тўртликларда чарх йигирмаса, тирикчилик ўтмаслиги ифодаланса, айрим қўшиқларда чарх йигирувчи аёлнинг бусиз исталган матодан кийим кия олмаслиги, яъни чарх йигириш жамият учун зарур меҳнат эканлиги куйланади:

Чархим — палак, чарх йигирсам,
Сайлаб кияман алак.
Чархим — арча, чарх йигирсам,
Сайлаб кияман парча.

Кўпгина чарх қўшиқларининг тематик доираси кенг бўлиб, уларда чарх йигириш оғир меҳнат эканлиги йигирувчининг шахсий ҳис-туйғулари билан уйғунликда баён этилади. Масалан, айрим тўртликларда чарх йигириш машаққати кундошлик турмушининг азоб-уқубатлари ёки маъшуканинг жабр-ситамлари билан муқояса қилинган ҳолда ифодаланган:

Чархим таноб ташлайди,
Бир балони бошлайди.
Кундошлиги қурисин,
Кунда уруш бошлайди.

Ёки:

Чархим гув-гув этади.
Товуши Қўқон кетади.
Қўқонининг қизлари
Қизил олма сотади.

Чарх қўшиқларининг оҳанги меҳнат ритми билан боғлиқ ҳолда мунгли ва чўзиқ ҳолда ижро этилади.

Бўзчи қўшиқлари. Феодализм шароитида Урта Осиёда тўқимачилик саноати мутлақо йўқ эди. Жамият ўзидаги турли-туман матоларга бўлган эҳтиёжини қўл меҳнати орқали, оддий тўқиш дастгоҳлари орқали қондирар эди. Ана шундай дастгоҳларда атлас, кимхоб матолар каби бўз ҳам тўқилган. Матонинг арзон ва пишиқлиги, қишда иссиқ, ёзда салқин тутиши жиҳатидан бўз меҳнаткаш халқ учун жуда ҳам қулай эди.

Бўз тўқиш дастгоҳлари зах ва қоронғи ҳужраларда жойлашган бўлиб, кеча-кундуз бундай дастгоҳлар олдидан жилмай ишлаш жараёнида кўплаб қўшиқлар яратилган. Бундай қўшиқлар мажмуаси бўзчи қўшиқлари деб юритилади.

Бўзчи қўшиқларида унумсиз ва машаққатли меҳнатнинг оғирлиги, бўзчи бозорининг касодлиги, тўқувчиларнинг оилаларидаги муҳтожлик куйланади:

Дўкон уйга кирсам, танам қақшайди,
Совуқларда ўлмай қолсам яхшийди.
Қариси тиллага кетса яхшийди,
Шундай менинг бўзим арзон кетарми.

Бўзчи қўшиқларининг айрим намуналарида тўқувчининг ўз меҳнати самарасидан қувончи, дастгоҳидан моҳирона фойдалана олиш малакасидан кўнгли тўлиши ҳам завқ билан куйланган. Бундай тўртликларда бўзчининг ўз дастгоҳига, унинг ҳар бир мурватига, айниқса мокига мурожаат қилиб, уни ишнинг тўхтовсиз давом эттиришга даъват қилади:

Фуладан илгари дастгоҳ,
Пошпуртларни урдим ластга,
Сиринг айтма ёру дўстга,
Ўтгин, қора моким энди.
Ғарғара ундан юқори,
Синачўп унинг нўқори.
Ҳай-ҳай устамнинг дўкони,
Ўтгин, қора моким энди.

Енгил саноат, айниқса тўқимачилик саноатининг ривожланиши, бутун техник жарённинг автоматлаштирилиши оддий тўқиш дастгоҳларини сиқиб чиқарди. Нагижада, бўзчилар қўшиқлари ҳам аста-секинлик билан унутилди.

Ўрмак қўшиқлари. Ўзбеклар ўртасида ўрмак ўриш, яъни гилам, шолча тўқиш кенг тарқалган бўлиб, ана шу меҳнат жараёнида ижро этилган қўшиқлар ўрмак қўшиқлари деб юритилди. Гилам ёки шолча тўқиш бўз тўқишдан ҳам оғир, машаққатли бўлиб, у кишидан катта сабот ва ғайрат талаб этади. Шунинг учун ўрмак қўшиқларида тўқувчиларга ғайрат тилаш, уларни тезроқ ишлашга даъват этиш мотивлари кўп учрайди:

Ўрмагимни тўқийман,
Кеча-кундуз тўқийман.
Қачон тамоm бўлади,
Деб ашула тўқийман.

Илгари туя жунидан тўқилган матолар маҳаллий бозорларда қиммат баҳоларда сотилган. Ўрмак атамаси дастлаб ана шундай материаллар тўқилишига нисбатан қўлланилган бўлса ҳам, кейинчалик бу атама асосан гилам, шолча тўқишга нисбатан қўллана бошлади.

Кашта қўшиқлари. Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбек халқи жуда қадим замонлардан кашта тикиш санъати билан машҳур. Шунинг учун ўзбеклар ўртасида каштанинг босма, жималай, санама, илма каби турлари юзага келганки, уларнинг ҳар бири каштачидан алоҳида меҳнат ва маҳорат талаб этади.

Кашта тикишни ҳар бир қиз яхши билиши, ўз сепи учун зарур кашталарни тикиши шарт бўлган. Бинобарин, каштанинг турига қараб қизнинг қандайлигига ҳам баҳо беришган ва бу нарса кашта қўшиқларида ўз ифодасини топган:

Босма тиккан ботир қиз,
Жималай тиккан чевар қиз.

Санама тиккан сардор қиз,
Илма тиккан илгир қиз.

Шундан сўнг каштанинг у ёки бу турига характеристика берилиб, уларни тикишда сарфланган меҳнат васф этилади:

Босма тикар ботириб,
Иссиқ сувга қотириб.
Шунинг учун ботир қиз,
Эл кўрганда шошириб.
Жималайни тепиб тикар,
Кўз нурини селдай тўкар.
Гули текис бўп чиқмаса,
Кўрган киши болаб сўкар.

Феодализм шароитида бой ва амалдорлар уй бекаларидан, чўрилардан кашта тикишда ҳам фойдаланганлар. Шу сабабли кашта қўшиқларининг айрим намуналарида каштадўзларнинг раҳмсиз бойлар томонидан шафқатсиз эксплуатация қилиниши қораланган:

Кашта тиктиради бой,
Кашта гулига гадой.
Кеча-кундуз тик дейди,
Нега юрибди ўлмай?

Улуғ Октябрь социалистик инқилобидан кейин партия ва ҳукуматимиз кашта тикиш санъатини алоҳида қадрлаб, кашта тикувчиларни бадий фабрикаларга бирлаштириб, уларнинг меҳнатларини тақдирлашга алоҳида эътибор берди. Натижада, ҳалол ва ибратли меҳнати билан кўпчиликка намуна бўлган каштачилар орден ва медаллар билан мукофотландики, бу нарса кашта қўшиқларида ўз ифодасини топган:

Кашта тикай элима,
Яхши солган гулима.
Кашта тиксам чиройли,
Орден берар қўлима.

Хуллас, ўзбек халқ меҳнат қўшиқлари жуда бой ва жанр эътибори билан ранг-баранг бўлиб, улар меҳнат жараёнларининг механизациялашиши ва автоматлаштирилиши, меҳнат қуролларининг табиатида юз берган ўзгаришлар, муайян меҳнат турининг бутунлай йўқолиши билан боғлиқ ҳолда аста-секин йўқолиб бормоқда. Жонли ижрода қўлланмаслик, қўшиқни биладиган кекса авлоднинг камайиб бориши туфайли уларнинг аксарияти бутунлай унутилиб кетмоқда. Шу боисдан меҳнат қўшиқларини тўплаш ва ғоявий-бадий жиҳатдан тадқиқ этиш катта илмий, амалий аҳамият касб этади.

Лирик қўшиқлар

Лирик қўшиқ атамаси шартли равишда халқ қўшиқларининг маълум бир турига — ишқ-муҳаббат мавзуида яратилган, бир киши ёки бир неча киши томонидан ижро этилувчи мустақил

тўртликлардан иборат оғзаки шеърый асарларга нисбатан қўлланади.

Реал воқеликни шахснинг кечинмалари орқали акс эттирувчи, севги ва вафо, ҳижрон ва соғинч, алам ва ўкинч, кишилар қалбидаги ўтли дард туфайли вужудга келган, фақат куйлаш учун яратилган мустақил тўртликлар лирик қўшиқ дейилади.

Лирик қўшиқ — халқ оғзаки поэзиясининг мустақил жанри. Унинг эпик поэзиядан фарқли хусусияти шундаки, лирик қўшиқда киши қалбида туғилган ҳис-туйғулар муайян образ ва предметлар тасвири орқали аниқ шаклга киради ва конкретлашади. Шунинг учун лирик қўшиқларда халқнинг нозик ҳис-туйғулари, кечинма ва орзулари бутун таровати ҳамда оқиллиги билан акс этади. Чунки гўзалликнинг ўзида шеърят ва мусиқа мужассамлашганидек, ҳар қандай ҳақиқий шеърят ва мусиқада ҳам гўзаллик мавжуд. Н. А. Добролюбов таъбири билан айтганда, ҳақиқий юксак поэзия ана шу уч асос — гўзаллик, эзгулик ва оқилоналикнинг тўла мужассамлашувидан таркиб топади¹. Демак, лирик қўшиқларнинг асосини дарднок мазмун, доно фикр ва мафтункор мусиқавийлик ташкил этади.

Халқ лирик қўшиқлари ёзма адабиётдаги лирик шеърларга кўпгина жиҳатлари, хусусан, воқеликни конкрет шахс кечинмалари орқали акс эттириши билан яқин туради. Бироқ ёзма адабий лирик шеърлардаги кечинмалар ўта индивидуал характер касб этса, оғзаки лирик қўшиқлардаги кечинмалар эса умумлашган — коллектив кечинмалари билан уйғунлашган ҳолда ифодаланади.

Лирик қўшиқларнинг мустақил жанр сифатидаги муҳим хусусиятларидан бири уларнинг исталган жойда, исталган шахс томонидан ижро этилиши ҳисобланади. Масалан, садоқатли севги ёки бевафо ёр ҳақидаги қўшиқни иш пайтида ҳам, сафар чоғида ҳам, дам олганда ёки тўй маросимида ҳам ижро этиш мумкин. Демак, лирик халқ қўшиқларининг маиший вазият, маросим ёки бошқа бирор жой билан боғлиқлиги йўқ.

Лирик қўшиқлар одатда халқ ўртасида текстини яхши билувчи, ҳофизаси кучли, ёқимли овозга эга бўлган шахслар томонидан ижро этилади. Бундай профессионал ижрочилар халқ ўртасида қўшиқчи, ашулачи ёки ҳофиз деб юритилади. Бироқ бу нарса лирик қўшиқларнинг ижроси фақат профессионал қўшиқчилар билан боғлиқ дегани эмас. Лирик қўшиқни исталган шахс, исталган жой ёки вазиятда ижро этиши мумкин.

Лирик қўшиқлар бадий-тасвирий восита ва усулларининг ранг-баранглиги, рамзларга бойлиги билан эпик ёки маросим поэзиясидан фарқланиб туради. Бу нарса лирик қўшиқларда шахсий кечинмаларни жонли, конкрет ифодалаш эҳтиёжидан келиб чиққан.

Ўзбек лирик қўшиқларида ишқ-муҳаббат мавзуи етакчи ўрин эгаллайди. Ушбу мавзуда яратилган қўшиқларда чин муҳаббат-

¹ Добролюбов Н. А. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент. 1959. 8-бет.

ани улуғлаш, ёрга садоқатли бўлиш, маҳбубага интизорлик мотиблари тараннум этилади:

Ҳавони булут босди,
Ойни кўрмасам бўлмас.
Юракларни ғам босди,
Ёрни кўрмасам бўлмас.

Осмонни булут қоплаган тунларда киши ойни кўришга муштоқ бўлганидек, кўнгилни ғам-андух кемирган кезларда ошиқ ўз маъшуқасини кўмсайди. Табиат лавҳалари билан лирик қаҳрамон кечинмаларини қиёслаш, яъни жонли, нозик психологик параллелизмлар қўллаш киши қалбидаги руҳий изтиробларни конкрет образлар сифатида шакллантиришга кўмак берган.

Ҳар бир киши ўзини бирор нарса ёки машғулот билан овунтириб яшайди. Масалан, ёш боланинг ёғоч отга миниб, ўзини овутиш деталини олинг. Улар учун ана шу овунчоқдан ўзга нарса йўқ. Мана шу оддий ҳаётининг деталь ошиқнинг ўз маъшуқасига бўлган интилишига қиёсланса, лирик қаҳрамон кечинмаларининг конкрет жонланишига, образ сифатида шаклланишига олиб келади. Чунки бундай қиёс ошуфта юракнинг бедаво дардига малҳам излаши, ёрини эслаб ўзини овунтиришини конкрет ифодалашга имкон беради:

Ёш болалар ўйнайдир,
Тол ёғочдан от қилиб.
Ошиқ йигит йиғлайдир
Суйганини ёд қилиб.

Лирик кўшиқларда бевафо ёр изтиробини, соғинч азоби аниқ ҳаётининг лавҳаларида тасвирланган. Бундай тасвирларнинг ҳаётининг, реализми жуда кўп жиҳатларда кўзга ташланади. Масалан, бевафо ўзи тарк этган ёрдан қочиб, унга қорасини кўрсатмасликка интилади. Бироқ у ўзини олиб қочиб қанча уринса, ошиқда уни кўришга бўлган иштиёқ шунча кучаяди. Ногаҳон ошиқнинг кўзи бевафо ёрга тушиб қолса, ошуфталиги, дилхунлиги яна ортади; аста-секин унутилаётган азобу қийноқлар яна жонланади. Мана шу нозик руҳий ҳолат ва кечинмалар қуйидаги тўртликда тўлақонли ифодаланган:

Ёр, ташлаб кетдинг мени,
Ҳардамхаёл этдинг мени.
Бўйларинг бир кўрсатиб,
Кўрмакка зор этдинг мени.

Одатда, халқ кўшиқлари ҳақида фикр юритилганда оғзаки лирикада поэтик мазмун жуда содда ва лўнда баён этилади, дейилади. Бу — асосан тўғри ҳукм. Бироқ ўзбек халқ лирик кўшиқлари орасида шундай намуналар ҳам борки, уларда ошиқлик бобида ўзини танҳо ҳисоблаш, ўз севгисини йўлида жонини, ҳаётини фидо қилишга тайёрлик кайфияти жуда нозик, пардали бир тарзда ифодаланган. Бундай кўшиқларни таҳлил этиш тинг-

ловчидан чуқур мулоҳаза, мантиқий далиллаш маҳоратини та-
лаб этади. Масалан, қуйидаги тўртликни олинг:

Қошларинг қаросига қотгин мени,
Ошиқлар бозорида сотгин мени.
Ошиқлар бозорида олмасалар,
Кипригинг ўқи билан отгин мени.

Мазкур тўртликнинг биринчи мисраси бутун тўртликнинг поэтик мазмунини, қўшиқ моҳиятини очиб беришда калитлик ва-
зифасини ўтайди. Чунки бу мисрани икки маънода изоҳлаш мум-
кин. Биринчиси — ошиқ ўз маҳбубасига мурожаат этиб: ишқинг
ўтида мени шафқатсиз куйдиргин ва ёниб кўмирга айланган
жисмидан қошингнинг қоралигини кучайтиришда бўёқ вази-
фасида фойдалан, демоқчи. Иккинчи талқин эса шундайки, ошиқ
ўз маҳбубасига мурожаат этиб, мен сенга шу қадар дилбаста
бўлганманки, бир лаҳза ҳам сендан айрила олмайман, шунинг
учун мени қошингнинг қорасига қотгин, токи мен доим сен би-
лан бирга бўлай, демоқчи.

Келтирилган икки хил талқиндан биринчиси ҳақиқатга яқин.
Чунки халқ ижодида, шунингдек, Шарқ классик шеърлятида
ошиқ — маҳбус, маъшуқа — ҳокими мутлақ; ошиқ — хокисор,
маҳбуба — шафқатсиз малак.

Демак, классик ва оғзаки поэзияда ҳам маҳбуба ишқ бобида
тенгсиз зулмкор, ошиқ эса итоаткор қул сифатида талқин эти-
лади. Мана шу мантиқдан келиб чиқилса, ошиқнинг беадад ишқ
ўтида куйиб жизганак бўлиши аниқ. Маҳбуба эса ўз раҳмсиз-
лиги туфайли унинг куйган жасадидан қошининг қоралигини
орттиришда бўёқ сифатида фойдаланишга ҳам тайёр. Биноба-
рин, ошиқнинг маҳбуба қошининг қоралигига қотилиши ҳақидаги
истаги асосида анъанавий поэтик мантиқ — ишқ ўтида куйиб кў-
мирга айланиш истаги ётибди.

Қўшиқнинг иккинчи мисраси биринчи мисрада ифодаланган
мазмунни қувватлаш учун хизмат қилади. Унда ошиқнинг ишқ
бобида танҳо эканлиги ҳақидаги даъвоси баён этилган. Ишқ
ўтида куйиб маъшуқа қошининг қоралигига қотилишга рози
бўлган ошиқ, албатта, ўзини муҳаббат бобида танҳо ҳисоблайди.
Шунинг учун ҳам маҳбуба ошиқнинг ишқ бобида танҳолигига
ишонмаган тақдирда ошиқлар бозорига олиб бориб нархнинг
билишни таклиф қилмоқда. Чунки бозорда фақат арзийдиган
матого харидор ёпишади. Ошиқ ўзини ишқда танҳо ҳисоблар
экан, демак, ошиқлар бозорида ўзининг яхши нархда сотилиши-
га шубҳа қилмайди.

Тўртликнинг учинчи ва тўртинчи мисралари эса юқоридаги
мулоҳазаларнинг тўғрилигини яна бир бор тасдиқлайди. Уларда
айтилишича, агар ошиқлар бозорида унинг харидори бўлмаса,
ошиқлиги ёлгон ва у ўлимга маҳкум. Бу ўлим эса маҳбубанинг
насиб этмас ғамзаларидан келади. Шунинг учун ҳам ошиқ ёри-
га мурожаат этиб, ошиқлар бозорида мени ҳеч ким олмаса, яъни
мен ҳақиқий ошиқликда танҳо бўлмасам, кипригинг ўқи билан
отиб ўлдиргин, дейди.

Хуллас, ишқ бобида танҳолик, жон фидолик ва ошuftаликнинг бундан нозик ҳамда латиф тасвири бўлмаса керак. Бунга ўхшаш тўртликлар лирик қўшиқларнинг мулоҳазаталаб ва бўёқдорлигини кўрсатади.

Ўзбек анъанавий лирик қўшиқларида мунгли оҳанг, замонадан нолиш, замона зайли туфайли висолга эриша олмаган ошиқмаъшуқаларнинг оҳ-зори кучли янграйди. Хотин-қизларнинг зулматда, жаҳолатда ҳаёт кечириши, ўз севгиси билан турмушга чиқа олмаслиги халқ қўшиқларидаги ғам-ҳасрат нидоларининг келиб чиқишига сабаб бўлган:

Сув оқар тош устида,
Саллачанг қош устида.
Суйганим эсга тушса,
Йиғлайман ош устида.

Замона носозлиги, жоҳил ота-оналарнинг бағритошлиги кўпинча хотин-қизларнинг тақдирга тан беришга, ўз севгиларидан воз кечишга олиб келган. Оз бўлса-да, қўшиқларда тушкунлик кайфиятини ифодаловчи тўртликларнинг мавжудлиги ана шундан:

Оқ олма, қизил олма,
Олмага назар солма.
Отам сенга бермайди,
Ўз билганингдан қолма.

Социал тенгсизлик севгидай нозик ва ноёб туйғуни топтаб, ҳамма нарсани пул, мол-дунё билан сотиб олишга мажбур этган. Шу боис кўпгина ота-оналар ё ночорликдан, ё муҳтожликдан қутилиш мақсадида ўзларининг ўн гулидан бир гули очилмаган қизларини қари чолларга турмушга узатганлар. Бундай ноҳақлик лирик қўшиқларда жуда таъсирчан ифодаланган:

Туйнукда бир ой кўрдим,
Бир оқ қашқа той кўрдим.
Ўн беш яшар чоғимда,
Саксон яшар чол кўрдим.

Ёки:

От бойладим харига,
Харидан ҳам нарига.
Отам мени сотдилар
Ўзларидан қарига.

Юқоридаги каби ҳасрат ва мунгли қўшиқлар халқ лирикасида белгиловчи роль ўйнамайди. Аксинча, ўз севгисига содиқ қолиш, ёр учун жонини фидо қилиш, ишқ йўлида ҳар қандай жабру жафоларга бардош бериш мотивлари лирик қўшиқларда лейтмотивлик вазифасини ўтайди:

Сув келар гулдир-гулдир,
Суйганим қизил гулдир.
Суйганим топилмаса,
Ўлганим ўшал кундир.

Ўзбек лирик қўшиқлари баъзан айтишув шаклида, савол-жавоб тарзида ҳам айтилади. Бундай айтишув-қўшиқларда қочигга интилаётган маъшуқа турли-туман қуш, ҳайвон, ўсимлик ва нарсалар образига кириб, ўзининг қутилиб кетажаклигини баён этади ва ёрининг ҳозиржавоблигини, топқирлигини синаб кўриш мақсадида ҳар бандни савол билан якунлайди. Маъшуқаси ортидан қуваётган ёр эса ўзининг турли мушқулликлардан қутила олиш ва севгилиси айланмоқчи бўлган қуш, ҳайвон ёки нарсалар образига бас келадиган, уларни енга оладиган образлар қиёфасида ўз мақсадига етажаклигини жуда қизиқарли, ҳайратомуз топқирликда баён этиб, бандни яна савол шаклида якунлайди. Мана шу тариқа айтишув қўшиқ давом этади. Масалан:

И н г и т:

— Сен сой чумчуғи бўлсанг,
Сойларга қараб учсанг.
Мен тоғ каптари бўлиб,
Орқангдан қувиб борсам,
Ёр, унда на қилгайсан?

Қ и з:

— Сен тоғ каптари бўлсанг, ёр,
Орқамдан қувиб юрсанг.
Мен олғир лочин бўлиб,
Чангалга олиб қолсам,
Ёр, унда на қилгайсан?

И н г и т:

— Сен олғир лочин бўлиб,
Чангалга олиб қолсанг.
Мен мерган овчи бўлиб,
Милтиқда отиб олсам,
Ёр, унда на қилгайсан?

Қ и з:

— Сен мерган овчи бўлсанг,
Милтиқда отиб олсанг.
Мен боғда анор бўлиб,
Қизариб пишиб турсам,
Ёр, унда на қилгайсан?

И н г и т:

— Сен боғда анор бўлсанг,
Қизариб пишиб турсанг.
Мен юрган боғбон бўлиб,
Битталаб узиб олсам,
Ёр, унда на қилгайсан?

Айтишув қўшиқлари ошиқнинг вафодорлигини, унинг ақл-заковатда тенгсизлиги, ишқ йўлида ҳар қандай тўсиқларни енга олажagini рамзий йўсинда баён этиши билан диққатга сазовор. Қолаверса, бундай айтишув қўшиқлар севишганларнинг ақл-заковатда бир-бирларидан қолишмасликларини синаб олишнинг бир йўли ҳамдир. Шу бонс бундай қўшиқларда поэтик образларнинг бир-бирларини маҳв этиш мантиқига риоя қилиш, поэтик далиллаш санъатига тўғри ёндашиш маҳорати талаб этилади. Чунки топқирлик, сўзамоллик, ҳозиржавоблик каби

бадиҳагўйликнинг таркибий шартлари лирик қўшиқларнинг бундай мураккаб турини яратишда етакчи роль ўйнайди.

Антагонистик синфий зиддиятларнинг кескинлашиши, социал адолатсизликнинг кучайиши анъанавий ўзбек халқ қўшиқларида ҳажвий тематиканинг ривожланишига олиб келди.

Ҳажвий қўшиқларда меҳнаткашларнинг ночор турмуши, бойларнинг тўкин-сочин ҳаёт кечиришлари реалистик ифодасини топган. Бойлар, мулкдорлар бозордан истаган нарсаларини харид қиладилар, бу нарса — тенгсизлик жамияти учун оддий ҳол. Муҳтожлик, эҳтиёж камбағални ҳам шу бозорга чиқишга мажбур қилади. Нарх-навонинг беҳад юқорилиги, керакли нарсани харид қила олмаслик меҳнаткашни бош қашиб уйга қайтишга мажбур қилади. Мана шу аянчли ҳаётий тасвир ўзбек ҳажвий қўшиқларида етакчи ўрин эгаллайди:

Бойлар хашлаб келади,
Оти кишнаб келади.
Шўринг қургур камбағал,
Бошини қашлаб келади.

Текин даромад, меҳнатсиз келган тўкин-сочин ҳаёт кишини маънавий жиҳатдан тубанлашишгача олиб бориб, жисмоний жиҳатдан яроқсизликка — эринчоқ ва танбалликка олиб келади. Қуйидаги тўртликда бойнинг эрка, тантиқ қизларининг эрталаб уйқудан тургандан сўнг юз-қўлларини ювишга ҳам эринишлари жуда ҳаққоний ифодаланган. Бироқ бу хилдаги ҳажвий қўшиқлар асосида айтилган юқоридаги ҳаётий деталь орқали бой қизларининг умуман меҳнат қилишга яроқсизликлари, жамият учун умуман кераксиз шахслар эканлигини айтиш ғояси ётибди:

Оқ каптарим дон ейди,
Қўк каптарим нон ейди.
Бойнинг эрка қизлари,
Бетини ювмай нон ейди.

Тўқлик шўхлик келтиради. Жамият манфаати йўлида тер тўкиш у ёқда турсин, ўзининг тозаллиги ва саломатлиги учун зарур бўлган оддий юмушларни ҳам ўзгаларга қилдирувчи бой ва амалдорларнинг оқ билак қизлари фақат маънавий тубан ишлар билан шуғулланишлари ҳажвий қўшиқларда барала куйланган:

Бойнинг қизи — оймича,
Енғоқ ўйнаб ютасиз.
Жазманингиз келганда,
Пашшахона тутасиз.

Юқорида келтирилган ҳажвий қўшиқлардан кўриниб турибдики, меҳнаткаш халқ ўз қўшиқларида эзувчи синф вакилларига нисбатан ўзининг нафрати ва аламларини баён этган. Бинобарин, айрим ҳажвий тўртликларда меҳнаткаш омманинг сабр косаси тўлиб-тошганлиги, носоз замонадан норозилик кайфиятлари ифодаланган:

Бу боғлар кимнинг боғи,
Мендек боғбоннинг боғи.
Хону беклардан минг дод,
Орди юракнинг доғи.

Халқнинг сабр косаси қай даражада тўлмасин, жабр-зулм ва адолатсизликнинг ҳаддан ошганлиги қўшиқларда аниқ ифодаланмасин, барибир, меҳнаткаш халқ онгида тузумни ўзгартириш, бусиз адолатни тиклаш мумкин эмаслиги ғояси туғилмади. Шунинг учун ҳажвий қўшиқларда жамиятни инқилоб қилиш орқали тузатиш эмас, балки зolim подшо ни одил подшо билан алмаштириш орқали жамият дардларига малҳам қўйишни тарғиб этувчи тўртликлар яратилди:

Мачит бўлса, мадраса,
Ўртасида йул бўлса.
Бир одил подшо бўлса,
Ҳар ким суйгани олса.

Шунга қарамай, ўзбек ҳажвий қўшиқлари социал тенгсизликни, мустабид феодал тузумнинг инсон бахт-саодати йўлига ғов эканлигини акс эттириши билан анъанавий ўзбек халқ лирикасининг анчалар илгарилаб кетганлигини кўрсатади. Дарҳақиқат, мана шундай ривожланишгина халқ қўшиқларини, бир томондан, тор интим биқиқликдан улкан социал-сиёсий масалаларга олиб чиқади, иккинчи томондан, жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда қўшиқларимиз таркибида инқилобий кўтарилишлар тематикасининг вужудга келишига имкон беради.

Замон билан ҳамнафаслик, давр талабларига ҳозиржавоблик қўшиқ жанри табиатига хос хусусиятдир. Чунки халқ орзумидларини, кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббатини, қаҳр-ғазабини энг аввало ўзи яратган қўшиқларда ифодалайди. Шу маънода қўшиқлар халқ аҳвол-руҳиясининг ойнаси, деб айтиш мумкин.

Октябрь инқилоби ўзбек халқи ҳаётида улкан тарихий ўзгаришлар ясади. Ўтмишда қолақ аграр ўлка ҳисобланган Ўрта Осиё совет даврида қишлоқ хўжалиги, саноати, илм-фани ва маданияти ривожланган илғор бир ўлкага айланди. Халқ ҳаётида юз берган бундай ўзгаришлар қўшиқларда ўзининг тўлақонли бадий ифодасини топди. Энг муҳими шундаки, янги давр қўшиқларида севги ва вафо тематикаси мамлакат ҳаётида юз берган бундай ўзгаришлар қўшиқларда ўзининг юксак бадий ифодасини топган. Энг муҳими, янги давр қўшиқларида севги ва вафо тематикаси мамлакат ҳаётида юз берган ўзгаришлар билан боғлиқликда ёритилган. Совет ҳокимиятининг ғамхўрлиги, колхоз ҳаёти ва саноат ривожини, халқлар дўстлигини ва илм олиш бахтидан миннатдорчилик туйғуларини севги тематикасини бойитишга, уни анъанавий қўшиқлардаги ғам-ҳасрат ва тушкунлик кайфиятидан фарқли ўлароқ келажакка ишонч руҳи билан суғорилган руҳда акс эттиришга олиб келди. Шунинг учун янги давр халқ қўшиқларида севги мавзуи замонга

шукроналик билдириш, меҳнатда илғорликка даъват этиш, илм олишга чорлаш каби мотивлар билан суғорилган ҳолда ёритила бошланди:

Томга чиқиб тут едим,
Ғижим рўмол йўқотдим.
Ухлаб ётган ёримни,
Китоб ўқиб уйғотдим.

Янги қўшиқларда Октябрь қуёши туфайли бағрига шамол теккан меҳнаткашнинг шукронаси, давримиздан миннатдорчилик туйғуларини ифодалаш етакчи ўринда туради:

Давримиз — давронимиз,
Давронимиз — шу онимиз.
Ушбу даврон бирла ўтсак,
Йўқ эрур армонимиз.

Ўтмишда оддий инсоний ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум бўлган хотин-қизлар советлар даврида севги билан турмуш қуриш бахтига эришди. Эндиликда улар меҳнат фронтида ёки Ватан мудофааси учун шижоат кўрсатиб, йигитлик бурчини қаҳрамонларча адо этган йигитлар билан турмуш қуриш истагини дадил баён эта бошладилар. Қуйидаги тўртлик фикримизнинг далили бўла олади:

Эшигимнинг олдига
Ўсма экким келади.
Орден таққан йигитга
Жон деб текким келади.

Совет даври халқ қўшиқларида доҳий Ленинга, Совет давлатига миннатдорчилик мотивлари етакчилик қилади. Чунки меҳнаткаш халқ ўз турмушининг фаровонлигини, давримизнинг обод ва тинчлигини, халқлар ўртасидаги мустаҳкам дўстлик ва инсон ҳуқуқларининг поймол этилмаслигини Ленин партияси, Советлар ҳокимияти ҳадя этган бахт деб билади:

Қолхозимиз обод бўлди,
Келиб кўринг, аломат.
Партиямиз ғамхўр унга,
Доим бўлсин саломат.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллари Ўрта Осиёда вужудга келган босмачилик ҳаракати меҳнаткаш халқнинг тинчлигини бузиб, тинкасини қуритди. Шунинг учун ҳам янги қўшиқларда босмачиларни лаънатлаш, тинч ҳаётни, фароғатли меҳнатни ардоқлаш ғояси барала янгради:

Гулнора гулга тўлсин,
Юртимиз обод бўлсин.
Яшамагур босмачи,
Юраги қонга тўлсин.

Улуғ Ватан уруши йилларида яратилган халқ қўшиқларида Она-Ватанга муҳаббат, уни ҳимоя қилишга даъват, фашистларни лаънатлаш мотивлари катта ўрин эгаллайди:

Ешлар кетди ҳарбийга,
Москвадан ҳам нарига.
Фашистларни тиқай деб,
Қора ернинг бағрига.

Янги қўшиқларда ҳажв тиғи ишەқмас ва текинхўрликларга қарши қаратилди. Чунки социалистик тузум фақат меҳнат билан гуллаб-яшнайти. Шу боис эндиликда севги тематикаси меҳнатсеварликни улуғлаш, дангасалик ва ишەқмасликдан нафратланиш мотивлари билан бойиган ҳолда ёритила бошлади:

Атлас кўйлак киймайман,
Этагини лой қилиб.
Дангасага тегмайман,
Юрак-бағрим қон қилиб.

Давр талабларини англаб етмаган, эски амалдорларча психологиядан озод бўла олмаган айрим раҳбар ходимлар ўз фаолиятларида дарҳол тубдан бурилиш ясай олмадилар. Масалан, колхоз раҳбарлари бошқа хотин-қизларни далага чиқишга даъват этганлари ҳолда ўз хотинларини дала ишларидан озод қилиб қўйдилар. Бу нарса қуйидаги тўртликда заҳарханда кулги остига олинади:

Раис аканг хотини
Далада ишламайди.
Ишлай олмас далада
Пардоздан бўшмайди.

Хулоса қилиб айтганда, совет даври халқ лирик қўшиқларида ижодкорлар анъанавий қўшиқларнинг бадий-тасвирий воситалари ҳамда ифода усулларидан ижодий фойдаланган ҳолда янги тузум афзалликларини, кишилар ўртасидаги муносабатларни реалистик тарзда акс эттира олди. Янги қўшиқлар оптимистик руҳи, севгидан масрурлик характери, меҳнатдан бахтини топиш гашти, замонадан миннатдорчилик пафоси билан анъанавий қўшиқлардан фарқланиб туради.

Ўзбек халқ лирик қўшиқлари ўзларининг бадийлик жиҳати билан диққатга сазовор. Қўшиқлардаги ритмик жиҳатдан мисралараро уйғунлик касб этиши, ўйноқи вазн ва тўлиқ қофиялар, ҳайратомуз рамзлар мазмунни таъсирчан ифодалашга хизмат қилади.

Халқ қўшиқларининг вазн хусусиятларига диққат қилинса, аксарият қўшиқлар 7—8 бўғинли бармоқ вазнида яратилганлигини кўриш мумкин. Чунки бундай вазнлар енгил ҳамда ўйноқилиги, куйлашга қулайлиги билан алоҳида ажралиб турадилар. Қолаверса, бундай енгил вазнлар текстнинг хотирада сақланиб қолишига ҳам кўмак беради. Масалан, қуйидаги тўртлик

стти бўғинли бармоқда яратилган бўлиб, қўшиқнинг ҳар бир мисраси бир нафас билан ижро этилишга мўлжалланган. Мисралар ўртасидаги оҳангдошлик эса тўлиқ қофия ва такрорлар воситасида таъминланган:

Боққа кирманг бодом бор,
Уйга кирманг одам бор.
Одам бўлса майлига,
Оппоқ соқол дадам бор.

Халқ қўшиқларидаги кўпгина тўртликлар аруз системасига ҳам тушади. Бу вазнлар, Алишер Навоий тўғри кўрсатганидек, рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) вазнига тўғри келади:

Ёр агар ўлтирсалар, аввал қўлимни боғласин,
Дўстларим ғамгин бўлиб, душманларни шод айласин.
Ёргинам, очгин чирой, ишқингда мен қандоқ қилай,
Сен ётиб оромни олгин, мен юриб юлдуз санай.

Аруз системасидаги бу ўйноқи вазнда қисқа ва чўзиқ унли товушларнинг табиий уйғунлашуви орқали мос келиши қўшиқ мазмунини таъсирчан, оҳангдор ифодалашга имкон берган.

Лирик қўшиқларни гўзал рамзларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки мураккаб ва мавҳум тушунчаларни, нозик кечинма ва ҳолатларни барчага тушунарли анъанавий образлар — рамзлар орқали лўнда баён этиш қўшиқларнинг оҳангдорлиги, таъсирчанлигини таъминлаш билан бир қаторда улардаги образлиликни оширишга ҳам хизмат қилади. Лирик қўшиқларнинг мазмуний чуқурлиги ва бойлигини рамзларда ифодаланган маъно товланишларини аниқламай туриб тўғри англаш мумкин эмас. Чунки лирик қўшиқлардаги рамзлар шу қўшиқларнинг ҳақиқий мазмунини тўғри англашнинг калити вазифасини ўтайди. Мисол учун ўзбек лирик қўшиқларида кенг қўлланиладиган «олма» рамзини олинг.

Олма лирик қўшиқларда севги, ёр танлаш рамзи саналади. «Олма гули» образи эса ёлгон, ўткинчи севгининг рамзи бўлиб келади. Рамзнинг бундай маъно англатиши олма гулининг тез тўкилиб кетиши ва мустаҳкам эмаслигига асосланган. Рамз ва ўткинчи севги тушунчалари ўртасидаги ассоциатив алоқа қуйидаги тўртликнинг маъносини тўғри англаб олишга хизмат қилган:

Олма гули гул эмас,
Тақсам чаккамда турмас.
Ўзганинг ёри ёр эмас,
Бирпас ёнингда турмас.

Дарҳақиқат, олма гули гул бўлиб узоқ туролмагандек, бошқанинг ёри ҳам ҳеч қачон ёнингда дилдорлик қилиб тура олмайди, деган ғоя рамзий образ (олма гули) ва ҳаётий образ (ўзганинг ёри)нинг таққослануви орқали нозик баён этилган.

Лирик қўшиқларда олма, тол, беҳи, шафтоли, бодом, гул,

анор каби дарахт ва ўсимликлардан; ғоз, ўрдак, қалдирғоч, турна, каптар каби қушлардан; рўмол, тамаки каби нарсалардан; тоғ, кўл, бозор, мозор каби табиат кўринишлари ва жойлардан; оқ, қора, қизил, сариқ, кўк каби ранглардан; хол, қош, гажак каби инсон қиёфасига хос деталлардан иборат рамзлар кўп учрайди ва уларнинг барчаси қўшиқлар мазмунини, улар асосида ётган ғояларни изоҳлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Эпитетсиз таъсирчан лирик қўшиқнинг ўзи ҳам йўқ. Бинобарин, дил дардига малҳам бўла оладиган ҳар қандай қўшиқ чиройли эпитетларсиз ўз шукуҳини, таъсирчанлигини йўқотади. Чунки эпитет тасвирланаётган образ ёки предметнинг муҳим ва барқарор хусусиятини аниқ кўрсатиш, унинг сифатларини таърифлаш учун хизмат қилади:

Ерим келади яшнаб,
Зар кокилини ташлаб.
Хипча белини ушлаб,
Шакар лабини тишлаб.

Ёрнинг таъриф тавсифини, алоҳидалиги ва дилбарлигини зар, хипча, шакар эпитетларсиз тасвирлаб бўлмайди. Дарҳақиқат, ёрнинг кокили шунчаки оддий кокил эмас, балки зар кокил; бели эса беўхшов эмас, балки хипча, демак, ошиқнинг юрагига ўт солувчи бел; лаби эса шакардек ширин. Қелтирилган бу тўртликдаги эпитетлар ёрнинг ташқи тасвири, дилбар ва ёқимлилигини аниқ тасвирлашга имкон берган.

Хуллас, ўзбек халқ лирик қўшиқлари ўхшатиш, истиора (метафора), муболаға, сифатлаш, кичрайтириш, жонлантириш ҳамда рамзларга жуда бой бўлиб, улар қўшиқларнинг ғоявий-бадиий асосларини тўғри ёритишда белгиловчи роль ўйнайдилар.

Тарихий қўшиқлар

Ўзбек фольклорида тарихий қўшиқлар жуда қадим замонлардан мавжуд. Унинг илк намуналари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали бизгача етиб келган.

Тарихий қўшиқларнинг жанр хусусиятларидан энг муҳими асарнинг тарихий конкрет шахс ёки тарихий воқеаларга асосланиши, уларнинг тарихан конкретликда шеърий шаклда акс эттириши ҳисобланади. Демак, конкрет тарихий шахс ёки воқеалар тасвирланган шеърий асар тарихий қўшиқ саналади.

Узоқ тарихий тараққиёт босқичларини босиб ўтиш натижасида тарихий қўшиқларнинг бир нечта типлари вужудга келган. Биринчи типи изчил сюжетга эга бўлмаган, шаклан лирик қўшиқларга яқин бўлган тарихий қўшиқлардан иборат. Қўшиқларнинг бу типидан изчил сюжетлилик бўлмаса ҳам, бироқ асарда конкрет тарихий шахс фаолияти ёки реал тарихий воқеа тасвирланганлиги сабабли барча тўртликлар муайян композицион изчилликда бирикадилар.

Тарихий қўшиқларнинг мазкур типи икки хил бўлиб, биринчи хили профессионал ижодкорлар томонидан яратилса (масалан, Ислон шоирнинг «Улфатхон», «Москва шаҳрини кўрдим», Фозил шоирнинг «Нишондор Жамбулга», Эргаш шоирнинг «Охунбобоев», «Ғози Олим», «Отажон Ҳошим», «Шоирларга раҳбар Ҳоди» кабилар), иккинчи хили коллектив ижод маҳсули сифатида юзага келиб, халқ орасида кенгроқ тарқалган. Тарихий қўшиқларнинг мазкур хили Ўзбекистоннинг турли жойларида, турли маҳаллий воқеалар ёки шахслар фаолиятига бағишлаб яратилган. Улар аксарият ҳолларда ўша ўзи яратилган территория доирасида тарқалиб, кейинроқ кенг оммалашади. Масалан, Марғилонда яратилган Турсуной, Нурхон каби озодлик қурбонлари ҳақидаги қўшиқлар 30—40- йилларда бутун республика бўйлаб кенг тарқалган эди. Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, тарихий қўшиқларнинг биринчи типи Ватан озодлиги, унинг равнақи, социализм ғалабаси учун кураш олиб борган қаҳрамонлар фаолиятини акс эттирувчи мадҳнома ёки уларнинг ҳалок бўлишлари муносабати билан яратилган марсиялар характеридадир.

Ана шундай қўшиқлардан бири босмачилик ҳаракатига қарши курашларда қурбон бўлган Пўлатжон ҳақидаги марсиядир. Бу тарихий қўшиқда қизил аскар Пўлатжоннинг жуда ёш қурбон бўлганлигидан, орзу-армонларига етиша олмаганидан афсусланиш мотивлари етакчилик қилади:

Гўристоннинг девори,
 Деворида чумоли.
 Чумолича йўқмиди,
 Пўлатжоннинг уволи.
 Угра кесиб, ош қилиб,
 Ичолмаган Пўлатжон.
 Босмачилар келганда
 Қочолмаган Пўлатжон.

Мана шу бандлардан кейин бевосита Пўлатжоннинг фожияли ўлимининг қисқача баёни берилади:

От келди-ю, от келди,
 Орқасидан хат келди.
 Қонга ботиб извошда,
 Шўрли Пўлатжон келди.

Пўлатжоннинг ўлими унинг яқин кишилари, жумладан, онасини ҳам чуқур қайғу, изтиробга солади. Шунинг учун навбатдаги тўртликда жигаргўшасининг ўлиmidан юрак-бағри эзилгач онаизорга ачиниш мотивлари ифодаланган:

Пўлатжоннинг тўнлари,
 Сандиқчада бўлмасин,
 Уни кўриб онаси
 Юракзада бўлмасин.

Қуйидаги тўртликда эса Пўлатжоннинг жувонмарг бўлган-лигидан ачиниш, унинг қотиллари бўлмиш босмачиларга қарши халқнинг ғазаб-нафрати баён этилган:

Гунча эди, очилмасдан узилди,
Кўйлаклари қизил қонга сузилди.
Яшамагур, одамхўр босмачилар,
Пўлатжонни эслаб бағрим эзилди.

Озодлик, халқ бахт-саодати йўлида жонини фидо қилган қаҳрамонлар учун қасос олиш туйғуси ҳар бир кишининг юрагидан жой олади. Мана шу ҳаққоний туйғуни баён этиш билан тарихий қўшиқ ҳам яқунланади. Қўшиқнинг интиқом олиш туйғуси билан яқунланиши эса марсияга кучли оптимистик руҳ бағишлаган:

Сув тўсғали ариққа
Чимдан бўғот соларлар.
Пўлатжоннинг ўчини
Аскар боллар оларлар.

Дарҳақиқат, биргина Пўлатжонни ёки унга ўхшаш ўнлаб курашчиларни ўлдириш билан ҳақиқатнинг овозини бўғиб бўлмайди, кишилар қалбидан чуқур жой олган инқилобий руҳни сўндириб бўлмайди. Чунки ўлган бир курашчи ўрнини юзлаб курашчилар эгаллаши табиий эди. Шунинг учун Пўлатжон ҳақидаги тарихий қўшиқ оптимистик руҳда яқунланган ва бу руҳ бевосита тарихий давр билан шартланган ҳолда қўшиқ мисраларидан жой олган.

Пўлатжон ҳақидаги тарихий қўшиқ таҳлилидан шу нарса маълум бўлдики, бу хилдаги тарихий қўшиқларда қаҳрамоннинг ҳаёти ва фаолияти батафсил ҳикоя қилинмайди. Бироқ айрим чизгилар воситасида унинг кимлиги, нималар қилганлиги ва тақдири ҳақида умумий тушунчалар берилади.

Қўшиқни ташкил қилган тўртликлар турлича вазнларда бўлиши мумкин ва уларнинг тартиби ҳам эркин бўлади. Шу боисдан ижрочиларнинг бадиҳагўйлиги, хотира кучига қараб тўртликлар миқдори, уларнинг жойлашиш тартиби ўзгариб туриши мумкин. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам тарихий қўшиқ асосида ётган воқеа ёки шахс ҳақида умумий тасаввур берилади.

Ўзбек халқ ижодида тарихий қўшиқларнинг мазкур типига оид асарлар талайгина яратилган. «Бувишойга», «Зебижон», «Турсуной марсияси», «Мардикор қўшиғи», «Машрабхон» каби-лар шулар жумласидандир.

Бундай тарихий қўшиқларнинг давр воқеаларига ҳозиржавоблиги, шаклан халқ терма қўшиқларига яқинлиги ва оммавийлиги уларнинг кўплаб яратилишларига сабаб бўлади.

Тарихий қўшиқларнинг иккинчи типи фақат профессионал бахшилар (достончилар) томонидан яратилган сюжетли асарлардан иборат. Шу боис бу типга мансуб тарихий қўшиқлар изчил, қисқа ва драматик сюжетга эгаллиги билан халқ қўшиқла-

ридан кўра халқ эпосига яқинроқ туради. Ислом шоир Назар ўглининг «Тинчлик жарчиси», Холёр Абдукарим ўглининг «Амир қочди», Умир шоир Сафар ўглининг «Қорақум», «Даста-гул» каби асарлари шулар жумласидандир.

Бу типдаги тарихий қўшиқларда эпик фон билан лирик кечинма уйғунлашиб, асар қаҳрамонлари қиёфаларини тўлароқ ёрқинлаштиради. Бироқ тарихий қўшиқларнинг авторлар томонидан яратилган сюжетли типда традицион халқ эпосига хос бадиий тасвир усуллари ҳамда воситаларидан унумли фойдаланилган. Бинобарин, тарихий қўшиқларнинг мазкур типи ҳақида халқ эпоси хусусида сўз юритилганда тўхталиш ўричдир.

Хуллас, ўзбек халқ қўшиқлари турли-туман жанрлардаги асарларни ўз ичига олган оғзаки ижоднинг поэтик бир туркуми бўлиб, унинг таркибидаги ҳар бир жанр ўз тарихига, бадиий эволюциясига эга. Халқ поэзияси жанрларини келажакда тўплаш ва изчил ўрганиш фольклоршунослигимизнинг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Термалар

Терма ўзбек фольклорининг мустақил жанри бўлиб, унинг яратилишида бахшиларнинг роли ниҳоятда каттадир, кўпчилик ҳолларда улар дostonларнинг индивидуал ижоди ҳисобланади. Панд-насихат, одоб-ахлоқ, соз ва сўз ҳақида яратилган, ижтимоий ҳаётдаги турли ҳодисалар, шахс ва жониворларнинг таърифи ёки танқидига бағишланган, бахшилар томонидан куйланадиган 10—12 сатрдан 150—200, баъзан ундан ҳам ортиқ мисраларгача бўлган лирик, лиро-эпик шеърларга терма дейилади. Терма сўзининг маъноси териб, танлаб тузиш демакдир, яъни нисбий мустақилликка эга бўлган, форма ва мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин бандларни (ҳар бир банд 3, 4, 5, 6 ва ундан ортиқ мисралардан иборат бўлиши мумкин) композицион жиҳатдан яхлитлаштиришдир. Бахшиларнинг ўзлари ҳам «Терма шу, териб айтиб борасан» дейдилар. Улар баъзан «Нима айтай?» термасини иккинчи бир ном билан «Достон териш» деб юритадиларки, бу ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Термада ижро давомида айрим бандларнинг қўшилиши ёки ўрин алмашиши, баъзи бандлар тушиб қолиши мумкин. Достонлардан олиб айрим ҳолда айтилган парчалар ҳам терма деб юритилади.

Термалар яратилиш жиҳатидан анъанавий ва замонавий, ғоявий-тематик хусусиятларига кўра яна қатор ички турларга бўлинади.

Термаларнинг энг кўп тарқалгани «Нима айтай?» шеъридир. Бу терманинг узун-қисқалиги айтувчининг дostonчилик репертуари билан боғлиқ. Шоир дoston бошламасдан олдин аудитория диққатини ўзига тортиш, тингловчиларда дoston эшитишга

муайян кайфият туғдириш мақсадида терма бошлайди. Шоир терма айтиб туриб ўз репертуарини баён этади, муайян дoston ва унинг қаҳрамони фаолиятининг айрим штрихларини тингловчилар ёдига туширади. Масалан:

Ўн бешида ойдайд тўлган,
Олмосини белга солган.
Гўрўғлига хизмат қилган,
Қирқ йигитни гирдга олган,
Сўраб ўтди Аваз полвон,
Авазхондан айтайинми?

Ёки:

Авазнинг бир йўли Гулихиромон,
Шунга ҳам буюрди Гўрўғли султон,
Қабул қилди ўн олтида Авазхон,
Хиромондан айтайинми, қадрдон?

Термаларнинг каттагина қисмини автобиографик ва биографик асарлар ташкил этади. Автобиографик термаларда («Дўмбирам», «Дуторим», «Кунларим») бахшилар дўмбираси, дутори, баъзан қўбизига мурожаат этиб, уларни бир суҳбатдошдай жонлантириб, ҳаётларининг айрим моментларини, репертуарларининг баъзи бир хусусиятларини баён этадилар. Масалан, Пўлкан шоир шундай куйлайди:

Янги тор тортайин торингни узиб,
Ундан сўнг сўйларсан суягинг қизиб,
Одамлар кетмасин мажлисни бузиб,
Масков, Нижний, Қозон, Нўғойни кезиб,
Шаҳарни қидириб юрган дўмбирам.

Шоир наздида унинг сози товушига қувват, мажлисга косагул, чопқир бедов, улфатларнинг кўнглин олувчи ёрдамчидир:

Уч-тўрт оғиз мақтаб қўяй ман сани,
Қовурғангдан қириб солган рандани,
Хониш қилсам ёлғиз қўймайсан мани,
Хонишимга ёрдам берган дуторим.

Автобиографик термалар юмористик моментларга, ҳазил-мутуйибага бойлиги билан ажралиб туради:

Номард йигит бу мажлисга бўйламас,
Авжи келса Нурман гапни ўйламас,
Ёриб ёқсам бирор чойдиш қайнамас,
Сендай ёғоч ўтин бўлган дўмбирам.

Ўзбек фольклорида халқ дostonлари қаҳрамонларининг тилидан айтилган ёки уларнинг мақтовига бағишланган қатор термалар борки, уларни биографик термалар дейиш мумкин. Бу термаларнинг характерли хусусияти шундаки, бир-бири билан чамбарчас боғланган мустақил бандларда қаҳрамон эпик био-

графиясининг асосий нуқталари кўтаринки услубда тасвирланади. Бундай тасвирда халқимиздаги мардлик ғурури, садоқатлилик ифтихори, ҳалол меҳнат билан фахрланиш ҳис-туйғуси алангаланиб туради. Шундай асарлардан бири кекса Гўрўғли гилдан айтиладиган «Кунларим» термасидир. Бу термани бахшиларнинг деярли ҳаммаси ўз салоҳиятига яраша куйлаганлар. Аммо унинг энг яхши вариантлари Эргаш шоир ва Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган.

Термада «Гўрўғли» туркумига кирувчи ҳар бир дoston воқеаларига чиройли бир ишора бўлиб, бунда халқпарвар Гўрўғли ва унинг босиб ўтган йўли тингловчи кўз ўнгида яққол намоён бўлади. Бахши наздида кексайган Гўрўғли ўз ўтмишига назар ташлар экан, бу ҳаёт ва кураш йўли қувонч, шодликларга ҳам, ҳасрат, аламларга ҳам тўладир. Бахши «гуркираб-гулдираб ўтган» Гўрўғлининг ҳасрат ва армонларини тасвирлаш орқали ўтмиш жамият иллатларини шоирона кўрсата билган:

Бу гапларни айтди Чамбилнинг шойи,
Бепилик ёнарми чироқнинг мойи.
Қариганда бўлиб фарзанд гадойи,
Бебахра бўлиб парилар ҳамройи,
Қулоч уриб, қуруқ қолган кунларим.

Бахшилар куйлаб келган «Борми жаҳонда», «Армонинг қолмасин», «Армоним қолмади», «Гўрўғли», «Гўрўғлибек — зўр ботир» каби термалар шу характердаги асарлардир. Рус революцион демократи Н. Г. Чернишевскийнинг таъкидлашича, шоирлар одамларни ҳаёт ҳақидаги олижаноб тушунча ва ҳисларга бошловчи кишилардир. Уларнинг асарларини ўқир эканмиз, биз қабиҳ ва разил нарсадан нафратланишни, бутун эзгу ва гўзал нарсаларнинг мафтун этувчи кучини тушунишни, барча олижаноб нарсаларни севишни ўрганамиз, уларнинг асарларини ўқир эканмиз, ўзимиз яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ бўлиб борамиз.

Шу нуқтаи назардан халқ шоирлари термаларига назар ташлар эканмиз, чиндан ҳам уларда ўқувчи ва тингловчи мафтункор бир оламга олиб кирилади, чиройли ва эзгу нарсалар ташвиқ қилинади. «Булут чайнаб, музни пурккан» Гўрўғли ва бошқа халқ қаҳрамонларининг гўзал сифатлари тасвирланиб, уларни тингловчи ва ўқувчиларга ҳам тақишга, юқтиришга бўлган интилиш, янада «яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ» бўлишга қаҳриқ яққол сезилиб туради.

Ўзбек фольклоридаги автобиографик ва биографик термалар совет даврида атоқли халқ шоирлари Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржиман ҳол», Фозил Йўлдош ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Абдулла шоирларнинг «Кунларим» номли автобиографик лиро-эпик дostonларининг яратилишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Демак, терма жанри шу даражада кенг имкониятга эгаки, унга мос мазмун топилса, шу формадан фойдала-

ниб йирик эпик асарлар яратиш мумкин экан. Ўзбек бахшилари ижоди бунни тўла тасдиқлайди.

Термаларнинг аксарияти дидактик характерга эга. Дунёнинг ачкиқ-чучуги, паст-баланди, яхши-ёмонини кўрган ижодкор меҳнаткаш халқ ва унинг бахшилари шу хил ҳолатларнинг мусбат ва манфий томонлари ҳақида қатор асарлар яратганлар. Бу хил термаларда яхшилик, адолат, мардлик, чин сўзлик улугланган, пасткашлик, нокаслик, қўрқоқлик, кўролмаслик ва фисқу фасод қораланган.

Шу жиҳатдан қараганда, Эргаш шоир термасидаги яхшилик ва ёмонликни англаш, сўз ва суҳбат қадрига етиш ҳақидаги қуйидаги сатрлар ғоятда ибратлидир:

Ҳар нарсадан суҳан қиммат, ёронлар,
Яхши сўзни қилинг ҳурмат, ёронлар,
Вақтингизни қадри биллиб ўтказинг,
Баридан шу дам ғанимат, ёронлар.
Бу дунёда ширин, дўстлар, тириклик,
Ўз тенгингиз билан суҳбат, ёронлар.
Яхшига ёнашиб одам айиринг,
Ҳар нокасга бўлманг улфат, ёронлар.
Яхшиман ёмонни сўзман билади,
Тилдан чиқар дилда ният, ёронлар.

Дидактик термаларнинг характерли хусусияти шундаки, биринчи мисрада ўртага ташланган фикр сўнги мисраларда давом эттирилади. Бундай термаларни ўқир экансиз, ҳаётдаги қандайдир умумий боғланиш кўзга ташланади.

Бахшилар репертуарида бойлар, эшонлар, текинхўрларни аёвсиз савалаган сатирик термалар ҳам тез-тез учраб туради. Жуманбулбул яратган мана бу терма шунга яхши мисол бўлади:

Агар туя бўлганингда жўнг бўларинг,
Отдан кейин, эшакман тенг бўларинг,
Қантар оғмай хариш бўб ағнаб ётиб,
Қарға билан қузғунга ем бўларинг.
Агар йилқи бўлганда ўтмас эдинг,
Баҳонг қирқ беш, эликка етмас эдинг,
Ҳар ким олса ўзингни айниб бериб,
Чир айланиб овулдан кетмас эдинг.

Ошиқ-маъшуқлар тўғрисида, яхши ва ёмон хотин, соз ва сўз таърифиди, турли иш ҳайвонлари ҳақида қатор термалар яратилган. Атоқли туркман шоири Махтумқули асарларининг ижобий таъсирида бир қатор ўзбек бахшилари (Ислом шоир, Умир Сафар ўғли, Хоразм бахшилари ва бошқалар) ўртасида дидактик йўлда термалар яратиш расм бўлди.

Совет даврида бахшилар В. И. Ленин, Коммунистик партия, янги ижтимоий тузум, Улуғ Октябрь социалистик революцияси, социалистик қурилиш ҳақида қатор термалар яратдилар. Айниқса, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Ислом шоир Назар ўғли, Абдулла шоир, Умир Сафар ўғли кабиларнинг ижоди баракали бўлди.

Қўриниб турибдики, термалар кундалик воқелик ва инсоният фаолиятининг айрим томонлари билан мустаҳкам боғланган ҳолда юзага келган, халқ шоирларининг индивидуал ижодлари бўлиб, оғиздан-оғизга ўтиб кенг тарқалгандир.

АДАБИЁТЛАР:

А л а в и я М. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1959.

Гулёр. Фарғона қўшиқлари. Тошкент, 1967.

Оқ олма, қизил олма. Тошкент, 1972.

Совет даври қўшиқлари. Тошкент, 1984.

Хоразм қўшиқлари. Тошкент, 1965.

АФСОНА, РИВОЯТ ВА НАҚЛЛАР

Афсона. Ўзбек халқ оғзаки ижодининг энг қадимги жанрларидан бири афсона бўлиб, у ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисаларни хаёлий уйдирмалар асосида ҳикоя қилади. Чунки у кишиларнинг табиат ҳодисалари ва ижтимоий воқеаларни билиш ва тушунишга бўлган интилишлари жараёнида вужудга келган. Шунинг учун ҳам афсонада ижтимоий ҳаёт, кишиларнинг дунёқараши, урф-одатлари ва тарихий ҳодисалар ҳақида ихчам ахборот берилади.

Афсона форсча (افسانه) сўздан олинган бўлиб, фантастика, сеҳр-жоду ҳамда ҳаётий уйдирмалар асос бўлган насрий ҳикояларни билдиради. Бу хилдаги ҳикоялар Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида сав сўзи орқали ифодаланган бўлиб, ҳикоя, қисса деб изоҳланган. Маҳмуд Қошғарий ҳикоя билан қиссани «Ўтмиш воқеалардан хабар берувчи» деб таърифлайди ва ўз фикрини ривожлантириб, «ҳикояларда фақат ўтганлар ҳақида айтилиши шарт эмас», деб уқтиради¹. Ҳақиқатан ҳам, ўтган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи оғзаки ҳикоя ва қиссалар хаёлий уйдирмалар асосида вужудга келади. Демак, афсонада сеҳр-жоду, хаёлий ҳамда ҳаётий уйдирмаларнинг тенг иштирок этиши ўз-ўзидан маълум. Бироқ Маҳмуд Қошғарийнинг изоҳлашича, сав фактик воқеа ҳамда хаёлан тўқилган ҳодисалардан ташкил топади. Бинобарин, бу изоҳ шакл ва мазмун эътибори билан турлича бўлган икки жанрни ифодалайди. Биринчиси узоқ ўтмиш воқеаларни фақат ҳаётий уйдирмалар асосида талқин этувчи ҳикоялар, иккинчиси — муайян тарихий воқеалар ёки ҳодисаларни сеҳр-жоду, фантастик уйдирмалар қобиғида баён этувчи ҳикоялар. Биринчи хилдаги ҳикоялар ўзининг шакл ва мазмунига кўра ривоятларни, иккинчиси эса, кўпроқ, афсоналарни ташкил этади. Демак, Аристотель таъбири билан айтганда, афсоналар, «ҳақиқатдан хабар берувчи ёлғон ҳикоялардир».

Афсоналарда эртақлардагига ўхшаш анъанавий бошлама ва тугалламалар учрамайди. Бу нарса фақат афсона айтиш билан шуғулланувчи профессионал ижодкорнинг йўқлиги билан изоҳ-

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 3- том, Тошкент, 1963, 168- бет.

ланади. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, афсона кенг оммавий ижро этилувчи жанр ҳисобланади — уни билган шахс ўзи истаган шаклда айтаверади.

Афсоналар, кўпинча, бирор диний ҳодиса ёки объект билан боғлиқ ҳолда ҳикоя қилинади. Бу нарса афсона воқеаларига кишиларни ишонтириш мақсадидан келиб чиққан. Шунинг учун ҳам кўпчилик афсонада акс эттирилган воқеаларни ҳақиқат деб тушунади.

Афсона текстида анъанавийлик йўқ экан, сюжет тузилиши ҳам мураккаб эмас. Шунинг учун айтувчининг маҳорати билан боғлиқ ҳолда сюжет доим ўзгариб туради. Афсона сюжетлари мифологик ҳодисалар, географик жойлар номи билан боғлиқ ғаройиб воқеалардан ташкил топган. Характерли томони шундаки, деярли барча афсоналарнинг сюжети бир ёки икки эпизоддан ташкил топади. Сюжет воқеалари эса кўпроқ тугундан бошланади. Бундай эпик тугунлар эса тингловчиларни кутилмаганда воқеалар ичига олиб киради. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» афсонасининг бошланиши қуйидагича эпик тугун баёнидан бошланган: «Фарҳод дев Хоразмшоҳнинг Ширин исмли қизини севиб қолибди» ва ҳ. к.

Афсоналарнинг тематикаси ранг-барангдир. Осмон, ер, сув пирлари (муаккил)нинг ғаройиб ишлари, ёвузлик яратувчи руҳлар билан эзгулик яратувчи руҳлар ўртасидаги доимий тўқнашувлар, ер юзида одамнинг пайдо бўлиши, нарса ёки ҳодисаларга тааллуқли белгиларнинг пайдо бўлиш сабаблари, табу (тақиқ) билан боғлиқ ажойиб ва ғаройиб воқеалар афсоналар тематикасини ташкил этади.

Афсоналар воқеа ва ҳодисаларни ҳайри табиий тасвирлаши билан эртақларга ўхшаб кетади, бироқ сюжетнинг барқарор шаклга эга эмаслиги ва қисқалиги билан улардан фойдаланиб туради. Демак, афсоналарда барқарор сюжет ва композиция йўқ. Бундай хусусият уларнинг оммавий ижро шакли ҳамда ахборот бериш вазиёсини ўташи билан боғлиқ.

Афсоналар ғоявий-тематик йўналишларига кўра, шартли равишда соф мифологик афсоналар, тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳақида тўқилган афсоналарга бўлинади.

Соф мифологик афсоналар тузилишига кўра оддий баён шаклида бўлиб, эртақларга хос айрим белгиларни ташийди. Бундай хослик сюжетнинг хаёлий уйдирмалар асосига қурилиши, конфликт ечимида фантастиканинг ҳал қилувчи роль ўйнашида кўзга ташланади. Бу типдаги афсоналар кўпроқ ер ва осмон худолари, сув пирларининг ғайри табиий ишлари ҳамда фантастик образлар ёки дастлабки одамларнинг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилади. Дарҳақиқат, кўпгина афсоналардаги эпизодларда оташпарастлик динига алоқадор талқинлар ҳам учрайди. «Қаюмарс», «Одами Од», «Эр Хубби», «Анбар она», «Ҳазрати Хизр» каби мифологик афсоналар ибтидоий дунёқараш, у ёки бу сирли кўринган нарсани муқаддаслаштириш, унга эътиқод қўйиш каби диний тасаввурлар замирида пайдо бўлган.

Мифологик афсоналарнинг дастлабки намуналари тарихий асарлар, диний китоб ва ёдномаларда сақланиб қолган. Биринчи асарларида сақланиб қолган шундай афсоналардан бири «Қаюмарс»дир. Бу афсона одамнинг пайдо бўлиши ҳақида яратилган миф асосида юзага келган. Чунки мифологик қаҳрамонлар ибтидоий даврларда муқаддас саналиб, халқнинг маънавий мададкорига айланган. Ана шу ғоявий-бадий вазифа мазкур афсонада асосан унутилиб, у оддий диний ҳикояга айланиб қолган.

Мифологик афсоналарнинг баъзилари Хизр номи билан боғланади. Хизр — мифологик образ сифатида, баъзан чўл пири, баъзан эса ҳосилдорлик ҳомийси шаклида намоён бўлади. У сеҳр-жоду кучига эга бўлиб, афсоналарда ўлим билмас, зарб ўтмас, ўтда ёнмас қилиб тасвирланади. Ана шу хусусиятни қуйидаги афсонада ҳам кузатиш мумкин: Жаҳонни фатҳ этган Искандар Хизр ва Илёс билан биргаликда сирли сув учун қудуққа боради. Сув топилади ва ундан Искандар ичиб улгурмайди. Хизр ва Илёс ичиб ўлим билмас хусусиятга эга бўладилар. Шундан бери улар дунёни кезиб юришади ва Хизр қуруқликда, Илёс сувда йўловчиларга ёрдам беришади.

Келтирилган афсонадан маълум бўладикки, Хизр қадимги аждодларимиз тасавурида яратувчи, оғир вазиятда кўмакдош, ёвузликнинг кушандаси сифатида намоён бўлади. У халқнинг юксак идеалларини, манфаатларини ҳимоя қилувчи қаҳрамон тарзида талқин этилади. Бинобарин, у бордан йўқ бўлиб, йўқдан бор бўлади, гоҳ одам, гоҳ жонивор, гоҳ буюм шаклида пайдо бўлиб кишиларга кўмак беради, ёмонлик ва қора кучларга қарши чиқиб, эзгуликнинг ғалабасини таъминлайди.

Ўзбек халқ афсоналари сирасида тарихий воқеа ва ҳодисалар ҳақидаги афсоналар катта ўрин эгаллайди. «Девқалъа», «Ширин қиз», «Қалта минор», «Илон бузган» кабилар шундай афсоналардандир. Улар инсониятнинг беқиёс кучи ва гўзаллигини мадҳ этади. Бу афсоналар маълум бир тарихий жойлар, қалъалар ҳақида яратилган бўлсалар ҳам, уларнинг сюжети кўпроқ хаёлий эпизодлардан ташкил топган. Тарихий жойлар, қалъалар билан алоқадор афсоналарнинг айримлари эса халқ орасида машҳур бўлган афсоналар билан боғлиқ ҳолда яратилган. Масалан, Қорақум саҳросида «Ербакир», «Ширвон», «Шамаха», «Халаф» номи билан машҳур бўлган қалъаларнинг харобалари мавжуд бўлиб, улар ҳақидаги афсоналар «Шоҳсанам ва Ғариб», «Девқалъа» афсонаси эса Шарқда машҳур бўлган «Фарҳод ва Ширин» афсонаси билан боғланади.

«Девқалъа» афсонасида мифологик тасавурларнинг излари сақланганлиги унинг жуда қадим замонларда яратилганлигини кўрсатади. Бироқ у бизга қадар жуда кўп ўзгаришлар билан етиб келган. Шунинг учун ҳам Девқалъанинг қурилиш сабаби соф севги-муҳаббат, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тушунчалар билан боғланиб, вафодорликни тараннум этиш афсонанинг етакчи ғоявий асосини ташкил этган.

Афсонада айтилишича, баҳайбат Девқалъани Фарҳод исмли дев қурган эмиш. Фарҳод Хоразм шоҳининг Ширин номли қизини севиб қолади ва унга совчи қўяди. Бу нарса подшоҳни таҳликага солади. Қизини девга беришни хоҳламаган подшоҳ рад жавобини беришдан қўриқиб, жодугар кампирдан ёрдам сўрайди. Жодугар Фарҳодга бажариб бўлмайдиган вазифани — Қорақум чўлининг ўртасига тош қалъа қуришни топширади. Бироқ дев узоқ жанубдаги тоғлардан елкасида тош ташиб келиб, қалъани қура бошлайди. Қалъа битай деб қолганда подшоҳ жодугарни маслаҳатга чақиради. Жодугар подшоҳга ўзи белгиланган куни 9000 та янги туғилган бўталоқ, шунча той, бузоқ ва қўзи сўйишни маслаҳат беради. Қолган ишни у ўз зиммасига олади. Белгиланган вақтда жодугар дев қуриб тамомлаётган қалъага келади. Шу пайт Хоразм томондан даҳшатли ҳайқириқлар эшитилади. Бу болалари сўйилаётган минглаб ҳайвонларнинг овози эди. Фарҳоднинг «Бу қандай йиғи?» — деган саволига кампир: «ҳозиргина малика вафот этди, Ширинга бутун Хоразм аза тутмоқда», — деб жавоб беради. Севгилиснинг ўлими тўғрисидаги хабардан гангиб қолган дев усиз яшашни истамай, ҳали жойига қўйилмаган сўнгги тошни осмонга улоқтиради. Тош Фарҳоднинг устига қайтиб тушади. Девни севиб қолган Ширин ҳам фожиа рўй берган жойга етиб келади ва севгилиснинг мурдаси тепасида ўзига пичоқ санчиб ҳалок бўлади¹.

Кўрамизки, афсонани ташкил этган воқеа ва ҳодисалар тизмаси ҳақиқатдан дарак беришга қаратилган. Ҳар бир ҳодиса ҳамда бош қаҳрамон талқинида элик руҳ ҳукмрон. Бунда фантастик уйдирма сюжет асосини ташкил этиб, воқеалар тизмасини ўзаро боғлаш, ҳаракатлантириш, аynи чоғда бадиий безак вазифасини бажаради, асар ечимида эса ҳал қилувчи роль ўйнаб, таъсирчанликни оширади. Халқ Фарҳод сиймосида яхшилик, мислсиз куч-қувват ва ижодий меҳнатнинг умумлашма образини яратган. Жодугар эса ибтидоий ялмоғизнинг ҳаётий варианты, аynи пайтда ёвуз кучнинг ҳаёлий образидир. Демак, афсона мардлик ва қаҳрамонлик, куч ва қудрат, вафодорликнинг ажойиб ифодасидир.

«Ширин қиз» афсонаси космогоник миф билан боғлиқ бўлиб, халқ орасида кенг ёйилган. Бу афсонада Ширин гўзаллик тим-соли сифатида талқин этилган бўлиб, ифбатли аёлларга хос ахлоқ намунаси ўз ифодасини топган. Бироқ ана шу маънавий гўзаллик ибтидоий дунёқараш, миф йўсинида берилган. У ой ҳақидаги содда тушунчани ҳикоя қилади.

Айрим афсоналар осмон жисмларининг, сайёраларнинг шаклу шамойили, ҳолатларини изоҳлашга қаратилган. «Ойда нима учун доғ бор?» афсонаси бунинг мисоли бўла олади.

Айтилишича, Ширин деган гўзал бир қиз туғилади. У балоғатга етгандан сўнг хуснининг таърифи бутун оламга ёйилибди.

¹ Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964, 30-бет.

Уша замонда ой ўзини дунёда ягона, чиройли деб санаб, ер юзида юрар экан. Ҳамма гўзалликда тенги йўқ, деб ойни мақтар экан. Ширин балоғатга етиб, гўзаллиги кундан-кун орта боргач, одамлар ойни мақтамай, Шириннинг ҳуснини тилларда дoston қиладилар. Бунга ойнинг рашки келибди: «Наҳотки мен турганда, Ширинни мақташса. Ширин билан мен ҳуснимни ўлчаб кўрайчи, сўнгра менинг ким эканимни билиб қўйсинлар»,— дебди. Ой Ширинни ўз қошига чақириб: «Сен ким-у, мен ким? Эл оғзида ҳуснингнинг овозаси оламни босибди. Қел, иккимиз ўзимизни тарозига солиб, тортиб кўрайлик-чи, ким чиройли бўлса, тарозидан маълум бўлади» дебди. Ширин хижолат чекиб: «Ҳуснда сиз зиёдасиз, қўйинг, мени уялтирманг. Мен ҳусн даъвосини қилмайман»,— дебди. Бунга ойнинг жаҳли чиқиб: «Сен ҳусн даъвосини қилмасанг ҳам, бироқ одамлар назарида сен мендан чиройли эмишсан. Бир тарозидан тортишиб синашмасак бўлмайди»,— деб қўярда-қўймай Ширинни тарози олдига олиб борибди. Томошага халойиқ йиғилган экан. Ой мағрурланиб: «Мана Ширин-у, мана мен, кўрасизлар ҳозир, ҳуснда ким ғолиб экан?»,— деб ялпайиб тарозининг бир палласига чиқибди. Ширин уялиб, ноилож ўнг оёғини тарозининг бўш палласига қўйгани ҳам йўқ экан, ой лайлак бўлиб осмонга чиқиб кетибди. Хижолатдан ой қайтиб ер юзига тушолмай, осмонда қолган экан.

Кўриниб турибдики, афсона сюжети ва қаҳрамонлар талқинида эртақларга хос хусусият мавжуд бўлиб, фантастик уйдирмалар воқеалар **тизмасини ҳаракатлантиради**, конфликт ечимида ҳал қилувчи роль ўйнаб, мардлик ва гўзаллик, камтарлик ва назокатни тасдиқлайди. Афсонадан чиқарилган хулоса конкрет факт мисолида тасдиқланади, «Нима учун ойда доғ бор?», «Нима учун у осмонда?» деган ибтидоий саволларга жавоб беради.

Ислом дини билан боғлиқ бўлган афсоналар ҳам ана шу гуруҳга мансуб. Бу хил афсоналар диний, ғайри табиий, ғайри муқаррарий воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилади. Шунинг учун ҳам уларда диний тушунчаларни тарғиб қилиш хусусияти ва панд-насиҳат асосий ўринни эгаллайди. «Ҳазрат Али», «Қўрқут ота», «Юсуф қиссаси» кабилар шундай афсоналардандир.

«Бароқтом», «Шоҳсанам ва Ғариб», «Ҳазорасп», «Искандар ва Афросиёб» каби афсоналар эса тарихий жой ва тарихий шахслар номи билан боғланган. Уларда воқелик фантастик йўналишда ҳикоя қилинади. Бу хилдаги афсоналар кўпроқ муайян ҳодиса, қабилани эки элат, географик жой — қалъа, мақбара, қўрғон, сарой, минора, дарё, денгиз, шаҳарлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг юзага келиши ва вайрон бўлиш сабаблари, у эки бу номнинг пайдо бўлиши тарихидан хабар беради. Шу жиҳатдан «Ҳазорасп» афсонаси характерлидир.

Айтишларича, бир жойда минг учар отни тутиб олиш учун уларнинг доим келиб сув ичадиган булоғига беҳуш қиладиган дори солиб қўядилар. Шу ҳийла билан учиб келган отларни тутадилар, қанотларини қирқадилар ва уларни инсонга хизмат

қилинша мажбур этадилар. Шу-шу ўша жойнинг номини Ҳазорасп (Минг от) деб юритганлар.

Юқорида келтирилган афсоналардаги воқеаларни тасдиқловчи ишончи асос йўқ, улар уйдирмадан иборат. Шунинг учун ҳам топонимик характердаги афсоналарга доим ишониб бўлмайди. Улар фақат муайян жойнинг у ёки бу белгиси, деталинигина аниқлаши мумкин. Шунга қарамасдан «Бароқтом» ва «Ҳазорасп» афсоналари халқнинг осойишталиги, эркин ва озод ҳаёт ҳақидаги орзуларни ифода этган. Афсоналардаги тарихийликни тўғри тушуниш лозим. Чунки уларда ҳатто ҳақиқатга зид бўлган ахборот ҳам берилиши мумкин. Бу нарса афсоналарнинг қадимги инсон дунёқараши, содда, ибтидоий тушунча ва билимининг хулосаси сифатида майдонга келган. Бинобарин, уларда реал воқеалар билан боғлиқ бўлган ҳақиқат элементларигина сақланган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳар бир афсона ўзи ташкил топган манбадан қанчалик узоқлашса, ўша воқеликни акс эттириш хусусиятини шунчалик хиралаштиради, охир-оқибат конкрет тарихийлик йўқолишгача бориб етади. Натижада, у фақат эстетик функцияни адо этувчи бадий асарга айланиб қолади.

Хуллас, афсона соф информатив вазифа ўтовчи эпик жанр бўлиб, у халқнинг келиб чиқиши, у ёки бу топонимнинг пайдо бўлиши, шунингдек, жамият ва табиатдаги воқеа-ҳодисаларни ўрганишда нодир манба сифатида катта илмий-амалий аҳамият касб этади.

Ривоят. Ҳаётий воқеаларни ҳаётий уйдирмалар воситасида акс эттирувчи оғзаки ижод жанрларидан бири ривоятдир. Улар ғоявий-тематик жиҳатдан ранг-барангдир. Ривоятларда тарихий воқеалар ва айрим шахслар билан боғлиқ бўлган воқеалар, кишилар турмуши, географик жойлар — саҳро, кўл, чўл, денгиз, шаҳар, қишлоқ, қалъа, сарой ва бошқаларнинг барпо бўлиши ҳамда вайрон қилиниши ҳақида ҳикоя қилинади. Бинобарин, ривоятлар у ёки бу воқеа ҳақида хабар бериши ва уни тасдиқлаш вазифасини ўтайди. Ривоятларда лутф ва назокат, ақл ва тадбир, ишқ ва вафо, яхшилик ва одамийлик каби илғор ғоялар зулм ва зўрлик, ҳақсизлик ва адолатсизлик сингари иллатларга қарши қўйилади.

Ривоятлар тематикасига кўра тарихий ва топонимик ривоятга бўлинади.

Тарихий ривоятлар бирор шахс фаолияти ёки халқ қаҳрамонлари билан боғлиқ бўлган воқеаларни акс эттириб, ахлоқ ва одобнинг идеал нормаларини ташвиқ этади. Тўмарис, Широқ, Алишер Навоий, Улуғбек, Ибн Сино, Беруний, Машраб, Амир Темур, Султон Маҳмуд сингари тарихий шахслар ҳақида яратилган ривоятлар шулар жумласидандир.

Ривоятлар икки, уч эпизоддан ташкил топган ихчам сюжетга эга бўлиб, қатъий композицияга эга эмас. Шунинг учун сюжет воқеалари, кўпинча, гўё тугалланмагандек, давоми бордек

сезилади ва тингловчига катта асардан узиб олинган бир лавҳа сингарии туюлади.

Тарихий ривоятларни у ёки бу тарихий шахс ёки воқеалар туювоҳи бўлганларнинг, кўрган-билганларнинг эсдаликлари асосида юзага келган дейиш мумкин. Бу нарса ривоят жанрининг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Баъзи тарихий ривоятларда эса фактик воқеалардан асар ҳам қолмай, фақат шахс номигина сақланиб қолиши ҳам мумкин. Баъзан эса тарихий шахс сайёр сюжетлар қилиши ҳам мумкин. Баъзан эса тарихий шахс сайёр сюжетлар қилиши ҳам мумкин. Баъзан эса тарихий шахс сайёр сюжетлар қилиши ҳам мумкин. Шунга қарамай тарихий шахсларнинг иштирок этиши, сюжетда ҳаётини уйдирманинг мавжудлигига қараб бундай асарларни тарихий ривоят деяверамиз. Алишер Навоий билан боғлиқ тарихий ривоятлар бунинг мисоли бўла олади.

Навоий билан боғлиқ бир ривоятда Ҳусайн Мирзо шипга қараб ётиб, вазирларига «олиб келинг» дебди. Шу кунини Алишер Навоий саройда йўқ экан. Вазирлар нимани олиб келишни билмадилар. Охири улар Алишерни топиб, бўлган воқеани айтибдилар. Алишер уларга шоҳ олдига арра, теша билан уста олиб келинганлар, дебди. Шунда Ҳусайн устага қараб: «Мана бу тоқини тузат!», дебди. Кўрамизки, бу афсона халқ орасида қадимдан машҳур бўлган бир эртақнинг сюжети асосида яратилган. «Эркисиз фолчи»; «Аёз» номли эртақлар ҳам ана шу хилдаги сюжетга асосланган. Мазкур сюжет Алишер Навоийнинг донишманд вазирлигини, унинг тадбиркорлигини изоҳлаш учун хизмат қилдирилган. Демак, қахрамонлар тарихий шахс, уларнинг муносабати фактик ҳодисаларга мос, бироқ асар воқеалари эса тўқима характеридадир. Маълум бўладикки, эртақ ёки латифага мос бўлган аъъанавий сюжет ёки мотивлар тарихий фактларга монелик қилмайди, аксинча, уларни тўлдириб, бўрттириб, муҳим бўлган белгиларни ёрқин чизиб учун хизмат этади. «Олтин узук», «Ибн Сино билан касал йигит», «Мир Алишер билан Султон Ҳусайн», «Навоий билан чўпон» ва бошқа ривоятлар ана шундай сюжетлар асосига қурилган. Демак, Беруний, Улуғбек, Жомий, Навоий кабилар билан боғлиқ ривоятларда халқ идеалини ифодаловчи тарихий шахсларнинг образлари акс этган бўлиб, уларнинг ривоят жанри доирасида акс эттиришда ижодкорлар эртақ, латифа каби жанрлардаги тайёр сюжетлардан фойдаланганлар. Демак, реал ҳаётда мавжуд бўлган характер, белги, хусусиятлар ана шу образлар атрофида жамланиб, умумлаштирилган. Яратилган бу образлар эса халқ дилига жо бўлган адолатли раҳнамони исташ, адолатсиз золимларни инкор этиш каби ғояларни ифодалашга хизмат қилади.

Тарихий шахс ва тарихий воқеалар билан боғлиқ ривоятлар ёзиб олинган даври эътибори билан икки хил типда намоён бўлади. Улар бир-биридан шакл ва мазмун ҳамда тарихий фактни талқин қилиш хусусияти билан фарқланади. Биринчи тип ривоятларга халқ орасида пайдо бўлган даврдаёқ ёзиб олинган ривоятлар киради. Бундай ривоятларда тасвирланган воқеа ва ҳодисалар ўша давр шарт-шароити, руҳига мос келади. Бу жиҳат

дан тарихий жанглр ҳақида ёки унинг таъсирида яратилган «Тўмарис», «Широқ», «Зариандр ва Одатида», «Гулдурсун» каби ривоятлар аҳамиятлидир. Бу ривоятлар келтирилган фактларнинг аниқ ва тўлиқлиги билан ажралиб туради. Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарларида келтирилган ривоятлар ана шу типдаги ривоятлар туркумини ташкил этади.

Иккинчи типдаги ривоятларга эса, яратилгандан кейин узоқ замонлар ўтгач, ёзиб олинган ривоятлар киради. Бу ривоятларда тарихийлик, фактик ҳодисалар хиралашган. Улар ҳаётий уйдирмалар билан қоришиб кетган. Нагижада эртак, латифаларга хос тарихий жиҳатдан ноаниқликлар юзага келган, тарихий факт ўз кучини йўқотган. Бу типдаги ривоятлар афсоналарга яқинлашиб қолганликларига қарамай, воқеа ва ҳодисалар ҳақида тушунча ёки маълумот бериши жиҳатидан аҳамиятлидир.

Топонимик ривоятлар у ёки бу жой номи ёки бирор объект билан боғланган бўлиб, ҳикоя қилинган воқеалар узоқ ўтган замонда содир бўлган. Уларда сюжет аксарият ҳолларда схематик тарзда бўлиб, монолог ва диалоглари кам, асар шунчаки баён тарзида учрайди. Қолаверса, ривоятларда изоҳланган номлар ҳар доим тўғри чиқавермайди. Бу хилдаги ривоятларни тарихий, этнографик ишлар ва бадий очеркларда, саёҳатнома ва қадимги манбаларда учратиш мумкин. Андижон топоними ҳақидаги ривоят фикримизнинг далилидир.

Қорабуғраҳон деган подшо бўлиб, унинг ўзи Қашқарда турар экан. Кунларнинг бирида у ов қилиб юриб, сув бўйида қўшиқ айтиб ўтирган гўзал қизни севиб қолибди. Тўй-томошалар билан унга уйланган кунни уруш бошланиб, Қорабуғраҳон урушга жўнаб кетибди. Бу урушда у ғолиб чиқибди. Аммо оғир яраланибди, йўлда кела туриб аҳволи оғирлашибди. Шунда хон кун чиқиш, яъни қайлиғи бор томонни кўрсатиб: «Анда жон қолди, мени ўша ерга кўминглар»,— деб жон берибди. Вазирлари васиятга кўра, кўрсатган жойга келтириб кўмидилар. У ер кейинчалик шаҳарга айланиб, «Анда жон» Андижон» бўлиб кетган экан.

Ривоятда Андижон номининг келиб чиқиш тарихи тўғри изоҳлангандек туюлади. Аслида эса, ундай эмас. «Анду»— қабилани, «гон» форсча кўплик қўшимчаси бўлиб, андуларнинг жами ва йиғилган жойи демакдир¹. Вақтлар ўтиши билан Андигон талаффузда Андижон бўлиб кетган.

Кўриниб турибдики, бу хилдаги ривоятлар том маънодаги бадий асар даражасида бўлмай, бирор жой номининг пайдо бўлишини изоҳловчи хабар шаклидадир. Бунга Хоразм, Қарши сингари шаҳар номларининг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятлар ҳам мисол бўла олади.

¹ Жу в он мар дие в А. Шаҳарларнинг номларидан баҳс. «Ер ва эл», 1962, № 4, 29-бет.

Топонимик ривоятларда ҳикоя қилишнинг ўзига хос услуби мавжуд. Одатда, унинг якуний қисмида ҳикоядан келиб чиқадиган асосий мақсад таъкидланади ва мавжуд фактлар изоҳланади. «Тўрабекхоним мақбараси», «Анда жон қолди», «Одинажон», «Қўнғирот» каби ривоятлар шулар жумласидандир.

Топонимик ривоятлар кўпроқ ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, асосан, жой номлари ҳақида ахборот бериши билан муҳим ғоявий-бадиий қимматга эга. Умуман олганда, ривоятлар халқ тарихи, унинг эстетик қарашларини ўрганишда зарур бўлган оғзаки ижод жанри ҳисобланади.

Нақл. Халқ оғзаки прозасининг мажозга асосланган мустақил жанрларидан бири нақлдир. Нақллар ахлоқий-дидактик вазифа ўташлари билан оғзаки прозанинг бошқа жанрларидан алоҳида ажралиб туради.

Нақл Шарқда ахлоқ нормалари, дунёвий тушунчалар ҳақида фикрлаш эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Бинобарин, нақлда эзгулик маъқулланиб, ёмонлик инкор этилади. Демак, нақл халқ фалсафаси ва донишмандлигининг ифодаси, ахлоқ нормалари ҳақида ҳикоя қилувчи асар бўлиб, унинг асосида насиҳатомуз фикрлар ётади.

Нақл термини Яқин ва Урта Шарқ халқлари орасида «Зарбулмасал» деб юритилган ва у рамзий ҳикоя маъносида қўлланган¹. Демак, «Зарбулмасал» мажозий ҳикояни англатади. Ўзбекларда эса «Зарбулмасал» ўрнида, асосан, нақл термини қўлланилади. Нақл — ахлоқий норма ҳамда одоб ҳақида юзага келган фикрларни изоҳловчи, таълимий характердаги мажозий ҳикоя. У ахлоқ нормасидан четга чиқиб, нотўғри иш қилаётган шахсни огоҳлантириш ёки нотўғри тушунчани тартибга солиш мақсадида айтилади. Демак, нақлнинг мажозий маъноси ва таълимий дидактик вазифаси унинг асосий ва ҳал қилувчи белгиси ҳисобланади. Утмишда бу атама нисбатан кенг маънода қўлланилган. Масалан, қадимги туркий ёдномалар, халқ китоблари, қўлёзмаларда миф, эртак, афсона, ривоят, дoston, мақол, матал ва ҳатто топишмоқлар ҳам, нақл номи билан аталган. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда озарбайжонларда эртак, туркманларда мақол, қирғизларда ибратли ривоят, уйғурларда оғзаки ҳикоялар нақл деб юритилади.

Нақлларнинг юзага келиши ва шаклланишида икки манба ҳал қилувчи роль ўйнаган. Биринчи манба — халқнинг ҳаётий тажрибалари ва доно фалсафаси; иккинчи манба эса, шу кунгача маълум ва машҳур бўлган ҳинд халқ китоблари «Панчатантра» ва унинг таржималари, «Қалила ва Димна» ҳамда ўзбек халқ эртаклари ва мақолларидир.

Нақлларнинг пайдо бўлиш тарихи ўзига хосдир. Маиший турмуш, у ёки бу ахлоқ ва тушунчалар, ўрнак бўларли воқеа ва ҳодисалар нақллар учун объект бўлиб хизмат қилган. Реал

¹ Гиловов Б. Т. Поэтика таджикских народных пословиц. Душанбе, 1967, с. 8.

ҳақиқат нақлларда икки хил — ҳаётда бўлиши мумкин бўлмаган ёки бўлиши мумкин бўлган воқеалар тарзида тасвирланган. Нақллардаги образлар ўта умумлашма характерга эга бўлиб, яхшилик ва ёмонликни ташувчи типлар сифатида намоён бўлган. Ўз навбатида бу образлар тарғиб қилиниши лозим бўлган ахлоқий норманинг у ёки бу томонини конкретлаштиришга ёрдам беради. Демак, образлардан бири — яхшилик тимсоли, иккинчиси ёмонлик рамзи сифатида таърифланади.

Ўзбек халқ нақлларида «Ҳар ким қилса ўзига», «Одам одам билан тирик», «Кўрпангга қараб оёқ узат», «Тўти ҳикояси», «Йил номлари», «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», «Қақиллаши бизникида, тухум қилиши қўшниникида», «Бугунги жаҳлни эртага қўй», «Икки қарға» кабилар халқ орасида маълум ва машҳурдир.

Нақллар ўзига хос белгилари билан ажралиб туради. Биринчидан, улар рамзга асосланади. Нақл бесабаб айтилмайди, муҳокамага сабаб бўлган бирор воқеа ёки ҳодисани тасдиқлаш учун айтилади. Унинг амалий аҳамияти ҳам ана шу ҳолат билан белгиланади. Иккинчидан, нақл ўғит бериш вазифасини адо этади. Учинчидан, нақл сюжети содда ва қисқа, воқеалар ахборот шаклида баён этилади. Нақл сюжетининг ечими характерли, яъни ечим кутилмаганда содир бўлади. Ечимнинг кутилмаганда содир бўлишига сабабчи бўладиган воқеа олдиндан сезилмайди. Тарғиб этиладиган ўғит, ибратли мазмун бутун асар воқеаларидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам нақлларда образ ва тушунчаларни бир-бирига зид қўйиш приёми етакчи роль ўйнайди.

Нақллар шакл ва мазмунига кўра иккига — синкретик ва соф нақлларга бўлинади.

Синкретик нақллар, асосан, эртак, афсона, ривоят, мақол ва маталлар билан ўзаро муносабатда, уларнинг бир-бирига таъсири натижасида юзага келган. Шунинг учун ҳам синкретик нақллар мазкур жанрларга хос бўлган традицион формулаларни қамраб олган. Уларнинг сюжет тузилиши нисбатан мураккаб ва ҳажман йирик бўлиб, уларда анъанавий образлар кўпчиликни ташкил этади; сюжет воқеалари ҳаётий уйдирмаларга асосланади.

Синкретик нақлларда образ ва тушунчалар: тўғрилиқ билан эгрилик, адолат билан разолат, донолик билан калтабинлик, тинчлик билан уруш, меҳнатсеварлик билан дангасалиқ бир-бирига зид қўйилади. Бу жиҳатдан «Эгривой билан Тўғривой», «Яхшилик билан ёмонлик», «Айёр билан содда» каби нақллар характерлидир. Бу нақлларда эртаклар таъсири ниҳоятда кучли бўлишига қарамай, уларда нақлга хос хусусиятлар етакчилик қилади. Синкретик нақллардаги Тўғривой, Яхшивой, Соддавой, Эгривой, Айёрвой, Ёмонлик каби образлар халқнинг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тушунчаларини ифодаловчи мажозий умумлашма образлардир. Бинобарин, уларнинг ўзаро муносабатлари ва қилмишлари дидактик моҳият касб этади. Масалан, бир-

бирига зид қўйилган образлар билан боғлиқ воқеалар қуйидагича тасвирланади: Тўғривой (Яхшивой, Соддавой) йўлда Эгривой (Айёрвой, Ёмонвой) билан дўстлашади. Бироқ Эгривой Тўғривойни алдаб қийин аҳволга солиб қўяди. Тўғривой сеҳрли ёрдамчилар орқали муродига етади. Эгривой эса ёмонлигидан ўз мақсадига етолмайди.

Нақллар сюжети кўпроқ диалоглар асосига қурилади. Нақлнинг якунида эса қиссадан ҳисса чиқарилади, идеал ғоя лўнда ифодаланади. Масалан, «Куч бирликдадир», деган ғоя кўпчилик нақлларда ўз ифодасини топган. Нақлда айтилишича, тўрт оғайни — дурадгор, заргар, тикувчи ва мулла ҳаж қилишга жўнайлар. Кечаси улар бир жойда тунаб қолдилар ва галма-гал қорувул бўладилар, дурадгор бекор ўтирмай, ҳунарини кўрсатади — бир ёғочдан бут ясайди. Заргар тўрт тангадан тирноқ ясайди, тикувчи қўғирчоққа қўйлак тикиб кийгизади. Қўғирчоқ қиз бола бўлиб, мулла «Шу қўғирчоққа жон ато қил», деб ухлайди. Бир маҳал уларнинг қулоғига «Юринглар тонг отди, кетайлик» деган бир товуш келади. Ҳаммаси бошини кўтариб қараса, бир малика турганмиш¹. Мазкур нақл эртак таркибида келган бўлиб, у қаҳрамон ҳаракатини жадаллаштириш, чуқурлаштириш мақсадида келтирилган. Бинобарин, нақлнинг вазифаси «куч бирликдадир» деган ўғитни илгари суришдан иборат. Эртак сюжетининг талабига кўра, қўғирчоқнинг тилга кириши ҳунармандларнинг бирдамликда ҳаракати яхши натижа беришини тасдиқлашдан иборат. Демак, нақл «куч бирликдадир» деган ғоянинг ҳаётдаги ўрнини маъқуллаш ва эртак сюжетининг тарбиявий, таъсир қудратини оширишга хизмат қилган синкретик нақлларнинг айримлари ривоятларнинг шаклий ўзгариши туфайли юзага келади. Эскича йил номларининг келиб чиқшидан хабар берувчи бир ривоятнинг нақлга айланиши бунинг мисоли бўла олади. Айтилишича, турк хоқонларидан бири йилларни аниқлаш мақсадида ўн икки йилга ном берган. У ўз одамларига ҳайвонларни дарё томон ҳайдашни буюрган ва қайси ҳайвон сувдан биринчи бўлиб ўтса, йилнинг биринчисини ўша ҳайвон номи билан атамоқчи бўлган. Дарёдан биринчи бўлиб сичқон ўтган. Биринчи йил сичқон деб аталган, кейин сигир, йўлбарс, қуён, тимсоҳ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз ўтган. Уларнинг ҳар бири бир йил учун ном бўлиб қолган². Ана шу қадимий ривоят воқеалари тингловчида ишонч туғдиради. Чунки сюжет воқеалари жуда ҳам ҳаётий тасвирланган.

Мазкур ривоятда ҳеч қандай ахлоқий нормани тарғиб этиш, ўғит бериш ҳақида гап йўқ, ҳатто унда кўчма маъно, мажозийлик ҳам англашилмайди. Ана шу ривоятнинг ўн аср кейин ёзиб олинган намунаси эса тамоман бошқача бўлиб, унда шакл ва

¹ *Ўзбек халқ эртаклари*. Тошкент, 1939, 71-бет.

² Қ о ш ғ а р и й М. Девону луғотит турк. 1 том. Тошкент, 1960, 330—333-бетлар.

мазмун бутунлай ўзгартирилган. Аниқроқ қилиб айтганда, ривоят тарихий тараққиёт жараёнида ўзгариб, ўғит берувчи нақлга айланган. Энди юқоридаги ривоятнинг нақл тарзидаги баёнига диққат қилинг. «Мучалнинг бир йилини бир ҳайвоннинг номи билан атамоқ ниятида ҳамма ҳайвонларни бир ерга чақарибдилар. Қайси ҳайвон кўзга биринчи кўринса, мучалнинг биринчи йили ўшанинг номи билан аталади, деб шарт қўйибдилар. Шунда туя бўйига инониб, бамайлихотир келаверибди. Сичқон қарасаки, ҳайвонларнинг оёғи остида кўринмай қолиб кетяпти. У югуриб бориб туянинг бошига чиқиб, қаққайиб туриб олибди. Натижада, кўзга биринчи бўлиб сичқон кўринибди. Шундан кейин ўн икки йиллик мучалнинг биринчи йили сичқон номи билан аталибди. Қолган йиллар бирин-кетин кўзга кўринган ҳайвонларнинг номлари билан аталибди. «Туя эса йилдан қуруқ қолибди». Нақлдан маълум бўладики, ҳикоя персонажлари — туя ва сичқонга рамзий маъно сингдирилган. Бу нараса сюжет воқеаларига насиҳатомузлик бахш этган. Чунки асарда тўғрилиқ, айёрлик ва худбинликка қарши қўйилган ва ўз-ўзига маҳлиё, тўғри, аини пайтда бамайлихотир кишилар энгил кулги остига олинган, айёрлик эса танқид қилинган. Нақлдаги мажозийлик туя ва сичқон ҳаракати орқали ифодаланган. Нақл «Бўйига ишонган туя йилдан қуруқ қолибди» каби ибратли ўғит билан хулосаланади.

Нақл мақол мазмунидан юзага келиши ҳам мумкин. Бундай нақлларнинг асосий мазмуни ўзи яқунланган мақол мазмуни билан бир хил бўлади. «Ҳар ким қилса ўзига» нақли аслида «Ёқма — пишарсан, қазма — тушарсан» мақоли мазмуни асосида вужудга келган. Ҳар икки нақлда ҳам ёмонликни қоралаш ғояси илгари сурилади ва эзгулик улуғланади. Мақол мазмуни асосида юзага келган нақл ёмонлик, яхшилик келтирмайди, деган ўғитни айтишдан иборат. Шу боис синкретик нақллар, асосан, мақол билан яқунланадилар.

Соф нақлларда афсона, ривоят ва эртақларга хос анъанавий бошлама ва тугалланмалар деярли учрамайди. Соф нақллар, асосан, ҳаётий воқеалар асосида яратилиб, уларда ақллилик билан калтабинлик, сахийлик билан бахиллик, камтарлик билан зўравонлик, ақл билан давлат тушунчалари умумлашма образлар мисолида зид қўйилади. «Бахт, давлат, ақл баҳси», «Одам одам билан тирик», «Қийик билан тулки», «Икки қарға» каби нақллар соф нақллар туркумини ташкил этади.

Соф нақлларда ўғит яширин ҳолда ифодаланadi. Нақл якунида қиссадан ҳисса чиқарилади ва яшириниб ётган ўғит маълум бўлади. Соф нақллар нисбатан кейин яратилган бўлиб, уларнинг аксарияти, асосан, феодализм жамиятида шаклланган. Шунинг учун уларда воқеа ва ҳодисалар нисбатан ҳаётий тасвирланади. Бу ўринда «Одам одам билан тирик» нақли характерлидир. Унда икки био-бирига қарши тушунча мажозий образлар хатти-ҳаракати мисолида акс этирилган. Булардан бири — ёлғиз яшаш ва иккинчиси кўпчилик бўлиб яшаш тушун-

чаларидир. Мазкур тушунчалар воқеалар давомида конкретлашади ва «одам одам билан тирик» тушунчаси тасдиқланади.

Соф нақллар ҳам мажозга асосланганлиги, ихчам ва соддалиги, ишончлилиги билан ажралиб туради. Бинобарин, уларда панд-насиҳат, ўғит, асосан, рамзий образлар ҳаракати, муносабати ва нутқида аён бўлади.

Демак, соф нақллар сюжет қисқалиги, мазмунан лўндалиги, бадииятидаги ўзига хослиги билан, воқеа ва ҳодисаларни тасвирлашда рамзга — кўчма маъноли образларга таяниш билан диққатга сазовор. Ўзбек халқ нақллари юксак ғояларни тарғиб этишда ахлоқ нормаларини белгилашда сифатлаш, ўхшатиш, истибора каби бадий тасвир воситаларига, моҳиятан воқеаларни зид қўйиш приёмига таянади.

Хуллас, халқ нақлларини тўплаш, уларни фалсафий-ахлоқий нуқтаи назаридан изчил тадқиқ этиш фольклоршунослигимизнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

А Д А Б И Й Т Л А Р:

И м о м о в Қ. Ўзбек халқ оғзаки прозаси. Тошкент, 1981.

Соколова В. К. Русские исторические придания. М., 1970.

Умаров С. Тарих ва ривоят. Тошкент, 1988.

Чистов К. В. Русские народные социально-утопические легенды XVII—XIX вв. М., 1967.

ЭРТАКЛАР

Эртак халқ оғзаки ижодининг энг қадимий, оммавий жанрларидан биридир. Эртакнинг пайдо бўлишида қадимий урф-одат, маросимлар ва мифлар ҳал қилувчи роль ўйнаган. Эртакларнинг мустақил жанр сифатида қарор топиши реал воқеа ва ҳодисалар, олам ҳақидаги ибтидоий тушунчалар ҳаёлий формада ифодаланган даврлардан бошланган. Чунки бу даврларда конкрет воқеа ва ҳодисалар, уруғ ва қабилалар турмуши билан боғлиқ мифлар, анъанавий урф-одатлар ўз кучи ва маиший вазифасини йўқотиб, кишилар онгида ғаройиб нарса бўлиб англашила бошлаган эди. Ана шу реал воқеа ва ҳодисаларнинг бадий талқини эртак таркибидаги эпик мотивларни юзага келтирган. Эртак мотивларининг дастлабки намуналари таълимий-дидактик характерда бўлиб, кейинчалик ижтимоий-маиший моҳият касб этган. Ҳар бир мотив эса ҳаёлий ва ҳаётний уйдирмаларга асосланган.

Эртаклар ўзларига хос ғоявий-тематик йўналиши ва таълимий-эстетик функцияси билан ажралиб туради. Идеал қаҳрамоннинг ғайри табиий кучларга қарши чиқиши, ғайри табиий нарса ва мўъжизали қушларни олиб келиш, девлар олиб қочган қизларни қутқариш, ўзга юрт маликалари, паризодларига ошиқ бўлиши, бедаво дардларга дори топиши, феодал ахлоқига қарши чиқиши кабилар эртакларнинг мавзу доирасини белгилайди.

Эртак сюжетларининг ибтидоий даврлардаги бошланғич намуналари жуда содда ва қисқа бўлиб, турмушдаги бирор воқеани ҳикоя қилиш шаклида кечган. Эртакнинг мустақил жанр сифатида шаклланиши эса синфий жамиятнинг бошланғич даврларига тўғри келади.

Эртак термини Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида *этак* шаклида учрайди ва бирор воқеани оғзаки ҳикоя қилиш маъносини билдиради. Ҳозир фольклоршуносликда эртак атамаси қабул этилган бўлса-да, Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона ўзбеклари орасида матал деб ҳам юритилади. Бухоро атрофидаги район ва қишлоқларда, шунингдек, бошқа ерлардаги икки тил, ўзбек ва тожик тилларида сўзлашувчи аҳоли орасида *ушук* деб юритилади. Хоразмда — варсақи, Тошкент шаҳри ва унинг атрофида чўпчак термини ҳам ишлатилади. Ўзбеклар орасида эртак, ушук, матал, чўпчак терминлари билан бир қаторда ҳикоя, афсона, ўтирик, тутал каби атамалар ҳам учрайди.

Алишер Навоий асарларида афсона, эртақ ва масал маъноларида *чўрчак* сўзи ишлатилганки, у ҳам чўпчак сўзининг ўзгарган тарихий шаклларида биридир. Чўпчак кичик ҳикояларни тўплаш, ҳикоя қилиш, топиш, излаш маъносини англатгани учун баъзан топишмоқ маъносида ҳам қўлланган.

Эртақларнинг ўзига хос хусусияти — воқеабандлиги, бирор воқеани мукамал ҳикоя тарзида баён қилишида кўзга ташланади. Эртақлар воқеликни ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмалар воситасида, кишиларда бадий завқ уйғотадиган шаклда акс эттириши билан характерланади.

Эртақ учун ҳам халқ оғзаки ижодига хос барча сифатлар: коллективлик, оғзакилик, анъанавийлик, ижодкорнинг номаълумлиги — анонимик версия ва вариантлилики хосдир.

Эртақлар тарихий тараққиёт жараёнида турлича ўзгаришларга учраб бизга қадар етиб келган. Шу сабабдан кўпгина эртақларнинг гоёвий йўналиши, композицияси, қаҳрамонларнинг вазифалари ўзгариб, янги-янги вариант ва версиялари юзага келган. Эртақлардаги вариантларнинг вужудга келиши эртақ айтилганда ижрочининг ижодий қобилияти, дунёқараши, воқеликни акс эттира олиш иқтидори, эртақчилик анъаналарини қай даражада билиши, тажрибаси, руҳий ҳолатлари билан боғлиқ ҳолда амалга ошади.

Эртақларнинг жанр хусусиятларини белгилаганда, улуғ пролетар ёзувчиси А. М. Горькийнинг назарий қарашларидан, эртақ асосини ташкил этган фантастика ҳақидаги мулоҳазаларидан келиб чиқиш лозим. Жумладан, бу ҳақда шундай ёзади: «Эртақларда ҳаммадан ҳам «уйдирма», ҳодисаларни олдиндан кўра билувчи тафаккуримизнинг ажойиб хусусияти ибратлидир. Эртақчилар ҳаёлий «учар гиламлар»ни аэропланлар ихтиро қилинмасдан неча асрлар илгари, афсонавий тез ҳаракатларни паровоз, газ ва электромоторлар бунёдга келмасдан бирмунча вақт илгари билган эди... Фикримча, инсоннинг ажойиб хусусиятларидан бири—...«фараз»ни ҳам худди шу фантазия, «уйдирма» вужудга келтириб тарбиялаган»¹.

Фантастика эртақ мезони, унинг жони ва қонидир. Эртақлар фантастиканинг тутган ўрни, меъёри ва функциясига қараб икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга фантастика элементлари устун бўлган эртақлар, иккинчисига эса, фантастика элементлари кучсиз, элемент шаклида учрайдиган ёки умуман учрамайдиган, ҳаётий уйдирмалар асосида яратилган эртақлар киради. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар билан сеҳрли эртақлар сюжети кўпроқ фантастик воқеалар асосига қурилган. Маиший ва ҳажвий эртақлар сюжети асосида эса ҳаётий воқеалар ётади. Биринчи гурӯпадаги эртақлар («Ёрилтош», «Чўлоқ бўри», «Олтин сандиқ» ва бошқалар) том маънодаги ибтидоий гушунчаларни, воқеликни ҳаёлий уйдирмалар орқали акс эттиради. Иккинчи гуруҳдаги эртақлар («Маликаи Ҳуснобод», «Уч оғайни ботир-

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. Тошкент, 1962, 319- бет.

лар», «Уч ёлғонда қирқ ёлғон») эса ижтимоий-маиший воқеликни ҳаётий уйдирмалар орқали акс эттиради.

Ҳаёлий ва ҳаётий уйдирмалар реал воқеалар билан алоқадор бўлиб, улар қадимий тушунча, урф-одат ва маросимларнинг изларини ўзларида ташийдди. Чунки ҳар бир уйдирманинг заминиде реал воқелик ётади. В. И. Ленин айтгандек: «Ҳар қандай эртакда ҳам ҳақиқат элементлари бўлади...»¹. Шунинг учун ҳам «Эртаклар ҳеч вақт бекорчи, эрмак нарсалар эмас, улар ҳамма вақт зўр ижтимоий ва тарихий аҳамиятга эгадирлар. Баҳайбат махлуқлар ҳақида ҳикоя қилувчи эртак ва афсоналар ҳамда бу бой жанрнинг бошқа турли кўринишларида у ёки бу даврнинг ижтимоий, ҳаётий курашлари, халқ манфаатлари ўзининг бадний ифодасини топгандир»².

Эртакларнинг таълимий ҳамда тарбиявий аҳамияти жуда катта. Бу ҳақда М. Горький: «Дунёда ибрат бўлмайдиган ҳеч нарса йўқ, ўзида «дидактика», ибрат воситаларини мужассамлаштирмаган бирорта ҳам эртак топилмайди»,— деган эди.

Эртакларда воқеалар, асосан, мўъжизали тарзда ифодаланнади. Бинобарин, мўъжиза ёки фантазия воқеа ва ҳодисаларни ҳаёт билан боғлаб, ҳақиқат, озодлик, тўғрилиқ, одамийлик каби олижаноб ғояларни ташвиқ этади, сюжет ривожига куч бағишлайди, тингловчи эътиборини ўзига жалб қилиб, ажойиботлар оламига олиб кирази, ширин туйғулар дунёсига фарқ этади.

Эртак ижрочилигининг характерли белгиларидан бири шундаки, ҳикоя қилинаётган воқеа ва ҳодисалар айтувчи ва тингловчи томонидан «бўлган воқеа» деб эмас, балки «муқаррар бўлмаган ҳодисалар», деб тушунилади. Шунинг учун ҳам эртакларда воқеа ва ҳодисаларнинг бўлиб ўтган ўрни ва замони ноаниқ ифодаланнади. Бундан ташқари, эртакларнинг яратилиш эътибори билан ҳам макони ноаниқдир.

Эртак йирик эпик жанр сифатида ўз навбатида бир неча ички турларга бўлинади. У ёки бу асарнинг эртак жанрининг ички турларидан қайси бирига тааллуқли эканини аниқлаш учун унинг асосида ётган уйдирманинг давр эътибори билан ташкил топган вақти ва ўрнини аниқлаш, унинг реал ҳақиқатга бўлган муносабати ва асосий функциясини, шунингдек, бадний акс этириш принципларини аниқлаш лозим бўлади. Эртаклардаги ички турларнинг юзага келиши ҳам турли даврларга тўғри келади. Масалан, сеҳрли эртаклар ҳамда ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар, ишқий-саргузашт ёки ҳажвий эртакларнинг ички турлар сифатида ташкил топиши турли даврларга тўғри келади. Шунинг учун ҳам ҳар хил даврда яратилган ва турли хил ижтимоий қатламлар таъсирини ўзида сақлаган «Кенжа ботир», «Қилич қора», «Қирон ака», «Маликаи Ҳуснобод», «Булбулигўё», «Ур тўқмоқ», «Чол билан кампир», «Бўри билан тулки», «Қўнғиз бикач»,

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 36- том, «Ўзбекистон», 1978, 21-бет.

² Мухтор Авезов. Мысли разных лет. Алма-Ата. 1961, с. 32.

«Бахтли кал» каби эртактларнинг сюжети, тасвир характери, образлар системаси, тили ва ҳикоя қилиш услубида ўхшаш ва фарқли томонлар мавжуд. Негаки, эртақ ўзининг тараққиёти давомида баъзи бир мотив, образларни йўқотиши, янги-янги белгиларни қабул қилиши, баъзан эса анъанавий элементлар янги-ча талқин этилиши ҳам мумкин. Хуллас, ҳар бир эртақнинг сюжет таркиби, унинг гоъвий мазмуни, бадий воситалари унинг у ёки бу ички турга мансублигини кўрсатиб туради. Масалан, «Зумрад билан Қиммат» ёки «Олтин тарвуз» кабилар сеҳрли эртактлардир. Бироқ қаҳрамонлар қиёфаси, уларнинг хатти-ҳаракатлари ҳажвий эртактларнинг бош қаҳрамонларини эслатади. Шунга қарамай бу эртактларда ҳажвий эртактларда бўлганидек, ақл-идрок, тадбиркорлик устун эмас, аксинча, фантастик уйдирмалар асар ечимида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Худди мана шу нарсалар уларни ҳажвий эртактлардан ажратиб туради. Демак, сатира ва юморни фақат ҳажвий эртактларгагина хос белги деб қарамаслик керак. Чунки сатира ва юмор сеҳрли ёки ҳайвонлар ҳақидаги эртактларда ҳам мавжуд. Фақат уларнинг эртактлардаги меъёри, ишлатиш ўрни, мақсад ва вазифаларини эътиборга олиш керак. Шундагина у эртақ қайси бир ички турга оид эканлиги маълум бўлади.

Турли халқлар ижодида ўхшаш сюжетли эртактларни кўп учратиш мумкин. Бундай эртактлар фольклоршуносликда «сайёр сюжетли эртактлар» деб юритилади. Бироқ улар қанчалик ўхшаш бўлмасин, бадий шакл, образлар талқини, тил воситалари жиҳатидан ўзаро фарқ қиладилар. Уларда ҳар бир халқнинг ўзига хос анъаналари, миллий колорити, фалсафий-эстетик қарашлари намоён бўлади. Бу хилдаги ўхшаш сюжетлар у ёки бу халқнинг бир хил иқтисодий, ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтганлигидан келиб чиқади.

Эртактлар ўзига хос композицияси билан ҳам ажралиб туради. Айниқса кириш қисм, бошлама, воқеалар ривож, тугалланмалар бу жиҳатдан алоҳида кўзга ташланади.

Кириш қисми, аввало, эртақчининг маҳоратини кўрсатади, қолаверса, тингловчилар диққатини жамлаб, уларни эртақ эшитишга ҳозирлайди.

Бошлама эртақнинг дастлабки қисмини таърифлайди. Эртактларда анъанавий бошлама воқеанинг қай вақт бўлиб ўтганини аниқ билдирмайди, ноаниқ, умумий тарзда ифодалайди: Масалан: «Сизга боғ бўлсин, бизга ҳаёт, замонларнинг замониди, қадимлар айёмида, бир подшоҳи золим бор экан». Баъзан бошлама қисқа бўлади: «Бир бор экан, бир йўқ экан, бир подачи бор экан». Айрим эртактларда эса у воқелик билан қўшилиб кетади. «Ўтган замонда бир подшоҳ якка ўзи овга чиқиб, ов қилиб юриб, узоқда бир нарса кўрибди».

Маиший эртактларда эса бошлама ниҳоятда ихчам ва содда. Бунда ҳам воқеликнинг бўлиб ўтган вақти ноаниқ бўлса ҳам, бироқ сирлилик сезилмайди, ҳаётийлик ҳукмрон бўлади. Воқеа бўлиб ўтган жой ва қаҳрамон номи аниқ ҳамда тўлиқ берилади.

Бу нарса сюжет асосини ташкил этган воқеа ва ҳодисаларнинг реаллигини, табиийлигини кўрсатади: «Зомин юртида бир бой бор экан, у бойнинг хизматкори бўлар экан». «Болтабой акаси Тешабойни очликдан ўлдирган золим бойдан ўч олиш учун бойнинг ҳовлисига қараб тўғри йўл олибди». Демак, маиший эртақларда, бошлама баёнида персонажларнинг ким экани, касб, амал, исми ёки лақаблари маълум бўлади.

Тугалланма эртақнинг якуний қисмини таърифлайди. Сеҳрли эртақларда тугалланма доимо воқеликни тўй-томоша тасвири билан якунлайди: «Қирқ кеча-ю, қирқ кундуз тўй бериб, отонаси билан топишиб, ошларини ошаб, ёшларини яшаб, муродмақсадларига етдилар». Тугалланмада оптимистик руҳ устунлик қилади. Маиший эртақларда эса у воқеалар синтезидан келиб чиққан хулоса бўлиб, социал руҳ ҳамда таълимий мазмун англатади: «Шу билан Аёз ўзи подшо бўлиб, ўзининг донолигидан халқни одиллик билан сўраб, мамлакатда адолат ўрнатган экан». Баъзан тугалланма, турли хил шакл ва мазмунга эга бўлган мақол, матал, афористик иборалардан ташкил топади. Бу хил тугалланмалар эртақ фабуласидан ажралмаган бўлиб, эртақда олға сурилган ғоявий мазмуннинг умумлашган формаси шаклида намоён бўлади: «У ҳалиги чолнинг бунчалик ўткир ақлига қойил қолибди, қари билганини пари билмас, дебди».

Демак, ҳаёт ҳақиқати билан боғлиқ бўлиб, фантастик ҳамда ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган, дидактик ғоя ташувчи оғзаки ҳикоялар эртақ деб аталади. Эртақлар образлар талқини, ғоявий мазмуни ва конфликт, сюжет ва композицияси, фантастик уйдирманинг ўрни ва функцияси ҳамда тили ва стилига кўра шартли равишда ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли эртақлар, маиший эртақларга бўлинади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар

Ўзбек халқ эртақлари ичида ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар алоҳида туркумни ташкил этади. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар қадим замонларда вужудга келган бўлиб, уларда ибтидоий тузум давридаги инсоннинг ҳаёти, меҳнати, дунёқараши, табиат ҳақидаги тушунчалари ифодаланган. Ҳайвон билан боғлиқ бўлган ибтидоий тушунча, фикр ва мулоҳазалар, ҳаётий деталлар бу хилдаги эртақлар сюжети ва мотивларининг ташкил топишида асос бўлиб хизмат қилган.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ўзига хос спецификаси билан ажралиб туради. Бу хусусият персонажлар талқинида намоён бўлади. Иштирок этувчи персонажлар фақат ҳайвонлардан иборат бўлиб, воқеалар ривожидан инсон зоти аралашмайди. Ҳайвон-персонажлар талқинида ҳайвонларга хос ҳаракат ва муносабат билан бир қаторда одамларга хос ҳаракат ва муносабат ҳам акс этади. Ҳайвон-персонажлардаги инсоний ҳаракат ва муносабатлар қадим замонларда ижтимоий камчиликларни танқид қилиш мақсадида ишлатилган эмас. Аксинча, чорвачиликда зарар кел-

тирган ваҳший ҳайвонлардан «ўч олиш» ёки уларни масхара-лаш учун қўлланган уйдирмалардан иборат бўлган. Бундай уйдирмалар ваҳший ҳайвонларга нисбатан кинояни англатади. Реал воқеликни тасвирлашнинг бу йўли ҳайвонлар ҳақидаги эртактларнинг юзага келиши ва шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртактлар шакл ва мазмунига кўра икки турга бўлинади: соф ҳайвонлар ҳақидаги эртактлар ва мажозий эртактлар.

Соф ҳайвонлар ҳақидаги эртактлар нисбатан қадимийдир. Ҳайвон-персонажлар ҳаракати ва муносабати қадимий дунёқараш билан боғланган. Ибтидоий жамиятнинг овчилик билан шуғулланган босқичида ҳайвонларни кузатиш кучли бўлган. Кузатиш жараёни одамларнинг баъзи бир ҳайвонларга нисбатан эътиборини жалб этган. Баъзи ҳайвонларнинг ҳар хил овоз чиқариб бўқириши, ув тортиб қичқириши ёки ҳужум қилиши, қочиб қутулиши, «ўйин тушиб» сакраши ибтидоий инсон диққатини ўзига тортмай қолмас эди. Бунинг сабабини излаш, қидириш, фикр қилиш ўша даврдаги одамлар онгида ҳайвонот оламида инсониятга хос бўлган белги-хусусиятлар мавжуд, деган содда хулоса ва мулоҳазаларни вужудга келтирган. Бинобарин, «Ибтидоий одам ўз атрофини ўраб олган табиатда яшаган қуш ва ҳайвон товушини инсон товуши ва хатти-ҳаракатларига ўхшатади. Ҳайвон ва қушлар ҳам ибтидоий инсон тушунчасига кўра одамлар каби... психологик кечинмаларни бошидан кечиради. Ҳаёт, ўлим, ярода, фикрлаш қобилияти, туш кўриш каби руҳий моментлар бор, деб ўйлаганлар»¹. Шуни эътиборда тутган немис олими Яков Гримм ибтидоий тушунчалар ҳайвонлар ҳақидаги эртактларнинг ташкил топишига сабабчи бўлган, деган мулоҳазани илғари суради.

Ҳайвонларни кузатиш эса этиологик эртактларнинг дастлабки намуна сифатида юзага келишига сабабчи бўлди. Бу хил эртактлар, асосан, ҳайвон ва паррандаларнинг белги-хусусиятлари ҳақида маълумот беради. «Кийик билан кади», «Қалдирғоч билан зингловуқ», «Хўроз билан тулки», «Бойқуш» кабилар ана шу тип эртактлар группасини ташкил этади. «Кийик билан кади» эртагида кийиклар думининг калталигига сабаб, «Қалдирғоч билан Зингловуқ» да эса ари, илон, қалдирғочнинг белгилари изоҳланади. Кади кийикни қўрқитади. Кийик кадидан ўч олмоқчи бўлади ва уни думига боғлаб чўктиради. Кади кийикни сув тагига тортади, кийик—қирғоққа. Охири кийикнинг думи узилиб тўмтоқ бўлади. Кийик думи йўқлигини масхара қилган барча кийикларнинг думларини бир-бирига боғлаб, «мерган келяпти» деб қочади. Думи боғлиқ кийиклар турли томонга қочадилар ва думларидан жудо бўладилар. Шундай қилиб, кийикларнинг думлари чўнтоқ бўлиб қолган. Эртақ кийиклар думининг калталигига жавоб тариқасида пайдо бўлган.

¹ Т а й л о р Э. Первобытная культура. М., 1939, с. 285.

Бу хил эртактар диний эътиқодлар юзага келмасдан олдин вужудга келган ва ахборот бериш функциясини бажарган. Эртактар мотивлари ва уйдирмалар кийиклар думи калталигини изоҳлаш ва ишонтириш воситаси бўлган. Кўриниб турибдики, эртактаги кийиклар ўз маъносига қўлланган.

Ибтидий инсон ҳайвондаги барча аломат, хусусиятларини кўриб, улар ҳақида хаёл сурибгина қолмай, балки улардан фойдаланишга ҳам интиланган. Табиат кучларини билишга интилиш, бўйсундириш ёки уларга қарши курашиш чораларини излаш, қидириш жараёнида тотемистик тушунчалар вужудга келди, яъни ибтидий одам сезгир ва зўр кучга эга бўлган баъзи ҳайвонларни гўё ўз аждоди деб, муқаддас санаб, унга сиғинган, ёвуз куч ва офатлардан ҳимоя қилиш, сақлашни сўраб илтижо қилган, афсун ўқиган. Шундай қилиб, ҳар қадамда фириб берган, зарар келтирган, зўр куч ва қудратга эга бўлган баъзи ҳайвонлар тотем саналган ва оила, уруғ, қабиланинг асосчиси ва ҳомийси сифатида қабул қилинган.

Сезгир ёки чорвадорга наф келтирган от, буқа, ит, эчки, қўй ва ҳўроз каби уй ҳайвонларини улуғлаш, мадҳ этиш ҳайвонлар ҳақидаги эртактарнинг асосий тематикасини ташкил этган. «Эчкининг ўч олиши», «Ботир эчки», «Бузоқ, эчки, қўзи», «Эчки, қўй ва бўрилар», «Оч бўри» каби эртактар ана шулар жумласидандир.

Эчки асосий персонаж сифатида ҳайвонлар ҳақидаги эртактарнинг деярли ҳар бирида мавжуд бўлиб, туркий халқлар фольклорига ҳам кўп учрайди ва асосий ҳайвон-персонаж сифатида талқин этилган. Шубҳасиз, бу унинг қадимда тотем ҳайвон бўлганлигидан далолат беради. Эчки эртактарда ақлли, тадбиркор ва ўта чаққон. У ҳар қандай қийин вазиятда ҳам ғалаба қилади, қўй-қўзиларни ўлимдан сақлаб қолади.

«Оч бўри» эртагида эчки бўри чангалига тушади ва дарҳол бўрига қараб шундай дейди: «Мен сизни ҳофиз деб эшитиб юрдим. Энди бир ҳофизлик қилсангиз, товушингизни эшитайин, ундан кейин есангиз армоним қолмайди. Шундан кейин бўри хотиржам бўлиб, ҳадеб гингший берибди. Бўрининг товушини эшитиб, тўртта ит етиб келибди ва бўрини олдига солиб қувиб кетибди». Тотем ҳайвонни ҳимоячи деб эътиқод қўйиш эртактарда **эчки, ҳўкиз ва ҳўрозларга доно ва тадбиркор сифатларини беришда** намоён бўлади, зарар берган ҳайвонлар эса ўта лақма ва қўрқоқ сифатида тасвирланган. Демак, бу хилдаги эртактарда у ёки бу тотем ҳайвон асосий персонаж, у доимо яхшилик қилади ва ёрдам кўрсатади ва воқеалар ривожига ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу хилдаги эртактар асосида овчи ё чорвадорнинг айрим ҳайвонларга нисбатан эътиқодини ошириш, уни муқаддас билиб, ўлдирмасликка чақириш, ўз ҳомийсига бўлган ишонччи мустаҳкамлашдан иборат дидактик ғоя ётади.

Ижтимоий тараққиётнинг овчилик босқичида пайдо бўлган тотем ҳайвонлардан бўри чорвачилик босқичининг охирларига келиб магик кучга эга бўлган ҳимоячи эмас, балки оддий, айна

пайтда чорвадорнинг душмани — ваҳший ҳайвон тарзида тасвирланади ва эртақларда салбий маъно касб этади. Дарҳақиқат, чорвачиликнинг вужудга келиши инсон ҳаётида кескин бурилиш ясади. Бу даврда инсоннинг ўзини ҳайвондан фарқ қила бошлаши анимизм ва тотемизмнинг емирилишига йўл очди. Чунки бу даврда инсон ўзига ишонди ва ҳайвонлардан кучли эканини сизди. Ана шу жараён эртақларда янги ғоя, инсон кучига ишонч тушунчасини вужудга келтирди. Бу ҳодиса «Ўтинчи билан шер» эртагида ўз ифодасини топди. Бу эртақда йигит: «Кел икковимиз куч синаймиз», — деб шерни алдаб, дарахтга боғлайди, кейин савалайди, ниҳоят, шер «энди одамзодга йўлиқмайман», деб ваъда берибди. Кўрамизки, мазкур эртақларда ибтидоий одамнинг ўз кучига ишончи, у ёки бу ҳайвонни ўзига бўйсундириши, хизмат эттиришга уриниши ҳикоя қилинади.

Синфий жамиятнинг пайдо бўлиши ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг мажозий маънога эга бўла бошлашларига сабабчи бўлди. Натижада уларда ҳайвон-персонажларнинг мазмуни ва муносабатлари бўрттирилди, конфликтлар ижтимоий-сиёсий маъно касб эта бошлади. Хуллас, мажозий эртақлар ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар заминида вужудга келиб, танқидий вазифани адо этишга бўйсундирилди. Бир вақтлар тотем саналган ҳайвонлар ижтимоий-сиёсий мазмунни акс эттирувчи кўчма маънодаги персонажларга айланади. Бундай эртақларнинг ғоявий мазмуни ва образлар талқинида мажоз асосий ўринда туради. «Бўри билан тулки», «Тулкининг тақсимоти», «Икки бойқуш», «Чумчуқ», «Илоннинг иши заҳар солмоқ», «Қарға билан қўзи», «Чивинбой», «Қўнғиз бикач», «Ҳийлагар бедана», «Қумурсқа», «Эчкининг ўч олиши», «Тулки билан хўроз» кабилар мажоз асосга қурилган эртақлар ҳисобланади. Улар феодализм жамиятида шаклланиб, алоҳида туркумга айланди. Шунинг учун ҳам улардаги образларда, воқеа-ҳодисалар тасвири, конфликт мазмунида синфий муносабатлар ўзининг ифодасини топган. Шунинг учун кўпгина мажозий эртақлар шакл ва мазмун эътибори билан масал жанрига яқин туради. Чунки сюжет асосида ётган кўчма маъно ҳамда аллегорик образлар системаси улар учун муштарак ҳодисадир. Шу жиҳатдан «Сусамбил» эртаги характерли.

Унда тасвирланишича, уй ҳайвонлари яхши, фаровон, тинч ҳаёт кечириш мақсадида Сусамбилга кетадилар. Йўлда эшак ариларга шундай дейди: «Эй укалар, сизлар ҳам бизларга ўхшаб оч қолиб қийналганга ўхшайсизлар. Бизнинг танамизда шира қолгани йўқ. Сўрганларинг билан ҳеч нарса чиқмайди. Ширамизни хўжайинларимиз сўриб олган. Агар овқат керак бўлса, биз билан юраверинглар». Диалогдаги эшак нутқи ҳукмрон синфларга хос зулм, истибдодни фош этади. Демак, эртақдаги эшак ва арилар мажозий образлар сифатида меҳнаткаш халқ вакилларини ифодалайди.

Кўриниб турибдики, меҳнаткаш халқ ўзининг эксплуататорларга қарши бўлган қаҳр-ғазабини ифодалаш учун мажозий

эртактардан фойдаланган. Мажозий эртактарнинг тематикаси турли хил бўлиб, уларда, асосан, адолат учун кураш, эркинлик ва аҳилликка интилиш, ақллилик ва тадбиркорлик тантанаси, сийфий ва диний-клерикал муносабатлар ҳикоя қилинади.

Турли халқлар орасида кенг тарқалган «Бўри билан тулки» туркумига оид эртактар ўзбеклар орасида ҳам оммалашиб кетган. Бундай эртактарда асосий воқеа тулки билан бўри ўртасида бўлиб ўтади. Тулки — ўта айёр, тўғри келган ҳайвонга фириб бера оладиган мажозий образ. У қонхўр бўри билан тўқнашганда уни гоҳ кулдиради, гоҳ ўтакасини ёради, ҳатто думидан ажралиши, ниҳоят ўлимига сабабчи бўлади. Тулки ўзидан кучсиз бўлган ҳайвонлар билан учрашганда эса зolim ва айёр сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у алданади ва қўлга тушади. Бўри эса ўта кетган лақма, калтафаҳм, айни чоқда зolim, қонхўр, зўравонлар доирасида туриб ҳаракат қилувчи шахснинг мажозий образидир. У доимо алданиб тузоққа илинади.

Бу хилдаги эртактар, асосан, икки-уч эпизоддан иборат бўлади. Эпизодлар мантиқан ўзаро боғланган бўлиб, кўпинча сюжет асосида ҳажвий мазмун ётади. «Бўри билан тулки» эртаги бир хилдаги икки эпизоднинг такрор келишидан ташкил топган. Бироқ иккала эпизод конфликтни яқунланган бўлиб, воқеалар давомида бир-бирини тўлдиради. Биринчи эпизодда бўри оғзида бир бўлак гўшт тишлаб келаётган эди. Тулки: «Бўривой, қаердан келяпсан?», — деганда бўри: «Попдан» — деб оғзидаги гўштни тушириб юборди ва гўштни тулки илиб кетади. Эпизоддаги воқеа тулки, бўри каби аллегорик образлар қиёфасини очади ва комизмни вужудга келтиради. Учрашув эпизоди иккинчи марта такрорланади. Энди тулки гўшт тишлаб келаётган эди: Бўри: — «Тулкивой, қаердан келяпсан?» — деб сўраганда, «Попдан» дейиш ўрнига, гўштни маҳкам тишлаган ҳолда: «Ғиждувондан», — деб жавоб бериб қочади. Такрорий эпизоддаги конфликт айёрлик, ўта лақмалик каби иллатларни таъкидлайди ва фош этади.

Сюжет асосида ётган ўткир сатира мажозий эртактарни ҳажвий эртактарга яқинлаштиради. Мажозий эртактар мазмуни содда, айни чоқда лўнда ифодаланган бўлиб, болалар тушунчасига мослаштирилган. Кўпинча композицион қурилма марказида бўлган асосий эпизод такрорланувчи бўлади. Масалан, «Қарға билан қўзи» эртагида қарға қўзи билан учрашиб, уни емоқчи бўлганда, қўзи «тумшугингни чайиб кел», — деб буюради. Шунда қарға тумшугини чайиб келиш учун сув, кулол, тупроқ, кийик ва бошқалар билан тўқнашишга мажбур бўлади. Бу вақт ичида қўзи қарғадан қутулиб қолади. Ана шу тўқнашув такрорланувчи воқеалар тизмасини ташкил этади ва навбатдаги вазиятларга йўл очади.

Баъзи мажозий эртактар масалнамо шаклда бўлади. Бундай эртактар кўпинча диалог асосига қурилган бўлиб, мазмуни — шартли, образлари — мажозийдир. Эртактар якунида қиссадан ҳисса чиқарилади. Масалан, «Ҳийлагар бедана» эртагида тулки беданани тутиб олибди.

«Бедана: Э, тулки, мени нима қилмоқчисан?— деган экан тулки:

—Энди сени емоқчимаан,— дебди. Бедана тулкидан қутулиш учун:

Сен мени емагин, сени яхшилаб тўйдираман,— дебди ва тўйга кетаётган хотинлар олдида пайдо бўлиб, уларнинг эътиборини тортибди. Хотинлар беданани тутмоқчи бўлишганда, тулки уларнинг дастурхонини очиб, қорнини тўйғазади. Эртасига тулки беданани кўриб қолиб яна дўқ қилади. Бедана тулкини яна тўйғазади. Тулки ҳар куни дўқ қилаверади. Охири жаҳли чиққан бедана тулкини тўйғизиш баҳонасида чўпон қўйган қопқонга рўпара қилади. Айёр тулки ўз тумшугидан илинади. Бедана айёр тулкидан қутулади».

Демак, эртақларда ҳайвонлар эксплуататор синф ва қашшоқ омма вакилларининг рамзий образларидир. Қонхўр, золим, босқинчи, муғамбир, очкўз шахслар бўри, арслон, айиқ каби мажозий образларда берилади. Эксплуатация қилинувчилар эса эчки, қўй, бузоқ образларида ифодаланган. Улар тингловчи кўзи ўнгида жисмонан ожиз, бироқ ақлли ва тадбиркор бўлиб гавдаланади.

Мажозий эртақларнинг педагогик аҳамияти катта. Бу хилдаги эртақларнинг айтилиш жараёни ҳам ҳаяжонли бўлади. Эртақчи воқеани ҳикоя қилиш давомида ўрни келганда турли ҳаракатлар қилади, турли ҳайвонларнинг овозларига тақлид этади. Бу эса эртақнинг эмоционаллигини оширади, таъсир доирасини кенгайтиради. Эртақдаги шеърини парчаларни эртақчилар куй билан айтадилар. Бу эса уларнинг тингловчилар хотирасида узоқ вақт сақланишига ва бадий жиҳатдан мароқли чиқишига ёрдам беради. Мажозий эртақларда сюжет воқеалари тевривожланади, образлар серҳаракат бўлиб, кулгили моментлар кўп учрайди. Бу хусусиятлар болаларнинг сезги ҳисларини ўстиради.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг ҳар икки тури — соф ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ва мажозий эртақларнинг тили содда, воқеликни табиий ифодалайди. Барча бадий-тасвирий воқеалар мажозий образларни конкретлаштиришга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар хаёлий уйдирма воқеалардан ташкил топган. Бундай эртақларда ҳайвонлар инсонлар билан тўқнашади, сўзлашади. Ҳайвонлар худди ҳайвонлардек шаклга эга бўлсалар ҳам, бироқ ўзаро одамлардек муносабатда бўладилар. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда бошдан-оёқ бир фикр — зўравонликдан, ноҳақликдан, адолат сизликдан ақл кучи билан қутулиш мумкин деган хулоса келиб чиқади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ҳозирги пайтда, асосан, болаларга айтилади. Бу эртақлар ибратомуз гоя ва таълимий функцияси билан алоҳида аҳамият касб этади.

Сеҳрли эртақлар

Ўзбек халқ эртақлари орасида сеҳрли эртақлар алоҳида туркуми ташкил этади. Сеҳрли эртақларнинг юзага келиши қадимий тарихга эга бўлиб, уларнинг илдизи ибтидоий жамиятга болади.

Маълумки, ибтидоий инсон ўзига номаълум бўлиб кўринган табиат ҳодисалари олдида талвасага тушган. Ҳар қадамда учрайдиган хавф-хатарлар унинг руҳига таъсир этган. Ана шулар дунё ҳақида мулоҳаза юритишга ва ғайри табиий бўлиб кўринган ҳодисаларни ўзича изоҳлашга мажбур қилган. Ибтидоий дунёқараш, дастлабки фикр-мулоҳазалар, мифлар, урф-одат ва маросимлар, кичик-кичик афсона ва эртақлар, фантастик уйдирмаларнинг яратилишига сабаб бўлган. Сеҳрли эртақлар уйдирмалар асосига қурилганлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам сеҳрли эртақларда персонажлар, воқеа ва ҳодисалар одатдан ташқари, ғайри табиий ҳолда тасвирланади. «Буларнинг асосий ғояси қадимги даврлардаги меҳнат кишиларининг юкини енгиллаштиришга, ишнинг унумини оширишларига, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланишларига ҳамда сўз кучи — «авраш» ва «афсун» йўли билан табиатнинг кишиларга хатарли бўлган ҳодисаларига таъсир этишларига қаратилгандир»¹. Сеҳрли эртақлардаги ҳар бир эпизод қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, сеҳр, жоду, мўъжиза, хаёлий об-разлар билан боғланади. «Девсафид», «Илон оға», «Ялмоғиз», «Хирсиддин полвон», «Семурғ», «Илон пари», «Девбачча», «Кенжа ботир» каби эртақлар заминида ибтидоий дунёқараш — табиат кучларини илоҳийлаштириш, ҳайвонларни муқаддас билиб, уларга топиниш асосий ўрин тутади. Жумладан, қуёш, ой, тоғ, тош, сув каби табиат жисмлари талқинида анимистик дунёқараш этади. Бунда жонсиз нарсалар жонлантирилади: ер, сув, тош, тоғлар тилга кириб, қаҳрамонлар билан ўзаро муносабатда бўлади. Инсон тошга айланади, сеҳр ечилганда эса у ўз аслига қайтади. Айиқ, бўри, бургут, илон, ялмоғиз, пари, аждар, дев, алвасти, жин каби персонажлар мисолида мифологик тушунчаларнинг белгилари сақланиб қолган.

Лайлак, айиқ, илон, сигир, эчки, бўри, отни тотем санаш Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар орасида жуда кенг тарқалган. Бу тотем ҳайвонларга сиғиниш «Чўлоқ бўри», «Меҳригиё», «Олтин тарвуз», «Нодон бола», «Подачиннинг қизи», «Кўк қўчқор», «Айиқ полвон», «Илон оға», «Бўри қиз» каби бир қанча эртақларнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Масалан, «Чўлоқ бўри» эртагидаги чўлоқ бўри нон бергани учун оғир вазиятга тушган кенжа ўғилнинг йўлини яқин қилиш, тилсимли нарса ва ҳодисаларни қўлга киритиш, гўзал қиз — маликани ўзга юртдан олиб келиш учун ёрдам беради. У бош қаҳрамон ҳомийси, ижобий персонаж сифатида намоён бўлади. Эртақларда

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. 265-бет.

у ёки бу ҳайвонни культ санаш ҳодисалари асосий ўрин тутати. Бунда у ёки бу ҳайвон соф ҳайвон эмас, балки ҳайвон тусига кирган улуғ зот сифатида таърифланади. «Айиқ полвон» эртагида ўрмонда адашган қиз айиқ билан ҳаёт кечириб, ярми айиқ, ярми одам қиёфасида бир ўғил туғади. «Илон оға» эртагида чолнинг қизи илон билан турмуш қуради ва ҳоказо.

Сеҳрли эртақларда у ёки бу тотем ҳайвон асосий персонаж бўлиб, бош қаҳрамон ёрдамчиси сифатида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу хилдаги эртақлар асосида овчи ё чорвадорнинг баъзи ҳайвонларга нисбатан эътиқодини ошириш, уни муқаддас билиб, ўлдирмасликка чақириш, ўз ҳомийсига бўлган ишончини мустаҳкамлашдан иборат дидактик ғоя ётади. Кейинчалик бу ғоя унутилиб мазкур персонажлар эстетик категорияга айланган. Шунинг учун ҳам эртақда ҳикоя қилинган воқеалар ҳозирги замон тингловчиси ва ўқувчиси томонидан «ёлғон» сифатида қаралади. Демак, эртақдаги ғайри муқаррарий ҳодисалар ибтидоий ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиққан. Бинобарин, улар ҳаётий асосга эга бўлган уйдирмалардир. Осмонда учиб орзуси «учар гилам», «ёғоч от»ларни, узоқни кўриш истаги эса «ойнаи жаҳон»ни келтириб чиқарди. «Ибтидоий маданият тарихчилари меҳнат жараёнлари ва қадимги кишилар ижтимоий ҳаётидаги ҳодисалар йиғиндиси бетўхтов вужудга келтираётган материалистик тафаккур нишонлари ҳақида лом-мим демаганлар. Бу нишонлар бизга эртақлар ва мифлар шаклида етиб келдиким, уларда қадимий кишиларнинг ҳайвонларни ўргатиш, доривор ўсимликларни кашф этиш, меҳнат қуроолларини ихтиро қилиш хусусида олиб борган ишлари сезилиб туради»¹.

Демак, мавҳум кўринган реал воқелик, ибтидоий муносабатлар сеҳрли эртақларда ҳаёлий уйдирмалар орқали тасвирланган. Бинобарин, ана шу уйдирмалар ибтидоий тушунчалар мажмуигина бўлиб қолмай, балки ижодкор халқнинг яхши турмуш эркин меҳнат, ёрқин келажак ҳақидаги орзу-истакларининг рамзий ифодаси ҳамдир.

Сеҳрли эртақларнинг тематикаси ранг-барангдир. Бу тематика қаҳрамонликни ҳикоя қилувчи эртақлар, уч оғанин саргузашти, ўғайлик ва камситилган кишилар ва «митти полвонлар» ҳақидаги эртақлардир.

Қаҳрамонлик эртақларида кўпроқ ибтидоий муносабатлар билан феодал муносабатлар қоришган ҳолда тасвирланади ва қаҳрамонлик мадҳ этилади. Узоқ ўлка, ўзга юртдан қайлиқ излаш ёки сеҳрли нарсаларни олиб келиш сюжет чизигини ташкил этади. Қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати синов мотиви билан боғланади. Қаҳрамон аждар, дев, беҳисоб душман қўшини билан тўқнашади. Унинг ечимида эса мардлик, беқиёс куч қолиб чиқади ва улуғланади. Баъзан эртақлардаги уйланиш мавзуи қасоскорлик мавзуи билан қўшиб тасвирланади. Қайлиқ излаш, уйланиш ёки сеҳрли нарсаларни олиб келиш энг қадимий мавзу

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида, 264-бет.

лардан бири бўлса, қасоскорлик, жангу жадаллар мавзуи эртакларга нисбатан кейин кириб келган.

Қаҳрамоннинг туғилишидан тортиб паҳлавон сифатида ғалаба қилишигача, қайлиқ излаб йўлга чиқишдан тортиб, уни топишигача, сеҳрли нарсаларни қидиришдан уларни олиб келишигача юз берадиган ҳар бир ҳодиса, тўқнашувлар фантастик уйдирмалар қобиғида берилади. Қаҳрамон сеҳр-жоду ёки тилсим воситаси билан эмас, балки сеҳрли кучи ва қудрат натижасида ғалабага эришади. У магик кучга эга: шу туфайли ўтда ёнмайди, қилич ўтмайди, сувда чўкмайди.

Қаҳрамоннинг паҳлавон бўлиши она қорнидаёқ маълум бўлади: «Чол олтмиш ёшга кирибди, кампир эллик ёшга кирибди, лекин болалари бўлмабди. Кунлардан бир кун кампир ҳомиладор бўлиб, ой кунни яқинлашиб, ажойиб бир ўғил туғибди. Бу бувакнинг оғирлиги бир ботмон... экан». Қаҳрамоннинг она қорнида пайдо бўлиши ҳам мўъжизали. Афсонавий қаҳрамон ғайритабиий ҳолда ўсиб етилади: «бола соатлаб ўсибди», «туғилган бола ойига эмас кунига ўса бошлабди». Ёш қаҳрамоннинг нотабиий ўсиши унинг тенги йўқ паҳлавон бўлиб етишишидан дарак беради.

Паҳлавон қудратини синаб кўриш қаҳрамонлик эртакларининг асосий белгисидир. Синаш мусобақа шаклида талқин этилади. Синов эса, асосан, ака-укалар ёки қаҳрамон билан рақиблар ўртасида бўлиб ўтади. Синаб кўриш мотиви ва унинг илдизи ибтидий жамият урф-одатлари билан боғланади. Демак, қаҳрамоннинг жасорати синов мусобақалари жараёнида намоён бўлади. Масалан, «Бектемир тўғри майдонга борди-ю, бор кучини тўплаб туриб, қирқ қулоқли олтин соққани даст кўтариб, осмонга иргитиб юборди» («Бектемир ботир»). Бу жиҳатдан «Лўнда полвон» эртаги характерлидир. «Лўнда полвон кетаётса, рўпарасида икки қўлига тегирмон тоши кийган бир киши катта тоғни миниб кела берибди. Лўнда полвон: Қани, икковимиз курашиб кўрайлик-чи? Агар мени йиқитсанг, Лўнда полвонни ҳам йиқитасан,— дебди. Лўнда полвон тоғ минган полвонни чунон кўтариб урибдики, у бир қарич ерга кириб кетибди».

Паҳлавоннинг руҳий кечинмалари мураккаб эмас. У фақат куч ишлатиб ғалаба қилишни билади. Лекин ғалаба қилишнинг бошқача йўли — устамонлик қилиш ҳақида фикр юритмайди, қарши томон майлларини чуқур мулоҳаза қилмайди. Қаҳрамоннинг бундай соддадидлиги душман учун қўл келади, унинг макр-ҳийласига учиб, тузоғига илинади. Қаҳрамонларнинг иккинчи хил намунаси магик кучга эга бўлмайди. Балки жони бирор нарса ёки ҳодисаларда сақланади. Шу туфайли уларни енгиш мумкин эмас. Қаҳрамоннинг учинчи хил намунаси эса юқоридагилардан бир оз фарқ қилади. У на магик кучга эга, на жони сирли жойда сақланади, фақат оддий жодугар ёки сеҳрли предметлар ёрдамида ҳаракат қилади. Қаҳрамонларнинг уч хил намунаси ҳам халқнинг идеалини акс эттириб, доимо ғалаба қилдилар. «Паҳлавон Рустам», «Қилич ботир», «Қилич қора»,

«Олмос ботир», «Шаҳзода Салмон», «Девбачча», «Хирсиддин полвон», «Лўнда полвон», «Девсафид», «Эркенжа», «Бектемир ботир» каби эртақларда халқ оммасининг қудратли куч ҳақидаги орзулари ўз ифодасини топган.

Ўғайлик ва камситилган кишилар ҳақидаги эртақларда феода-л муносабатларнинг характерли белгилари ифодаланлади. Бундай эртақларда етим қиз, ўғай она, подшоҳ, вазир, шаҳзода, малика, жаллод ва сарой аҳлининг саргузаштлари, бош қаҳрамоннинг тахтга ўтириши, чет эл босқинчиларига қарши жанглар ҳикоя қилинади. Ана шу хил реал воқеалар ҳам хаёлий уйдирмалар, тилсим қобиғида талқин этилади.

Эртақ саргузашт характерида бўлиб, бош қаҳрамон сирли куч ва фантастик персонажлар ёрдами ёки тилсим воситасида галаба қилади.

Бинобарин, бу хилдаги эртақларнинг сеҳр-жоду билан боғлиқ бўлган сюжет воқеаларида, асосан, насиҳатомуз ғоя илгари сурилади. Чунки унинг асосида қадим даврлардан буён улуғланиб келинаётган одамийлик, меҳнатсеварлик, қатъийлик, вафодорлик, мардлик каби юксак ахлоқ нормалари ётади. Эртақ якунида ҳақиқат зулм ва зўрлик устидан галаба қилади. Бу галаба сеҳрли мўъжиза ҳамда камситилган қиз ёки йигитнинг меҳнатсеварлиги ва дадил ҳаракати билан қўлга киради.

Хуллас, сеҳрли эртақларда доим оптимистик руҳ ҳукмрон. Бундай эртақларда аёллар образи алоҳида ҳурмат билан тасвирланади. Шунинг учун ҳам улар чин севги, садоқат, вафодорлик тимсоли сифатида намоён бўладилар. «Ёрилтош», «Очил, очил қамишлар», «Ақлли қиз», «Гулиқаҳқаҳ», «Зумрад ва Қиммат» сингари эртақлар халқ ҳурматиغا сазовор бўлган аёллар ҳақидадир.

Сеҳрли эртақлар орасида митти полвонлар ҳақидаги эртақлар анчагинадир. «Қулоқвой», «Нўхатвой», «Бошмалдоқ», «Ҳандалак полвон», «Хурмача полвон» кабилар алоҳида туркумни ташкил этади. Бу эртақлар кейинги даврларда яратилган бўлиб, улардаги социал-сиёсий мазмун, фантастик уйдирмалар бевосита тилсим ёрдамида ечилади. Митти қаҳрамонлар комик характерга эга бўлиб, ҳақиқат учун курашадилар, эксплуататор синф ахлоқини фош этадилар.

Бош қаҳрамон кўз илғамас кичик, шаклан нўхат, бошмалдоқ янглиғ гавдаланса-да, жуда ақлли, зийрак, қўрқмас, паҳлавон сифатида талқин этилади. Бинобарин, меҳнатни қадрлаш, зўравонлар, бойлардан ўч олиш каби орзу-умидлар хаёлий образлар «митти полвонлар» орқали ифодаланган. Чолнинг ўғли Хурмача полвон бойнинг буғдойини ўради, хирмонга йиғади, янчади, хизмат ҳақи учун хурмачасини буғдойга тўлдириб олиши керак. Лекин қанча буғдой солмасин, барибир хурмача тўлмайди. Бойнинг ҳамма буғдойи хурмачага жойланади. У уйига кўп буғдой келтириб, ота-онасини тўқ ҳаётга олиб чиқади. Шундай қилиб, халқнинг озод ва тўқ яшаши ҳақидаги орзу-истаклари тилсимли «хурмача», «нўхат», «қулоқ», «бошмалдоқ», «ҳандалак» сингари

хаёлий персонажлар тимсолида ифодалангандир. Бу ҳол мазкур тилдаги эртақларнинг ўзига хос томонини белгилайди. Митти полвон образлари орқали меҳнаткаш халқ оммаси эксплуататор синф вакилларида ўч олиш, уларни йўқ қилиб, қутулиш истакларини тараннум этган. Фантастик уйдирма ва тилсимлар ана шу истак, орзуларни амалга оширувчи бадий восита сифатида қўлланган.

Сеҳрли эртақларнинг сюжети хаёлий уйдирмалар асосига қурилади; воқеа ва ҳодисалар ғайри табиий тарзда тасвирланади. Ҳаётий уйдирмалар эса нисбатан кам. Сеҳрли эртақлар сюжети уч қисмдан ташкил топади. Биринчиси сюжетнинг кириш қисми, иккинчиси ва эътиборлиси эпик ёки саргузашт қисм, ниҳоят учинчиси, финал қисм. Сюжет қисмлари афсонавий ҳомиладорлик, қаҳрамоннинг туғилиши, чақалоқнинг ўғирланиши, ўсиши, вояга етиши, алп, қаҳрамон аталиши, от танлаши, жасорат кўрсатиши каби бир қанча мотивлар системасидан ташкил топган. Бу мотивлар қаҳрамонлар шухратини идеаллаштиради.

Сеҳрли эртақлар поэтикасида тилсим алоҳида ўрин тутади. Тилсим ва тилсимли ҳодисалар таъсирчанликни орттириб, эртақларга хос табиат яратади, воқеа ва ҳодисалар мазмунини очади, қаҳрамон руҳини белгилайди. Тилсим сюжетнинг асосий беағи, эртақ поэтикасининг таркибий қисмидир. Чунки сеҳржоду ва тилсим воситалари эртақ сюжетини ҳаракатга келтиради, қаҳрамонлар характерини белгилайди.

Анъанавий учликлар — уч йўл, уч ака-ука, уч от, уч кеча-кундуз — сюжет ҳаракатининг бир хил қолипда секин давом этишини таъминлайди. «Ота васияти» эртагида кенжа ўғил уч от (оқ, қора, саман отлар) ёлидан тутатқи олади. Уч отнинг навбат билан кўрсатган ёрдами туфайли у равоқда ўтирган маликанинг уч шартини бажаради. «Ур, тўқмоқ» эртагида чол Хизир олдига уч марта боради, уч хил нарса олади ва бу сирли буюмлар билан боғлиқ бўлган уч хил воқеа ҳикоя қилинади. «Булбул-лигўё» эртагида тасвирланишича, «Уч оға-ини бир манзилга етишибди. Унда уч йўл бор экан. Бири борса келар, иккинчиси борса хатар, учинчиси борса келмас деган йўл экан. Уч оға-ини маслаҳатлашиб, йўлларни тақсим қилишибди. Уларнинг каттаси борса келарга, ўртанчаси борса хатарга, кенжаси борса келмасга жўнаб кетибди». Бундай анъанавий учликлар навбатдаги саргузашт учун йўл очади ва унинг қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Учликлардан ташқари тўрт, етти, қирқ сонлари билан боғлиқ анъаналар ҳам мавжуд. Булар тарихан халқнинг қадимий урф-одати, сеҳрли рақамлар ҳақидаги тушунчалари билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик ўзларининг асл моҳиятини йўқотиб, поэтик воситаларга айланган. Демак, сюжет чизигида мавжуд ҳаракатнинг босиқ ва сокин ривожини сеҳрли эртақларга хос хусусиятни белгилайди. Секин ривожланиш саргузашт қисмида мавжуд тўқнашув, қаҳрамон йўлида учраган қийин тўсиқлар, бажарилиши мушкул бўлган шартларни енгиб ўтиш учун

ёрдам бериб, қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини тўлароқ ифодалашга кўмаклашади.

Сеҳрли эртақларда тайёр қолипга айланган анъанавий ифодалар мавжуд бўлиб, улар ўзларига хос функцияни адо этадилар. Ғайритабиий ҳодисаларни изоҳловчи ифодалар «қилични бир силкитибди, қилич қирқ газ чўзилибди». Бундай ифодалар тингловчида қизиқиш уйғотади.

Диалог шаклидаги ифодалар: «Отишасанми, курашасанми?— дебди дев», «Хап саломинг бўлмаса, икки ямлаб бир ютардим»,— дебди ялмоғиз. Бундай ифодалар қаҳрамонлар характерини белгилайди. Тилсимни изоҳловчи ифодалар: «Ой-нани олиб орқасига ташлабди, азим дарё пайдо бўлибди». «Тароқни олиб орқасига ташлабди, чангалзор пайдо бўлибди». Булар сеҳрли эртақ табиатини ва сирлиликни бўрттиради.

Эртақнинг финал қисми доимо анъанавий усулда — тўй-томоша тасвири билан яқунланади: «Қирқ кечаю-қирқ кундуз тўй бериб, ота-онаси билан топишиб, ошларини ошаб, ёшларини яшаб, мурод-мақсадларига етдилар». Тугалланмада кўп-роқ «яхши етсин муродга, ёмон қолсин уятга» каби дидактик мазмун ва оптимистик руҳ ҳукмронлик қилади.

Сеҳрли эртақлар минг йиллар маҳсули, халқ ўз эртагини узоқ замонлар қайта-қайта тинглаган, унга сайқал берган, гўзал санъат асари даражасига кўтарган. Улуғ рус шоири А. С. Пушкин эртақлар ҳақида гапириб: «Эртақларнинг гўзаллигига қаранг! Ҳар бири бир дoston!»— деган эди.

Маиший эртақлар

Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳаётий-маиший эртақлар алоҳида ўрин тутади. Улар реал, ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, фантастика элементлари ёрдамчи мотивлар шаклида намоён бўлади. «Қулоғига тилла ҳалқа осилган, шоҳига муҳр босилган, бўйнига асл тошлар тақилган» афсонавий кийик, қизнинг балиқ қорнидан тирик чиқиши, сўлмас гул, ўлик она кўксидан сут келиши каби фантастик элементлар сюжет чизигида ёрдамчи функцияни бажариб, конфликт ечимида асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнамайди, балки баъзи эпизодларнинг ўзаро мантӣқий боғланишини таъминлайди.

Эртақ сюжети реал воқеалар асосига қурилган бўлиб, ҳодисалар ғайри табиий жой, боғ, саройларда эмас, балки реал шароит, шаҳар ва қишлоқларда бўлиб ўтади. Сюжет чизигида миф, тотемистик ва анимистик тушунчалардан ташкил топган мотив, ситуациялар деярли учрамайди. У хаёлий уйдирмалардан холи. Маиший эртақларнинг тематикаси, ғоявий мазмуни сеҳрли эртақлардан фарқ қилади. Ақлни синаш, вафодорлик, жанговарлик, оилавий ва синфий тортишувлар, айёрлик ва тентакликни танқид қилиш бу хилдаги эртақларнинг асосий тематикасини ташкил этади. Шунинг учун уларда ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик, зулм ва зўрлик қораланиб, эзгулик

ва ҳақиқат маъқулланади. Эртақ қаҳрамонлари — ҳаётнинг фаол кишилари, улар ажойиб ва ғаройиб ёрдамчиларсиз иш кўрадилар, ақл кучи, тадбиркорлик, чидам, жасорат, прода кучи, дўстга вафодорлик, садоқат, адолатсизликка нисбатан мурасимсизлик уларнинг асосий сифатларидир. Маиший эртақларда воқеалар ҳаракати нисбатан ҳаётӣй. Эртақ сюжетини, асосан, социал-маиший мотивлар ташкил қилади. Маиший эртақларда сеҳрли эртақлар таъсири сезилиб туради. Шунинг учун ҳам баъзи жиҳатлардан уларга ўхшаб кетса-да (масалан, кишиларга яхшилик қилиш, юртда адолат ўрнатиш учун кураш, композицион ўхшашликлар, эртақ схемаларидаги умумийлик, ғоя ўхшашлиги, эпик қоидалар бирлиги ва ҳ. к.), бироқ улардан реал ҳаёт воқеалари асосида қурилганлиги билан ажралиб туради. Бу тур эртақларда бош қаҳрамон сирли кучга эга эмас, оддий, бироқ ақлли ва тадбиркор, подшоҳлар, бойлар, қозилар, мулла-эшонлар, жаллодларни ўз кучи, ақл-идроки билан енгиб чиқади.

Маиший эртақлар шакл ва мазмунига кўра икки турга бўлинади. Биринчиси танқид асос бўлмаган эртақлар, иккинчиси танқид асос бўлган эртақлар.

Танқид асос бўлмаган эртақлар. Танқид асос бўлмаган эртақлар тематик йўналишига кўра жанговарлик, туҳматга учраган аёллар, топишмоқли тортишувлар ва зийракликни ҳикоя қилувчи эртақларга бўлинади. Бу хил эртақлар — ҳажман катта, кўп воқеали. Улар ягона планли ва кўп планли сюжетлардан ташкил топган. Бу тип эртақларда сатира ва юмор элементлари йўл-йўлакай учраб турадиган ярамас ахлоқни фош этувчи ёрдамчи восита. Уларнинг сюжети бўрттирилган воқеалар асосига қурилган. Воқеа ва ҳодисалар ғайритабиий жой, боғ ва саройларда эмас, балки реал ёки бўлиши мумкин бўлган шароитда кечади. Ижобий қаҳрамонлар хушмуомала, мулойим, назокатли, айни пайтда, кескин ва шижоатли тарзда талқин этилади. Салбий персонажлар эса ўта золим ва қаҳрли шахслар сифатида таърифланади.

Маиший эртақларда кўпроқ социал тенгсизлик, адолатсизлик, зулм ва зўрлик қораланиб, эзгулик, ҳақиқатнинг ғалабаси улуғланади. «Зиёд ботир», «Болтакай ботир», «Уч оғани ботирлар», «Ойгул билан Бахтиёр», «Хуршидой», «Вафодорлик», «Озодачеҳра», «Туҳматга учраган келин», «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Аёз», «Давлат мирза», «Золим подшо», «Давлатли келин», «Гулфараҳ», «Авом фолчи» ва бошқалар шу турдаги эртақлар сирасига киради.

Жанговарлик эртақларида асосий тема элат ва юрт мудофааси ҳисобланади. Бинобарин, уларда кўпроқ жангу жадаллар билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисалар тасвирланган. Шунинг учун ҳам адолатсиз шоҳлар қораланиб, халқпарвар шоҳлар орзу қилинади. Ажойиб ва ғаройиб ҳодисалар, ечилиши қийин бўлган шартларни бажариш, мардлик ва жасорат кўрсатиш ранг-баранг эпизодларда тасвирланади.

Бош қаҳрамон босқинчи, қонхўр, камбағалларни зор қақшатган, қўшни юртларни талон-торож қилган, ҳарамда қирқ хотини, тўрт юз чўриси бўлган нонсоф, золим шоҳга қарши курашда катта мардлик, жасорат намуналарини кўрсатади ва уни енгади, ёвуз кучларни йўқ қилади. Идеал қаҳрамон — ўзининг хатти-ҳаракати билан ҳатто оғир вазиятларда ҳам ғалабага интилувчи ажойиб баҳодир. Бу қаҳрамон фантастик куч ва сеҳрли воситаларга эга эмас, у ўзининг жисмоний кучи, ақлидроки ва тadbиркорлиги билан иш кўради. Зиёд ботир, Болтакай ботир, Бекмон ботир, Уч оғайни ботирлар халқ идеали, тинчлик, мустақиллик, мардлик, тўғрилик, меҳрибонлик, дўстлик, адолатпарварликнинг рамзий ифодасидир. Бундай баҳодирлар қаҳрамонлик типидagi эртақларда тасвирланган паҳлавонларнинг тадрижий ривожини бўлиб, уларда демократик ғоя, юксак ахлоқ нормалари билан боғлиқ хусусиятлар акс эттирилган. Бу ҳол «Болтакай ботир» эртагида яққол кўринади. Ботир ва унинг хусусиятлари паҳлавонлар сингари таърифланса-да, талқиндаги бўрттириш ҳаётий: «Гулжон сулув Болтакай ботирга тегмасдан илгари кўп йигитлар билан олишиб, енгиб чиққан экан, қилич уришда, ол чопишда, ёй отишда унга ёлғиз Болтакай ботир бас кела олган экан. Шунинг учун Гулжон сулув Болтакай ботирга хотин бўлган экан». Демак, қаҳрамоннинг жасорат кўрсатиши ҳаётий анъана билан боғлиқ.

Подшоҳлик тузумини қоралаш, унинг қонун-қоидалари, зулм ва зўрлик сиёсатини фош этиш «Уч оғайни ботирлар» эртагида ҳам ўз ифодасини топган. Эртақнинг сюжет чизиғи икки планли бўлиб, улар ўзаро мантиқан боғланган, содда ва таъсирчан. Эртақ меҳнаткаш халқ оммасининг донишмандлик, бахт ва тинчлик, эркин ва озод меҳнат, жасур қаҳрамонлар ҳақидаги орзу-умидларининг бадий ифодасидир. «Тажрибакорлар», «Паҳлавон шаҳзода», «Кенжа ботир», «Уч оғайни шаҳзодалар» мазкур эртақнинг вариантлари бўлиб, улар ўзаро бир-бирларига яқиндир. «Қўй гўшти», «қон қўшилган шинни» воқеалари, «тўти ҳикояси» ва топишмоқли синов мотивлари бу эртақларнинг асосий саргузашт қисмини ташкил этади.

«Уч оғайни ботирлар» эртаги ота насиҳати билан бошланади. Ота — камбағал, бироқ ҳаёт тажрибаларига бой, турмуш машаққатларида чиниққан киши. У ўғилларига шундай насиҳат қилади: «Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз, мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз, дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз». Насиҳат халқ мақолларига яқин бўлган афористик иборалардан ташкил топган бўлиб, идеал ахлоқни таърифлайди. Ботирларнинг ҳар бир ҳаракати, муносабатида ахлоқ ва одобнинг юксак намуналари ўз ифодасини топган. Ана шу ижобий характер-хусусиятлар қаршисида подшоҳлик тузумининг ярамас иллатлари очилади.

Эртақда нон тахлаш эпизоди шоҳлик тузумини фош этишга қаратилган ажойиб мисол. Тўнғич ботир: «Шу гўшт қўзининг гўшти экан, бироқ қўзи ит эмиб катта бўлган экан». Ур-

танча ботир: «Тўғри айтасиз, подшо деган итнинг гўштидан ҳам қайтмайди». Жавобдаги «подшо» сўзи урғули бўлиб, умуман подшолар тилга олинади. Уртанча ботир ўз сўзини тасдиқлаш учун шундай дейди: «Мен ҳам бир нарсага ҳайрон бўлиб турибман, шу шиннидан одамнинг иси келади». Унинг фикрини Кенжа ботир тасдиқлайди: «Тўғри, подшоҳлик — қонхўрлик демакдир. Қон қўшилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас, лекин ёмоннинг қони бўлса-ку, майли, бегуноҳнинг қони қўшилган бўлмасин». Ўз фикрини давом эттириб, Кенжа ботир: «Дастурхондаги нонни тахлаган одамнинг отаси новвой экан»,— дейди. Ҳақиқатан ҳам нонни подшо тахлаган. Демак, шоҳ нонвойнинг боласи экан. Бу деталь, умуман, шоҳликка нисбатан норозилик уйғотади. Бундай эртақларда асосий қаҳрамон ҳаётий тасвирланади. Улар нафақат қўрқмас, жасур, балки юксак ахлоқ, покиза қалб, мустаҳкам иродали ҳамдир. Зиёд ботир, Болтакай ботир, Бекмон ботир, уч оғани ботирлар ана шу типдаги қаҳрамонлардир.

Танқид асос бўлмаган эртақларнинг бир тури туҳматга учраган аёллар ҳақидаги эртақлардан иборат ва уларда асосан вафодорлик мадҳ этилади. «Зиёд ботир», «Сўнмас гул ва вафодор хотин», «Маликаи Ҳуснобод», «Озодачеҳра», «Туҳматга учраган келин», «Вафодорлик» каби бир қанча эртақларда камситилган ва туҳматга учраган аёллар саргузашти орқали вафодорликнинг юксак намунаси ҳикоя қилинади. Бундай эртақлар сюжети саргузашт асосига қурилган бўлиб, қаҳрамоннинг чеккан изтироблари, хилма-хил руҳий кечинмалари таъсирчан эпизодларда тасвирланади. Сюжет чизигида: «Сизга содиқлигимни, муҳаббатимни билдириб турувчи бир гул бераман. Агар мен сизга вафодор бўлсам, шу гул очилиб, ҳеч сўлмасдан сақланади. Агар мен вафосизлик қилсам, шу гул сўлади, деб боғда ўсиб турган бир қизил гулни узиб йигитга узатибди» сингари самимий сўзлар воқеа ва ҳодисалар ривожини ҳамда таъсирчанликни бўрттириш учун хизмат қилади.

Озод ўлка, бахтиёр ҳаёт, ҳуррият ва эркинлик, севги, вафо ҳақидаги порлоқ орзулар туҳматга учраган аёллар ҳақидаги эртақларнинг асосий ғоясини ташкил этади. Аёллар эркинлиги, уларнинг исёнкорона руҳи билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисалар тафсилоти, адолатли ва адолатсиз шоҳ, жаллод ва зиндон ҳақидаги тушунчалар мазкур эртақларнинг феодал тузуми шароитида юзага келганлигидан далолат беради. Бинобарин, бундай эртақларда вафодорлик билан бир қаторда риёкорлик, туҳмат ва мусибатнинг оғир машаққатлари ҳикоя қилинади. Аҳдига содиқ, вафодор қиз Қамархон, Озодачеҳра, келин, маликалар турли хил туҳмат ва ифволарга учраб, оғир ҳамда қийин аҳволда қоладилар. Бироқ ақл ва идрокли, тадбиркор, пок виждонли, вафоли аёллар нияти бузуқ кишилар устидан ғалаба қиладилар ва ўз ёрларига етишадилар. Туҳматга учраган аёллар билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисалар асар сюжетини ташкил этган бу хилдаги эртақлар,

асосан, ҳақиқий муҳаббат, севги-садоқатни улуғлаб, маиший бузуқликни фош қилади.

«Зиёд ботир» эртагида адолатпарварлик вафодорлик мотивлари билан уйғунлашиб кетган. Шоҳнинг қизи Қамархонни севиб қолган Зиёд ботир шаҳардан қувғин қилинади. Айрилиқ кайфияти Қамархонни овга олиб чиқади. Малика тасодифан Зиёд ботирга дуч келади. Севишганлар топишиб, ажралмасликка аҳд қилишади. Улар бошқа шаҳарда яшаб туришганида, шайхнинг ўғли Қамархонга ғойибона ошиқ бўлиб, уни йўлдан чиқармоқчи бўлиб, туҳмат тошини отади, ғаламислик қилади. Бироқ ўз ёрига вафодор қиз уни шоҳ олдида фош этади. Шайх ўғлидан қутулган қиз Хусайн Бойқаро тайзикига дуч келади. Шоҳ қизни саройга келтиради. Лекин у ўз севгисига содиқ қолади. Шоҳнинг вазири — Алишер Навоий ошиқ-маъшукларни шоҳ зулмидан қутқариб, ўз юртига олиб бориб қўйиб келади. Ана шу анъанавий сюжет чизиғида Қамархон ва Зиёд ботир образлари вафодорликнинг рамзий ифодаси, Алишер Навоий образи эса адолат ва инсонпарварликнинг ажойиб намунаси янглиғ намоён бўлади.

«Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Орзижон билан Қамаржон», «Гулшоҳ билан Варқар», «Ёзи билан Зебо», «Баҳром билан Гуландом» каби эртақларда вафодорлик ва ишқ-муҳаббат воқеалари лирик йўналишда, ниҳоятда таъсирчан тасвирланади.

Туҳматга учраган аёллар вафодорликнинг рамзий ифодаси, адолат ва ифбатлиликнинг ажойиб намунаси. Қарши қўйилган томонлар эса, жаҳолат ва разолат, ёвузлик ва маиший бузуқликнинг жирканч намуналари сифатида намоён бўлади. Эртақ сюжети ҳаяжонли воқеа ва ҳодисаларнинг кўплиги билан характерланади. Аёлларнинг мардлик ва вафодорлик кўрсатиши эртақ сюжетида ҳал қилувчи вазифани бажаради.

Эртақ сюжетининг саргузашт қисми назм ва насрдан ташкил топган бўлиб, шеърлий парчалар — қўшиқлар у ёки бу қаҳрамоннинг ички кечинмалари, ҳаяжон ва кайфиятларини ифодалайди ва эртақнинг жонли, таъсирчан бўлишига хизмат қилади.

Топишмоқли тортишувлар ҳикоя қилинган эртақларда ўткир зехн ва донишмандликни улуғлаш асосий ўрин тутади. Уларда давомли саргузашт воқеалар ҳикоя қилинмайди, сюжет қисқа ва содда, топишмоқ асосига қурилган, мазмун лўнда ифодаланиб, ақлий синов етакчи роль ўйнайди. «Аёз», «Давлат мирза», «Давлатли келин», «Эрксиз фолчи», «Донишманд аёл», «Гулфараҳ» кабилар шундай эртақлардан бўлиб, уларда ҳикоя қилинган доно, ақлли, идрокли кишилар халқ донишмандлигининг тимсоли сифатида намоён бўладилар. Улар ҳаёт тажрибаларига бой, ўта ақлли, меҳнатда чиниққан, ўткир заковатли кишилар бўлиб, инсон ҳолати, хатти-ҳаракатига қараб туриб, яширин фикрларини айтиб бера оладиган даражадаги донишмандлардир. Биргина «Гулфараҳ» эртагида шоҳнинг

қизга берган савол шаклидаги топишмоғи ва бу саволга қизнинг кўчма маънода берган тўғри жавоби фикримизнинг исботи бўла олади: «Қаттиқдан қаттиқ нима қаттиқ?», «Шириндан ширин нима ширин?», «Аччиқдан аччиқ нима аччиқ?», «Шу хўкизни етти ойда икки марта болалатиб бер!».

Қиз бу синов-топишмоқларни қуйидагича ечади: «Қаттиқдан қаттиқ — отнинг туёғи қаттиқ», «Шириндан ширин — бола ширин», «Аччиқдан аччиқ — ўлим аччиқ». Тўртинчи саволни билиш учун келган шоҳ совчиларига: «Дадам ҳаммомга туққани кетган, келсалар жавобини айтаман»,— дейди.

«Аёз» эртагида қаҳрамон шоҳнинг қийин шартларини бажарар экан, халқни хижолатдан қутқаради. У ниҳоятда сезгир ва инсонпарвар, доим шароитга қараб иш кўради. Шунинг учун ҳам унинг фикр-мулоҳазалари ҳамиша ўринли ва қатъий. Шоҳнинг «Дунёда тўртта нарса ёмон, у нима?» деб берган жумбоғига қаҳрамон ўз ҳаёт тажрибаларига суяниб: «Қушларнинг ичида калхат ёмон, ҳайвонларнинг ичида хачир ёмон, тўқайзорда тўнғиз ёмон, одамлар орасида лақмаси ёмон»,— деб тўғри ва аниқ жавоб беради. Эртақ давомида фикр лақма шоҳ мисолида тасдиқланади. Подшо ўз вазирини (Аёзни) си-наб кўриш учун:

— Аёз, қалай, бу от ёқадими?— дебди. Аёз:

— Отингиз отжон экан-у, энаси молжон экан-да,— дебди.

— Буни «отжон» деганинг, энаси «молжон» экан, деганинг нимаси?— дебди подшоҳ ва унга шу отни тортиқ қилган кишини чақиртириб, ундан сўрабди. Отнинг эгаси:

— Ростини айтсам, бу отнинг отаси ҳам от, энаси ҳам от, ammo энаси туққандан кейин, уч-тўрт кун ўтгач, ўлди. Той энасини эмолмай қолди. Шунда сигир сути бериб боқдим,— дебди. Подшо Аёздан сўрабди:

— Сен бу отни сигир сути ичиб катта бўлганини қандай билдинг?

Сайисингиз отни ариққа олиб бориб суғорди. Қараб турсам, тумшуғини буриб, кейинги оёғини ариққа қараб силкиди. От боласи бундай қилмас эди-ку, деб тахмин қилдим,— дебди.

Кўрамизки, халқни шоҳ ва амалдорлар зулмидан ҳимоя қилган Аёз ҳаёт тажрибаларига бой бўлган донишманд киши. У ҳатто мазмуни ҳаёлий бўлган топишмоқни ечиш чорасини топади.

Бир куни подшо Аёзга «таги ерга тегмайдиган, тепаси осмонга тегмайдиган қилиб иморат соладиган уста топиб кел»,— дебди. Аёз ўргатилган жўр тўрғайнинг боласини олиб келиб, оёғига ип боғлабди-да, қафасдан чиқариб юборибди. Жўр тўрғай осмонга чиқиб: «Лой, ғишт, лой, ғишт»— деб сўрай берибди.

Аёз подшодан сўрабди:

— Тақсир, бу нима деяпти?

— Лой, ғишт, лой, ғишт,— деяпти.

— Лой, ғишт деяётган бўлса, сиз айтган уста мана шу. Энди лой билан ғишт етказиб берадиган мардикорни топиб берсангиз, сиз айтган иморатни солиб беради,— дебди.

Эртақ заминда ўткир ҳажв этади. Бу ҳажв сарой муҳити ва сарой уламоларининг макр-ҳийлаларини фош этиб, енгил, айни чоқда, захарханда кулги яратади. Айниқса, хаёлий уйдирмадан иборат топишмоқ ҳамда ўргатилган қуш деталли кинояли кулгини бўрттиради.

Топишмоқли тортишувлар ҳикоя қилинган эртақларда турли хил шартлар, топишмоқ характеридаги савол-жавоблар сюжет тугуни ва ечимда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Эртақда кўчма маъноли жумлалар кўп қўлланади. Бундай жумлалар, фикр-мулоҳазалар топишмоқ моҳиятини белгилаб, зид қўйилган қаҳрамонларнинг характери очади.

Эртақ сюжети бир қанча тўғал воқеаларни ҳикоя қилувчи эпизодлар тизмасидан ташкил топган. Ҳар бир кичик эпизод алоҳида бир ҳикоя. Унинг ўзига хос тугун, ечими мавжуд. Бундай майда, бироқ тугал эпизодлар эртақ сюжетининг мураккаблигини юзага келтирган.

Танқид асос бўлмаган эртақларнинг бош қаҳрамонлари оддий халқ вакиллари — деҳқон, чўпон, доно қиз, камбағал йиғит, ҳунарманд, подачилардан иборат. Уларда илм-ҳунар, меҳнат, дўстлик, қаҳрамонлик, меҳр-муҳаббат, вафодорлик, чин севги, садоқат, донишмандлик тарғиб этилади, дўстни душмандан, оқилни нодондан, самимийликни сохталикдан ажратишга даъват этилади.

Танқид асос бўлган эртақлар. Ўзбек халқ эртақчилигида танқид асосига қурилган эртақлар алоҳида ўрин тутаяди. Улар юқорида келтирилган эртақлардек, ижтимоий ҳаётда реал асослари бўлган уйдирмалар заминига қурилган бўлиб, ўткир сатира ва хушчақчақ юмор уларнинг асосий хусусиятини белгилайди. Сюжет тузилиши ихчам, воқеа ва ҳодисалар лўнда ифодаланади.

Танқид асосига қурилган эртақларда сатира ижтимоий ҳаётдаги зиддиятларни, қарама-қаршиликларни очиб ташлайди, фош этади. Шунинг учун ҳам бу хилдаги эртақлар маълум маънода синфий курашлар ифодаси, айни пайтда шу курашнинг маънавий қуроли ҳамдир. Юмор эса турмушдаги оилавий қарама-қаршиликларни, муносабатларни ҳикоя қилувчи эртақларга хосдир. Сатирик эртақлар жамият тараққиётига ғов бўлиб турган камчиликларни фош этади. Юмористик эртақлар кишилар орасидаги нуқсонларни енгил кулги йўли билан тuzатишга ёрдам беради. Ҳар иккала турдаги эртақлар ҳам турмуш тараққиётидаги катта-кичик нуқсонлар, қолоқлик, ўтмиш иллатларини фош қилувчи, илғор фикрларга йўл очувчи, соғлом кучларни қўллаб-қувватловчи санъат асари сифатида хизмат қилади.

Ижтимоий ҳаётда ҳажвнинг роли катта. У инсон ақл-заковатини чархлаб турувчи кучли ва забардаст омилдир. Ана

шундай ўтқир кучга эга бўлган танқидий эртақлар ўтмишда эзилган омманинг эксплуататор синф вакилларига қарши курашида маънавий қурол вазифасини ўтаб келган ва шу хусусияти билан катта тарбиявий аҳамият касб этган.

Танқидий эртақларда фантастик уйдирмалар кам учрайди. Улар ёрдамчи деталь, аини пайтда бадий восита вазифасини бажаради: сатира ва юмор, ҳаракат ва ҳолат, ақл ва идрок эса ҳал қилувчи функцияни адо этади. Танқид асосига қурилган эртақлар мазмунига кўра икки хил типга бўлинади. Биринчиси — сатирик эртақлар, иккинчиси — юмористик эртақлар.

Сатирик эртақлар. Сатирик эртақлар ҳажми қисқа бўлиб, мақсаднинг лўнда ифодаланиши ва эмоционаллиги билан ажралиб туради. Уларда кўпроқ қарама-қарши синф вакилларининг ўзаро тўқнашувлари ҳикоя қилинади. Бу типдаги эртақларда сатира асосий ўрин тутиб, юмор ёрдамчи восита сифатида кўринади. Масалан, «Ўғри» эртагининг асосида заҳарханда кулги ётади. Асарда инсон ҳуқуқи, қадр-қиммати, инсоф, одоб, ахлоқ деган фазилатларни мутлақо тушунмайдиган калтафаҳм, салтанат паноҳида ҳайбаракаллачи, хушомадгўйларга суяниб иш кўрувчи шоҳ халқ ғазаби, сатирасига нишон бўлади. Шу билан бирга, эртақнинг баъзи ўринларида юмор элементлари учраб қолади. Айниқса, ўғрининг томдан ағдарилиб, уй эгасининг устига тушиши, подшоҳ томонидан осииш учун судраб келинган бўйи баланд кишига дор пастлик қилиб қолиб, ўрнига кўчадан олиб келинган айбсиз, бўйи паст кишининг осилиши кабилар юмористик кулги кўзгайди.

Сатирик эртақларда домла-эшонлар, подшоҳ ва вазирлар, амалдорлар, бойлар, қозилар, миршаблар жамиятнинг оддий аъзолари бўлмиш — қизиқчи, кал, доно кишилар томонидан аччиқ кулгига дучор қилинадилар. Эксплуататор синф вакилларининг нуқсонлари кескин қораланади, уларга нисбатан мурасасиз ўт очилади. Подшоҳ ва вазир, қози ва бойдаги адолатсизлик, алдамчилик, порахўрлик, мулла-эшондаги ахлоқий бузуқлик, таъмагирлик, мавқеини суиистеъмол қилиш сингари айбларни очиш орқали жамиятнинг турли хил босқичларида мавжуд бўлган ярамас ахлоқ ва одоб нормалари заҳарханда кулги мўлжалига нишон қилинади. **Кўрамизки, салбий муҳит,** ҳукмрон синф вакилларини ҳажв қилиш, кулги остига олиш сатирик эртақларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Сатирик эртақларда ижобий қаҳрамон маънавий ва синфий кураш фонида ўзининг жасурлик, чидамлилик, чаққонлик, ақллилик каби ажойиб фазилатларини кўрсатади. Буни биз донишманд, хушчақчақ чол, деҳқон, камбағал йигит, доно ва одобли аёл, кал, афанди ва бошқа қаҳрамонлар нутқи, хатти-ҳаракатларида кўрамиз. Сатирик эртақларда қарама-қарши образлар тўқнашуви принципиал характерга эга.

Ҳажвий эртақларда конфликт социал-синфий маъно касб этади. Ана шу мазмундаги конфликт, асосан, феодал билан деҳқон, бой билан камбағал, амалдор билан қосиблар ўртаси-

да юз беради. Сатирик эртактлар ўзига хос композицияга эга. Бундай асарларда тугун тасодифан юзага келади. «Болтабой акиси Тешабойни очликдан ўлдирган золим бойдан ўч олиш учун бойнинг ҳовлисига қараб йўл олибди». Асар кульминациясини ташкил этган мотивлар фош этувчи, ечими эса кулгили, айти пайтда таълимий-дидактик мазмунни ифодалайди: «Мен неча эшонга қўл бериб, эшагимдан айрилганман; хўжам деб хуржунимдан айрилганман; тўрам деб тўрвамдан айрилганман, қани тулинг,—деб эшонни ҳайдаб юборган экан».

Сатирик эртактларда кулгили ҳолат диалогнинг хулосаси ёки бир-бирига зид хатти-ҳаракатнинг натижаси сифатида юзага келади. «Қози билан камбағал», «Икки мулла» эртактларида кулгили ҳолат биринчи хил усулда юзага келса, «Тухматчилар жазоси», «Хасис бой ва унинг ўғиллари», «Новча, бой ва қози», «Алдаркўса», «Хасис бой билан Абдурахмон ўғри» каби эртактларда иккинчи хил йўл билан пайдо бўлади.

«Икки мулла» эртагида овчи отиб келаётган ғозни мулларлар емоқчи бўладилар. Қозонга соладилар. Ким яхши туш кўрса, ўша ейди,—деган шарт қўйиб ухлайдилар. Уйқудан туришганда бир мулла осмонда учиб бораётганини, иккинчиси денгизда сузиб бораётганини айтганда, овчи: «Сен осмонга учиб кетдинг, сен денгизга сузиб кетдинг, икки ўртада ғоз зое бўлар, деб мен еб қўйдим»,— дейди. Бу эртақда овчининг сўнги жавобидан кейинги вазият кулгили ҳолатни юзага келтирган. Бунда кулгили ҳолат маънавий ғалабани тасдиқлаш билан бирга, муллаларнинг таъмагирлиги ва айёрлигини фош этади.

Сатирик эртактларда аччиқ кулги қочирим, пичинг, киноя ва шама орқали вужудга келади. «Ўпка қишлоқ» эртагида миршаб чолга дуч келади ва «ўпка қишлоқ»ни сўрайди. Маччойи тушунган ҳолда фикрни бошқа томонга буради. «Ҳозир кекирдакка келдингиз, ўпкага ҳали бор». Миршабнинг жаҳли чиқиб «чопаман» деса, маччойи «чопмасдан секин борсангиз ҳам бўлади, деб жавоб беради. Бу ўринда «ўпка», «кекирдак» сўзлари пичинг маъносига қўлланган ва чоризм сиёсати устидан аччиқ кулги қўзғатиш мақсади кўзланган. Заҳарханда кулги танбеҳ орқали келиб чиқади. Кал бой билан тўқнашганда, унга танбеҳ беради. Заҳарханда кулги кўпроқ масхара қилиш орқали келиб чиқади. Бу кулги салбий персонаж ҳолатида юз беради.

Юмористик эртактларда юмор ҳам катта ўрин эгаллайди. Юмор воситасида маълум ижтимоий доирага мансуб бўлган кишиларнинг жузъий, тузатиш мумкин бўлган камчиликлари танқид қилинади. «Тўрт ялқов», «Куйган чол», «Етти аҳмоқ», «Уч кўкнори», «Кўкнори хаёл», «Икки ўжар», «Айёр билан сода», «Гаранг», «Эр-хотин ва ўғрилар», «Соқи мумсик билан Боқи мумсик», «Икки аҳмоқ» кабилар юмористик характердаги эртактлар ҳисобланади. Уларда дангасалик, фаҳмсизлик, аҳмоқлик, ўжарлик, саводсизлик, гиёвандлик каби ўтмиш иллатлари енгил кулги остига олинади. Бу эртактларда инсонга муҳаббат, унинг бахтсиз ҳолатига ачиниш ғояси ҳукмрон. Эртактлар

заминидаги аччиқ киноя барча иллатларни туғдирган феодал ҳукмронлиги ва унинг муҳитига қаратилгандир. Бироқ уларда ана шу қораланган муҳит ҳақида очиқ гап йўқ. Буни мантиқий хулосадангина сезиш мумкин.

Юмористик эртақлар сюжети, композицияси, образларида ҳазилломуз кулгининг кўлами кенг. Шунинг учун бундай эртақларда мавжуд эпизодларнинг деярли ҳаммаси кулгили. Масалан, «Икки аҳмоқ» эртагида бемаъни одат кулгили диалогларда ойдинлашади. Диалоглар эртақ персонажларининг хусусий камчиликларини инкор этиб, унга юмористик оҳанг беради ва асар таъсирчанлигини янада оширади.

Уткинчи отлиқ икки кишига салом беради ва ўтиб кетади. Уларнинг бири иккинчисига:

— Нега сен алик олдинг? У саломни менга берди-ку,—деганда, иккинчиси туриб:— Йўқ, у саломни менга берди,—дебди. Улар отлиқни тўхтатиб:

— Сиз саломни кимга бердингиз?— деб сўрашибди. Отлиқ:

— Қайси биринг аҳмоқ бўлсанг, ўшанга бердим,—дебди. Бири:

— Мен аҳмоқ,—деса, иккинчиси туриб:— Мен сендан ҳам аҳмоқ,—дебди.

Бири ўз аҳмоқлигини исботламоқ учун:

— Мен домла эдим, бир кун болалар хумга қараб аксини кўриб: «Тақсир, болалар хумнинг ичига тушиб, ҳаром қилибди»,—деганда, «Қайси бири хумдан чиқса, ура беринглар»,—деб бошимни хумга суқиб қарасам, ҳеч нарса йўқ. Бошимни кўтарганда, болалар уриб кетишди. Шунда: «Мен домларинг бўламан, демаган аҳмоқман»,—дебди.

Иккинчиси эса:— Мен парҳезни бузиб, тухум еб турганда, ҳаким келиб қолди. Тухумни лунжимда олиб турдим. Ҳаким: «Нега бетинг шишди?»—деб сўради. «Тишимнинг оғриғига бетим шишиб кетди»,—десам... ёнидан наштарини олиб, бетимни кесиб, оқини оқ, саригини сариқ қилгунча, «тухум демаган аҳмоқман»,—дебди.

Тўқнашув фонида берилган бундай кулгили диалоглар тасвири қуюқлаштиради, бўрттиради, қаҳрамонларнинг маънавий қиёфасини тўлиқ очади.

Юмористик эртақларда хушчақчақ кулги пайдо қилиш воситалари ҳар хил. Кулги баъзан нутқсиз, руҳий ҳолат баёнида пайдо бўлади. Бу ҳол «Кўкнори хаёл», «Уч кўкнори», «Куйган чол» каби эртақларда яққол кўринади.

Уч кўкнори сукутга кетиб хаёл дарёсида сузадилар, хаёлан шундай «иш» қиладиларки, бу уларнинг салбий томонларини очади.

Мадамин кўкнори чала совиган отни миниб, бузуқ кўприкка борганда, битта шум одам пўстакни ёпиниб ётган экан, пўстак билан кўтарилиб чиқиб отни ҳуркитади. От чўчиб кетиб, ёнига

ташлаб, қаттиқ иргийди, устидан Мадамин кўкнори етти газ ерга учиб тушади. Шунда Усар кўкнори ҳам, Мадамин ҳам кўрқиб, икки томонга қулоч ёзиб, «Дод, ўлдим!» деб қичқириб юборади. Буларнинг мушти бориб Қўчқор кўкнорининг жағига тушади. Учаласи кўз очиб қараса, ҳаммасида кўкнорининг хаёли экан.

Баъзан юмористик кулги жисмоний камчиликлар баёнида содир бўлади. «Гаранг» эртагининг асосини енгил юмор ташкил этади. Бу кулги эшитмаслик оқибатида юзага келган нутқ ва ҳаракатлардан вужудга келади.

Қўй йўқотган гаранг йўлда келаётган гарангдан қўйини сўраса, у «Мен ҳў, Ачавотдан келяпман»,— деб кўрсатади. Қўй йўқотган гаранг «Қўйим ўша томонда экан»,— деб тушуниб, ўша томонга юради ва қўйини топади. Уша одамга бир чўлоқ қўй ҳадя этса, у гаранг ҳадя деб тушунмай, «қўйингнинг оёғини мен синдирмадим»,— деб дўқ уради. Жанжал чиқади. Орага эчки етаклаган ва эшак минган гаранглар аралашади. Бир-бирини эшитмаслик ва тушунмаслик оқибатида улар ёқалашади-лар. Тўрт гаранг бир-бирини судрашиб қозининг олдига боришади. Қози ҳам гаранг бўлади. Гапни, жанжални аниқлаб етмаган қози: «Иккиталаринг янги ой кўрган бўлсаларинг керак, иккиталаринг гувоҳликка ўтгани келганга ўхшайсизлар. Бўлма-са, боринглар, карнайчиларга хабар беринглар, бугун арафа»,— дебди.

Мазкур эртақда гаранглик — кулги манбаи. У қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятлари — кўрслик ва қўполлик, жаҳолат ва жоҳиллик каби ярамас одатларнинг кулги бўлишига сабаб бўлади.

Юмористик эртақларда дангасалик, ўжарлик, ялқовлик, эзмалик, нўноқлик, гиёҳвандлик, калтафаҳмлиқ, саводсизлик каби ахлоқий нормага зид одатларга кишилардаги бошқа сифатлар — ишчанлик, оқиллик, меҳнатсеварлик, ҳушёрлик, вафодорлик, садоқат, одоблилиқни қарши қўйиш орқали комик вазият пайдо қилинади.

Танқидий асосга қурилган эртақлардаги асосий образлардан бири калдир. Кал қадим замонлардан бери жафокаш халқнинг сеvimли қаҳрамони бўлиб келган. Оддий халқнинг жамиятдаги воқеа ва ҳодисаларга нисбатан муносабати, ўй-фикри, ҳис-туйғулари ана шу образ мисолида талқин этилган.

Ҳажвий эртақларда кал асосий қаҳрамон лақаби сифатида келиб, асл номи тилга олинмайди. Жисмоний камчилик ифодаси бўлмиш бу лақаб қаҳрамон руҳини туширмайди, балки унинг донишмандлик фазилатини белгилаб, активлигини оширади. Чунки синфий жамиятда «кал» лақаби икки хил мазмунни билдирган: эксплуататор синф вакиллари бу сўзни эгасига нисбатан камситиш, таҳқирлаш маъносида қўлласа, меҳнаткаш синф вакиллари ҳозиржавоб, сўзамол, маънавий юксак комик қаҳрамонга нисбатан ишлатганлар. Шунинг учун ҳам бу лақаб эгаси

ҳажвий эртақларда халқ сатирасининг қўрқмас, жасур қаҳрамонларидан бири сифатида ҳаракат қилади. У эксплуататор синф вакиллари — подшо, вазир, эшон, муллалар билан тўқнашувда устун келиб, ҳатто шайтон ва ўлимни ҳам енгиб чиқади. Меҳнаткаш халқ бу содда, лекин жасур киши образи орқали ўз истак-хоҳишларини, ёмонлик, разолат, зулмни енгиб чиқишга бўлган ишончини мўжассамлантирган.

Кал иштирок этган эртақларда конфликт кўпроқ шоҳ билан кал, вазир билан кал, бой, эшон, мулла билан кал, шайтон билан кал ўртасидаги ақлий тортишувларда ҳал этилади. Ана шундай тўқнашувли «Уч ёлғонда қирқ ёлғон» эртагидаги ҳар бир эпизод, кулги воситалари асосий мақсадни — ҳақиқатни ёлғондан ажратишни ифодалашга қаратилган.

Подшо ўз қизини уч ёлғон ичида қирқ ёлғон айтган кишига бермоқчи бўлади. Халқ газабининг объекти бўлган шоҳ эртақда шунчалик калтафаҳм, ҳақ билан ноҳақнинг фарқига етолмайдиган қилиб тасвирланганки, ҳатто у кал нутқининг мазмунига тушуна олмай, «тўғрими», деб вазирларидан сўраб туради. Кал эртақ давомида: «Хўрозни топиб олдим, бир бойникида деҳқончилик қилиб юрган экан, кўришиб омонлашиб, ҳол-аҳвол сўрасам, олти ой ишлаган ҳақи битта жуволдиз бўлибди. Хўжайиним билан учрашиб, жанжаллашиб, жуволдизни ундириб олдим»,— дейди ёки «Онам бировникида чўрилик қилиб юрган экан, ўн йилда ишлаган ҳақи уч ойлик ризқи бўлибди», дейди. Монологдаги «ёлғон» пардасига ўралган бундай ҳаётий ҳақиқат ифодаси синфлараро ўсиб етилган антагонистик зиддиятнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сарой аъёнлари кални тезроқ саройдан қувишга ҳаракат қиладилар, лекин подшо айтган шартдан қайтолмайди, мусобақада ғолиб чиққан калга қизини беришга мажбур бўлади.

Асарда ёлғон гапириш эпизоди танқидий оҳангни кучайтириб, комик қаҳрамон сиймосининг турли қирраларини очади. Қаҳрамон нутқидаги образли бадий-тасвирий воситалар, аynиқса, истеҳзо тўла савол-жавоблар, социал-сиёсий йўналишни ёрқин беришга хизмат қилади.

«Уч ёлғонда қирқ ёлғон», «Маматкал», «Қал», «Қал билан подшоҳ», «Бой билан кал» эртақларида комик қаҳрамон тушунчасида сеҳр-жодуга нисбатан ишонсизлик сезилиб туради. Бироқ ўрни келганда ундан маълум мақсадни кўзлаб фойдаланадилар. Масалан, Маматкал бой авлодидан бўлган ахлоқсиз, ўгай онани жазолашда унинг сеҳрли кучларга бўлган ишончидан фойдаланиб, таъқиб остига олади. Ўгай онага мазористонга бориб сизгинишни буюради. Хотиннинг «авлиё»си яширинган калнинг ўзи эди.

Ҳажвий эртақларда комик кал образи пайдо бўлиши билан асарнинг тематик йўналиши, ғоявий мазмуни ҳам ўзгаради. Кал эртақларда кўринишдан содда ва хароб, лекин уддабурон, доно, қўрқмас нотiq сифатида гавдаланади. Унинг характеридаги қўрқмаслик, тадбиркорлик каби асосий белгилар рақиб билан

тўқнашувда қўл келади. У руҳан тушқунликка тушмай, енгини йўлини ахтариши асар сюжетига комик мазмун бағишлайди. Қал — ҳаёт машаққатларида тобланган, жафоли меҳнат ичида обдан чиниққан киши образидир. Меҳнатсеварлик, ғайрат-шижоат, тadbиркорлик унинг учун ғалаба йўлини очади.

Комик қаҳрамон қиёфасида ижобий сифатлар билан бирга хатти-ҳаракатида, нутқида алдаш, ҳийлакорлик каби салбий белгилар ҳам мавжудлигини кўришимиз мумкин. Алдамчилик, ҳийлакорлик ижобий фазилатларга ёт бўлса-да, сатирик ва юмористик эртақларда зарурий кураш қуроли вазифаси бажаради. Чунки калнинг айёрлиги реакция муҳитга қарши қаратилган бўлиб, тўқнашувда душман мағлубиятга учрайди.

Қал ҳақидаги кўпчилик эртақларда қаҳрамон ўз манфаатини кўзлаб ҳаракат қилади. Аниқроғи, бахт, озод ва тинч ҳаёт учун кураш якка шахс манфаати чегарасидан четга чиқмайди, фақат у ўзининг хатти-ҳаракатлари, умумлашма ибора ифодалари билан умумманфаатга имо-ишора қилади, холос. Бироқ шундай эртақлар ҳам борки, уларда комик қаҳрамонлар душман билан курашда фақат ўз манфаатларинигина эмас, балки меҳнаткаш омма манфаатини кўзлаб ҳаракат қиладилар.

Демак, асар сюжети ташкил этувчи воқеа ва ҳодисалар гўё шахсий бахт учун курашни ифодалагандай туюлади, аслида эса комик қаҳрамон нутқида юз берган кинояли, исёнкорона руҳ меҳнаткаш эл ғазабининг инъикоси ўлароқ жаранглайди. Қал иштирок этган эртақлар сюжети кўпроқ монолог ва диалоглардан ташкил топган бўлиб, уларда драматизм кучли. Фош этувчи комик тил, турли хил сўз ўйинлари, синоним, омонимлар, қарама-қарши маъноли тушунчаларни, бир-бирини боғлаш приёми, баъзи сўз ва жумлаларнинг такрорланиши, ўрин алмашилиши, атайлаб сўзни бузиб айтишлар асосига қурилган бўлади.

Танқид асосига қурилган эртақлардаги ижобий қаҳрамонлар — қал, камбағал деҳқон, доно қизлар талқинида портрет тасвири тўлиқ ифодаланмай, бир хилликка эга бўлган кичик деталь, штрихларда берилади. Салбий қаҳрамонларга хос умумлашма образларнинг портретлари нисбатан тўлиқ тасвирланади. Эртақчи у ёки бу персонаж портретини унинг ички дунёсига мос ҳолда чизади. Бу эса ўз навбатида шу персонажга хос характерни ифодаловчи белгиларни аниқлашга ёрдам беради. Айниқса бой, қози, жодугар кампир, қароқчи портретида эксплуататор синф вакилларига хос ёвуз ният ва хусусиятлар ўз ифодасини топган. «Ўтирганларнинг бурунлари танқайган, кўзлари чақчайган, кўнгиллари қора, юзлари ола, ўйлаганлари ёмонлик». Кўриниб турибдики, эртақчи томонидан берилган бу хилдаги портрет салбий персонажлар қиёфасида ичиқоралик, ёвузлик изларини тўлалигича очади. Ёки жодугар кампирнинг комик портрети: «Лаблари шафтоли қоқидек буришган... қулоқлари супрадай, кўзлари ўйилган ўрадай, бўйи минорадай, оғзи гордай, қорни қанордай, тишлари куракдай, оёқлари моховлар-

нинг шотисидай, панжалари бешликдай, этагини турмушлаган, орқасига бир муштлаган кампир ўтирибди».

Ҳажвий эртақларда диалог, асосан, дангасалик, ишёқмаслик каби хусусиятларни ойдинлаштиради ва фош этади. Диалогларда меҳнаткаш халқнинг дангасаларга қарши кесатиқ тўла пичинги сезилиб туради.

Эртақларда кўчма маъноли савол-жавоблар, сўз ўйинлари кўп учрайди. Баъзан диалогда урғу бериб айтилган биргина сўз бир қанча маънони ифодалаши мумкин. Масалан, «Ўпка қишлоқ» эртагида миршаб чолдан Ўпка қишлоғини сўраганда, унинг фикрини бошқа томонга буриб «Сиз ҳозир кекирдакка келдингиз, ўпкага ҳали бор,— деб кесатади. Одам анатомиясига нисбатан жавоб тўғри, бироқ жавоб қайтарилган шахсга нисбатан мазах мазмуни ифодаланган. Шунинг учун ҳам миршаб «чопман» деганда, у яна тўғри мазмунни тескарига бурган ҳолда «чопмасдан секин борсангиз ҳам, етасиз», дейди. Савол-жавобда донишманд киши атайлаб миршаб мақсадини бошқа томонга буради. Диалогда кўчма маъноли сўзлар, бир томондан, қаҳрамоннинг мақсадини очса, иккинчи томондан, салбий персонажни кулгили аҳволга солиб қўяди.

Ўзбек халқ эртақларининг ҳар бир тури реал воқеликка нисбатан ўзига хос муносабатда бўлиши билан характерланади. Шунинг учун ҳам фантастик уйдирмалар, бўлиши мумкин бўлмаган воқеа-ҳодисалар тасвири ҳаётни акс эттиришнинг эртакка хос поэтик йўли сифатида намоён бўлган. Шунинг учун ҳам халқнинг эртақ хазинасини чуқурроқ ўрганиш катта маънавий-ахлоқий, социал-фалсафий, таълимий-дидактик моҳият касб этади.

АДАБИЁТЛАР:

Аникин В. П. Русская народная сказка. М., 1977.

Афзалов М. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. Тошкент, 1964.

Жалолов Ф. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. Тошкент, 1976.

Имомов К. Ўзбек халқ сатирик эртақлари. Тошкент, 1974.

Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Тошкент, 1981.

Пропп В. Я. Русская сказка. Л., 1984.

Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986.

«Ўзбек халқ ижоди» кўп томлиги сериясида нашр этилган эртақ жилдлари:

Сув қизи. Тошкент, 1966.

Олтин олма. Тошкент, 1966.

Ойжамол. Тошкент, 1969.

Гулпар. Тошкент, 1969.

Кулса — гул, йиғласа — дур. Тошкент, 1983.

Зумрад ва Қиммат. Тошкент, 1988.

Олтин бешик. Тошкент, 1985.

Луқмони Ҳаким. Тошкент, 1989.

ЛАТИФАЛАР

Латифа — оғзаки насрнинг маълум ва машҳур жанрларидан бири. У ҳажман кичик, мазмунни лўнда ифодаловчи бир ёки икки эпизоддан ташкил топган бўлиб, асосида ўткир ҳажв ёхуд енгил юмор ётади. Танқид ёки юмор эса сўз ўйини, турли хилдаги қочиримлар воситасида юзага келади ва фош этувчи хушчақчақ кулги яратади.

Латифа термини арабча (الطيف) *латиф* ва *лутф* сўзларидан олинган бўлиб, нозик, кўп маъноли сўз; майин киноя, қочиримлардан иборат бўлган кулгили ҳикояни англатади.

Латифа жанрининг юзага келган даври қадим замонларга бориб тақалади. Унинг алоҳида жанр сифатида шаклланиб «гуллаган даври, тахминан, IX—XI асрларга тўғри келади»¹. Бу даврда синфий муносабатлар анча кучайган эди. Бинобарин, ҳар бир латифа заминда маълум даврда шуҳрат топган тарихий воқеа ва маиший ҳодисалар ётади. Демак, халқ ҳажвиёти ва майин юморга асосланган латифаларда ҳақиқат элементлари мавжуд. Феодал жамоа тартиблари, юқори табақа вакиллариининг зулм ва зўрлик позициясида туриб ҳукмронлик қилиши халқнинг оғир ва ночор ҳаёт кечирishiга сабабчи бўлган. Латифаларнинг юзага келиши ана шу аянчли ҳодисаларга нисбатан таъсир кўрсатиш, норозилик билдириш мақсадидан келиб чиққандир. Латифаларга хос воқеликни бадий акс эттириш принциплари ҳаётий уйдирмалар, сўз ўйини ва кинояларга асосланган.

Танқидий муносабат масхара, ҳазил-мутойибани англатувчи кўп маъноли сўз ва жумлаларда аниқ ва тўлиқ ифодалангандир. Латифаниннг жанр сифатида шаклланишида эртақ, ривоят, лоф, аския ва мақолларнинг таъсири кучли бўлган. Уларнинг баъзи бир белгилари ва тасвирий воситалари латифаниннг ўзига хос хусусиятларининг ташкил топишида етакчи роль ўйнаган.

Латифалар сатира ва юморга асосланади. Бу — унинг ўзига хос белгиларидан бири. Дарҳақиқат, воқеа ва ҳодисалар ечимида сатира ва юмор ҳал қилувчи роль ўйнайди — қаҳра-

¹ Давлетов К. О происхождении и значении образа Насреддина афанди. Вопросы узбекской литературы. Ташкент, 1959, с. 455.

моннинг галабасини, айни пайтда, қарши томоннинг кулгили ҳолатдаги мағлубиятини таъминлайди.

Латифаларнинг сюжет тузилиши ихчам бўлиб, бир ёки икки эпизод бирикмасидан ташкил топган. Бу жиҳатдан у насрий турга оид жанрлар системасида алоҳида ажралиб туради. Сюжетни ташкил этувчи эпизодлар фош этувчи ёки мулоим ҳазил англатувчи кулги яратади ва танқидий-эстетик вазифани адо этадилар. Конфликт турли-туман тўқнашувларда юз беради ва ижтимоий-сиёсий ҳамда маиший маъно касб этади. Конфликт ечими фавқуллодда, лекин аниқ ва лўнда ифодаланади. Бошқача айтганда, ечим тасодифан кўтарилган кулги-қаҳқаҳа ёки сўз ўйинига асосланади. Сўз ўйини эса асар кульминациясини ташкил этади.

Латифаларда нутқнинг диалог шакли кенг қўлланилади. Композициянинг соддалиги ва сюжет ечимининг фавқуллодда юз бериши эса латифа жанри учун доимий, барқарор хусусиятдир. Латифа сюжетининг асосини ташкил этган воқеа ва ҳодисалар зулм ва зўрлик, адолатсизлик, пасткашлик ҳамда нодонлик каби салбий ахлоқ намуналарини инкор этиш, соддалик ва гўллик каби хислатлар устидан кулиш каби ғояларни ифодалашга хизмат қилади.

Латифа жанрининг яна бир ўзига хос томони асарларнинг ягона қаҳрамон — Насриддин афанди образи билан боғлиқлигида кўзга ташланади. Бу образ кўпроқ «Насриддин афанди», «Хўжа Насриддин», «Мулла Насриддин» ва ниҳоят «афанди» сингари атамалар билан юритилади.

Насриддин афанди латифаларда, асосан, икки хил формада таърифланади. Бирида у ўта ақлли, сўзамол, нозик табиат, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган, меҳнатсевар, инсонпарвар, адолатли, меҳр-шафқатли, зулм ва зўрлик, адолатсизликка нисбатан нафрат кўзи билан қарайдиган хуштаъб, қизиқчи киши сифатида намоён бўлади. Иккинчисида эса у ўта содда, ўрни билан калтабин, авлиёсифат, қолаверса, аҳмоқликка яқин қиёфада намоён бўлади. У ўткир зеҳнли, хуштаъб қилиб тарифланганда, адолатсизликка нисбатан ўзининг қаҳр-ғазабинини киноя, пичинг, кесатиқ орқали, заҳарханда нутқ ва кулги воситасида ифодалайди. Содда ва калтабин сифат таърифланганда эса у аҳмоқлик, гўллик ва бемаънилик, ҳиссизлик каби ярамас ахлоқ намуналарини ҳазил-мутойиба формасида танқид қилади; енгил, хушчақчақ кулги яратади.

Насриддин афанди халқнинг юксак идеалларини, хоҳиш-истакларини, орзу-умидларини, порлоқ келажакка ишонч-эътиқодларини акс эттирган бадий тўқима образдир. Афанди образида ифодаланган юқоридаги икки хил хусусият ижтимоий-маиший ҳаёт воқеалари замирида пайдо бўлган.

Насриддин афанди латифаларда камбағал, ночор шахс сифатида таърифланганда, кўпроқ қашшоқликнинг сабабчилари бўлмиш ҳукмрон синф вакилларининг зулми, инсофсизликлари ачиқ кулги остига олинади. Бу билан у меҳнаткаш халқ

хоҳиши, бой феодалларга қарши қаратилган норозилиги, исёнкор руҳини ифодалайди. Афанди латифаларда ҳукмрон синф вакили сифатида тасвирланганда эса ўша синф идеологияси, қонун-қоидалари, ярамас иллатларини намойиш қилиш орқали халқнинг истеҳзоли кулгисига дучор қилади.

Латифаларнинг тематикаси ранг-баранг бўлиб, асосан, антифеодал ва антиклерикал мавзулардан ташкил топган. Аёлларга муносабат, ҳукмрон синф вакилларининг зулм ва зўрлик сиёсати, порахўрлик, кўзбўямачилик, риёкор руҳонийларнинг мўлтонилиги, қози ва қозихона иллатлари ҳамда умуминсоний камчиликларни фош этиш латифалар тематикасини ташкил этади.

Латифалар мазмуни ва танқид кўламига кўра, шартли равишда икки типга бўлинади. Биринчиси, сатирик, иккинчиси, юмористик латифалар.

Сатирик латифалар кўпчиликни ташкил этади. Бу хил латифаларда, асосан, ижтимоий-сиёсий воқеалар, синфий муносабатлар танқид объекти ҳисобланади. Танқид фош этувчи кулги воситасида амалга ошади ва халқ норозилиги, исёнкор руҳини белгилайди. Шунинг учун бундай латифаларда танқид сиёсий маъно касб этади. Ижтимоий қарама-қаршилик хилма-хил образларни бир-бирига қарши қўйиш орқали ойдинлашади.

Насриддин афанди оддий халқ вакили сифатида тасвирланганда, у барча воқеа-ҳодисаларга халқ истакларидан келиб чиққан ҳолда муносабатда бўлади. «Бойқуш нима дейди?» латифасида золим шоҳ билан Насриддин афанди образининг бир-бирига қарама-қарши қўйилишида адолатсиз шоҳ билан зулм ва зўрликка асосланган феодал сиёсат қораланади ва инкор этилади.

«Бойқуш нима деб сайраяпти? — деб подшо афандидан сўради.

— Бойқуш айтдики, — деди афанди, — агар подшонинг зулми шу хилда кетаверса, тез кунда шаҳар ҳам менинг маконимга айланади».

Латифада мавжуд ижтимоий зиддият сюжет бошламасида сезилмайди, бироқ фавқулодда юз берган ечимда у тамоман ойдинлашади. Чунки афанди шоҳнинг саволига берган жавобда ҳазил оҳангида адолатсизлик устидан киноя шаклида кулади. Бу киноя тингловчида золим шоҳга нисбатан ғазаб ҳиссини уйғотиб, фош этувчи заҳарханда кулги уйғотади. Демак, адолатсизликка қарши кураш ғояси афанди нутқида, унинг сўз ўйинида аниқ ифодаланган.

Афанди ҳукмрон синф вакили сифатида тасвирланганда унинг ҳаракати ва нутқида кўчма маъно пайдо бўлади. Энди у қози қиёфасида туриб, ҳукмрон синф вакиллариغا хос ёвузликни намойиш этиб, аччиқ кинояли кулгига нишон бўлади.

«Афанди-қози қайнонасини ўлдирган бир кишини ғазаб билан сўроқ қилаётир:

— Нега одам ўлдирдинг, ноинсоф?

— Қизини мендан чиқариб олиб, бир бойваччага бермоқчи бўлди. Шунча ялиниб-ёлвордим, элликбоши — оқсоқолларга арз қилдим, натижа чиқмади. Ночор ўлдирдим, қандай жазо берилса, розиман! — деди у.

Афанди деҳқоннинг жавобини диққат билан тинглаб туриб деҳқонга:

— Ўлимнинг олдидан яна бир марта мардлик қилмайсанми? Менинг қайнонамни ҳам биратўла ўлдириб келмайсанми?! — дебди».

Сюжет ечимини ташкил этган қозининг нутқида оила тинчини бузган қайнона устидан шикоят англашилади. Шикоятда ноинсоф қайнона ва зорланган қози ҳолати кулги объектига айланади. Бундан ташқари, қозининг нутқида қонли қўлдан манфаат излаш каби ёвуз ният ҳам сезилиб туради. Уткир ҳажв ана шу ният эгасига қаратилгандир. Энг муҳими, якунловчи нутқ характер эътибори билан қизиқчи, хуштаъб киши образини изоҳлаб халқ хоҳиши, ҳукмрон синф вакилига нисбатан қаҳр-ғазабини ойдинлаштиради.

Ҳажвий латифаларда подшо, бой, қози, мулла, эшон ва уламоларнинг адолатсизлиги, оддий халққа бўлган киборона муносабати кўпроқ хатти-ҳаракат орқали эмас, балки афандининг кўп маъно англатувчи нутқи воситасида аён бўлади. Кўчма маъно касб этувчи ана шу нутқ фош этувчи аччиқ кулги кўзгайди.

Ҳажвий латифаларда Насриддин афанди ўта ақлли ва тадбиркор, уста қизиқчи сифатида намоён бўлади. Бу хусусият, айниқса, шоҳ амалдорлари билан тўқнашганда яна ҳам равшанлашади. У ҳар бир сўздан кўп маъно топиш ёки бирор сўзга урғу бериш орқали бошқа маъно англатишидан фойдаланади. Масалан:

«Афанди бир куни гаплашиб ўтириб аъламни «сиз аҳмоқ одамсиз» деб қўйди. Аълам уни подшонинг олдига судради. Подшо афандига бир қанча пўписа-сиёсатлар қилгандан кейин:

— Дарров узр айт, сиз аҳмоқ эмассиз, кечирасиз дегин, йўқса, ҳозир жаллодни чақираман! — деди.

Афанди аъламга қараб деди:

«Сиз аҳмоқ — одам эмассиз! Кечирасиз».

Латифанинг якуний жумласидаги сўзлар бир хил оҳангда, урғусиз ўқилса, ўз маъноси, аниқроғи, подшо буйруғи билан айтилиши лозим бўлган гап маъноси келиб чиқади. Афанди эса ўша жумладаги «аҳмоқ» билан «одам» сўзларига урғу берган ҳолда қайтаради. Урғу тушган сўзлар эса аъламни аҳмоқ ва одам эмасликда айблашни яна бир бор такрорлайди. Сўз ўйини нафақат аъламни, балки шоҳнинг дидсизлиги ва худбинлигини фош этади. Энг муҳими, ҳолат комизмини вужудга

келтиради. Гапни бузмай сўзма-сўз такрорлашдан «кечирим сўради» деб тушунган шоҳ билан аълам рози бўлгандай бўйин солиб туришади. Бу ҳолат тингловчида кулги қўзғаб шоҳ ва аъламдаги фаросатсизликни сатирага нишон қилади. Хуллас, бундай латифаларда ўткир ҳажв ҳал қилувчи роль ўйнайди ва ёвуз ният, иккиюзламачилик, маиший бузуқлик каби иллатларни фош этади.

Маълумки, феодал ҳукмронлигининг зулм ва зўравонлик сиёсати халқ норозилигига сабабчи бўлган. Ҳар қандай цорозиликка «дор», «жаллод» ёки «зиндон» билан жавоб берилган замонда антифеодал латифаларнинг пайдо бўлиши шубҳасиздир. Бундай норозилик кайфияти латифаларда аччиқ кулги, кесатиқ, пичинг, аския пайровлари орқали баён этилган. Масалан: «Темур афандига гердайиб: — «Йт қопган одамни ўтда куйдирдим». «Бир киши жинни бўлиб қолган экан, уни остириб юбордим,» — деганда, афанди: — Хайрият, бир ҳафта юриб қайтибсиз, агар бир ой юрсангиз пойқадамингиз ёқиб ҳамма қишлоқлар хароб бўлиб кетар экан, — деб жавоб қайтарибди».

Латифа мазмундан келиб чиқадиган ғоя, Афандининг пичинг тўла жавобида, ҳазил-мутойиба, кесатиқда ойдинлашади. Латифа асосини ташкил этган ҳажв эса золимнинг зулми, босқинчилик сиёсатини фош этади.

Юмористик латифалар энгил кулги асосига қурилганлиги билан ажралиб туради. Бу хил латифаларда, асосан, кишилардаги жузъий камчиликлар, эзмалик, ўжарлик, дангасалик, ўта соддалик ва калтабинлик каби хислатлар хушчақчақ кулги воситасида танқид қилинади. Танқид эса ана шу камчиликларни тузатишга қаратилган. Юмористик латифаларда конфликт маиший маъно касб этади. Танқидий кулги эса яхши кайфиятдан келиб чиқадиган майин кулги, энгил ҳазил, эрмак ёки киноядан пайдо бўлади ва салбий белгини инкор этади.

Демак, маиший воқеалар ва инсон табиатидаги энгил нуқсонларни юмшоқ кулги остига олиш юмористик латифаларнинг тематик доирасини ташкил этади. Бинобарин, бу хилдаги латифаларда афанди кўпроқ соддадил, эътиборсиз, алданувчи ландавур шахс сифатида таърифланади. Унинг бундай фазилати шартли бўлиб, асосан, шу хилдаги кишиларни танқид қилишга қаратилган. «Афанди ва даллол» латифаси бунинг ёрқин мисоли бўла олади.

«Афанди сигирини бозорга олиб чиқиб харидор чақиради:

— Бир қошиқ сути бор, холос; қисир қолган, орқадан келганни тепади, олдиндан келганни сузади, ким олса пулига куюди.

Бунни кўрган даллол сигирни сотиб бермоқчи бўлади-да, сигирни мақтаб кетди:

— Кунда тўрт товоқ сут беради, қорнида тўққиз ойлик боласи бор, эрта-индин туғади, қўйдан ҳам ювош, кимки олса, фойда қилиб пулидан барака топади.

Бу гапни эшитиб харидорлар кела бошлайди. Афанди сигирини даллолнинг қўлидан олиб:

— Сигиримда бундай хислатлар бор экан, сотиб нима қиламан, — деди-да, етаклаб бозордан чиқиб кетди».

Юмористик латифаларда шахсдаги салбий белгилар нисбатан бўрттирилади. Юқорида келтирилган латифада калтабинлик ва соддалик каби хислатлар бўрттирилган. Бўрттириб тасвирлаш эса танқид мўлжалига олинган белгини конкретлаштиради, хушчақчақ кулги ҳосил қилади. Айрим латифаларда баъзан афандининг киноясида ачиниш маъноси ҳам сезилади. Бироқ у ўз нутқида дангасалик ва ялқовликни зарарли одат сифатида танқид қилади. Бундай ҳолатларда афанди нутқидаги кесатиқ зарур белгини яхлитлаштириш ва кулги пайдо қилиш вазифасини адо этади. Латифадаги энгил кулги ва кесатиқ дангасалик ва ялқовликни қоралашдан иборат.

«Афанди бир ялқовдан сўради:

— Ҳолинг қалай?

— Топсам — ейман, топмасам сабр-қаноат қиламан, — жавоб берди ялқов.

Ундай бўлса, худди бизнинг шаҳар итларига ўхшар экансан, — деди афанди».

Айрим латифаларда камбағалликдан шикоят ҳазил тариқасида қўлланилган сўз ўйинида таърифланади. Бу хил латифаларда юмор орқали ночорликни социал иллат сифатида инкор этиш етакчилик қилади. Масалан:

«Афанди баззоздан сўради?

— Шимингиз неча пул?

— Ўн танга, — жавоб берди савдогар.

— Ҳозирча шимим бор, ўша ўн тангага яқтак келадими?

— Ҳа келади, — деди савдогар шимнинг ўрнига унга яқтак олиб берар экан. Афанди яқтакни қўлтиқлаб кетаётган эди, савдогар қичқирди:

— Пулини бермайсизми? — деса, афанди:

— Шимни қайтариб бердим-ку, нега пул тўлайман, — деб жавоб берибди».

Латифада қўлланган сўз ўйини савдогарни калака қилиш мақсадидан келиб чиққандек туюлади, аслида у ўта қашшоқликдан нолишга қаратилгандир. Сўз ўйини хушчақчақ кулги кўзғаб, тингловчида эстетик завқ уйғотади.

Баъзи латифаларда лоф жанрининг таъсири сезилиб туради. Сюжет лоф шаклида ифодаланган бўлса ҳам, конфликт ечими латифа жанрига хос фавқулодда характер касб этади:

«Бир маҳмадона афандига:

— Биз жуда бой эдик. Отамнинг ҳисобсиз йилқилари бор эди. Улар учун шундай катта отхона қурган эдики, янги қочи-

рилган биялар унинг бир бошидан кирса, иккинчи бошига етгунча қулунлар эди.

Афанди:

— У тўғри айтади. Мен ҳам ўша отхонани кўрганман, отам буларникида от боқарди. Отамнинг от ҳайдайдиган шундай узун калтаги бор эдики, ҳатто йилқилар далага чиққанда, ҳаво булутланиб қолса, ёмғир ёғиб қолмасин деб ўша калтак билан булутларни ҳам ҳайдаб юборар эди. Афандининг масҳара қилганини сезган ёлғончи:

— Афанди ёлғон ҳам эви билан-да, отангизда ўшандай калтаги бўлган деб фараз қилайлик, айтинг-чи, уни қаерда сақлар эди?

— Ие, қаерда эмиш-а, отангизнинг ўша сиз айтган отхонасида сақлар эди-да, — деб жавоб берди афанди».

Латифа савол-жавоб шаклида ифодаланган икки эпизоднинг такроридан ташкил топган. Биринчи эпизод лоф уриш бобидаги мусобақани англатади. Бироқ жавоб шаклидаги иккинчи эпизодда афанди ютиб чиқади. Бинобарин, ҳар икки эпизод ҳам том маънода лоф жанрига оид эканлиги маълум.

Ҳар икки эпизоднинг мантиқий бирикуви ёлғончини аниқлаш ва танқид қилишга хизмат қилиши билан латифага айланган.

Хуллас, юмористик латифалар, асосан, жузъий камчиликларни танқид қилиб, хушчақчақ кулги яратади. Бу хил кулги, асосан, афандининг сўз ўйини, ҳазил-мутойибаси туфайли юзга келади ва танқидий вазифа бажаради.

Латифалар гўзал ва латиф воқеаларни барчага манзур бўларли шаклда баён қилиши билан характерли бўлиб, бунда жанрнинг поэтик воситалари етакчи роль ўйнайди. Характерли томони шундаки, латифа жанри учун ихчам шакл хос бўлиб, унда бирорта ортиқча сўз, деталь учрамайди. Ҳаттоки, персонажлар ҳам қисқа ва аниқ тасвирланади. Афанди нутқидаги қочирим, киноя, кулги яратувчи бадий сўз воситалари унинг ўткир дидли, сўзга чечан, қизиқчиликка мойил табиатини белгилайди. Бинобарин, латифада персонажлар нутқи жуда катта поэтик вазифа ўтайди. Нутқда ишора қилинган белгилар персонажлар ҳаракати ва муносабатида янада конкретлашади. Бшқача айтганда персонаж нутқи унинг характер хусусиятини аниқ ифодалайди.

АДАБИЕТЛАР:

Раззоқов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. Тошкент, «Фан», 1965.

Вопросы узбекской литературы. Ташкент, 1959.

Иўлдошева Ф. Ўзбек материалларида Насриддин афанди образи. Тошкент, «Фан», 1979.

Латифалар. Тошкент, 1971.

ЛОФЛАР

Лоф — ўзбек халқ прозасининг мустақил жанрларидан бири бўлиб, ўзининг тузилиши ҳажв ҳамда юморга асосланиши билан латифа ва аския жанрларига яқин туради. Шунинг учун ҳам у ёки бу лофбознинг сўзга чечанлиги, зукколик ва ҳозир-жавоблик фазилати мазкур жанрнинг ташкил топишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Лофлар сюжети диалог асосида қурилган бўлиб, ҳажв ва енгил юморга мойиллиги, воқеа ва ҳодисаларнинг ўта муболағали тасвирланиши билан ажралиб туради.

Лоф жанри, асосан, қизиқчи ва аскиябозлар орасида шаклланган ва ижро этилган. Бинобарин, ҳар бир лофда нотабий воқеалар, салбий белгилар кулги остига олинади. Лоф айтиш муболағали эпизодга мантиқий жавоб қайтариш, сўзга чечанлик мусобақаси шаклида ўтади. Масалан:

«Бир пахсакаш лофчи нарвончи лофчига мақтанибди:

— Бир жойда шундай пахса ураяпманки, баландлиги еттинчи қават осмон билан баробар келади.

— Мен ҳам шундай бир нарвон ясапманки, у ўн тўртинчи қават осмонга етади, — дебди нарвончи лофчи.

— Қўйинг-е, — дебди пахсакаш лофчи ишонмай.

— Рост, рост, бўлмаса, сиз ураётган пахса ўйнинг деворига нарвонсиз чиқиб бўладими, — дебди нарвончи лофчи».

Бу лофда лофбоз рақиблар ўзаро бир-бирини ношудликда айблаб, камситиш орқали енгил юмор ҳосил қилади.

Лоф композицияси ниҳоятда содда бўлиб, баҳслашувчи томонларнинг сўзамоллик бобида тортишуви бевосита асарни юзага келтиради. Сюжет ихчам, савол-жавоб тарзида келган икки қисмнинг мантиқий бирикувидан ташкил топади ва ҳеч қандай киришсиз бошланади. Сюжет ечими латифаларда бўлганидек фавқулодда юз беради.

Сюжетнинг биринчи қисмида воқеа ёки ҳодиса бошловчи лофчи томонидан бўрттирилган ҳолда баён қилинади. Иккинчи қисмда эса зукко лофчи ўз жавобида айтмоқчи бўлган воқеа ва ҳодисаларни янада ошириб-тоширади. Демак, савол тарзида айтилган лофга жавоб сўзга чечанлик, ҳозиржавобликни талаб этади. Лоф сюжетининг иккинчи қисми биринчи қисм

воқеалари билан бириккан ҳолда ўзига хос яхлит композиция яратади. Кўринадики, сюжет воқеалари савол-жавоб шаклида кечади ва асарда илгари сурилган ғоя зукко лофчи жавобида ойдинлашади. Буни қуйидаги лоф мисолида кўриш мумкин:

«Бир лофчи иккинчи лофчига:

— Хабарингиз борми, биз томонда лайлак қор чунонам ёғибдики, асти қўяверинг, ҳатто у ҳозир осмонга тегай-тегай деб қолди.

— Хўш шунга нима бўлибди? Биз томонда ёққани осмонга тегди. Ҳозир товуқлар қор устига чиқиб юлдузларни чўқиб юрибди, — дебди иккинчи лофчи».

Лофга асос қилиб олинган воқеа лайлак қорнинг кўп ёққани. Иккинчи лофчи воқеани ўта муболағалаштирган ҳолда, асарда тасвирланган табиат офатидан шикоят ғоясига ишора қилади. Иштирок этувчи персонажлар бир-бирига қарши қўйилган сўзга чечан лофчи образларидан иборат.

Лофлар тематикаси ранг-баранг бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча томонларини қамраб олади. Бу ўринда ижобий фазилат улуғланса, иккинчи ўринда салбий белгилар фош этилади. Масалан:

«— Эралижон тушмагур, бу йил балиқ йили бўлса, роппароса ўн тўққизга киради. Тўйга атаб битта жун қопда ун, тўққиз пуд буғдойни ўзи кўтариб кирди... Раисимиз: «Қўй, белиннга шикаст етади» деса ҳам, «Бе дебди-ю, лиммо-лим ўғит ортилган грузовойни ботқоқдан орқалаб тош йўлга чиқариб қўйибди.

— Шафоатойни айтинг, ким тикилса, киприги қайрилиб кетади. Оғзи билан бели борми, йўқми, биз ҳалигача билмаймиз... Чумчуқча овқат ейди, сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринади... Шунақаям пазандаки, йўқ ердан бунёд қилади. Сувдан ҳолвайтар, тарик, ёрмадан палов пиширади, барака топгур».

Келтирилган лофда бир томондан меҳнатсеварлик, чаққонлик, мардлик, пазандалик ва зеболик кабилар маъқулланса, иккинчи томондан шошқалоқ, палапартиш ҳайдовчи шофёрлар энгил юмор остига олинади.

Порахўрлик, кўрганнинг қўлига қараш, бировлар ҳисобига яшаш кабилар ҳозирги кунда ҳам мавжуд бўлиб, у ёки бу лофнинг пайдо бўлишига асос бўлган. Қуйида лофда ана шу хусусият порахўр қиёфасида ҳаракат қилган лофбозлар суҳбатида фош этилади:

«Совғахўр лофчи ҳасрат қилади:

— Шу десангиз, бир танишим духобага ўроғлиқ совға келтирган эди. Бола-чақа билан очиб қарасак, тугундаги нарса ўн тўрт кунлик ой экан, осмонга учди-кетди.

Порахўр лофчи ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Меникига ҳам бир меҳрибоним тугун ташлаб кетибди, очиб қарасам, олов экан, уйимизни ёндириб юборди...»

Воқеликни муболағалаш асосида баён этиш лоф жанрига хос бадий-тасвирий усул ҳисобланади. Чунки муболаға у ёки бу нарса ёки ҳодисани ошириб, бўрттириб тасвирлашнинг ўзига хос усулидир. Лофнинг кўпчилигида реал воқеа ва ҳодисаларни бўрттириб тасвирлаш даражаси ҳаётда бўлиши мумкин бўлмаган даражага олиб чиқилади. Масалан:

«Кашанда лофчи деди:

— Тунов куни десангиз, жуда чекким келиб қолди. Тамакини ўраб чўнтагимни ковласам гугурт йўқ. Шу пайт осмонда «ялт» этиб чақмоқ чақди. «Яхши» дедим-да тамакимни тутатиб олдим.

Ўта кашанда лофчи қўл силтаб:

— Ўтган куни «Прима сигаретимни чекмоқчи бўлиб қарасам, гугурт йўқ. Шундан кейин томга чиқдим-да, сигаретимни юлдуздан тутатиб олдим».

Муболағали тасвирнинг бу даражаси реал ҳаётда бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, муболаға тасвир, асосан, хаёл қилиш ва тасаввурга йўл очади. Шунинг учун ҳам лофлар ҳозиржавобликни синаш, киши тасаввурини бойитиш вазифасини адо этади.

Кўпчилик лофларда муболағали бўрттирилган воқеа ҳаётдан узоқ, бўлиши мумкин бўлмаган даражада ифодаланади. Натижада, қарши қўйилган лофнинг жавобидаги муболағали тасвир тасаввурга ҳам сиғмайди. Масалан:

«Тасодиғни қаранг, — деди Салим лофчи, — кеча эрталаб тракторим билан каналга тушиб кетдим. Бир катта наҳанг балиқ келиб тракторимни ютиб юборса бўладими? Мен чаққонлик қилиб қутулиб қолдим.

— Гапингга ишонса бўлади, — деди Ҳалим лофчи бўш келмай.

— Кеча пешин вақти канал ёқалаб юрсам, сувдан «тир-тир» деган товуш келади. Таваккал деб қармоқ ташлаган эдим, катталиғи гараждай келадиган балиқ илиниб чиқди. Бечоранинг оғзидан бурқисиб тутун чиқарди. Дарҳол қорнини ёриб қарасам, ичидан мотори ишлаб турган трактор чиқса бўладими? Ўша сенинг тракторинг экан-да?»

Лофлар тузилиши, юморга асосланиши, воқеа ва ҳодисаларнинг фавқулодда ечилишига кўра латифаларга ўхшаб кетади. Бу ўхшашлик ҳар икки жанрнинг ўзаро таъсири натижасида юзага келган. Лофнинг белгилари, хусусан, муболағалаш усули эртак ва дostonларда ҳам учраб туради.

Хуллас, лофлар тузилиши, ўзига хос композицияси, танқидий функцияси, ҳайратомуз муболағаси, ҳажв ва юморга асосланиши билан оғзаки наср жанрлари ичида алоҳида ажралиб туради.

АДАБИЕТЛАР:

Саримсоқов Б. Лоф // Ўзбек фольклори очерклари, II том, Тошкент, «Фан», 1989.

ДОСТОНЛАР

Достон ўзбек фольклорининг кенг тарқалган ва йирик жанрларидан биридир. Унинг яратилиши халқимизнинг маънавий-маиший қиёфаси, ижтимоий-сиёсий курашлари, ахлоқий-эстетик қарашлари, адолат ва ҳаққоният, озодлик ва тенглик, қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ҳақидаги идеаллари билан чамбарчас боғлиқдир. Асрий курашлар ва идеаллар унинг тематикаси, ғоявий мазмуни, образлар системаси, сюжет ва композицияси моҳиятини белгилайди.

«Достон» сўзи қисса, ҳикоя, саргузашт, таъриф ва мақтов маъноларида ишлатилади. Адабий термин сифатида бу атама халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётидаги йирик ҳажмли эпик асарларни англатади. Бироқ ёзма ва оғзаки адабиётдаги достонлар ҳаётни тасвирлаш воситалари ва усуллари жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қилади. Халқ оғзаки ижодида достон ўтмиш замонлар тўғрисида қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги ҳикоялар, ривоятлардир.¹ В. М. Жирмунскийнинг янада конкретроқ ифодасига кўра «Эпос — бу халқнинг қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги жонли ўтмишидир. Унинг илмий-тарихий қиммати, айти пайтда жуда катта ижтимоий, маданий-тарбиявий аҳамияти ҳам шундадир»². М. Саидовнинг таъкидлашича, достон мураккаб санъат асари бўлиб, унинг достон бўлиши учун адабий текст, музыка бўлиши, куйловчи ҳофизлик санъатини пухта эгаллаган ва соз черта билиши зарур³.

Бу таърифларда қарама-қаршилик йўқ ва бири иккинчисини тўлдиради. Биринчи достоннинг эпик воқеликка муносабати назарда тутилса, иккинчисиде фольклорнинг спецификаси, достонларнинг синкретик характерига эътибор берилади. В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовларнинг таърифида халқ достонларининг бош хусусияти, М. Саидов назарда тутган адабий текстнинг

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., ГИХЛ. 1947, с. 303.

² Жирмунский В. М. Народный героический эпос. Л., ГИХЛ, 1962, с. 195.

³ Саидов М. Ўзбек халқ достончилигида бадий маҳорат. Тошкент, «Фан», 1969, 21-бет.

асосий белгиси, яъни дostonларнинг мазмунан қаҳрамонлик характериға эға бўлиши ва улар афсонавий баҳодирлар, улуғ шахслар қақида эпик идеализация доирасида тўқилган ривоявий асарлар эканлиги биринчи планға қўйилган. Бу таърифда дostonнинг ўтмиш билан, халқ тарихи билан маҳкам боғлиқлиги ҳам ўзига хос равишда ҳисобға олинган. Чиндан ҳам дostonларда тарихни халқона тушуниш, уни жонлантириш мавжуд. Улар халқимиз бошидан кечирган ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг, этник бирлик ва мустақиллик учун олиб борилган курашларнинг тарихий моҳияти бадиий баён этилган. Шундай қилиб, дostonлар қақиқий ва идеал тарих бирлашиб, чатишиб кетган оламшумул воқеаларни тасвирлаган, халқимизнинг ахлоқий, фалсафий, диний қарашларини, ҳаёти, урф-одатлари ва маишатини қомусий бир тарзда ифодалаган ўтмиш ёдномаларидир.

Дostonларда тарихий воқелик халқ фантазияси асосида умумлашган образларда ўз ифодасини топади. Бинобарин, уларда эпик умумлаштириш ҳукмронлик қилади. Бундай умумлаштириш халқнинг ижтимоий адолат қақидаги идеаллари ва орзу-умидлари билан йўғрилган. Демак, дostonға эпиклик, монументаллик хос бўлиб, композицион ва сюжет қурилиши жиҳатидан мураккаб воқеа-ҳодисаларни қамраб олади. Бундай воқеа ва ҳодисалар мазмунан қаҳрамонлик характериға эға бўлиб, улар халқ идеалидаги баҳодир атрофиға бирлаштирилади. Фавқулудда куч-қудратға эға бўлган бундай якка шахсларда бутун бир халқнинг орзу-умидлари, имконият ва интилишлари мужассамлашган. Халқ дostonларининг тематик ҳамда жанр хусусиятлари унинг ўзига хос услуби ва формасини белгилайди, яъни куй ва ижро билан маҳкам боғлиқ бўлган йирик ҳажмли ва кенг қўламли дostonларнинг поэтик баёниға кўтаринкилик, тантанаворлик, анъанавийлик, шеърый ва прозаик қисмларнинг давомий алмашилиб келиши хосдир.

Ўзбек халқ дostonлари жуда узоқ тарихий тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Унинг энг қадимги намуналари сақланиб қолмаган. Совет давридагиға ёзиб олинган дostonларға, бу жанрнинг кўп даврлар оша халқ бахшилари ҳофизасида оғзаки равишда муайян ўзгаришлар билан бизғача етиб келганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам уларни халқ бахшилари фаолиятидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас.

Бахшилар. Халқ оғзаки ижодининг юксак профессионал санъат тури — дoston ва дostonчиликнинг пайдо бўлиши, тараққиёти бахшилар номи билан боғлиқдир. Халқ оммаси маданий-сиёсий ҳаётида улкан ўрин тутган бахшилар меҳнаткаш халқ ўртасида жуда катта ҳурмат ва эътиборға сазовор бўлганлар.

Ҳ. Т. Зарифовнинг ёзишича, бахши мўғулча ва бурятча *бахша*, *бағша* сўзларидан олинган бўлиб, *устод*, *маърифатчи* деган маъноларни беради. Ўзбекларда бахши — кенг маънода халқ дostonларини куйловчи, ёдда сақловчи ва наслдан наслға ўтказувчи санъаткор. Халқ орасида бахши сўзи турли харак-

тердаги икки вазифани бажарувчи шахсга нисбатан қўлланган. Кўпчилик ерларда профессионал дostonчи, айрим жойларда афсунгарлик, фолбинлик, шаманлик қилувчи шахсга нисбатан ишлатилган. Узоқ ўтмишда бу икки вазифани бир шахс бажарган. Кейинчалик эса, касбда муайян ажралиш юзага келган. Кўпчилик ерларда эса, иккинчи вазифани бажарувчи шахс қушноч, дуохон, кинначи каби турли-туман сўзлар билан ифодаланади. Баъзи туркий халқларда бундай фарқланишни янада яққолроқ кўрамиз. Масалан, бахши — туркманларда профессионал дostonчи, қозоқ ва қирғизларда афсунгар, дуохон, фолбин. Аммо бизга маълум ўзбек бахшилари ва уларнинг устозлари бахшилик санъатини турли афсунгарлик ёрдамида касал боқувчилик вазифаси билан қўшиб олиб бормаганлар. Бироқ дostonчилик санъатини касал боқувчилик дуохонлик билан қўшиб олиб борувчи бахшилар ҳақида айрим маълумотлар борки, узоқ ўтмишда бошқа кўпчилик халқлар ижодкорлари каби ўзбек дostonчилари ҳам бу икки вазифани баробар бажарган бўлишлари керак. Бир қатор бахшиларнинг ҳозир ҳам ўз санъатларини сир тутиб, уни «илоҳийлаштиришлари», бахшилик санъати ҳақида халқ орасида мавжуд бўлган турли-туман афсоналар бунини янада тасдиқлайди.

Халқ дostonчиларини Ўзбекистоннинг айрим ерларида бахши сўзидан бошқа номлар билан ҳам юритилади. Масалан, Сурхондарё ва Қашқадарёнинг айрим жойларида юзбоши, Жанубий Тожикистон ўзбеклари орасида соқи, Сурхондарё ва Жанубий Тожикистоннинг айрим жойларида созанда, Фарғона водийсида сановчи, айрим районларда жирова, жирчи, оқин, охун ва ҳоказо.

Ўзбекларда халқ дostonини шоир деб аташ ҳам кенг тарқалган. Шоир арабча сўз бўлиб, поэтик асарлар ижодкори бўлган ёзма ва оғзаки адабиёт вакилларига нисбатан қўлланади. Оғзаки нутқда бу сўз баъзан, кўчма маънода ҳозиржавоб, ширинсухан шахсга нисбатан ҳам ишлатилади. Халқ ижодида бадиҳагўй ижодкорлар, эпик анъана доирасида ўзларининг янги-янги вариантларини, ҳатто янги дostonларни ҳам ярата оладиган бахшилар шоир деб аталади. Масалан, Эргаш шоир, Фозил шоир, Ислом шоир, Пўлкан шоир ва бошқалар.

Бахшилар халқ дostonларини бирор созда, кўп ерларда дўмбира, айрим жойларда қўбиз ёки дуторда куйлайдилар. Хоразм бахшилари эса дostonларни, асосан, дуторда ижро этадилар, уларга ғижжак ва баломонда созандалар жўр бўлади. 30-йилларда Хоразм бахшилари дostonларни тор ва рубобда куйлай бошладилар. Шу муносабат билан айрим бахшилар ансамблида ғижжак ўрнига скрипкадан фойдаланиш, ансамблга доирачи, ҳатто ўйинчи олиб кириш ҳоллари бўлди. Бола бахши ва унинг ансамбли бунга мисол бўлади. Хоразмда баъзан эпик асарлар ёки уларнинг парчаларини гармонда ижро этиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бундай ҳолларда уларни бахши эмас, балки созчи деб юритилган. Масалан, Қурбон созчи, Қодир созчи ва бошқалар. Созчилар эпик асарларни тўла ижро этишдан кўра,

ундан парчалар, термалар ва ўзлари яратган асарларни куйлашга алоҳида эътибор берганлар.

Демак, эпик асарларни элга етказишда Ўзбекистоннинг деярли барча ерларида якка ижрочилик ҳукмрон бўлса, Хоразмда, асосан, коллектив ижрочилик етакчилик қилади. Ижро давомида дostonларнинг шеърӣ қисмлари куйланса, прозаик ўринлари бахшиларнинг ўзларига хос ифодали тилда баён этилади.

Хоразмда эпик асарларни, улардан олинган парчалар ва айрим термаларни куйловчи ижодкорларнинг яна бир тури халфалар, деб юритилади. Халфачилик, асосан, аёллар орасида кенг тарқалган.

Халфачилик санъати икки хил: а) ансамблли халфалар; б) якка халфалар. Ансамблли халфалар уч кишидан иборат. яъни устоз халфа (айни вақтда гармон чалади ва ашула айтади), доирачи (ашулага жўр бўлади, баъзан рақсга тушади) ва ўйинчилар (рақсга тушади, қайроқ билан ўйнайди, ялла ва лапар айтади, баъзан доира чалади) бирлашиб, ансамблни ташкил этадилар. Бу тип халфалар халқ дostonларини, улардан олинган парчаларни, тўй қўшиқларини, лапар ва яллаларни, ўзлари яратган ёки бошқа ижодкорлар асарларини гармон ва доира жўрлигида куйлайдилар. Биби шоира, Хонимжон халфа, Ожиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова кабилар шундай халфалардандир.

Якка халфалар дoston ва қўшиқларни созсиз ижро этадилар. Улар дostonларни ёддан ёки қўлёзма ва китобдан ёқимли оҳангда ўқиш, «Ёр-ёр», «Келин салом», «Муборак» каби тўй қўшиқларини ижро этиш билан шуҳрат қозонганлар. Розия Матниёзов қизи, Саодат Худойберганова, Пошшо Саидмамат қизи, Амбаржон Рўзиметова, Аноржон Раззоқова кабилар якка ҳолда халфачилик қилганлар.

Халфалар кўпроқ «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Ошиқ Ойдин», «Асилхон», «Хўрлиқо ва Ҳамро», «Қўмри», «Қиссан Зебо», «Тулумбий», «Завриё», «Дурапшо», «Бозиргон», «Хирмон дали» каби дostonларни, Махтумқули шеърларини, турли маросим қўшиқларини ва ўзлари яратган асарларни ижро этадилар. Улар маҳаллий халқнинг барча тўй-ҳашамларида, турли маросимларда, аёллар йиғинлари ва байрамларда қатнашадилар, тўй ва маросимларни бошқарадилар. Халфачилик аёллар санъати сифатида Хоразм воҳасида шу кунларда ҳам кенг давом этмоқда.

Ўтмишда эпик асарларни халққа етказувчилар қаторида қиссахонлар ҳам бўлган. Қиссахонлар халқ дostonларининг қайта ишланган нусхаларини, қизиқарли таржима ҳикояларни, классик адабиёт намуналаридан «фольклорлаштирилган» вариантларни, турли хил жангномаларни чойхоналарда, турли йиғинларда, халқ тўпланган жойларда ёдаки айтганлар ёки қўлёзма ва босма текст асосида ўзларига хос оҳангда ўқиганлар.

Қиссахонлар «Рустами Дoston», «Тоҳир ва Зухра», «Ҳикояти

Гўрўғли султон», «Баҳром ва Гуландом» каби дунёвий қиссаларни ижро этиш билан бирга, кўпроқ диний мазмундаги асарларни ҳам ўқиб юрганлар. Айрим ҳолларда энг қобилиятли қиссахонларнинг ўзлари қисса тузишгача, баъзан янги асарлар яратишгача кўтарилганлар, айтаётган асарларига ижодий ёндашганлар.

Ўтмишда қиссахонлик шаҳар жойларда кенг ривожланган бўлиб, кейинги вақтларда, умуман, учрамайди. Бу нарса кўплаб китоб босиб чиқарилиши, жумладан, илгари айтилиб юрилган қиссаларнинг ҳам нашр этилиши, халқимизнинг ёппасига саводхон бўлиши билан боғлиқдир.

Эпик асарларни кенг меҳнаткашлар оммаси орасида куйлашда, уларни авлоддан авлодга етказишда ҳар доим бахшилар етакчилик қилганлар. Ҳоди Зариф, Буюк Каримов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Жуманиёз Қобулниёзов, Муҳаммаднодир Саидов сингари олимларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, XIX аср ва XX аср бошларида ўзбек бахшилари репертуарида юз элликка яқин дoston бўлган. Фольклоршуносларимиз улардан юзга яқинини (вариантлари билан тўрт юздан ортиқ) ёзиб олдилар.

Совет даврида икки юздан ортиқроқ дostonчи аниқланди ва рўйхатга олинди. Улардан Жуманбулбул, Жоссоқ, Бўрон шоир, Жолмон бахши, Султон кампир, Тилла кампир, Хонимжон халфа, Биби шоира, Суяв бахши, Амин бахши, Йўлдошбулбул, Султонмурод, Қурбонбек, Хидир шоир, Йўлдош шоир, Суяр шоир, Шерна юзбоши, Ҳайбат соқилар халқ орасида шуҳрат қозонган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Ислом Назар ўғли, Умир шоир, Абдулла шоир, Холёр Абдукарим ўғли каби етук шоирлар Совет ҳокимияти даврида бахшичиликдаги жуда бой анъаналар асосида давримизнинг муҳим воқеаларини тасвирловчи йигирмадан ортиқ янги дostonлар яратдилар.

Бахши ўзлаштирган ва ижодий тарзда куйлаб келган барча асарлар унинг репертуарини ташкил этади. Ўзбек халқ бахшилари репертуари жанр эътибори билан ниҳоятда чекланган. Улар фольклорнинг фақат икки жанридаги асарларни, яъни термалар ва дostonларни куйлаб келганлар. Бахшилар терма ва дostonдан бошқа асарлар (эртак, қўшиқ, латифа ва шу кабилар) ни билсалар ҳам, уларни айтмаганлар. Мабодо бирор дostonнинг мазмунини ҳикоя қилиб берсалар, уни «эртак қилиб айтиш» деб ҳисоблаганлар. Бироқ бундай айтиш профессионал дostonчи учун одатдаги ҳол эмас. Шуни айтиш керакки, айрим дostonлар бизгача фақат мазмунлари орқалигина етиб келган. Масалан, «Ойсулув» дostonи шундай асарлардандир.

Бахшилар репертуарининг ҳажми ҳам бир хил эмас. Одатда, оддий бахшилар беш-ўнта дoston билганлар. Шунда ҳам бир-икки дostonни яхши куйлаганлар. Энг қобилиятли, талантли, юксак ҳофиза қувватига эга бўлган ижодкорлар репертуар

рида ўттиз-қирқ ва ҳатто ундан ортиқ дoston бўлган. Эргаш шоир, Фозил шоир, Пўлкан шоир, Ислom шоирлар шундай дostonчилардан эди. Улар қатор эпик асарларни маҳорат билан куйлаганлиги учун бундай дostonларнинг кўпчилиги уларнинг номи билан абадий боғланиб қолди. Масалан «Алпомиш» деганда, беҳтиёр кўз ўнгимизда Фозил Йўлдош ўғли; «Равшан» деганда, Эргаш Жуманбулбул ўғли; «Орзигул» деганда, Ислom шоир намoён бўлади. Фавқулодда хотира қудратига эга бўлган Пўлкан шоир етмишдан ортиқ дostonни ёд билар эди. Ҳар бир дoston икки-уч минг сатрдан тортиб, ўн-ўн беш, ҳатто йигирма минг мисрагача шеърни, қарийб шунча прозаик қисми ҳам ўз ичига олишини ҳисобга олинса, халқ бахшиларининг салоҳияти, ҳайратомуз ёдлаш ва эса сақлаш қобилияти, ижод қилиш қудрати ўз-ўзидан аён бўлади. Ҳоди Зарифов халқ бахшиларининг эса сақлаш ва ижод қилиш қобилиятини кўрсатиш учун шундай бир мисолни келтиради: Атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли 1922 йилда Тошкентда босилиб чиққан қозoқча «Қиз-Жибек» дostonини икки марта ўқиб чиққач, бир ойдан кейин унга ўзининг ижодий унсурларини қўшган ҳолда қайтадан ўзбек тилида деярли айнан айтиб ва ёзиб беради. Бахшиларнинг эса сақлаши учун бир асарни бир-икки ўқиб беришнинг ўзи кифоя эди¹.

Талантли бахшилар эпик репертуарнинг бойиб бориши учун доимо кураш олиб борганлар. Шунинг учун ҳам бир-биридан гўзал дostonлар ўзининг бутун салобати ва малоҳати билан бизгача етиб келган.

Дoston куйлаш тартиби. Ўзбек дostonчилигида анъанавий дoston куйлаш тартиби бор. Одатда, дostonчилик кеч куздан эрта баҳоргача кечқурунлари уюштирилган. Бахши таклиф қилинган меҳмонхонага барча эшитувчилар унинг деворлари бўйлаб қатор қўр ташлаб ўтиришган. Бахшини энг тўрда ўтқизганлар. Дoston куйлаш кичик бир зиёфатдан кейин бошланган. Бахши дастлаб бир ёки бир неча терма куйлаган. Хоразм бахшилари эса, терма сифатида дostonлардан бўлақлар, Махтумқули шеърларидан, панд-насиҳатлар билан боғлиқ турли парчаларни ижро қилганлар. Хоразмдан бўлак жойларда эса, кўп ҳолларда «Нима айтай?» («Дoston тернш») термаси билан аудиторияга мурожаат этилган. Бунда бахши ўзида ва эшитувчиларда жиддий темалардаги поэтик асарларни куйлаш ва тинглаш учун кайфият ҳосил қилади. Сўнг тингловчиларнинг хоҳиши ёки бахшининг танлашига кўра бирор дoston ижро этилади. Одатда, дostonчилик ўтиришлари тонгга уланади. Ўзбек халқ дostonларининг кўпчилиги бир кун куйлашга мўлжалланган. «Алпомиш»дек монументал асарлар икки ва ундан ортиқ кечалар ижро этилган².

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, с. 23—58.

² Уша асар, 29—31-бетлар.

Бахши ижро давомида дostonдаги ҳар бир тасвирга мос сўз ва куй топиб авжга чиқа боради, ўзларининг таъбири билан айтганда, «қайнайди». Урни-ўрни билан эшитувчиларга мурожаат этиб, уларнинг диққатини ўзида сақлаб туради. Авж нуқталарга етганда, бахшининг гавда ҳаракатлари, бошини сарак-сарак қилиши, дўмбиранинг бир мувозанатда бориб-келиши куй ва сўзга қўшилиб яхлит ритмик ҳолат юзага келтиради. Бундай пайтларда тўрдаги бахши пойгакка, томошабин эса, тўрға чиқиб қолганлигини ҳеч ким пайқамай қолади. Шу тариқа қўр ташлаб ўтирганлар даврани бир неча марта айланиб чиқишлари мумкин. Бахши қизиб ва терлаб кетганда, устидаги яктакларини бирин-кетин еча боради. Бахшининг шогирди ёки даврадаги бирор киши вақт-вақти билан унга қайнатилган ва бир оз совитилган сув тутиб туради. Бахши сувдан бир ҳўплаб, ижрони тўхтовсиз давом эттира беради.

Дostonни куйлаш жуда ҳам қизиқарли ўринга, авж пардаларга етганда, ярим тунда дам олиш учун танаффус эълон қилинади. Буни бахшилар «дўмбира тўнтармоқ» деб айтадилар. Бунда бахши эшитувчиларга ёки ўз дўмбирасига мурожаат тарзида бир неча қистирма мисралар тўқиб, ижрони тўхтатади:

Сени уйдан олиб чиқдим бўқтариб,
Сен юрибсан улфатингни ахтариб,
Мен қўяйин сени энди тўнтариб,
Ярим кеча ҳадди бўлди, жонивор.

Йиғиб описан улфатингнинг жамини,
Эганг олсин-да бир оз дамини.
Дамин олиб айтиб берар камини,
Рўмол ёзар вақти бўлди, жонивор...

Шундан кейин бахши белбоғини ва дўмбирани тўнкарилган ҳолда қолдириб, ташқарига чиқади. Бу пайт даврадагилардан бири бахши белбоғини ўртага ёяди. Ҳар ким ўз имкониятига яраша пул ёки бирор нарса ташлайди. Бахши қайтиб хонага киргунча, йиғилган пул ва нарсалар тугиб қўйилади. Сўнг дostonнинг қолган қисмини куйлаш давом эттирилади. Хоразм бахшилари эса, дoston ижроси тугаши билан «Тўйингда қайтсин» куйини чалиб туради. Давра ёки тўй оқсоқоллари бу пайт меҳмон ва мезбонлар ўз хоҳиши билан берган пул ёки буюмларни йиғиб, бахшига беради.

Бахши таклиф қилинган қишлоқ ёки хонадонда дostonчилик кечалари баъзан бир неча кун давом этади. Бахши кетар пайтда уни таклиф қилган соҳиби хонадон унга яна қўшимча совғалар (тўн, сарпо, қўй, от ва ҳоказо) бериши мумкин. Шуни айтиш керакки, бахшига бериладиган совғалар ҳеч маҳал мажбурий ва олдиндан келишилган ҳолда бўлмайди. Бу тўла ихтиёрий бўлиб, ҳақиқий халқ бахшилари ҳеч маҳал ўз санъатларига даромад манбаи сифатида қарамаганлар.

Махсус дostonчилик кечаларидан ташқари тўй-ҳашамларда, оила тантаналарида, байрамларда бахшиларнинг иштирок этиши одатдаги ҳол эди. XX аср бошларидан бошлаб шаҳарларда бахшилар хизматидан фойдаланиш йўқолди, уларнинг ўрнини ҳофизлар ва ашулачилар олди. Лекин XIX аср охирида

ригача энг йирик шаҳар ҳисобланган Тошкентда ҳам бахшилар яшаганликлари ҳақида маълумотлар бор. Қишлоқларда эса дostonчиликнинг жонли анъаналари ҳозир ҳам, гарчи анча сўна бошлаган бўлса-да, давом этмоқда.

Совет даврида дoston куйлаш шароитлари бирмунча ўзгарди. Бахшилар колхоз-совхоз театрларида (масалан, Абдулла шоир, Бола бахши, Болта бахши кабилар) актив иштирок эта бошладилар. Умумхалқ ҳашарларида (масалан, Каттақўрғон сув омбори, Катта Фарғона канали қурилиши), ижтимоий-сиёсий маросимларда (масалан, сайлов олди учрашувлари), колхозчиларнинг йиғилишларида дoston ва ундан парчалар куйлаш одатга айланиб қолди. Бахшиларнинг ишчилар, колхозчилар, қурувчилар, чўпонлар, ўқувчи ёшлар билан учрашувлари, турли олимпиада ва кўрикларда чиқишлари ташкил этилмоқда.

Бахши тайёрлаш ўзининг қатъий анъанавий тартибларига эга бўлган. Бахшилар қишлоқма-қишлоқ дostonчилик қилиб юрган пайтларида меҳнаткашлар орасидаги талантли, қобилиятли, шеърятга қизиқувчи ёшларни танлаганлар, сафар давомида уларни синаб борганлар, истиқболи борларини ўз ёнларига тортганлар.

Шогирд тайёрлашда барча ўқитиш, ўргатиш ишлари, дўмбира машқи ҳам оғзаки равишда амалга оширилган, чунки ўтмишда устоз ўқиш-ёзишни билмаганидек, шогирд ҳам саводсиз бўлган. Аҳён-аҳёнда учраб турадиган бахшиларнинг саводчилиги ҳам бунга монелик қила олмаган. Негаки, халқ дostonларини эшитиш ва куйлаш орқали оғзаки ўрганиш профессионал таълимнинг энг биринчи ва асосий шarti бўлган. Дастлаб дostonлардаги анъанавий мисралар («Хазон урмай боғда гуллар сўлдими, Сўлган гулга булбул келиб кўндими» каби), умумий ўринлар, яъни баъзи бир жузъий ўзгаришлар билан кўпчилик дostonларда такрорланадиган парчалар (қаҳрамонга насиҳат, уни кузатув, отни эгарлаш ва от таърифи, отда сафар ва жанг тасвири кабилар) ёдлатилган. Сўнг айрим олинган бир дoston, кейинроқ эса, устоз репертуаридаги асарлар ўргатилган. Устоз шогирднинг импровизация қобилиятини, яъни ўрганилган анъанавий мисралар, парчалар асосида янгиларини дўмбира билан тезда тўқий олиш қудратини ўстиришга алоҳида эътибор берган.

Ўргатишнинг кейинги йилларида устоз шогирдни ўзи билан бирга дostonчилик йиғинларига, тўй-ҳашамларга олиб юради. Бундай пайтларда шогирд кўпчилик олдида термалар, дostonлардан парчалар куйлайди. Шогирд анча пишиб қолгач, устоз аудиториянинг руҳсати билан ўзи куйлаётган дostonнинг давомини унга айттиради.

Шогирд устоз репертуаридаги дostonларнинг муайян қисмини ва бахшлик йўлларини тўла ўрганиб бўлгач, устоз уни эл олдида синовдан ўтказиш учун зиёфат ташкил этади. Зиёфатга халқ ижодининг билармонлари, дoston шинавандалари таклиф қилинади. Шогирд улар олдида бирон дostonни мустақил ижро

этиб беради. Шогирд синовдан муваффақиятли ўтгач, устоз унга бош-оёқ сарпо ва тўн қилиб, баъзан янги дўмбира ёки дутор ҳада этиб, кўпчилик олдида оқ йўл тилайди¹. Шогирд бахши номини олиб, мустақил дostonчи бўлса-да, ўз репертуарини янада кенгайтириш мақсадида устози ва бошқа йирик халқ шоирларидан ўрганишда давом этади. Шу тариқа устоз-шогирд алоқалари ҳеч маҳал узилмайди. Ёш бахши қайси жойга бориб дoston ёки термалар айтмасин, ундан ўша ерлик бахшилар: «Қимнинг шогирдсан, устозинг ким, ўғлим?» деб сўрашади ва унинг жавобидан кейин устози репертуаридаги энг машҳур, халққа манзур бўлган дostonдан парчалар куйлаб беришни илтимос қиладилар. Шу йўл билан ёш бахшининг қобилиятига баҳо берадилар.

Демак, бир маҳаллар шогирд бўлиб, устоз бахшилардан бир неча йиллар давомида таълим олган, ўрганган дostonларни бадий силлиқлаб, юксакликка кўтара олган дostonчилар ўз навбатида яна шогирдлар етиштиради. Шу тариқа халқ бадий ижодида давомийлик юзага келган бўлиб, қачонлардир яратилган эпик асарлар устоздан шогирдга, отадан ўғилга, авлоддан авлодга ўтиб, оғзаки равишда бизгача етиб келган.

Дostonчилик мактаблари. Эпик поэзиянинг яратувчилари ва ижрочилари ўзларининг синфий мансубиятлари, репертуарларининг ғоявий йўналишлари жиҳатидан, профессор Ҳоди Зарифов текширишларига кўра, икки гуруҳга бўлинадилар. Бунга сабаб ўтмишда турли синфларнинг манфаатларига хизмат қилувчи бахшилар ва уларнинг ўзларига хос репертуари бўлган.

«Биринчи гуруҳга сарой шоирлари, қаландар, дарвешсифат бахшилар киради. Чингизхон ҳузурида Улуғ жирчи, Тўхтамишхон саройида Қамолзода ва Жаҳон Мирза, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II ҳузурида Риза бахши, Бухоро амири Насрулло саройида Эрназар каби бахшилар бўлганлиги маълум. Худди шундай сарой бахшилари томонидан хону бекларни мадҳ этувчи асарлар яратилган. Ҳоким синфга мансуб дарвешсифат ҳаёт кечирган бахшилар репертуарида эса, диний характердаги асарлар асосий ўринни эгаллайди. Ўтмишдаги Жума дostonчилик мактаби вакиллари шундай бахшилардандир. Улар халқ дostonларини ислом мистикаси руҳида қайта ишлаб чиққанлар. Бироқ уларнинг версия ва вариантлари халқ ўртасида кенг тарқала олмади, феодал аристократияси манфаатларига мўлжалланганлиги учун тор доирада қолди. Ўтмишда яна шундай бахшилар бўлганки, улар эпик асарлар ижро этиш билан бирга парихонлик, дуохонлик ҳам қилганлар. Бу дostonчиликнинг нисбатан қадимий синкретик босқинчининг қолдиғидир. Бундай бахшилар ўзгарувчан бўлиб, эксплуататорлар таъсирига тез бериладилар. Бу гуруҳ бахшилар юқори синфларнинг қўллаб-қувватлашига қарамай, халқ ўртасида эътибор қозона олмаганлар.

¹ У ш а а с а р, 35—37-бетлар.

Иккинчи гуруҳ бахшилар бевосита меҳнаткаш омма орасидан етишиб чиққан, унинг манфаатларини ҳимоя қилган халқ куйчилари бўлиб, халқ яратган оғзаки бадиий ижоднинг энг яхши намуналарини сақлаган ва демократик ғояларни олдинга сурган дostonчилардир»¹. Бундай бахшиларни умумий ғоявий йўналиш, синфий мансубият, кенг маънодаги репертуар бирлиги, асрий дostonчилик анъаналари бирлаштириб туради.

Муайян дoston варианти коллектив ва индивидуал ижод бирлиги жараёнида юзага келган маҳсул экан, унда куйловчининг ижрочилик ва ижодкорлик фаолияти асрлар давомида шаклланган оғзаки эпик анъаналар доирасида намоён бўлади. Бу ҳол барча бахшилар учун умумий томонларни, муайян дostonчилик қолипларини юзага келтиради. Шу билан бирга, ҳар бир дostonчи ёки дostonчилар гуруҳи ўзига хос поэтик йўли, услуби билан бир-бирларидан фарқ қилади. Бошқача қилиб айтганда, умумлашган пухта эпик анъана доирасида маълум бахши ёки бахшилар гуруҳига хос алоҳида ижодий хусусиятлар, йўллар, услублар ўзгачалиги мавжуд. Фольклоршуносликда буни шартли равишда дostonчилик (бахшилик) мактаблари деб юритилади. Ҳозирги кунда ўзбек фольклоршунослигида Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз, Қамай, Шеробод, Жанубий Тожикистон, Хоразм каби поэтик дostonчилик мактаблари — бахшилик санъатининг ажойиб марказлари аниқланган.

Булунғур дostonчилик мактаби вакиллари қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш билан машҳур бўлганлар. Содда, юксак, ўта анъанавий, нисбатан архаик бўлган қаҳрамонлик эпоси услуби бу дostonчиларнинг поэтик йўли ҳисобланган². Булунғур дostonчилик мактабининг сўнгги таланти вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872—1955) ҳисобланади, ундан «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Малика айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Балогардон», «Интизор», «Нурали», «Жаҳонгир», «Муродхон», «Рустам», «Ширин билан Шакар», «Раъно билан Сухангул», «Зевархон» каби ажойиб дostonлар ёзиб олинган.

Фозил Йўлдош ўғли XIX асрда Йўлдош, Қўлдош, Суяр шоир номи билан машҳур бўлган уч ака-уканинг каттаси Йўлдош Мулла Мурод ўғлининг шогирдидир. Йўлдош шоир машҳур Йўлдошбулбулнинг шогирди бўлган. Уз навбатида XVIII асрнинг II ярмида яшаган Муҳаммад шоир Йўлдошбулбулга устозлик қилган. Бу мактаб Амин бахши, Чини шоир, Товбузар шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдошбулбул, Йўлдош, Қўлдош, Суяр, Раҳимбулбул, Жўра, Фозил шоир, Ёрлақаб каби ўнлаб дostonчиларни бирлаштирган. Бу мактаб вакиллари Фарғона водийсидаги ўзбек дostonчиларига ҳам ижобий таъсир

¹ Ҳоди Зариф. Фозил шоир — машҳур дostonчи // «Фозил шоир», Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар, 3-китоб. Тошкент, 1973, 8—9-бетлар.

² Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, с. 48—51.

кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам водийдаги улкан бахшилар, жумладан, Янгиқўрғон районидаги Қўлбуқон дostonчилари ўз устозларини Булунгур дostonчилик мактаби билан боғлайдилар.

Эпик санъатнинг иккинчи бир муҳим маркази Қўрғон дostonчилик мактаби бўлиб, унинг энг сўнгги талантли вакиллари Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868—1937) ва Пўлкан шоирлар (1874—1941) ҳисобланади. Бу талантли санъаткорлардан «Алпомиш», «Якка Аҳмад», «Ойсулув», «Кунтуғмиш», «Қиронхон», «Гўрўғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Хушкелди», «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Равшан», «Авазхон», «Қундуз билан Юлдуз», «Холдорхон», «Эломон», «Бердиёр оталиқ», «Замонбек», «Хидирали элбеги» каби дostonлар ёзиб олинган.

Манғиштовдан Нуротага қадар чўзилган силсила тоғларнинг, айниқса, Оқтовнинг шимолий ва жанубий этакларида яшган ва шу ерларда етишган халқ шоирлари Қўрғон дostonчилик мактабига мансубдир. Бу бахшиларнинг деярли кўпчилиги Қўрғон қишлоғида тарбия топган ва ҳақли равишда ўз устозларини бу ажойиб шоирлар қишлоғи билан боғлайдилар. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ота-боболари асос солганлиги тахмин қилинган бу мактаб Ёдгор, Лафас, Мулла Тош, Мулла Холмурод, Султон кампир, Тилла кампир, Жолмон бахши, Бўрон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Ерлақаб, Жоссоқ бахши, Қулсамад бахши, Эргаш шоир, Пўлкан шоир, Бўта бахши, Эгамберди бахши, Марди бахши, Раҳматулла каби ўнлаб дostonчиларни бирлаштиради. Бу бахшилар ишқий-романик дostonларга кўпроқ эътибор берганлар. Ўзига хос чуқур лиризм, чиройли тасвирлар, шеъринг безаклар, тафсилотларни атрофлича ишлаш, нозиклик ва жимжимадорлик Қўрғон дostonчилик мактаби услубининг асосий белгиларидир. Бу ҳол унинг маълум маънода ёзма адабиёт таъсирига учраганлигини кўрсатади¹.

XIX асрда мавжуд бўлган яна бир эпик марказ Шаҳрисабз дostonчилик мактабидир. Бу мактабнинг сўнгги намояндаси Абдулла Нурали ўғли (1874—1957) XIX асрнинг йирик дostonчиси Ражаб шоирнинг шогирдидир. Бу бахшилар дostonларни шўх, қувноқ, кўтаринки руҳда айтишлари, куйларининг ёқимлиги билан ажралиб турадилар.

Атоқли халқ шоири Ислоҳ Назар ўғли (1874—1953) Нарпай дostonчилик мактабининг вакилидир. У XIX асрнинг улкан дostonчиси Ражаб шоирнинг шогирди бўлган. Талантли халқ шоири Нурмон Абдуови ўғли ҳам (1862—1940) шу мактабга мансубдир. Улардан ёзиб олинган «Орзигул», «Соҳибқирон», «Эрали ва Шерали», «Зулфизар билан Авазхон», «Гулихиромон», «Кунтуғмиш» каби дostonларга назар ташлар эканмиз, бу мактаб вакиллари халқ дostonларининг демократик асосларини янада кенгайтирганликларининг гувоҳи бўлаемиз.

Ўзбекистоннинг жанубида яшовчи кўпгина бахшилар Шеро-

¹ У ш а а с а р, 44—48-бетлар.

бод дostonчилик мактаби билан боғлиқдир. XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида яшаган бу мактабнинг машҳур вакили Шерназар Бекназар ўғли бир қанча шогирдлар етиштирган. Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Нурали Боймат ўғли, Мамадрайим бахши, Бўрибой Аҳмад ўғли, Юсуф Утаган ўғли каби ўнлаб дostonчилар шу мактабга бирлашади ва улардан бир қанча дostonлар ёзиб олинган. Бу бахшилар репертуарига назар ташлар эканмиз, дostonчиликнинг нисбатан қўйи босқичларига, бадий тафаккурнинг унча ривожланмаган формаларига дуч келамиз. Сурхондарё, Қашқадарё, баъзан Жанубий Тожикистон бахшилари ўзaro доимий алоқада бўлган ва уларнинг кўпчилиги Шеробод билан боғланади. Бу мактаб вакиллари репертуаридаги айрим дostonлар (масалан, «Олтин қовоқ», «Малла савдогар», «Оллоназар Олчинбек» кабилар) бошқа жойлардаги бахшилар репертуарида учрамайди.

Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай бахшилари ҳам репертуари, бадий тасвир воситалари жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу бахшилар Совет районининг Жорубқўл қишлоғи билан боғлиқ. Бу ерда XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Ҳайбат Шамол ўғли, Қундуз соқи деган машҳур дostonчилар ўтган. Ҳозир ҳам уларнинг давомчилари бор. Ўзбек-лақай бахшилари репертуарининг асосий қисмини «Гўрўғли» дostonлари туркуми ташкил этади. Бу дostonлар ўзларининг ниҳоятда мўъжазлиги билан ажралиб туради.

Хоразмдаги ўзбек дostonчилик санъати бошқа мактабларга мансуб бахшилар услубидан принципиал фарқ қилади. Бу ерда сўз импровизацияси асосий роль ўйнамайди, текст том маънода вариант бермайди, балки музика етакчилик қилади. Кўпчилик ҳолларда ёзма манбага эга бўлган Хоразм дostonларининг баъзан айтувчи қўлида қўл ёзма тексти ҳам бўлади. Хоразмда эпик асарни бахшининг бир ўзи индивидуал ижро этиш билан бирга, коллектив ижрочилик ҳам кенг тарқалган. Бунда уч-беш кишидан иборат устоз бахши раҳбарлигида ижрочилар коллективи тузилади. Дostonни устоз доторда бошлайди, қолганлари унга ғижжак ва баломон билан жўр бўладилар. Нақаротни эса ҳаммаси биргаликда ижро этади.

Хоразм бахшиларининг куйлари қўп ва хилма-хилдир. Дostonнинг ҳар бир қўшиғи муайян куйда ижро этилади. Дostonчилар буларни бахши йўллари ёки бахши наъмалари деб юриядилар.

Хоразм дostonчилиги репертуар состави жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, бу ерда қаҳрамонлик дostonи «Алломиш» учрамайди, аксинча, Хоразм бахшилари репертуаридаги ишқий-романик дostonларнинг аксарияти республикамизнинг бошқа ерларида мавжуд эмас.

Юқорида айрим хусусиятлари кўриб ўтилган бахшилик мактаблари қанчалик ўзига хослик касб этмасин, уларда умумдostonчилик анъаналари етакчилик қилади.

Достонлар классификацияси. Ўзбек халқ достонлари ниҳоятда кўп составли бўлиб, узоқ асрлар давомида яратилди ва турли ижтимоий-иқтисодий шароитларда куйланиб келди. Бу ҳол уларни муайян турларга бўлиб ўрганишни тақозо этади. Достонлар дастлаб В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифов, кейинроқ М. С. Саидов, Б. И. Саримсоқовлар томонидан классификация қилинди. Жумладан, В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар ўзбек халқ достонларини қаҳрамонлик, жангнома, тарихий, романик ҳамда китобий каби турларга ажратадилар¹. М.С. Саидов эса ўзбек оғзаки анъанавий достонларини қаҳрамонлик, соф муҳаббатни куйловчи, романик, жангнома ва тарихий каби турларга ажратади². Б. И. Саримсоқов эса халқ достонларининг тарихийлик принципларига асосланиб, уларни қаҳрамонлик, романик ва тарихий каби уч турга бўлади. Унинг таснифига кўра, жангнома ва китобий достонлар романик достонларнинг бир кўринишидан иборат³. Дарҳақиқат, эпоснинг тарихийлик принциплари, воқеликни акс эттириш тарзи халқ достонларини қаҳрамонлик, романик ва тарихий достонлар каби уч йирик турга бўлиб ўрганиш зарурлигини тақозо этмоқда.

Қаҳрамонлик достонлари. Ўзбек халқ достончилиги тараққиётида кўпгина қатламлар бўлса-да, айниқса, икки қатлам, давомий икки босқич — қаҳрамонлик ва романик достонлар босқичи алоҳида ажралиб туради. Уларининг яратилиш даври, тематикаси, ғоявий мазмуни, ижтимоий воқеликни тасвирлаш принциплари билан ҳам бу достонлар бир-бирларидан жиддий фарқ қилади. Бироқ улар бир неча асрлар давомида бахшилар томонидан баравар куйлаб келинган, шунинг учун ҳам бу хил достонлар орасида муайян яқинликлар мавжуд. Демак, бирига хос хусусиятнинг иккинчисида зоҳир бўлиши, соф қаҳрамонлик достонларига хос белгиларнинг кейинги планга сурила бориши, қаҳрамонлик достонларидан романик мотивлар ва эпизодларнинг ўрин олиши табиий эди.

«Қаҳрамонлик» термини ўзбек фольклоршунослигида икки маънода — кенг маънода, умуман ўзбек эпосига нисбатан, тор маънода, унинг бир турига нисбатан ишлатилади.

Қаҳрамонлик достонлари патриархал-уруғчилик муносабатлари, кўчманчилик ва ярим кўчманчилик ҳаёт тарзи билан маҳкам боғлиқдир. Бундай достонлар худди шу турмуш тарзининг ифодаси сифатида патриархал-уруғчилик жамиятининг сўнгги босқичларида ёки илк феодализм даврида турли уруғлар ўртасида низолар давом этаётган ва улар муайян территорияларга жойлашаётган ҳамда ягона халқ сифатида уюша бошлаган даврларда яратилган. Бир қатор уруғ ва қабилаларнинг муайян

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, с. 58—293.

² Саидов М. С. Ўзбек халқ достончилигида бадий маҳорат масалари. Тошкент, 1969, 32-бет.

³ Саримсоқов Б. Халқ достонларининг таснифи ва оралиқ шакллар масаласи. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1981, № 3.

халқ сифатида ташкил топа бориши, илк давлатчилик куртакларининг пайдо бўлиши ва шу муносабат билан халқлар ҳамда элатларнинг ўз мустақилликлари учун чет эл босқинчиларга қарши мардонавор курашлари қаҳрамонлик дostonлари учун бой материал бўлди. Мана шу курашлар ва таркиб топишлар, бирлашишлар ва жойлашишлар жараёнида ўз-ўзини англашнинг буюк ифодаси сифатида қаҳрамонлик эпоси юзага келди.

«Қаҳрамонлик эпосининг маҳобатли реализми реал ижтимоий воқеликни қаҳрамонлик идеализацияси формаларида тасвирлайди. Шу билан бирга, қаҳрамонлар образи ва улар амалга оширган жасоратлар табиийлик чегарасидан бирмунча юқори бўлади. Шу маънода улар ажойиб-ғаройиб, қизиқарли, аммо ғайри табиий эмас, куйчининг субъектив уйдирмаси ва ижодий фантазиясига асосланган романтик фантастика бўлмайди. Қадимий қаҳрамонлик эпосида ажойиб-ғаройиблик мифологиянинг, халқ ишонч-эътиқодининг реал элементи сифатида намоён бўлади...»¹.

Қаҳрамонлик дostonлари бизгача соф ҳолида «Алпомиш» мисолида етиб келган.

Романик дostonлар. Ўзбек халқ бахшилари репертуаридаги дostonларнинг энг катта қисми романик дostonлардир. «Халқ романи», «романик» терминлари туркологияда шартли равишда қабул қилинган бўлиб, улар оғзаки яратилган, баъзан келиб чиқиши жиҳатидан китобий манбага эга бўлган ва оғзаки ижро этилган муайян дostonлар гуруҳини билдиради. В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар бу терминларни муайян дostonлар турига нисбатан қўллаганларида, атаманинг шартли эканлигини ва уларни Европадаги «халқ китоблари» билан аралаштирмаслик кераклигини таъкидлаган эдилар. Чунки бу хил дostonларда кўтаринки, романтик севги мотивлари дoston қаҳрамонларининг фантастик, ғайри табиий саргузаштлари гирдобида тасвирланади.

Ўзбек дostonчилигининг қаҳрамонлик эпосидан кейинги янги тараққиёт босқичи — романик дostonлар феодализм даврининг ижтимоий-сиёсий муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг моҳиятини севги можаролари, қўрқинчли саргузаштлар, эртакка хос фантастик воқеалар, шу билан бирга, ҳаётий ҳодисалар тасвири белгилайди. Кўтаринки ишқ туйғулари ва бу йўлдаги жасорат идеали бу тип дostonларнинг асосини ташкил қилади. Уларда улувор севги романтикаси билан унга эришиш йўлидаги фантастик саргузаштлар қаҳрамонлиги бирлашиб, чатишиб кетган.

Романик дostonларнинг сюжети схемалари ниҳоятда бир-бирига ўхшаш бўлиб, одатда, қаҳрамон ғойибона ошиқ бўлган гўзални излаб сафарга отланади, ажойиб-ғаройиб ҳодисаларни, машаққатли саргузаштларни бошидан кечиради, ғайри табиий

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, с. 378.

кучлар билан тўқнашади, барча қийинчиликларни енгиб, ўз мақсадига эришади. Достон воқеалари ҳашаматли саройларда, шовқинли бозорларда, сеҳрли боғларда, тилсимли қўрғонларда, ваҳимали горларда, қўрқинчли ер ва сув ости йўлларида кечади. Бироқ бу достонларнинг ҳар бири композицион қурилиши, образлари, мотивларининг ишланиши, характери ва мазмуни жиҳатидан мустақилдир.

Фантастик воқеалар, саргузаштлар гирдобиди мураккаб ижтимоий воқеликни барча реал тафсилотлари, икир-чикирлари ва қарама-қаршиликлари билан тасвирлаш романик достонларга хос содда реализмни туғдиради. Ҳаётий-маиший характердаги бундай реалистик тематика халқ юмори ва дидактикаси хусусиятлари билан маҳкам боғлиқдир¹.

Романик достонларнинг состави ниҳоятда мураккаб. Қаҳрамонлик достонларида романик элементлар бўлганидек, романик достонлардан қаҳрамонлик элементлари, жангномаларга хос хусусиятлар ҳам мустақкам ўрин олган. Ҳатто бир достонда бир неча тема баравар ишланган бўлиши мумкин. Шуларни ҳисобга олиб, бу тип достонларни бешта ички турга бўлиш мумкин. Булар: а) жангнома-достонлар («Юсуф билан Аҳмад», «Алибек билан Болибек»); б) қаҳрамонлик-романик достонлар («Якка Аҳмад», «Эрназар», «Рустам» туркуми, «Гўрўғли» туркуми); в) ишқий-романик достонлар («Кунтуғмиш», «Равшан», Хобазм достонлари); г) маиший-романик достонлар («Соҳибқирон», «Орзиғул», «Эрали билан Шерали», «Ширин билан Шакар», «Хуршидой»); д) китобий достонлар («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ билан Узро», «Зевархон»).

Жангнома-достонлар қаҳрамонлик достонлари билан романик эпос ўртасидаги алоҳида босқични ташкил этади. Шу маънода улар алоҳида турни ташкил этиши мумкин. Аммо уларнинг қадимги намуналари бизгача етиб келмаганлиги сабабли қўлимиздаги мавжуд нусхаларида романик достонларнинг жанр хусусиятлари етакчилик қилади ва улар ўзларининг кейинги тараққиётида романик эпосга яқинлашиб бордилар ҳамда унинг таркибий қисмига айландилар.

Жангу жадаллар, тарихий ёки афсонавий урушлар ва бундай жанг эпизодларида қўшин ва якка шахсларнинг жасоратларини тасвирловчи достонлар жангнома-достонлар деб юритилади. Жангномалар қаҳрамонлик достонлари таъсирида феодализм даврида шаклланган. Агар бош қаҳрамон фаолияти қаҳрамонлик достонларида яккама-якка олишувларда, баҳодирлик шартларини бажаришда намоён бўлса, жангномаларда турли-туман характердаги уруш эпизодларида кўрсатилади.

Ҳукмрон табақа ислом динини ҳарбий куч билан ёйган шахсларни халқ орасида тарғиб қилиш мақсадида жангнома фор-

¹ Ўша асар, 379-бет.

масидан фойдаланган. Натижада «Жангномаи Або Муслим», «Жангномаи Сайид Баттол Ғозий», «Жангномаи Амир Ҳамза» каби ислом динини зўрлик билан тарғиб этган шахсларнинг номи билан боғланган жангномалар юзага келган. Ўрта Осиёда кенг тарқалган жангномаларнинг қадимги намуналарига «Рустами Достон», «Жангномаи Жамшид», «Қаҳрамони Қотил», «Ҳўшанг», «Тўмарис» кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбек бахшилари репертуарида жангномалар ниҳоятда озчиликни ташкил этади. Уруғ, қабила ёки халқнинг мустақиллиги учун олиб борилган жанглари тасвирловчи қадимги жангномалар («Тўмарис» каби) замонлар ўтиши билан турли сабабларга кўра, эпик репертуардан тушиб қолган бўлиши мумкин. Бунинг ўрнига идеологик тазйиқ туфайли жанглари бирор халқнинг диний эътиқодларини ғайри динлардан ҳимоя қилиш, ўз динини ўтказиш тарзида талқин этила бошлаган. Бироқ бахшилар репертуаридаги жангномаларда «муқаддас урушлар» умумий бир фондир, холос. Аслида эса, душманга қарши курашда мардлик ва жасорат кўрсатиш, она-ер дахлсизлиги учун кураш, эл-юртлар бирлиги, ватанпарварлик ва дўстлик каби олижаноб ғоялар куйланади. «Юсуф билан Аҳмад» ва унинг давоми бўлган «Алибек билан Болибек» достонлари бунинг ёрқин мисолдир. Ҳар иккала достон ватанпарварлик туйғулари, она-юрт соғинчи билан йўғрилган. Масалан, Юсуфнинг Гўзалшоҳ ҳузуринда ўз юртини мақташи, асирлигида турналар орқали диёрига салом йўллаши, Алибекнинг ўзга мамлакатларда бўлганида, Урганч элини қўмсаши эпизодлари ғоятда таъсирлидир, уларни тўлқинланмай ўқиш ва эшитиш мумкин эмас. Еки жангнома-достонларнинг кўпгина хусусиятлари мужассамлашган «Холдорхон» достонини уруш оқибатларини, кераксиз жангу жадалларни тасвирлаш орқали халқнинг босқинчилик урушларига қарши кескин норозилиги баралла янграйди. Демак, жангнома-достонларнинг асосини халқчил ғоялар, умумбашарий қарашлар ташкил этади.

Романик достонларнинг қаҳрамонлик-романик турига мансуб асарларда қаҳрамонлик йўналиши етакчилик қилади, яъни уларда севги моҳирларига нисбатан қаҳрамонлик темасини ишлаш биринчи планда туради. «Гўрўғли» туркуми достонларининг кўпчилиги бунга ёрқин мисолдир.

«Гўрўғли» достонлари халқ достончилигида ҳар бири мустақил яшаган ва айрим-айрим номга эга бўлган асарлар силсиласи, муайян омиллар билан бир-бирига бирлашган каттакон туркум бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқда жуда кенг тарқалган¹. Бу туркум ўзбек, тожик, қозоқ, қорақалпоқ, татарларда Гўрўғли;

¹ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, с. 165—279; Карыев Б. А. Эпические сказания о Кёроглы у тюркоязычных народов, М., «Наука», 1968; Саидов М. Узбек достончилигида бадий маҳорат. Тошкент, «Фан», 1969, 70—144, 179—259-бетлар; Муратов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов «Гороглы». Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1975.

туркманларда Гўрўгли, Кўрўгли, Қарўгли, озарбайжон, грузин, турк ва бошқаларда Кўрўгли номи билан шуҳрат қозонган. Озарбайжон «Кўрўгли»сини биринчи марта тўплаб, нашр этган (1842) дипломат Ходзько: «Осиёда бирор бурчак йўқки, у ерда Кўрўглининг номи айтилмасин. Ҳатто Бессарабия ва Молдавияда унинг отини эшитасиз. Агар адибларнинг шуҳрати ва машҳурлиги уларнинг ўқувчиларининг сони билан ҳисобланса, унда Фирдавсий Кўрўглидан бироз ортиқ бўлади»,— деб ёзган эди.

Халқ шоирлари Гўрўглини буюк самимият ва ифтихор билан ардоқлаб, унинг халққа бўлган меҳр-садоқати, душманларга чексиз ғазаб-нафрати, мамлакат мудофаасида ёвуз босқинчиларга қарши аёвсиз курашлари, эл-юрт фаровонлиги учун ғамхўрлигини завқ билан куйлайдилар. Турқумга кирувчи барча дostonлар маълум бир нисбий мустақилликка эга бўлиб, жонли оғзаки анъанада якка-якка ижро этилсалар-да, улар эпик Чамбил юрти, Гўрўгли типи, унинг жанговар сафар йўлдоши Ғирот, бир қатор анъанавий образлар (қирқ йигит, Аҳмад Сардор, Соқибулбул, парилар ва бошқалар) каби қатор воситалар билан ўзаро бирлашади.

«Гўрўгли» туркуми дostonлари каттакон икки тармоққа бўлинади. Фанда бири Закавказье ва Яқин Шарқ версиялари (озарбайжон, арман, грузин, турк ва бошқалар) деб юритилса, иккинчиси, Урта Осиё версиялари (ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, туркман, тожик ва бошқалар) деб аталади. Бу икки тармоқ ўзаро муайян умумийликка эга бўлса-да, дostonларда қамраб олинган воқелик, эпик анъана ва бош қаҳрамонга берилган баҳо, уларнинг ҳажми, состави, куйланиш ва тарқалиш хусусиятлари жиҳатидан бир-биридан принципиал равишда фарқ қилади.

Закавказье ва Яқин Шарқ версияларига хос бўлган умумий хусусиятлар озарбайжон вариантларида ўз ифодасини топган. Унда тасвирланишича, Кўрўгли қирқ йигитга бош бўлиб, феодал тузумига қарши исёнкорлик ҳаракатларини олиб боради. Кутилмаганда савдогарлар карвонини талайди, ўзига душман қўшни подшоликларни енгади, бундай жангларда ажойиб жасорат ва қаҳрамонликлар кўрсатади, чўпон, отбоқар, дарбадар бахши, дуохон, фолбин қиёфаларида душман ичига кириб, жуда уста тadbиркорлик билан асир тушган йигитларига ёрдам беради, ўзига ва йигитларига маъқул бўлган гўзалларни олиб қочади. Кўрўглининг жасорати ва мардликлари ҳақидаги бундай ҳикоялар ярим тарихий, ярим афсонавий характерга эга. Бу ҳикоялар маъзида халқ оғзаки ижоди бўёқларидаги реал тарих ётибди. Туркия султони ёки Эрон шоҳларига тобе бўлган ярим мустақил подшоликлардаги турли хил сарой интригалари, феодал ҳукмдорлари яшаган гавжум савдо ва ҳунармандлик шаҳарларидаги ҳаёт, катта карвон йўлларидаги жанглар озарбайжон версиясининг тарихий асослари ҳисобланади ва шунга кўра, Кўрўгли Эрон шоҳи Аббос I нинг (1585—1628) замондоши қилиб кўрсатилади. Чиндан ҳам арман тарихчиси Аракел Тавризийнинг (вафоти 1670 йил) кўрсатишича, шоҳ Аббос ва

Туркия султониға қарши қўзғолон кўтарганларнинг бошлиқларидан бири Кўрўғли бўлган. «Бу — ҳозир ошиқлар куйлаётган жуда кўп қўшиқларни тўқиган Кўрўғлининг худди ўзи»,— дея янада аниқлик киритади арман тарихчиси¹.

Ўрта Осиё версиялари, хусусан, ўзбек вариантларида эса, умумлаштириш ва идеаллаштиришнинг жуда юқори даражасини кўрамиз. Бунда қаҳрамонна ўтмиш конкрет тарихий воқеалар сифатида эмас, балки мислсиз романтик лавҳаларда, халқнинг беқиёс идеаллари кўламида тасвирланади. Ҳамма нарса — ҳаёт ҳам, халқ турмуши ҳам, мавжуд замон етиштирган қаҳрамонлар ҳам кўтаринки романтик бўёқларда, бепоён бадиий идеал тасаввурларда, чексиз образлар гирдобидида гавдаланади. Ана шу бепоён идеаллик ва чексиз романтика бу дostonларни янада реал, ҳаётий, халққа яқин ва давримизга ҳамоҳанг қилган.

Ўзбек дostonларида Гўрўғли туркман ва ўзбекларнинг беги, қонуний ҳукмдор, ўз халқи, ватани учун қайғурувчи ва уни турли душманлар босқинидан ҳимоя қилувчи доно мураббий, кўплаб халқ ботирларини тарбиялаб етиштирган енгилмас баҳодир сифатида тасвирланади. Бош қаҳрамонга берилган мана шу баҳодан келиб чиқиб, Чамбил юртининг афсонавий ҳукмдори Гўрўғлининг баҳодир қирқ йигити билан биргаликда она ерининг хавфсизлиги ва озодлигига таҳдид солувчи қўшни подшоликларга қарши олиб борган кураши Чамбил эли, қабила озодлиги учун олиб борилган уруш тарзида намоён бўладики, бу ўзбек эпосидаги ўзига хосликни ташкил этади.

Ўзбек халқи Гўрўғли ва унинг йигитлари ҳақида «Кунларим», «Гўрўғли», «Гўрўғлибек — зўр ботир», «Армонинг қолмасин», «Борми жаҳонда», «Армоним қолмади» каби термалар билан бир қаторда, ҳар бири бир ярим-икки минг сатрдан тортиб, ўн-ўн икки минг мисрала (қарийб шунча насрий қисм ҳам мавжуд) кўплаб дostonлар яратган. Бу материалларни қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, «Гўрўғли» туркуми дostonлари ўзбеклар орасида бир-биридан принципиал равишда фарқ қилувчи икки версияда тарқалган.

Бу версияларнинг бири Хоразм «Гўрўғли» дostonлари бўлиб, улар туркман версиясига жуда ўхшаш, озарбайжон «Кўрўғли» сига анча яқин туради. Туркумга бирлашган Хоразм дostonлари йигирмадан ортиқ бўлиб, сюжети, ижро усули ва текстнинг ҳажми жиҳатидан жиддий тафовутларга эга. «Гўрўғлининг дўрайиши», «Араб танган», «Аваз келтирган», «Аваз уйлантирган», «Авазнинг озод этилиши», «Қирқ минглар», «Бозиргон», «Кампир», «Хирмон дали», «Гулруҳ пари» ва бошқа дostonлар Хоразм «Гўрўғли» туркумини ташкил этади.

Ўзбекистоннинг Хоразмдан бўлак ерларида тарқалган «Гўрўғли» дostonлари ҳам алоҳида мустақил бир версияни

¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, с. 180.

ташқил этиб, бу версия ҳажмининг катталиги, ижро усули билан ажралиб туради. Ҳар икки версияда бош қаҳрамоннинг умумий фаолиятида ва бир қанча мотивларда ўхшашлик кўзга ташланади. Аммо алоҳида олинган дostonларда ўхшашлик деярли йўқ, яъни бирида бўлган дoston (масалан, «Хирмон дали») иккинчисида, иккинчисидаги (масалан, «Равшан») биринчисида мавжуд эмас. Версиялар орасида бу даражада принципиал айирмаларнинг мавжудлиги туркумга бирлашган дostonларнинг муайян қисми икки жойда, икки хил ижтимоий-иқтисодий шароитда яратилганлиги ва мустақил ривожланишда давом этганлигини кўрсатади.

Хоразмдан бошқа жойлардаги ўзбеклар орасида тарқалган «Гўрўғли» дostonлари қирқдан зиёддир. Совет даврида халқ бахшилари оғзидан юздан ортиқ «Гўрўғли» дostonлари вариантлари билан ёзиб олинди. Туркумга қуйидаги дostonлар кирди: «Гўрўғлининг туғилиши ва болалиги», «Зайдиной», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Райхон араб», «Бектош араб», «Шоҳдорхон», «Холдорхон», «Замонбек», «Хидирали элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Эломон», «Шодмонбек», «Дониёрхўжа», «Ойдиной», «Холдор бувиш», «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Авазхон», «Балогардон», «Интизор», «Гулихиромон», «Бўтакўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Зулфизар билан Аваз», «Аваз билан Ойзайнаб», «Машриқо», «Малика айёр», «Гирдоб», «Синсулув пари», «Хонимой», «Олтин қовоқ», «Авазнинг арази», «Хушкелди», «Авазнинг ўлимга ҳукм этилиши», «Балхувон», «Нурали», «Малла савдогар», «Нуралининг ёшлиги», «Равшан», «Жаҳонгир», «Эрўғли» ва бошқалар.

Дostonчилар маълумотига қараганда, «Эрўғли» туркумнинг охириги дostonи бўлиб, унда Гўрўғлининг кексайган даври ва Сулдузи тоғида ғойиб бўлиши тасвирланади. Эпик традицияга кўра, Гўрўғлига узоқ умр — 120 ёш берилган бўлса-да, у ўлмади, балки афсонавий Сулдузи тоғида ғойиб бўлади. Ривоятларга қараганда, сеvimли ёрлари Юнус ва Мисқол парилар Гўрўғлига, кексайганингда сенинг номингни ўчирмаймиз, дostonингни айттирамиз, деб ваъда берган эмиш. Парилар эса ўлмади, улар бахшиларга қўниб юриб, Гўрўғли сўзларини уларнинг ичига жойлар эмиш, шу туфайли бахшилар ҳам Гўрўғлининг ўғиллари эмиш. Мана шундай эътиқодлар туфайли ирим қилиб, «Эрўғли» дostonини яхши билсалар ҳам, бошқа асарлардаги кенг қуйлаб юриш бахшилар ўртасида расм бўлмаган. Шунинг учун ҳам унинг мукаммал вариантини ёзиб олишга муваффақ бўлинмаган. Унинг айрим тугалланмаган вариантлари Сурхондарё ва Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек бахшиларидан ёзиб олинган. Шерободлик Юсуф Утаган ўғлидан 1945 йилда М. Афзалов томонидан ёзиб олинган, ҳозирча нисбатан тўла деб ҳисобланган «Шаҳиднома» дostonи ҳам бахшилар репертуаридаги «Эрўғли» дostonининг барча хусусиятларини ўзида мукаммал сақлай олмаган.

«Гўрўғли» дostonлари муайян бир туркумни ташқил этсалар-

да, улар қаҳрамоннинг бир-бирига узвий боғланган мунтазам биографияси эмас, балки турли бахшилар ва дostonчилик мактаблари томонидан унинг айрим жасорат ва мардликларини тасвирловчи турли даврларда яратилган асарларнинг кейинчалик наслий, биографик ва географик туркумлик доирасида ўзаро бирлаштирилишидан иборат. Чунки бу дostonлар узоқ даврлар мобайнида кўплаб таланти дostonчилар ва дostonчилик мактабларининг кучи билан бунёд этилган. Уларнинг баъзилари узоқ тарихда, Урта Осиёда ислом дини тарқалишидан бурунги даврларда майдонга келган. Баъзилари бундан уч-тўрт аср илгари яратилган ва замонамизга қадар жуда кўп халқ шоирлари томонидан ҳар қайсисининг ўз замони талабларига кўра қайта-қайта ишланиб, кўп вариантларда бизгача етиб келган¹.

Халқ баҳодирининг ажойиб-ғаройиб ҳолда туғилиши ва қаҳрамонона ёшлигини тасвирловчи «Гўрўғлининг туғилиши ва болалиги» дostonи билан «Гўрўғли» дostonлари туркуми бошланади. Дostonнинг Пўлкан шоир вариантыда тасвирланишича, Гўрўғлининг бобоси Тўлибой синчи Мари юртининг беги Қовиштихоннинг ўғли бўлиб, ёшлигида Ёвмит подшоси Одилхонга асир тушади. Тўлибой синчи хизматларидан кўнгли тўлган Одилхон қизи Ойшани унга никоҳлаб беради. Булардан бўлғуси қаҳрамоннинг отаси Равшан туғилади. Така-Ёвмит юртининг доимий душмани Шоҳдорхоннинг навбатдаги босқинларидан бирида Равшан, шунингдек, Така-туркман беги Жигалихоннинг фарзандлари Гаждумбек ва Биби Ҳилоллар Зангар юртига асир тушиб кетади. Зангарда Равшан билан Биби Ҳилол тасодифан учрашиб қолиб, бир-бирларини севадилар ва турмуш қурадилар. Бу орада Равшаннинг синчилиги хабари Шоҳдорхонга етиб келади. Шоҳдорхон уни саройга чақириб, отларини кўрсатади. Равшан булар ичида тулпор йўқлигини айтиб, ҳолвачининг отини мақтайди. Аччиқланган хон Равшаннинг кўзларини ўйиб олади. Равшан кўр кўзининг хунига ҳолвачининг отини тилаб олиб, шу от ёрдамида қайнағаси Гаждумбек билан Ёвмитга қочади. Зангарда қолган Биби Ҳилол қорнидаги олти ойлик гумонаси билан вафот этади. Гўрда ўлик онадан бўлажак қаҳрамон туғилади. Чўпон Рустам уюридаги бир байтал уни эмизади ва кейинчалик у Рустам ёрдамида шу байталда Ёвмитга қочиб келади. Қўринадики, эпос анъанасига кўра, Гўрўғлининг келиб чиқиши юқори табақа билан боғланса-да, у аввало, камбағал бир отбоқар синчининг ўғли; чўпон Рустам тарбиясида вояга етади, халқ қаҳрамонларига хос ғайри табиий йўсинда туғилади ва баҳодирлик камолотига эришади. Бу билан, бир томондан, Гўрўғлининг ёшлигиданоқ хонларга, феодалларга, сарой аристократиясига қарши тарбияланганлиги кўрсатилса, иккинчидан, унинг эпик Чамбил юртининг қонуний ҳукмдори эканлиги ҳар жиҳатдан асосланади.

¹ Ҳоди Зариф. «Равшан» дostonи ҳақида // «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни». Тошкент, «Фан», 1971, 60—61-бетлар.

«Гўрўғлининг туғилиши ва болалиги» дostonи кўп планли асар бўлиб, унда Ғирот биографиясига оид ҳам ажойиб маълумотлар бор. Бу маълумотларга кўра, қаҳрамонни эмизган байтал билан Хуросон кўлидан чиқиб келган айғирдан («сув оти»дан) урғочи қулун туғилади. Бу қулун уч яшар бўлгач, Гўрўғли Райҳон арабнинг донғи чиққан тулпоридан насл олишга ҳаракат қилади. Натижادا, учинчи от — Ғиркўк туғилади. Ғиркўк етти кунлик бўлганда онаси ўлади. Гўрўғли унга турли ҳайвонларнинг сутини бериб тарбия қилади. Гўрўғли билан Ғирот орасида жуда кўп ўхшашликлар бор: дostonда ҳар иккаласи ҳам учинчи наслгача тилга олинади (Тўлибой — Равшан — Гўоғли; қаҳрамонни эмизган байтал — «сув от» дан туғилган урғочи қулун — Ғиркўк); иккаласи ҳам етим; иккаласи ширхўра ва ҳоказо. Бу билан қаҳрамон ва унинг жанговар оти ўртасида эпосга хос ажойиб бир алоқа юзага келтириладики, бу бутун туркум бўйлаб изчил давом этади. Дostonда ёш қаҳрамоннинг чилтонлар билан учрашуви, келажак йўлининг олдиндан белгиланиши, эпик Чамбил юртининг бунёд этилиши, Ёвмит элига хон қилиб кўтарилиши каби воқеалар жуда қизиқарли тасвирланади. Шоҳдорхон ва Равшан, Равшан ва Урайхон, Райҳон ва Гўрўғли тўқнашувларида бутун туркумга хос бўлган ижобий ва салбий сифатлар намоён бўлади. Туркумнинг ушбу биринчи дostonидаёқ ўзбек «Гўрўғли» сига хос бўлган чексиз фантазия, кўз илғамас географик ва этнографик кенгликлар тўла намоён бўлади. Бу ҳол, айниқса, «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари» дostonларида янада ёрқин кўринади. Бу асарлар Гўрўғлининг уйланиши ва шу билан боғлиқ қаҳрамонликларига бағишланган.

Эпик анъанага кўра, Гўрўғлининг икки хотини — Юнус ва Мисқол парилар (Пўлкан варианты бўйича учинчи — Гулнор пари) бор. Улар Кўҳи Қоғда Эрам боғида яшайди, уларни жуда катта девлар кўриқлайди. Парилар Гўрўғлига илгаридан «белгиланган» бўлса-да, уларни қўлга киритиш учун катта жисмоний куч билан бир қаторда ақл, фаросат, уста тадбиркорлик ҳам керак эди. Гўрўғли буни қойил қилиб бажаради.

Туркумда Гўрўғли ва Чамбил юртининг доимий ташқи душманлари сифатида Райҳон араб, Бектош араб, Хунхоршоҳ ва бошқалар тилга олинади. Ширвон хони Райҳон арабнинг Гўрўғлининг янгаси (Аҳмад Сардорнинг хотини) Холжувонни олиб қочиб кетиши ва ўз навбатида ёш Гўрўғлининг Райҳон араб қизи Зайдинойни тоғасига келтириб бериши («Зайдиной» дostonи) улар ўртасидаги қатор душманлик ҳаракатларининг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай душманлик ҳаракатлари кўпчилик асарларда эпизодик тарзда тилга олинса, айрим дostonларда («Райҳон араб», «Чамбил қамали», «Бектош араб» ва бошқалар) бу нарса икки халқ ўртасидаги ҳақиқий жанг тарзида кенгайтирилади. Лекин босқинчилик урушини ҳар гал араб ҳукмдорлари бошлайди ва ҳар гал улар Гўрўғлидан енгилади.

«Гўрўғли» туркуми дostonларида қаҳрамоннинг ота жиҳат-

дан тоғаси Аҳмад Сардор билан, Аҳмад Сардорнинг қирқ йигит, Ҳасан, Авазлар билан муносабатлари ҳам муҳим ўрин тутади. Аҳмад Сардорнинг оилавий ва сиёсий интригалари, унинг Гўрўғли ва йигитларига нисбатан ғарази айрим асарларда («Хушкелди», «Авазнинг арази», «Интизор», «Холдорхон», «Хидирали элбеги», «Малика айёр» ва бошқалар) умумий тарзда қўйилса, бир қатор дostonларда («Аҳмад Сардор ва Ҳасаншоҳ», «Аҳмад Сардор ва Аваз», «Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши») бундай ҳаракатлар асар сюжетининг асосини ташкил этади.

Туркумда Гўрўғлининг баҳодир қирқ йигитига алоҳида ўрин берилади. Булар Гўрўғлининг баҳодирликларини тан олиб, унинг атрофига ихтиёрий равишда уюшган турли уруғ ва қабилаларнинг бекари ҳисобланади. Масалан: Замонбек така уруғидан, Шодмонбек ўзбекининг муйтан уруғидан, Хидирали элбеги қорақалпоқ, Тўлак ботир тожик ва бошқалар. Айримларини эса (Холдорхон, Юсуф султон, Ашурбек) Гўрўғлибек турли мамлакатлардан олиб келади. Феодал ўтмишда турли уруғ ва қабилалар ўртасида келишмовчилик ва низолар бўлиб турган бир пайтда, Гўрўғли ҳукмдорлигининг бундай интернационал тус олиши принципаал аҳамиятга эга. Бу санъаткор бахшиларимиз дунёқарашидаги ижтимоий-сиёсий хаёлнинг ажойиб маҳсулидирки, халқлар, эл-юртлар дўстлиги ва биродарлигини ҳамиша ардоқлаб ва куйлаб келган халқимиз табиатига, унинг булоқдек тиниқ, қайнаб турган бадний ижоди моҳиятига мосдир.

Гўрўғлининг қирқ йигити қаердан ва қайси уруғдан бўлмасин, афсонавий озод ўлка — Чамбилнинг озодлиги, халқининг фаровонлиги учун тинмай кураш олиб боради. Шунинг учун ҳам улар бахшиларимиз томонидан буюк самимият ва ҳурмат билан улуғланади. Гўрўғлининг доимий йўлдоши бўлган бу жасур йигитларнинг бир қанчаси фаолиятига алоҳида-алоҳида дostonлар («Холдорхон», «Замонбек», «Хидирали элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Эломон», «Шодмонбек», «Дониёрхўжа» ва бошқалар) бағишланган.

Туркумдаги анчагина дostonлар Гўрўғлининг асранди фарзандлари — Ҳасан, Аваз; неваралари — Нурали, Равшан ва эвараси Жаҳонгирларнинг қаҳрамонона саргузаштларига бағишланган бўлиб, булар ҳам ўзаро муайян, ички туркумларни ташкил этади.

Бу ички туркумлар асранди фарзандларнинг олиб келинишини тасвирловчи дostonлар («Ҳасанхон», «Авазхон») билан бошланади. Ҳасан ва Авазнинг ўз биографиялари бор, уларнинг ҳар бири туркумда муайян ўрин тутади. Ҳасанхон туркумда фақат бир дoston («Далли»)нинг бош қаҳрамони сифатида иштирок этади. Авазхон эса, бутун бир дostonлар («Балогардон», «Интизор», «Бўтакўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Зулфизар билан Аваз», «Гулихиромон», «Малика айёр», «Машриқо» ва бошқалар) туркумининг бош қаҳрамонидир. Бу дostonларнинг асосини Авазхоннинг турли афсонавий мамлакатлар гўзалларини

олиб келиш учун кўрсатган баҳодирликлари ташкил этади. Ҳасан ва Аваз кичик туркумлари Гўрўғли, Ғирот, қирқ йигит, доимий традицион образлар (Аҳмад Сардор, Соқибулбул, Ҳасан Қўлбар ва бошқалар), Чамбил юрти орқали Гўрўғли туркумига бирлашади.

Наслий туркумлик доирасида юзага келган навбатдаги дostonлар Гўрўғлининг неваралари — Нурали ва Равшанларнинг никоҳ сафарини тасвирловчи асарлардир («Нурали», «Равшан»). Бу ёш қаҳрамонлар фақат бир дoston доирасида ҳаракат қиладилар. Айрим жойлардагина (Сурхондарё ва Қашқадарё областида) Нуралига бир неча дoston бағишланган, яъни бу жойлардан Нурали анча оммалашган.

Наслий туркумлинишда сўнги босқични Гўрўғлининг эвараси (Нуралининг ўғли) Жаҳонгир ҳақидаги эпик ривоят ташкил этади. Наслий туркумлилик принциплари асосида юзага келган Гўрўғлининг ўғиллари, неваралари ва эвараси ҳақидаги дostonлар унинг «фарзандсизлигини» кейинги планга суради. Анъанага кўра, «фарзандсиз» ҳисобланган «Гўрўғли» оқибатда уч авлод қаҳрамонларининг сардори ва мураббийси сифатида майдонга чиқади. Агар бу силсила дostonлар бир ерга тўпланса, ярим миллионга яқин шеърӣй ва насрий сатрлардан иборат бўладикӣ, бу беқиёс эпик ижодиёт халқимизнинг юксак ижодий лаҳосидан далолат беради.

«Гўрўғли» туркуми дostonлари халқ ҳаёти, турмуш ва маишатини, орзу-умидлари ва идеалларини, ахлоқий-эстетик ва ижтимоӣ қарашларини кенг планда тасвирловчи эпопеядир.

Ишқий-романик дostonларда соф муҳаббатни куйлаш, интим севги саргузаштларини тасвирлашга алоҳида эътибор берилади. Уларда бир томондан, севги йўлидаги аччиқ қисмат, изтироб, руҳий драмалар ёрқин гавдалантирилса, иккинчидан, шу аччиқ қисмат тасвирида адолатли турмушга интилиш, севишганларнинг охир-оқибатда қовушишлари ва ёрқин келажакка ишонч ёғду сочиб туради.

Бу жиҳатдан «Қунтуғмиш» дostonи характерлидир. Унда зулм ва зўрлик билан бир-биридан ажратилган ошиқ-маъшуқлар тақдири, адолатсиз замон тўфонида ота-онасидан ва бир-биридан ажралиб қолган эгизаклар тақдири турли-туман ижтимоӣ ҳодисалар фонида ниҳоятда конкрет ва реал тасвирланган. Мисраларнинг ранг-баранг товланиши, қофияларнинг хилма-хил ва ниҳоятда бойлиги, бандларнинг турли-туман вазнларда моҳирлик билан ўрин алмаштирилиши, асосий маънони ташувчи чиройли радифларнинг мўл-кўллиги кабилар унинг бадий баркамоллигини кўрсатиб турибди. Дostonда вафо ва садоқат, оила ва эркин муҳаббат, болалар ва ота-оналарнинг бурчи ҳақидаги халқимизнинг орзу-умидлари, идеаллари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Маиший-романик дostonларда реалистик моментлар, мавжуд тузумдан ижтимоӣ норозилик кайфиятлари, маиший турмуш билан боғлиқ турли-туман тафсилотларни батафсил тас-

вирлаш етакчилик қилади. Бундай дostonлар сюжети феодализм шароитида ўзининг реал заминига эга эди. Масалан, «Қиронхон» («Соҳибқирон») дostonида реалистик ҳолатлар фантастик воқеа ва ҳодисалар билан уйғун бир ҳолатда тасвирланади. Фарзандсизлик туфайли чекилган оҳу зорлар, кундошларнинг молдунё учун ҳар қандай ярамасликлардан қайтмасликлари, ҳатто ўзларининг ғаразли ниятларининг амалга ошиши учун бегуноҳ гўдакларни ҳам ўлдиришга тайёр турганликлари, ҳукмдорнинг адолатсиз ҳукми, Бўтакўзнинг зиндонда тортган азоблари, Худойкул подачининг маиший турмуш шароити қанчалик реал бўёқларда кўрсатилган бўлса, чўлга улоқтирилган эгизаклар — Қиронхон ва Қорасочларнинг тақдири, саргузаштлари, Қиронхоннинг ўзга юртларга қилган сафарлари шунчалик фантастик қобиқда, сеҳрли эртақларга хос тарзда берилган. Бу хил дostonларда халқимиз ва бахшиларнинг демократик қарашлари янада ёрқинроқ акс этган.

Романик эпоснинг яна бир ички турини **китобий дostonлар** ташкил этади. Бу ўринда «китобий» атамаси ниҳоятда шартли бўлиб, улар ҳам аслида оғзаки куйланган ва бизгача адабий равишда етиб келган дostonлардир. Асосларигина ёзма оғзаки манбага бориб тақаладиган бундай дostonларни халқ бахшилари шундайлигича олмай, балки уларни жонли оғзаки эпик анъаналарга тўла бўйсундирдилар. Бошқача айтганда, китобийлик, асосан, бундай дostonларнинг манбаидадир, ижро ва поэтика элементларини эса, эпик ижодиётнинг оғзаки анъаналарисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Классик поэзия намуналарининг бахшилар томонидан фольклорга хос равишда қайта ишланиши натижасида юзага келган ёки яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган, шунингдек, бевосита ёзма адабиёт таъсирида яратилган асарлар китобий дostonлар деб юритилади. Китобий дostonлар унга асос бўлган манбанинг характерига қараб, романик ёки қаҳрамонлик дostonлари хусусиятларини ўзида муайян даражада сақлаган бўлиши мумкин. Уларда соф фольклор дostonлари учун характерли бўлган қаҳрамонона жасорат, жангу жадаллардаги жанговарлик ниҳоятда суст берилган, асосий ўринни ижтимоий ва оилавий ҳаётнинг шарт-шароитлари билангина келиша олмаган завқли, кўтаринки муҳаббат темасининг тасвири эгаллайди.

Китобий дostonларнинг бир гуруҳи классик адабиёт намуналарининг бахшилар томонидан қайта ишланиши натижасида юзага келган. Масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом» Алишер Навоий дostonлари, «Юсуф ва Зулайҳо» шу сюжетдаги форсий ва туркий асарлар, «Рустами Дoston», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ билан Узро» форсчадан озарбайжончага қилинган таржималар асосида яратилган. Китобий дostonлар орасида яна шундай намуналар борки, уларнинг яратилишида асос бўлган манбани топиш қийин. Аммо асарнинг темаси, услуби, тасвир моҳияти китобий манбага асосланганлиги ва ёзма адабиётга яқин турганлигини

аниқ кўрсатади. «Санобар», «Зевархон» каби дostonлар шундай асарлардан ҳисобланади.

Хоразм дostonчилигида, шунингдек, «Маликан Дилором», «Тоҳир ва Зухра» каби бир қанча дostonларда оғзаки ва ёзма адабиётнинг жуда мураккаб формаларига, турли-туман адабий традицияларнинг ўзига хос равишда чатишиб кетганлигига дуч келамиз.

Китобий дostonларда қаҳрамонларнинг севги кечинмаларига алоҳида эътибор берилади. Қаҳрамон ёр учун ажойиб-ғаройиб саргузаштларни бошидан кечиради, ўз аҳволдан фиғон чекади, узун монологларда ҳижрон азобидан зорланади, ғайри табиий кучларга ёлворади, яъни қаҳрамон кечинмалари баъзан диний, баъзан ўта сентиментал моҳият касб этади.

Тарихий дostonлар. Тарихда бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар, айрим тарихий шахслау фаолияти асосида яратилган тарихий дostonлар бахшилар репертуарида бошқа дostonларга нисбатан жуда кам ўрин эгаллайди, тарқалиш доиралари ҳам ниҳоятда чегараланган. Уларда тарихий ҳақиқат билан афсона, факт билан бадий тўқима чатишиб кетган, яъни бундай асарларда конкрет тарихий воқеликка фольклорга хос равишда янги маъно берилади ва баҳоланади. Шу билан бирга, уларнинг темаси, образлари, ташиган ғоялари конкрет тарихий шароитдаги курашлар билан боғлиқдир.

Тарихий дostonлар тарихдаги конкрет воқеалар ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қиладилар. Уларни шу хусусиятига қараб: а) тарихий-қаҳрамонлик; б) тарихий-фантастик; в) тарихий-конкрет ёки янги дostonлар; г) автобиографик дostonлар каби ички турларга бўлиш мумкин. Тарихий-қаҳрамонлик дostonларининг энг яхши намуналаридан бири «Ойсулув» дostonидир.

Тарихий-фантастик дostonларга «Тулумбий», «Шайбонийхон» кабиларни киритиш мумкин. «Шайбонийхон» дostonида эпик воқелик ярим тарихий, ярим афсонавий характерга эга бўлса, «Тулумбий» да айрим тарихий шахслар номидан бўлак ҳеч нарса қолмаган, яъни унда сюжет тарихий воқелик асосида эмас, балки ишқий-саргузашт планда ривожланади. Бундай дostonларда қачонлардир бўлиб ўтган тарихий воқеалар ва тарихий шахслар эпик баён учун умумий фон вазифасини ўтайди, холос. Халқ орасида эртак ва афсоналау ҳолида жуда кенг тарқалган «Хуршидой» қиссасининг иккинчи қисм сифатида «Шайбонийхон» дostonига киритилиши ва Шайбонийхоннинг ҳукмдорлик даври билан боғлиниши ҳам шу билан изоҳланади.

Тарихий-конкрет ёки янги дostonларга XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошлари, хусусан, совет даврида бахшилар томонидан яратилган асарлар киради. Бундай дostonлар ўзларининг мустақам тарихий асосларига, қаҳрамонларининг прототипларига эга. «Тўлганой», «Маматқарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Мардикор», «Амир қочди», «Очилдов», «Ҳасан батрак» каби

лар янги дostonларнинг энг яхши намуналари ҳисобланади. Аниқ фактлар ва ҳужжатларга асосланиш бундай дostonларнинг бош хусусиятидир.

Этакчи бахшилар репертуарида автобиографик асарлар ҳам муҳим ўрин тутади. Бундай дostonлар лиро-эпик характерга эга бўлиб, уларда бахшилар ўзларининг ҳаёт ва ижод йўли асосида даврнинг муҳим воқеа-ҳодисаларини тасвирлайдилар. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржимаи ҳол», Фозил Йўлдош ўғлининг «Кунларим», Абдулла Нурали ўғлининг «Кунларим» каби дostonлари бунинг ёрқин намуналаридир.

Халқ дostonлари, унинг жанр хусусиятлари ва турлари ҳақидаги бу умумий фикрлар ўзбек эпоси жуда ҳам бой ва ранг-баранг эканлигини кўрсатиб турибди.

«Алпомиш» дostonи. «Алпомиш» дostonи қадимий қаҳрамонлик эпосининг ёрқин намуналаридандир. Эпик мазмуннинг қаҳрамонлик характерига эга бўлиши унинг бош хусусияти ҳисобланади. Чунки дostonнинг бутун моҳияти ва асосий йўналишини ана шу хусусият белгилайди. В. Г. Белинскийнинг таъкидлашича, «халқнинг гўдақлик замонларида унинг ҳаёти кўпроқ ботирликда, қаҳрамонликда ифодаланади». Шунинг учун ҳам қадимий қаҳрамонлик эпоси «халқнинг фақат гўдақлик даврларида... унинг куч-қудрати ва тоза фаолияти фақат қаҳрамонлик ғалабаларида кўринган замонлардагина пайдо бўлиши мумкин»¹.

Кўчманчилик ҳаёти ва патриархал-уруғчилик муносабатлари бир даража сақланиб келаётган замонларда яратилган, жамият ва инсон ҳаёти масалаларини ўзига хос реалликда — қаҳрамонлик ва гўзаллик ҳақидаги халқ идеаллари доирасида куйлаган «Алпомиш» дostonи ҳам туркий халқлар патриархал ҳаётидаги «Эпик босқич»нинг поэтик кўлгусидир. Дoston бир қанча туркий ва уларга яқин яшаган айрим туркий бўлмаган халқлар орасида жуда кенг тарқалган. Унинг ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, олтой версиялари дoston ҳолида; тожик, татар, бошқирд, Урта Осиё араблари версиялари эртак ва ривоятлар тарзида машҳурдир. Урта аср ўғиз эпосининг муҳим ёдгорлиги «Қитоби Дада Қўрқут» таркибидаги «Бамси Байрак» асари ўзининг сюжети ва композицион қуриллиши жиҳатидан «Алпомиш» дostonига жуда ҳам яқин туради.

Текширишлар шуни кўрсатадики, «Алпомиш» дostonи ўзбек халқи орасида икки версия ва кўплаб вариантларда жуда кенг тарқалган. Совет даврида унинг вариантлари йигирма саккиз халқ бахшисидан ўттиз уч марта (тўла тексти, парча, мазмуни) ёзиб олинди. «Алпомиш» дostonининг тўла вариантлари ёзиб олинган бахшилар орасида Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Берди бахши, Бўри Содик ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Умир Сафар ўғли каби

¹ Белинский В. Г. Танланган асарлар, Ўздавнашр, Тошкент, 1955, 167—173-бетлар.

етақчи дostonчилар бор. Дostonнинг ёзиб олинган қўлёзмаларининг асл нусхалари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор архивида сақланади. Бу вариантлар орасида энг мукаммали, бадиий жиҳатдан энг юксаги атоқли халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган нусха ҳисобланади. Унда шоирнинг юксак дostonчилик маҳораги тўла намоен бўлган. Фозил Йўлдош ўғли «Алпомиш» дostonни бутун умр бўйи куйлаб келган. Атоқли шоир Ҳамид Олимжоннинг образли ибораси билан айтганда, бу дoston унинг шоирлик бешиги бўлган.

Дoston яратилган давр ва унинг ғоявий мазмуни. Халқ оғзаки ижоди асарларининг яратилиш тарихини белгилаш ниҳоятда қийин. Чунки улар оғзаки ижро ва ижод давомида бизгача муайян ўзгаришлар билан етиб келган. Шунинг учун ҳам фольклор асарларининг яратилиш даврини белгилаганда, уларда тасвирланган асосий масаладан иккинчи даражалиларини фарқлаш, кейинги даврларда кириб қолган ғоя ва мотивларни ҳисобга олиш керак бўлади.

«Алпомиш» дostonнинг сюжет состави ва асосий мотивларига диққат қилсак, унда патриархал-уруғчилик муносабатлари ва шу ҳаёт тарзини тасвирлаш асосий ўрин тутади. Қолаверса, унда айрим уруғ оқсоқолларининг ҳукмронликка интилишидан иборат ривожланмаган феодал муносабатлар тасвири ҳам мавжуд. Дostonда акс этган бундай ижтимоий ҳаёт элементлари унинг яратилиш тарихини белгилаш учун муҳим аҳамиятга эга. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, патриархал-уруғчилик муносабатларининг емирила бориши ва феодализмнинг туғилиш жараёни ҳамма ерда бир вақтда ва бир хилда содир бўлган эмас. Бу ўтиш жараёни айрим ерларда ҳатто ўрта асрларгача давом этди. Дostonда тасвирланган бундай ижтимоий ҳаёт тарзи ва ундаги бир қатор мотивлар таҳлили орқали Ҳ. Т. Зарифов «Алпомиш» дostonи кўчманчи-чорвадор қўнғирот уруғи орасида патриархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошланган даврда, мўғуллар истилосидан аввал, Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Орол денгизи атрофларида юзага келган, деган хулосага келди. Бу хулосада жиддий асос бор. Чунки дoston мазмуни, ундаги образлар системаси, шунингдек, дostonнинг муайян жойлар билан боғланиши ва халқимизнинг этногенетик тараққиёти бу фикрни тасдиқлаб турибди. Шундан келиб чиқиб, дoston дастлаб кўчманчи-чорвадор қўнғирот қабиласи орасида X—XI асрларда яратилди, дейиш мумкин. Қўнғирот қабиласининг турли территорияларга силжиши билан дoston бошқа уруғ ва элатларга ҳам ўтиб, уларнинг эпик традициялари асосида қайта ишлана бориб, жуда кенг тарқалди ва ниҳоят, унинг яратилишида ота-боболари иштирок этган ҳар бир халқнинг «ўз» эпосига айланди. Қўнғирот уруғи бир қанча туркий халқлар, жумладан, ўзбеклар, қорақалпоқлар, қозоқларнинг этногенетик жараёнида муҳим ўрин тутганлигини ҳисобга олсак, бу масала янада ойдинлашади. Дostonнинг ўзбек версияси XV асрнинг

охири ва XVI асрнинг бошларида оғзаки эпик анъанада «янги-ланиш» жараёнини ўз бошидан кечирди ва тўла шаклланди. Бироқ унинг асоси, ундаги бир қатор мотив ва тушунчалар ниҳоятда қадимийдир.

«Алпомиш» дostonи қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, турли элатлар ва халқларнинг биродарлиги, севги ва садоқат, оила мустақамлиги ва уруғ бирлигини куйловчи улкан эпосдир. Дoston қўнғирот уруғи бошлиқлари — ака-ука Бойбўри ва Бойсариларнинг фарзандсизлиги тасвири билан бошланади. Унда бўлажак қаҳрамонлар — Алпомиш ва Барчинларнинг ажойиб-ғаройиб ҳолатларда туғилиши, Алпомишнинг баҳодирона ёшлиги ва биринчи бор паҳлавонлик кўрсатиши, Бойсарининг Бойбўридан аразлаб қалмоқ элига кўчиши, қаҳрамоннинг ёрини олиб келиш учун ўзга мамлакатга сафари ва Қоражон билан дўст тутиниши, рақиблари — қалмоқ алплари билан ёнма-ён туриб, Барчиннинг шартларини бажариши ва ёрини олиб ўз элига қайтиши, қайнатаси Бойсарини қутқариш учун иккинчи марта сафар қилганда, етти йил тутқунда қолиши асирликдан оти Бойчибор ёрдамида қутулиб, ўз элига хотини Барчиннинг зўравон Ултонтоз билан бўлаётган тўйи устига келиши ҳамда рақибини енгиб, ўз ҳокимиятини ўрнатиши воқеалари тасвирланади.

Севимли ёр, оила ва шу билан боғлиқ равишда янги типдаги уруғ бирлиги учун кураш ҳамда бунга тўсқинлик қилувчи барча қора кучларни енгиш «Алпомиш» дostonининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади. Чунки дostonда қўнғирот қабиласида патриархал уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган бир давр ижтимоий воқелиги тасвирланади. Жамият тараққиётининг бу босқичида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши патриархал оиланинг емирилиши ва моногам оиланинг ташкил топишига олиб келади. Моногам оиланинг вужудга келиши прогрессив ҳодиса бўлиб, патриархал-уруғчилик жамияти асосларини бўшаштиради. Ана шу прогрессив ҳолат «Алпомиш» дostonининг ғоявий йўналишини белгилайди. Дostonда тасвирланган даврда ҳали ижтимоий гуруҳлар бир-бирларидан кескин ажралиб чиқмаган, синфий зиддиятлар кучаймаган эди. Бу даврда жамиятнинг ижтимоий муносабатларида синфлар ва улар ўртасидаги кураш марказий ҳамда етакчи масала бўлмаб, балки қабила оқсоқоллари, уруғ бошлиқлари ва уларнинг қабила ҳаётида ўйнаган роли муҳим эди. Шунинг учун ҳам эпос қаҳрамонлари умумқабила манфаатлари учун курашадилар ва шу манфаатлар билан яшайдилар. Эпос қабила оқсоқоллари, уруғ бошлиқлари, шу жумладан, Бойбўри, Бойсари ва бошқаларга эксплуататор синф вакиллари сифатида қарамайди, улар-
хилда **баҳо бермайди.**

«Алпомиш» дostonида халқимизнинг қаҳрамонлик ҳақидаги идеаллари, мардлик туйғуси ёрқин тасвирланади. Дostonда ёрга эришиш учун мард бўлиш ва душманга қарши курашиш керак, деган ғоя бўртиб туради:

Оқ кировка, олтин совут кияман,
 Бор кучимни билагимга жияман,
 Олмос олсам, қирмизи қон қуяман,
 Ғанимларнинг танасини уяман,
 Қарчиғайман, душман бошин қияман.
 Эсим олса, бўтадайн бўзлайман,
 Душман кўрсам, кесиб бағрин тузлайман,
 Аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман.

Достонда қаҳрамонлик, жасурликни улуғлаш, мардлик туйғулари ватанпарварлик идеяси билан узвий боғланган ҳолда тасвирланади. Достон қаҳрамонлари ўн олти уруғ Қўнғирот эли, Бойсун-Қўнғирот диёри билан маҳкам боғлангандир. Улар қаерда бўлмасинлар, шу эл, шу диёрнинг ғам-аламига шерик бўладилар, шу эл, шу диёр соғинчи билан яшайдилар. Достон қаҳрамонларининг ўз қабиласи, халқи ва юртига бўлган ватанпарварлик ҳислари, хусусан, достоннинг иккинчи қисмида ўқувчини тўлқинлантирарли даражада тасвирланган. Бу ҳиссиёт қаҳрамоннинг тутқинлик даврида ғоз орқали ватанига салом йўллашида; Барчин, Қалдирғоч, Ёдгорларнинг ҳижрон аламлари тасвирида, қаҳрамоннинг йўлдаги учрашувлари эпизодларида янада ёрқин акс этган. Умр бўйи туғилиб ўсган юртини, халқини севган Алпомишдаги бу ҳиссиёт етти йиллик асирликдан кейин она тупроққа қадам қўйганда янада юқори нуқтага кўтарилади, ватани, эли ҳақида турли хаёлларга боради:

Асқар тоғи туманмикан,
 Мен билмайман бу йўлларда,
 Ота-энам омонмикан,
 Қўрганам йўқ Қўнғирот эли,
 Қадимгидай замонмикан?..
 Тоққа чиқиб шундай қараб турибди,
 Ейлаб ётган Бойсун юртин кўрибди.
 Элатини кўриб кўнгли бузилди,
 Кўздан ёши мунчоқ-мунчоқ тизилди.

Достонда элу юртга муҳаббат мотивлари уруғ бирлиги ғояси билан бирлашиб кетади. Ажралиш қабилла аъзолари бошига оғир кулфатлар келтиради. Барчин, Қалдирғоч, ҳатто Бойсарининг ўзи ҳам ўзга мамлакатда хор-зор бўлишларини такрор-такрор айтадилар. Достоннинг ҳар иккала қисмида ҳам Алпомишнинг Барчинга уйланиши қўнғирот уруғининг янгидан бирлашишига олиб келади. Демак, Алпомишнинг никоҳ учун, оила учун—«ўз уйи» учун кураши қонуний равишда қўнғирот уруғининг янада мустаҳкамланиши, янги типда қайтадан бирлашиши учун кураши ҳамдир. Достонда бу кураш қаҳрамонлик ва мардлик, инсонпарварлик ва ҳурлик, ватанга ва халққа муҳаббат, турли элатлар ҳамда қабилаларнинг инсоний ҳуқуқ учун курашда дўстлиги ва ҳамкорлиги ғоялари билан узвий боғлиқ равишда тасвирланади.

Достоннинг асосий образлари. «Алпомиш» достонининг бош қаҳрамони саҳройи баҳодир, қўнғирот уруғининг умиди ва ишончи Ҳакимбек — Алпомишдир. У меҳнаткаш халқнинг қаҳрамон-

лик кучларини ўзида мужассамлаштирган, ёвузлик ва ёмонликнинг ашаддий душмани, эл-юрт фаровонлиги йўлида мардликлар кўрсата олган баҳодир, халқ эпосининг қуйма образидир.

Қадимги давлар ва ўрта асрларда инсон беқийёс куч-қудрат эгаси ҳисобланган, чунки ўша шароитда одамларнинг ижтимоий ҳаёти ва табиат ҳодисаларига қарши курашларида жисмоний куч ҳал қилувчи роль ўйнаган. Шунинг учун ҳам барча халқларнинг қаҳрамонлик эпосларида ҳар ишга қодир паҳлавонлар, яккама-якка олишувларда ғолиб чиққан баҳодирлар, ваҳимали аждар ва девларни маҳв эта оладиган ботирлар, тиш-тирноғига-ча қуролланган, лак-лак душман қўшинини ёлғиз ўзи енгган алплар образлари яратилган. Алпомиш ҳам худди шундай жисмоний жиҳатдан бақувват, маънавий етук идеал қаҳрамондир.

Достонда Алпомишнинг куч-қудрати, баҳодирлик салоҳиятини тасвирлашга алоҳида эътибор берилган. У етти ёшида бобоси Алпинбийдан қолган ўн тўрт ботмонлик сари ёйдан отиб, Асқар тоғининг чўққисини учириб юборганлиги учун ҳам алп аталади. Яккама-якка олишувда Култой ва Қоражондан ғолиб чиқади. Алпомишнинг куч-қудрати Барчин шартларини ғолибона бажаришида, унга талабгор қалмоқ алплари билан олишувларида, айниқса, яққол намоён бўлади. Достонда қалмоқ алплари гротеск приёми ёрдамида ўта муболағали тасвирланган. Гротеск приёми — образнинг ташқи қиёфасини кучли муболағалар билан ўта хунук, ғайри табиий, кулгили қилиб кўрсатиш — қаҳрамон қаршисида турган ёвуз кучни бўрттириб, ваҳимали вазоҳатда гавдалантириш имконини берган. Масалан, уларнинг ташқи қиёфаси қуйидагича тасвирланади:

Шомурти ёқалаб ҳар ёққа кетган,
Ичида сичқонлар болалаб ётган,
Издан тушган пишак олтойда етган.
Одам тушмас унинг айтган тилига,
Беш юз қулоч арқон етмас белига.
Бу қалмоқдир қалмоқларнинг равиши,
Оҳ урса оламни бузар товуши,
Тўқсон молнинг терисидан ковуши.
Қаҳрланса тошни ёрар қаҳари,
Тўқсон норнинг гўшти бўлмас наҳори,
Ҳар изига кетар анча баҳори.
Олтмиш қари олачадан қалпоғи,
Тўқсон қўйнинг терисидан телпағи
Тўрт юз тўқсон қулоч қўлда ҳассаси,
Сарҳовуздан катта эди косаси,
Шуни билан ўн саккизта нашаси,
Тўқсон қари бўздан бўлган киссаси.

Достонда Алпомиш ва Қоражон ана шундай вазоҳатдаги кишиларга қарши курашади. Достончи алпларнинг бесўнақай, айни ҳолда забардаст қиёфаларини тасвирлаш орқали, бир томондан, уларнинг Барчинга лойиқ эмасликларини таъкидласа, иккинчидан, Алпомиш ва Қоражоннинг жисмоний куч-қудратини яққол кўрсатади.

Алпомиш кимга қарши ва нима мақсадда курашаётганлигини жуда аниқ билган, гуноҳсиздан гуноҳқорни фарқ қила оладиган қаҳрамондир. Унинг олижаноблиги ҳам шундадир. Бу нарса ўз юртига тинч кўчиб кетаётган қўнғиротликларнинг устига қалмоқ шоҳи Тойчихон лашкар тортиб келганда, унинг Қоражонга айтган сўзлари тасвирида яққол кўзга ташланади:

Хаёлингга бошқа гаплар келмасин,
Бу сўзим шаънингга номард бўлмасин,
Қасд қилма, бек дўстим, қалмоқ ўлмасин...
Булар эмас бизга келиб гуноҳқор,
Қалмоқшоҳ амрини тутган кўп аскар.

Шундай олижаноб, садоқатли, зукко, мард ва баҳодир йигит, ўта забардаст тўқсон алнинг қаршилигини синдира олган паҳлавон куч-қудратда ўзидан жуда паст, маънавий тубан Сурхайил мастоннинг найранги билан етти йиллик тутқунликда қолиб кетади. Бунда Алпомиш характерининг яна бир қирраси намоён бўлади. У — гурурли, боладек содда, ўта ишонувчан ва соф кўнгил йигит.

Достоннинг иккинчи қисми маиший ҳаёт деталларига бойлиги, реал эпизодларни кенг қамраб олганлиги билан ажралиб туради. Достончи етти йиллик тутқунликдан кейин Алпомишнинг ўз юртига қайтишида уни қариндошлари, чўпонлар, йилқичилар, карвонлар, турли тоифадаги кишилар билан учраштириш орқали юртидаги аҳвол билан таништиради, одамларнинг қаҳрамонга ва унинг рақиби Ултонтозга муносабатини яққол гавдалантиради. Бу эпизодлар Алпомишни идеал қаҳрамон ва «табиий инсон» сифатида ҳар жиҳатдан характерлаб беради. Йўлдаги учрашувларда Ултонтознинг зўрлик билан Барчинни олиш учун тўй қилаётганлигини билган Алпомиш тарбиячиси Қултой қиёфасида тўйхонага келади. Золим рақиб томонидан камситилган ва ўғли ҳажрида алам тортаётган ота-онасига ҳамдардлик қилади, ҳўрланган, ўлим билан қўрқитилган ўғли Ёдгорнинг бошини силайди, Ултонтозга хушомадгўй баковул ва ошпазларнинг таъзирини беради, ўлан айтишади ва ўзининг куч-қудратини, Барчинга ҳамда оиласига содиқлигини яна бир бор намоёиш қилади.

Алпомишнинг тутқунликдан кейинги хатти-ҳаракатларидан шу нарса маълум бўладики, унинг Ултонтозга қарши кураши қаҳрамоннинг узоқ муддатли тутқунлик даврида ўз ватанида ҳокимиятини зўрлик билан тортиб олиб, хотини Барчинни олмоқчи бўлган зўравон — узурпатор шоҳга қарши ўз ҳокимияти, ўз оиласи учун олиб борган қаҳрамонлик курашидир.

Алпомишнинг ёри Барчин, синглиси Қалдирғоч, дўсти Қоражон, ота-онаси ва қайнатасига нисбатан илиқ муносабатларида, машҳур йилқичи, қадрдони ва тарбиячи Қултой билан ота-бола, чўпон Қайқубод билан дўст тутиниши тасвирида унинг чин инсоний сифатлари яққол намоён бўлган.

Достоннинг етакчи образларидан яна бири Барчиндир. Барчин ўзбек эпосида ҳар томонлама мукамал ишланган аёл об-

рази ҳисобланади. Ватан ва оилани севиш, халққа ва қариндошларига ҳурмат, мустақиллик ва жасорат бу образнинг ички мазмунини ташкил қилади. У оқила, тадбирли аёл сифатида ижтимоий ҳаётда эркак билан аёлни тенг деб билади. Шунинг учун ҳам қалмоқ элига кўчишга аҳд қилган отаси Бойсарига насиҳат қилмаганлиги учун онасидан ўпкалайди:

**Хўжа келса чиқар мурид назир,
Хотин бўлмасмикан эрнинг вазири?!
Эр деганининг ақли олмас бўлурми,
Алдаб-сулдаб йўлга солмас бўлурми?!
Бой отамман бий бобомга не бўлди?!**

Душманларнинг «қирқ мингини бир деб санаб қиришга» тайёр турган жасур Барчин образида қаҳрамонлик эпосларига хос ботир қиз («алп қиз») ҳақидаги традицион тушунча ҳам ўз ифодасини топган. Ундаги жасурлик, мардлик ва довюраклик, ўз куч-қудратига ишониш Тойчихон алплари зўрлик билан олиб кетмоқчи бўлган эпизодларда яққол гавдаланади. «Мунглуқ дема, мен кесарман бошингни» тезиси бутун эпик биографиясини белгилаган Барчиннинг қуйидаги сўзларини тўлқинланмасдан эшитиш мумкин эмас:

**Хабар етса, эр Алпомиш келмасми,
Қалмоқларга қиёмат кун солмасми,
Армон билан сендай алплар ўлмасми,
Ҳолинг билиб тўғри юрсанг бўлмасми?!
Сўз айтувчи сенга мендай муштипар,
Билсанг мен ҳам, қалмоқ, сенга баробар.**

Бу мисраларда Барчиннинг ўз кучига нақадар ишонганлиги ёрқин ифодаланган. Унинг жисмоний салоҳияти қалмоқ паҳлавони Кўкаман билан яккама-якка олишув лавҳасида маҳорат билан куйланади.

Барчин фақат жасур ва довюрак бўлиб қолмай, қўлини тутмоқчи бўлган йигитдан ҳам салоҳият ва баҳодирликни талаб қилади. Бу жиҳатдан унинг Алпомиш ва тўқсон алп олдига тўрт шарт (ёй тортишиш, минг қадамдан танга пулни уриш, пойга, курашда тўқсон алпни йиқиш) қўйиши характерлидир. Қаҳрамонлик ва мардликни тараннум этувчи Барчиннинг шартлари дostonда ниҳоятда бадиий тасвирланган.

Фозил шоир халқнинг бой бадиий тажрибасини, турмушдаги энг майда икир-чикирларни ҳам жуда яхши билади, ҳар бир детални чуқур мушоҳада қилади ҳамда ўз ўрнида қўллайди. Шунинг учун ҳам Барчин шартлари шунчаки тавсифлаб қўйилмади, балки у поэтик образларда кўрсатилади.

Бу шартларнинг бажарилишида Барчин бевосита бўлмасда, билвосита иштирок этади. У курашда Кўкалдошни йиқитишга қийналган Алпомишни мардликларга ундайди. Унинг қур, ҳайт деб қичқиришини эшитган Алпомишнинг оти Бойчибор пойгада ўзиб, биринчи бўлиб маррага етиб келади.

Илиқ лиризм, чуқур ички ҳаяжон, Алпомишга ва унинг жан-

говар йўлдоши Бойчиборга самимият билан тўлиб-тошган Барчин монологи дostonда юксак бадий куч билан жаранглайди.

Барчин образи узоқ ўтмишда ўзининг реал илдизларига эга. Патриархал-уруғчилик жамиятида, чорвадор-кўчманчилик ҳаётида хотин-қизларнинг оила ва турмушда нисбатан мустақил ўринда бўлишлари, уларнинг дастлаб эркаклар билан баробар урушлар ва жангу жадалларда иштирок этишлари баҳодир қизларнинг эпик образи яратилишидаги реал шарт-шароитлар ҳисобланади. Бунда «Алпомиш» дostonидаги Барчиннинг жанговарлиги тасвирланган лавҳалар, баҳодирлик тортишувлари (Барчин шартлари) шу асар яратилган ва куйланиб келган даврларда ҳам реал никоҳ урф-одатлари, турмуш ҳодисаси экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Бу — узоқ кечмишда ўзининг реал илдизларига, тарихий заминига эга бўлган, кейинчалик анъанага айланган эпосдаги поэтик мотив бўлиб, у халқ қаҳрамонини идеаллаштириш ва унинг жисмоний куч-қудратини синаш воситаси сифатида хизмат қилади.

Шундай қилиб, Барчин жанговар, алп қиз, Алпомишга садоқатли ёр, оила ва уруғ номуси учун актив курашувчи она образидир. Бу образда меҳнаткаш халқнинг хотин-қизларга нисбатан самимий муносабати, жуда катта эъзоз ва ҳурмати мужасамлашган, аёллар юксак инсоний қудрат ва шон-шарафга эга эканлиги баралла куйланган.

Дostonда Барчин образини янада тўлдириб келувчи образлардан бири Қалдирғочдир. Қалдирғоч Бойбўри яшириб қўйган Барчиннинг хагини топиб, акасига маълум қилиш эпизоди билан дostonга кириб келади. Шу эпизоддаёқ узоқ сафарга отланишга унча бўйни ёр бермаган Алпомишни қаҳрамонликларга ундаган Қалдирғоч образида унинг Барчинга нисбатан ҳурмати, чуқур маънавий дунёси, оқкўнгил ва соф диллиги, акасига, қариндош-уруғларига меҳру шафқати ёрқин ифодаланган. Дostonда қалмоқларнинг қўлида талашда қолган Барчинни қутқазтиш учун сафарга отланган Алпомишга насиҳат ҳам Қалдирғоч тилидан берилиши бежиз эмас:

Бир нечук номардга кўнгил бермагин,
Нодон кўнглинг ҳар хаёлга бўлмагин,
Кўп яшагин, кўп йилгача ўлмагин,
Йўлда номардларни ҳамроҳ қилмагин.

Қалдирғочнинг ички олами, унинг янгаси Барчин, жияни Ёдгор, акаси Алпомишга меҳрибончилиги дostonнинг иккинчи қисмида янада ёрқин жаранглайди. Ултонтоз томонидан туябоқар қилиб қўйилган Қалдирғоч тутқунликдаги акасини катта умид билан кутади, ҳақсизликка, ўз уруғдошларининг камситилишига қарши кескин норозилик билдиради. Унинг алами, камситилиши тасвирида ўтмиш замондан, фалакдан шикоят оҳанглари жаранглайди:

«Хала» дейман, манглаймдан кун ўтди,
Мени тақдир шундай кулфатга элтди,

Барчин ва Қалдирғоч образлари «Алпомиш» достонида ҳар жиҳатдан мукамал ишланган. Бу нарса атоқли совет олими С. П. Толстовнинг хотин-қизлар ўзбек халқ эпосида асосий ўрин тутди, деган фикрини яна бир бор тасдиқлайди.

Достонда ўзбек Алпомиш билан қалмоқ Қоражоннинг дўстлигини тасвирлаш муҳим ўрни тутди. Бу дўстлик қаҳрамонона дўстлик даражасига кўтарилган. Алпомиш қалмоқ ерида пайдо бўлар экан, Қоражон билан биринчи марта учрашувда улар ўртасида аччиқ айтишувлар — хийла қадимий, шу билан бирга чорвадор-кўчманчилик ҳаёти учун ғоятда характерли бўлган, халқ поэзиясида ижобий маънода кўп қўлланиладиган рамзий маънодаги топишмоқли савол-жавоблар бўлиб ўтади. Бу диалогларда паҳлавонлар учрашувига хос бўлган дўқ-пўписа, бир-бирига даҳшат солиш, бир-бирини қўрқитишга уриниш каби ҳолатлар ёрқин тасвирланган:

— Қўқамиш кўлидан суқсур учирдим,
Суқсурни излаган лочин бўламан.
Боғларим зумратдан, чанғалим пўлат,
Бойсиндан қуйилган шунқор бўламан.
Бойлигидан бедов отни бойлаган,
Тангқа тайлаб Олатоғни ёйлаган,
Қамбағали қирқ минг гала ҳайдаган,
Шул галада бизнинг бир моя келган,
Моянинг йўқчиси, нори бўламан.
— Учирган суқсуринг Ойкўл кўнибди,
Тўқсон ғажир ўртага олиб турибди.
Еш ўғлонсан, бекор ҳалак бўласан,
Ғижирлар иложин қандай қиласан?!
Лоф уриб сен ҳам менга қарадинг,
Моячам деб сўнгра мандан сўрадинг,
Сўрадинг, моюнгдан дарак берайин,
Минг беш юз тиллани овсар бошида,
Кўрдим тўқсон алпнинг той-талозида...

Халқимизнинг қадимий тушунчаларига бориб тақаладиган бундай кўчма маънодаги ибораларнинг ишлатилиши достончининг ўзи яшаб турган муҳитни атрофлича очишга имкон берган. Бу поэтик образлар бевосита ҳаётдан, кўчманчи-чорвадор халқнинг турмуш шароитидан олинган. Зотан, қаҳрамонлик эпосида баҳодирни норга, лочинга; баҳодир қизни суқсур, мояга; қаҳрамоннинг рақибини эса ғажирга ўхшатиш характерли бир ҳол бўлиб, муҳим поэтик белги сифатида хизмат қилади.

Алпомиш ва Қоражон дўстлиги бутун дoston давомида чуқурлашиб боради. Достондаги турли-туман ёрқин ва такрорланмас эпизодларда Қоражон образи ҳар томонлама очилади. Алпомишдаги чинакам инсоний фазилатлар, зулм ва разолатга қарши кураш Қоражонни тобора унга яқинлаштиради. У адолатсиз ва зolim Тойчихонга хизмат қилишдан воз кечади, қалмоқ паҳлавонлари билан бўлган курашда Алпомиш томонида туради,

Барчинни олмоқчи бўлган алпларга, жумладан, ўз акаларига қарши курашади. Қоражон ҳар қандай бало ва офатларга қарамай, қўнғиротликларни, баҳодир дўсти Алпомишни ҳимоя қиладди. Адолат ва ҳақиқат, озодлик ва тенглик, инсон ҳуқуқи ва ному си учун курашади.

Зулм ва адолатсизликка қарши кураш Алпомиш ва Қоражон дўстлигини янада мустаҳкамлайди. Эпик анъана бўйича Қоражон қўнғиротликлар билан бирга қаҳрамоннинг юртига келади. У ерда қизғин ва самимий кутиб олинади. Алпомишнинг ота-онаси Қоражонни ўғлим, дея меҳру шафқат билан қаршилайди.

Маълумки, қадимги замонларда ака-ука, дўст тутиниш ўша оилага аъзо бўлишни билдирар ва оила орқали уруққа қабул қилинар эди. Достонда Алпомиш ва Қоражон дўстлиги орқали узоқ кечмишдаги ана шу турмуш ҳақиқатининг поэтиклашган ҳолатини кўрамиз. Чиндан ҳам достонда Алпомиш билан Қоражон ўртасидаги дўстлик ҳаққоний ва ҳаяжонли эпизодларда санъаткорона куч билан тасвирланган, катта инсоний дўстлик даражасига кўтарилган. Шундай қилиб, Қоражон образида турли эл-элатлар **орасидаги дўстлик ва қардошлик** куйланган, олижаноб инсоний фазилатлар — дўстга садоқат, ваъдага вафо ва қатъийлик улугланган.

Алпомишнинг содиқ ёрдамчилари ва маслаҳатгўйлари Қултой, Қайқубодлар достонда муҳим ўрин тутган. Бу образлар орқали достоннинг демократик ва реалистик асослари янада кенгайтирилган.

Қултой Бойбўри хонадонининг тенг ҳуқуқли аъзоси, машҳур отбоқар, Алпомишнинг тарбиячиси ва қадрдонидир. Шунинг учун ҳам Алпомиш унга «бобо», «ота» деб мурожаат этади.

Алпомиш етти йиллик тутқунликдан кейин «фарзандимдан айрилдим» деб йиғлаб турган Қултойга дуч келади ва ўзини танитмай, йиғисининг сабабини сўраганда, Қултой шундай жавоб беради: «Менинг йиғлаганим — ўғлим эмас эди, Бойбўрининг ўғли эди. Икковимиз қадрдон эдик, билмаганлар Алпомиш Қултойнинг ўғли дер эди, билганлар Қултой Алпомишнинг қули дер эди... Шу эсимга тушиб йиғлаб туриб эдим». Достонда бутун қўнғирот уруғи кутаётган хушхабар — Алпомишнинг элига қайтиш хурсандчилиги худди шу Қултой тиилидан баён этилади:

Бу кун қадр кечалари,
Богдочилар гунчалари,
Қўнғирот элнинг баччалари,
Чувулла, Алпомиш келди...

Буларнинг барчаси Қултойнинг Бойбўри хонадонидида катта мавқега эга бўлган оқсоқол, доно маслаҳатгўй, қийин пайтларда қаҳрамоннинг муносиб ёрдамчиси эканлигини кўрсатади.

Қайқубод қаҳрамоннинг оққўнгил, содда, шу билан бирга, қўлидан ҳар иш кела оладиган, ўта топқир ёрдамчисиدير. Барчин учун қалмоқ юртига бораётган Алпомиш биринчи марта у билан учрашади. Чўпон Қайқубод ўзини Бойсари оиласининг

тенг ҳуқуқли аъзоси ва унинг энг яқин кишиси, деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам Алпомишни «кезнам» деб яхши кутиб олади. Достонда Қайқубод билан боғлиқ эпизодлар ўта ҳаётий, самимий юмор билан сугорилган. Қайқубод Тойчихоннинг қизи Товканинг «қалини» сифатида ўзи боқиб юрган қўйлардан Алпомишга ташлаб туради, чунки қаҳрамон зиндондан чиққач, шоҳ қизини олиб боришга ваъда қилади. Бу эпизодлар шу даражада комик вазиятларда кўрсатилдики, бунда Қайқубод устидан кулиш эмас, балки унинг соддалиги, олижаноблиги, виждонлиги ҳайрихоҳлик билан таъкидланади. Бу жиҳатдан Қайқубоднинг ўғирликка бориш эпизоди характерлидир. Бунда, бир томондан, умрида ҳеч маҳал ўғирлик қилмаган софдил Қайқубодга самимият, унинг ҳолига ачиниш туйғулари ифодаланса, иккинчидан, ҳар хил авлиё, пирларга қарши норозилик сезилади:

Кўзидан тўктириб селоб нурини,
Укасини йиқай Жалтанг пирини!
Оҳ урганда хаста кўнглин хушлади,
Ғанимга дуч бўлмай, сирим фошлади,
Жалтанг дедим, бу қудуққа ташлади.
Мундан бўлак ўғирликка келмайман,
Жалтанг пирни сира пирим демайман.

Қайқубод қийин пайтда Алпомишга ёрдамга келиб, унинг асирликдан қутулишида муҳим роль ўйнайди. Ўз навбатида Алпомиш зиндондан чиққач, золим ва адолатсиз Тойчихон ҳамда унинг қўшинини тор-мор келтириб, дўсти чўпон Қайқубодни қалмоқ юртига хон қилиб кўтаради, илгари севгани — Тойчихоннинг қизи Товкага уйлантиради. Қайқубод образида халқимизнинг адолатли шоҳ ҳақидаги орзулари, демократик ва гуманистик ўй-фикрлари мужассамлашган.

«Алпомиш» достонида Тойчихон, Сурхайил, Ултонтоз, Қўкалдош, тўқсон алп каби ёмонлик оламини ўзида мужассамлаштирган салбий образлар ҳам мавжуд.

Тойчихон — қалмоқ шоҳи, ўтакетган золим ва зўравон, шу билан бирга, Сурхайил ва тўқсон алп қўлида қўғирчоқ. У тўқсон алпга Барчинни тортиб олиш учун изн беради, очиқ майдондаги тенг курашда енгилгач, тинчлик билан ўз юртларига қайтиб кетаётган қўнғиротликлар устига лашкар тортади. Унинг айби билан икки марта қонли уруш бўлади ва ҳар гал Алпомишдан енгилади. Тойчихоннинг маҳв этилиши ёмонлик оламининг маҳв этилишидир. Шунинг учун ҳам достонда унинг хатти-ҳаракати кескин қораланади.

Достондаги салбий типлардан яна бири Сурхайилдир. У — тинчлик ва осойишталикни бузувчи, кишиларга доим ёмонлик истовчи шахс. Қалмоқлар билан қўнғиротликлар ўртасидаги қонли урушларга шу кампир сабабчидир. Унинг ҳийласи билан асир тушган Алпомишнинг қирқ бир йигити ўлиб кетади. Алпомиш эса етти йиллик тутқунлик азобини тортади. Сурхайил образида ҳукмрон табақанинг манфаати учун хизмат қилувчи айёр, ҳийлагар, ярамас хулқли кишилар фош этилади.

«Алпомиш» достонида муҳим ўринни золим Ултонтоз ва унинг қаҳрамонга бўлган муносабати эгаллайди. Ултонтоз Алпомишнинг ўғай укаси, Бойбўрининг Бодом чўридан бўлган ўғлидир. Шу нуқтага назардан у Бойбўри мол-мулкида муайян ҳуқуқларга ҳам эга. Шунинг учун ҳам Алпомиш уни илгари таҳқирламаган, Бойбўри оиласининг аъзоси сифатида ҳурмат қилган. Қаҳрамон зиндондалигида Ултонтозни Бойсинни идора қилишга, уруғ бошлиғи бўлишга ҳақли, деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам Алпомиш фоз орқали Ултонтозга ҳам салом йўллайди, Кашалга излаб борган Қоражондан у ҳақда сўрайди. Аммо Ултонтоз қаҳрамон ўйлаганча бўлиб чиқмайди. У зўравон бўлиб, қонуний ҳукмдор — Алпомишнинг ҳокимиятини тортиб олувчи, ўзини ўзи бий сайлаган золим. Алпомиш йўқлигида Бойсин — Қўнғиротга ўзини хон эълон қилиб, ифлос ишларни амалга оширади, қаҳрамоннинг қариндошларини, уруғини хўрлайди, хотини Барчинни тортиб олмоқчи бўлади. Ултонтоз ҳукмронлиги даврида мамлакатнинг қонуний асосларига путур етади, уруғнинг ҳаётий манфаатларига зарар етказилади, кишилар ўртасидаги ахлоқ нормалари бузилади.

Достонда патриархал-уруғчилик жамияти шароитида уруғ бошлиғи кекса Бойбўри ва унинг қариндошларининг Ултонтоз томонидан хўрланиши, камситилиши бутун қўнғирот уруғига қарши қаратилган ҳақорат, уруғчилик урф-одатларига хилоф равишда қилинган зўравонлик тарзида талқин қилинади.

Ултонтоз-умум манфаати учун қайғурмайдиган, қўнғирот уруғи ҳақида ғамхўрлик қилмайдиган золим шахс. У ҳар қандай ярамас ва ифлос ишларни қилишга тайёр. Шунинг учун ҳам Калдирғоч ўзини танитмай келган акаси Алпомишга:

Нор ўлган сўнг тўкар кўздан ёшимни,
Ултон кесар зулм билан бошимни,
Йиғлатади қавму қариндошимни,
Кўзгунларга емиш қилар гўшимни,—

дея оқ чекади. Йилқичилар, чўпонлар нотаниш киши — Алпомишга Ултонтоз зулмидан безганликларини, элга бекнинг қадри жуда ҳам ўтганлигини алам билан ҳикоя қиладилар. Қўнғиротликларнинг бир қисми турли жойларга кўчиб кетишга мажбур бўладилар, натижада Алпомишнинг ҳаракати билан бирлашган қўнғирот уруғи яна тарқаб кетади.

Достонда Ултонтоз ва унинг атрофидаги кишилар ноҳўя ва ярамас ишлари, маънавий тубанликлари учун қаттиқ қораланади, Алпомишнинг баҳодирлик номуси уруғини, қариндошлари, ота-онаси, синглиси, хотини ва ўғлини азоблаган, хўрлаган, халқ билан ҳисоблашмаган золимга жазо беришни талаб қилар эди. Ултонтоз шундай жазога маҳкум этилади. У маънавий тубан шахс сифатида халқ нафратига дучор бўлади.

«Алпомиш» достони бадний баркамол асар. Унда ўзбек халқи шеърӣ даҳосининг буюк қудрати намоён бўлган. «Алпомиш» достонида бошқа достонларга нисбатан муболағавий услуб ус-

тунлик қилади. Бу асар характеридан, унда куйланган воқеалар кўламидан келиб чиққандир. Достонда Алпомиш тилидан шундай бир чиройли муболаға берилади:

Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар қўргоннинг тими.

Бундай муболағавий тасвир чангалласа тоғни талқон қила оладиган, куч-қудратда «каллеси қападай, танаси тепадай» қалмоқ алпларидан устун турган Алпомишнинг азаматлигини сифатлаб бера олади.

Тоғ тепасида турган Алпомишнинг кўриниши ажойиб ўхшатишлар ёрдамида Қоражон тилидан шундай таърифланади:

Остингда бедовинг ҳаллослар қушдай,
Аччиғинг чиллали музлаган қишдай,
Норкалла келгансан чуйда қўшмушдай.
Норкалла полвоним, қайдин бўласан?..

Достонда асар руҳига мос, фавқулодда яратилган ажойиб кўчимларни, асарга гўзал бир безак бўлиб тушган чиройли параллелизмларни («Кечани мунаввар қилар тўлган ой,

Савашли кун тортилади парли ёй...»),

мисраларни жилвалантирувчи қуйма бадийй товуш элементларини («Сувда бўлар сулув ўтнинг суйруғи») истаганча топиш мумкин. Асарда шеърӣ сатрлар бадийй жиҳатдан шу даражада мукамал ишланганки, уларнинг кўплари асрлар тажрибасини ўзида мужассамлаштирган афоризмлар даражасига кўтарилган. Мисоллар:

1. Давлат қўнса бир чивиннинг бошига,
Семурғ қушлар салом берар қошига.
2. Ушбу дамнинг дамларини дам дема,
Бошинг эсон, давлатингни кам дема.
3. Хўжа келса чиқар мурнд назир,
Хотин бўлмасмикан эрнинг вазири?!
4. Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош.
5. От чопса гумбурлар тоғнинг дараси,
Урушда билинар марднинг сараси.
6. Созандалар созин чертар қўл билан,
Емон одам куйдиради тил билан.
7. Гул кетар бўлса, гулистон эмранар,
Шаҳар вайрон бўлса султон тебранар.
Мол борида ҳамма одам дўст эди,
Бошдан давлат қайтса, туққан эмранар.

«Алпомиш» «озод, эркин, мағрур ва гўзал одамлар ҳақида тўқилган, шуларни мақтаб кўкларга кўтарган, шу билан одамларнинг юрагига яқинлашган» (Ҳамид Олимжон) достондир. У ўзбек халқининг кўп асрлик бадийй ёдгорлиги сифатида жаҳон маданияти тарихида муҳим ўрин тутди.

Достонларда анъанавий услуб ва поэтик формалар. Асрлар бўйи ишланган, пухталанган халқ бадийй традицияси ва куй-

ловчи ижодий фаолияти бирлигида вужудга келган дostonларда анъанавий услуб элементлари ва поэтик шакллар асосий ўрин тутади. Дostonчининг индивидуал маҳорати, ижодчи ва ижрочилик фаолияти фақат мустақкам бадий анъана доирасида намоён бўлади.

Дostonларнинг композицион тузилишини умумий анъанавий андаза — ўрни билан ўзаро алмашилиб турадиган назм ва насрий текстлар ташкил қилади. Бундай умумий қолип бир қатор туркий халқлар эпослари учун ҳам хосдир. Дostonлардаги шеърлар, асосан, 7, 8 ва 11 ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб, туроқларнинг ўзгариб туриши, банд тузилиши ва қофияланиш системасига кўра, ўзига хос хусусиятга эга. 7,8 ҳижоли вазн воқеаларнинг жадал ривожланиши тасвирида қўлланилади, улар тезликни билдиради. Қаҳрамонларнинг отда сафари, жанг манзаралари, қизларнинг сайрибоғ юришлари, хабар ва чақириқлар, базм ва ўтиришлар тасвири қисқа шеърларда берилади. Масалан:

Қулон юрмас ерлардан
Қувиб ўтиб боради.
Булон юрмас ерлардан
Бувиб ўтиб боради.
Қарсоқ юрмас ерлардан
Қалқиб ўтиб боради.
Бўри юрмас ерлардан
Бўзлаб кетиб боради...

Агар бу тасвирнинг дўмбира билан куйланиши тингланса, отларнинг туёғидан чиқаётган дўпир-дўпир, жанг сурони эшитилиб туради.

Узун вазли (11 ҳижоли) шеърлар ҳаракатнинг тинч, оҳисталигини билдиради. Қаҳрамонларнинг монолог, диалоглари, таъриф-тавсифлар шу вазнда берилади:

— Мен зулфимни тоблаб-тоблаб ўргали,
Иложим етмайди жоним бергали,
Зиндоннинг ичида тўрам бормисан,
Бахти қора ёринг келди кўргали.
— Тор зиндонда ётиб доим ҳув дедим,
Қим ўтса бошимдан ош ҳам сув дедим,
Омонат ёр, йўлай кўрма қошима,
Ажалнинг отини миндим, чу дедим.

Халқ дostonларида қисқа шеърларга нисбатан узун шеърлар кўпчиликини ташкил этади ва асосий ўрин тутади. Бундай вазний ўзгаришлар дostonларнинг мазмуни билан, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ва ҳолати билан бевосита боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Дostonларнинг наср қисми ҳам ўзига хос. Улар вазли ҳамда сажъланган:

«Равшанхон бу боғ деворларига қараса, тик паҳсасини *ишлаган*, деворини тагини *ғишлаган*, жуда маҳкам қилиб *ташлаган*, деворларни *ганчлаган*; тўғрига кетган *расталар*, деворларда *гулдасталар*, жуда ўхшатибди *усталар*. Кўрган *хаста*, кўрмаган

ҳавасда, гул экилган *баланд-настда*, гулни десанг *даста-даста*, тевараги ёнгоқ, pista, қилган ҳам *жуда уста*».

Достонларда назм ва наср бадий функцияси жиҳатидан деярли тенг ҳуқуққа эга. Уларнинг ҳар бирининг ўз ўрни, ўз вази-фаси бор. Бироқ тасвирийлик ва ҳажм нуқтаи назаридан назм насрдан устунилик қилади.

Достонларнинг темаси, сюжети, кўпчилик мотивлари традицион ва доимий бўлиш билан бирга, кўпгина сюжет вазиятлари, текстдаги бир қанча парчалар ҳам умумий ва барқарордир. Достондан достонга айнан ёки айрим ўзгаришлар билан «кўчиб юрадиган» бундай парчалар умумий типик ўринлар ёки эпик клишелар деб юритилади. Достонларнинг бошламаси (зачини) ва тугалламаси, қаҳрамонга насиҳат, от таърифи ва отни эгарлаш, отда сафар, жанг тасвири, мастон, кўса, Оққиз сингари анъанавий образларнинг портретлари ва бошқалар эпик клишелар ҳисобланади. Эгри клишеларни тўғри ва ўз ўрнида қўллаш достончининг маҳорати ва иқтидорига боғлиқ.

Достонларда бошлама уч муҳим компонентни ўз ичига олади, яъни бошлама асарда тасвир этиладиган воқеанинг узоқ ўтмишга оид эканлигини, воқеа ўрнини ва қаҳрамон авлоди шажарасини кўрсатади.

Достонларнинг тугалланмаси оптимистик характерга эга бўлиб, қаҳрамонлар фаолиятининг якуни сифатида тўй тасвири, адашганларнинг топишиб, мурод-мақсадга етганлигини кўрсатиш билан тамомланади. Тугалланма бошламадан фарқли ўлароқ ҳам наср, ҳам назмда берилиши мумкин. Айрим ҳолларда бахшилар тугалламада қаҳрамонларнинг мурод-мақсадларига етганликларини кўрсатиш билан бирга, ўзлари ҳақида гапирадилар, тингловчи ва ўқувчиларга яхши истаклар билдирадилар.

Достонларда эпик клишелар билан бир қаторда анъанавий услуб элементларидан яна бири — достондан достонга кўчиб юрувчи, тайёр, қолип ҳолига келиб қолган мисралар, иккиликлар, ифодалар — доимий стилистик формулалар ҳам муҳим ўрин тутади. Масалан: «Хазон бўлмай боғда гуллар сўлдими, сўлган гулга булбул келиб кўндими», «Қийғир деган қуш ўлтирар қияда», «От чопса гумбурлар тоғнинг дараси, ботирни ингратар найза яраси», «Учқур эдинг қанотингдан қайрилдинг, югруг бўлсанг туёгингдан тойрилдинг», «Ошиқнинг фаҳмидир қоронғи кеча», «Ёмғир ёғса, ҳалқоб ерлар лойлансин», «Баҳорда очилган боғнинг гулисан», «Қизил гул очилар гунчадан гунча».

Достон мазмуни билан у ёки бу даражада боғланган, айрим ҳолларда афоризмлилиқ хусусиятига эга бўлган бундай мисралар банднинг бошида, баъзан ўртасида келиб, айтувчининг тўхтовсиз импровизация қилишига имкон беради, қўйилиб келаётган фикр оқимини моҳирлик билан тезроқ баён қилишга енгиллик туғдиради. Банддаги бошқа мисралар билан қофияда маҳкам боғланган бундай қайтариқлар достончининг сўз топишига бир оз фурсат яратиб, кейинги мисраларни тезлик билан ижод қилишга шароит ҳозирлайди.

Достонларда доимий стилистик формулалар қофия, вазн талабига, қўлланиш ўрни ва вазиятига кўра айрим ўзгаришлар билан ишлатилади. Масалан, «Алпомиш» достонида «Хазон бўлмай богда гуллар сўлдими» сатридаги «бўлмай» сўзи «бўлиб», «бўлса» шаклида; «сўлдими» сўзи «сўлгандир», «сўлганда», «сўлганди», «сўлибди», «сўлади», «сўлмади», «сўлсин-да», «сўлганми», «сўларми», «сўлмаса», «сўлмасин», «сўлмасми», «сўлармикан», «сўлар дейман» формаларида қўлланилган.

Оқоридагилардан ташқари, доимий эпитетлар, ўхшатишлар ҳам анъанавий услуб элементларидан ҳисобланади. Анъанавий услуб ва бахшилар ижодий бадиҳасининг бирлиги, ўзаро алоқаси фольклорнинг асосий хусусиятларидан бўлиб, оғзаки поэзиянинг ғоявий-эстетик моҳиятини белгилайди. Кўп авлодлар томонидан шаклланган ва бизгача давом этиб келган анъаналар, анъанавий поэтик услуб халқ оғзаки ижодининг, фольклор жараёнининг асосий белгиларидан саналади. Чунки фольклор умумлашган, барқарор анъаналар доирасида юзага келади, яшайди, ривожланади, ўзгаради ва сақланиб қолади.

Ўзбек халқ достонларининг тарихий-маданий аҳамияти тенгсиздир. У халқимизнинг ўзига хос бадий тарихидир. Унда халқимизнинг асрлар бўйи қилган орзу-умидлари, порлоқ келажак ҳақидаги ўй-фикрлари мужассамлашган.

Демак, достон ва достончиликдан мақсад меҳнаткаш омма-нинг кайфияти ва руҳиятини куйлаш, шу руҳ ва кайфиятга мос идеалдаги «бурунчилар» сабоғи орқали бахши билан юзма-юз турган тингловчилар доирасининг «кўнглини ботир қилиш», уларни янада эзгулик ва олижанобликка йўллашдир. Халқ достонлари миллий ифтихор ва ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик ва интернационализм туйғуларини тарбиялашда муҳим ғоявий-эстетик вазифа ўтайди.

Халқ достонлари профессионал санъат тараққиётида, ўзбек халқ маданияти ривожига катта роль ўйнади. Халқ достонлари мотивлари асосида «Алпомиш», «Равшан ва Зулхумор», «Орзигул» «Тоҳир ва Зухра» драмалари ҳамда «Тоҳир ва Зухра» кинофильми яратилди. Достонлар ёзувчилар, шоирлар, кинематографлар, рассомлар, ҳайкалтарошлар, фан ва маданият арбоблари учун битмас-туганмас ижод чашмасидир.

А Д А Б И Е Т Л А Р :

А б д у л л а е в Ҳ. Халқ достонлари ва уларнинг вариантлари. Тошкент, 1984.

А ф з а л о в М. Пўлкан шоир. Тошкент, 1955.

А ш у р о в Т. Ўзбек халқ достонларида сатира ва юмор. Тошкент, 1974.

Ж и р м у н с к и й В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

Ж и р м у н с к и й В. М., З а р и ф о в Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947.

З а р и п о в Х. Т. Основные мотивы эпоса «Алпамыш» // Об эпосе «Алпамыш». Ташкент, 1959. С. 7—31.

М и р з а е в Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. Тошкент, 1968.

Мирзаев Т. Халқ бахшилари эпик репертуарининг асосий хусусиятлари. Тошкент, 1979.

Мирзаев М. Ўзбек халқ дostonларида туркумлик. Тошкент, 1985.

Мусина Ф. Ўзбек халқ дostonларида хотин-қизлар образи. Тошкент, 1983.

Муродов М. Сарчашмадан томчилар. Тошкент, 1985.

Обидова М. «Рустам» туркумидаги дostonлар. Тошкент, 1982.

Проп В. Я. Русский героический эпос. М., 1958.

Путилов Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1978.

Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари. Тошкент, 1985.

Саидов М. «Малика айёр» дostonи. Тошкент, 1964.

Саидов М. Ўзбек халқ дostonларида бадий маҳорат. Тошкент, 1969.

Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. Тошкент, 1978.

Собиров О. Ислом Назар ўғли. Тошкент, 1967.

Умаров С. Тарих ва дoston. Тошкент, 1985.

«Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясида («Фан») нашр этилган китоблар:

Ўзбек халқ ижоди. Тошкент, 1967.

Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. Тошкент, 1971.

Фозил шоир. Тошкент, 1973.

Пўлкан шоир. Тошкент, 1976.

Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. Тошкент, 1978.

Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, 1981.

«Ўзбек халқ ижоди» кўп томлиги сериясида (Ф. Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти) нашр этилган дoston жилдлари:

Интизор. Тошкент, 1964.

Муродхон. Тошкент, 1965.

Ғулихиромон. Тошкент, 1965.

Дастагул. Тошкент, 1965.

Гўрўглининг туғилиши. Тошкент, 1967.

Гулнор пари. Тошкент, 1969.

Гулшанбоғ. Тошкент, 1969.

Эргаш Жуманбулбул ўғли, 1-жилд. Тошкент, 1971.

Эргаш Жуманбулбул ўғли, 2-жилд. Тошкент, 1972.

Тоҳир ва Зухра. Тошкент, 1974.

Орзигул. Тошкент, 1975.

Ҳасанхон. Тошкент, 1976.

Алпомиш. Тошкент, 1979.

Холдорхон. Тошкент, 1981.

Ойсулув. Тошкент, 1984.

Балогардон. Тошкент, 1986.

Баҳром ва Гуландом. Тошкент, 1986.

Юсуф ва Аҳмад. Тошкент, 1987.

Эрали ва Шерали. Тошкент, 1987.

Малика айёр. Тошкент, 1988.

Нурали. Тошкент, 1989.

Қаҳҳоров А. Янги дostonлар. Тошкент, 1985.

Қўшмоқов М. Чечанликда сўзга сувдайин оқиб. Тошкент, 1978.

Қўшмоқов М. Бахшилар хазинаси. Тошкент, 1981.

Ғозибоев Т. Фозил Йўлдош ўғли. Тошкент, 1968.

ОҒЗАКИ ДРАМА

Оғзаки драма — халқ ижодининг мустақил тури. Унинг маъноси халқ орасида оғзаки тўқилган саҳнавий асарлар намоёишини англатади.

Оғзаки драма жуда қадим замонларда вужудга келган ва ҳозирга қадар халқ онги ахлоқий нормалари, хусусан, бадий идроки ва эстетик дидини тарбиялашда ҳал қилувчи роль ўйнаб келган.

Турли хил ўйин-кулгилар, драматик ҳолатлар, ҳар хил қиёфага киришлар, монолог ва диалоглар, саҳна ҳаракатлари ва овоз оҳанглари оғзаки драманинг жанр белгилари ҳисобланади. Бинобарин, оғзаки драма ўз ичига турли хил ўйин, тўй, базм, маросим, сайлларни ҳамда эртақчи, бахши, ноқил, қиссахон ва ровийларнинг ижрочилик санъатини қамраб олган.

Оғзаки драма билан фольклор театри атамалари, асосан, томоша кўрсатиш маъносини англатади. Чунки фольклор театрини ташкил этувчи халқ ўйинлари ва халқ маросимларининг турли хил намуналарида саҳна ҳаракатлари, турли хил овоз оҳанглари, музыка текст билан боғлиқ ҳолда келади. Бошқача айтганда, оғзаки драмани намоёиш этиш ва унинг барча воситалари фольклор театрини ташкил этади.

Оғзаки драманинг ўзига хос белгиларидан бири саҳнада профессионал қизиқчи ва масхарабознинг қатнашувидир. Қизиқчи ва масхарабоз у ёки бу асарни бирор қиёфага кирган ҳолда ижро этади.

Оғзаки драма аскиябоз, қизиқчи, масхарабозлар яшаган жойларда ташкил топган бўлиб, сатира ва юморга асосланиши билан характерланади. Бундан ташқари, ҳар бир асар ва ижрочилар ҳаракати контраст асосига қурилади. Шунинг учун ҳам оғзаки драма томоша кўрсатиш баҳонасида ҳаёт қийинчиликлари, диний ва синфий муносабатларни фош этган, томошабинга маънавий завқ бағишлаб келган.

Оғзаки драманинг ғоявий-тематик йўналиши ранг-баранг бўлиб, асосан, очкўзлик, кўзбўямачилик, золимлар зулми, адолатсизлик, зўравонлик, маиший бузуқлик, порахўрлик, диний сарқитларни ҳажв қилиш, жузъий камчиликларни енгил кулги воситасида танқид қилишдан иборатдир.

Оғзаки драма шаклига кўра иккига бўлинади. Бири — масхарабоз ва қизиқчилар театри, иккинчиси — қўғирчоқ театри.

Масхарабоз ва қизиқчилар театри. Масхарабоз ва қизиқчилар театрида ҳозирги театр тушунчасида мавжуд барча белгилар кўзга ташланади. Хусусан, драматургия, ўзига хос сахна, қизиқчи актёрлар, музыка ва бошқалар.

Масхара—мазаҳни, масхарабоз эса муайян текстга асосланиб, ҳажвий томоша кўрсатувчи кулги устасини англатади. Шунинг учун ҳам қизиқчи ва масхарабоз халқ театрининг актёрлари ҳисобланади. Уларнинг ҳар бири ҳазил-мутойиба ёки ҳажв йўли билан зolim бой ва мунофиқ руҳонийларнинг сир-асрорини фoш этади.

Инқилобдан бурун Бухоро, Хоразм ва Фарғонада масхарабозлар театри мавжуд бўлган. Бундай халқ театрлари, асосан, очик майдон ва сайлларда ўз томошаларини кўрсатганлар. Масхарабоз ва қизиқчилар театрининг ходимлари аскиябозлар, масхарабозлар, қизиқчилар, муаллақчи дорбозлар, найрангбозлар, ҳуққибозлар, шунингдек, созандалар, ўйинчилар ва бошқалардан иборат бўлган. Бироқ булар орасида қизиқчилар, кичик-кичик шўх ҳажвий кўринишларни ижро этувчилар асосий ўринни эгаллаган¹.

Бу театрнинг икки хил шакли бўлган. Унинг биринчи хил шаклида томошани маълум текст (оғзаки драматургия)га асосланган ҳолда икки, уч санъаткор артист ижро этади. Иккинчи хил намунасида эса томоша маълум текстга асосланган ҳолда бир актёр ижросида содир бўлади. Театрнинг бу шаклида актёр текстдаги ижобий ва салбий образларни бир ўзи ижро этади. Демак, у маълум ҳаракатлар билан икки образни якка ўзи маҳорат билан ўйнаган. Бундан ташқари, тақлидга уста актёр турли қушлар, ҳайвонлар овози, хатти-ҳаракати орқали маълум шахслардан бирининг характери, хулқ-атворига тақлид қилиб пантомималар кўрсатган. Бу ўринда «Юмронқозиқ», «Бедана», «Хўроз билан товуқ» пантомималари характерлидир.

Текстга асосланган театрда кўпроқ оғзаки ҳикоялар инсценировка қилинган. Масалан: «Улик ювиш», «Судхўр бой», «Намоз» кабилар севилиб ижро этилган.

Масхарабозлар театри бир группага уюшган ҳолда фаолият кўрсатган. Юсуф қизиқ, Ака Бухор, Орифжон Тошматов гуруҳлари халқ орасида маълум ва машҳур бўлган. Ҳозирга қадар қўқонлик Зокир эшон, Усмон қизиқ, Баҳром новча, Саъди маҳсум, Мўмин қишлоқи, Холматмеш, Бахтиёр бўқоқ, Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Сулаймон қори, Охунжон қизиқ, Исроиил хўроз, Лўм-лўм Мамажон, Ака Бухор Зокиров, бухоролик Тўла масхара ва Гадоё масхара, андижонлик Орифжон Тошматов, Зокиржон Овулов, Иброҳимжон Тешабоевлар сингари профессионал қизиқчи, масхарабозлар аниқланиб, уларнинг репертуарлари ўрганилган.

¹ *Ўзбекистон ССР тарихи*. I том, иккинчи китоб, Тошкент, 1957, 193-бет.

Ўзбекистонда инқилобдан олдин ва ҳаттоки кейин ҳам масхарабозлар театри билан бир қаторда қизиқчи хотин-қизлар театри ҳам мавжуд бўлган. Хотин-қизлар театри шакл ва мазмунига кўра масхарабозлар театрига ўхшаган. Унинг фарқли томони томошабин ва ижрочиларнинг аёллардан ташкил топганлигидадир. Масхарабозлар театрида аёл киши ролини эркак қизиқчи ўйнаганидек, хотин-қизлар театрида эркак киши ролини қизиқчи аёл ўйнаган. Кейинги пайтларда халқ ўртасида шўхрат қозонган профессионал қизиқчи аёллардан самарқандлик Зулфи Суйдиева, Муҳаррам Раҳмонова, пискентлик Қўдинисо Расулматова, Тошкент областидан Саломат Муталова, Адолат Турсунова кабилар аниқланди. Улар ўзлари яшаган жойларда хотин-қизлар театрини ташкил этиб, ўз томошаларини эркаклардан узоқроқ, четроқ, пана жойларда намоиш қилишган.

Хотин-қизлар театрларида зулм ва зўрлик, кўзбўямачи эр, мунофиқ руҳонийлар фош этилиб, соф муҳаббат улугланган.

Қизиқчи аёллар театрида ҳам у ёки бу образнинг кулгили, таъсирчан чиқишига эътибор берилган. Бунинг учун қизиқчи аёл ўйнаётган образига мос кийим танлаган, унинг овоз оҳанги, турли хил тақлидий ҳаракатларни амалга оширган. Булар асар мазмунининг тўлароқ очилиш, томошабин диққатини кучлироқ жалб этиш ва унга эстетик завқ бағишлашга имкон яратган. Хотин-қизлар театрларида «Замбур», «Лойсовун», «Бозорда тўлғоқ тутиб қолган хотин», «Чўпон ва унинг хотини», «Қундошчилик», «Гунг», «Малла девона», «Ўсма қўйиш» каби оғзаки яратилган пьесалар маҳорат билан ижро этилган.

Оғзаки драма асарлари тематикаси ва сюжетнинг узун-қисқалигига кўра ҳар хил бўлганлар. Бундай асарларнинг айримлари асосида сатира, айримлари асосида юмор ётади. Агар асарда синфий муносабатлар, бой ва феодаллар зулми, руҳонийларнинг икки юзламачилиги танқид қилинса, асар сатирик характер касб этади. Қолоқ урф-одатлар ёки баъзи бир шахслардаги мавжуд дангасалик, ўжарлик сингари жузъий камчиликлар танқид қилинса, кулги юмористик характер касб этади. Танқиднинг бу икки хил намунаси салбий хусусиятни инкор этиши билан характерли.

«Мударрис» комедиясида инқилобдан бурунги мадраса мударрис, ўқиш ва ўқитиш масаласи акс эттирилган. Асарда антифеодал ғоя ўз ифодасини топган. Асар воқеалари мударрис, халфа, мутавалли ва уч муллавачча иштирокида кечади. Антифеодал ғоя персонажлар нутқи ва ҳаракати орқали ойдинлашади. Синфий тенгсизлик, камбағалларга паст назар билан қараш каби муносабатлар мударриснинг мунофиқона турланишида кўзга ташланади. Муллаваччаларнинг бири — бойвачча, иккинчиси — маиший бузуқ, учинчиси эса ақлли, аммо камбағал. Мударрис эса ўта худбин, иккиюзламачи, муғамбир, юлғичсифат талқин этилган. Унинг ҳар бир ҳаракати, таъмагирона муносабати ўткир сатира остига олинган. У мунофиқ камбағал талабани кўрса, эн-

саси қотади, бойвачча билан учрашганда кулиб қарши олади ва қуюқ муносабатда бўлади. Бунинг сабаби аниқ, бири камбағал — пора беролмайди, кейингиси эса пора беришга қодир. Мударриснинг ана шундай мунофиқона муносабати фош этувчи диалогларда, лўнда ифодаланган. Масалан:

Мударрис:— Қелинг, саломат бормисиз, болам? Қаердан келдингиз?

Баҳром:— Тақсир, юқори Шаҳрихондан келдим.

Мударрис:— Қимнинг ўғли бўласиз?

Баҳром:— Бақоҳўжа эшон домланинг ўғлиман.

Мударрис:— Ҳай-ҳай, кўп бинойи. Қелинг манави ёққа ўтиб ўтиринг.

Мулла Ҳошим (халфа):— Тақсир, хуржуннинг бир кўзида — анор, бир кўзида ўзларига тикиб келинган сарполар...

Мударрис:— Э баракалло, баракалло. Мана шунақанги ўзининг хурматини ўзи билса, Мулла Ҳошим! Мутаваллини чақиринг! (*мутавалли киради*). Бу кишига ўрта равоқдан, олий манзара жойдан бир яхши хужра беринг.

Парчадан маълум бўладики, худбин мударрис бой боласи билан муносабатда «сиз»лаб гаплашади. Камбағални кўрса, бутун вужуди ўзгаради.

Устида йиртиқ тўн, оёғида чориқ, бошида илвираган салласи бор бир қашшоқ талаба кириб келиб, зўр эътиқод билан мударрисни зиёрат қилгани югуради.

Мударрис (*димоғ ва жирканиш ила*):— Тўхта-тўхта! Ушатта тур! Қимсан?

Ҳасан:— Тақсир, Қўқонда Самандармакай деган жойиданман.

Мударрис:— Мулла Ҳошим! Бу кишини тутиб турманг, жўнатинг! Мадрасада ҳеч хужра йўқ.

Мударриснинг икки хил муносабати уни ижро этаётган актёр — масхарабознинг ҳаракати, буйруқ маъносида ишлатган нутқи ва имо-ишораларида тўлиқ ва атрофлича очилади. Бундан ташқари, фош этувчи сатира эса асар ечимида, мударрис саволига жавоб берган қизиқчи-талабанинг нутқида ойдинлашади. «Биз сизни танимай битта ўлимтик пойлаб ўтирган катта қушмикин дебмиз». Бу жавоб мударриснинг икки юзламачи, пора-хўр эканини рўй-рост фош этади, энг муҳими, пьеса томошанинг ҳажв асосига қурилганлигини билдиради. Чунки ҳар бир ҳаракат, нутқ ва комиқ вазиятлар томошабин қалбида аччиқ, заҳарханда кулги уйғотади. Мазкур пьесанинг юзага келишида инқилобдан бурунги «Домла», «Бола ўқитиш» ни англатувчи пантомималар ҳамда реал ҳаётдаги мударрислар характери асос бўлган. Шунинг учун ҳам бу пьеса узоқ вақт масхарабоз ва қизиқчилар томонидан муваффақиятли ижро этилиб келинди.

«Эшоннинг маст бўлиши» комедияси аслида қизиқчи, масхарабозлар томонидан тўқилган оғзаки ҳикоя заминидан ташкил

топган бўлиб, унда руҳонийлар ҳажв қилинган. Бу сатирик комедия масхарабозлар орасида кенг ёйилган.

Асарда мўлтонӣ эшон танқид қилинади. Комедиянинг асосий мақсади эшон қиёфасидаги бу шахснинг майший бузуқ ва фирибгарлигини фош этиш ва мазах қилишдан иборат. Бинобарин, қизиқчи ва масхарабозларнинг хатти-ҳаракати, нуқларидаги аччиқ киноя, пичинг, айрим сўзларга урғу бериб бўрттиришлар асар асосида ётган мақсадни рўёбга чиқаришга хизмат қилади. Пьесада эшон дастлаб бегуноҳ, шарият йўлини маҳкам ушлаган валисифат намоён бўлади. У мурид овлаш мақсадида Шомуродбойнинг ҳовлисига кириб қолади. Қараса, ҳовлида бой ва бойваччалар майшат қилмоқда.

Эшон:— Хушназар, дўппингиз яримта?

Хушназар:— Эй тақсир, хаёлим чочилибди (дўпписини тузатиб олади).

Эшон:— Пирди насиҳатимнаң сиз тузалмасакансиз. Сизди ҳаволангизди худога қилдим. Дўппингизди чамбарагини худо тузатсин.

Хушназар:— Қуллуқ, тақсир.

Бироз ўтгач, мана шу тақводор одам, майшатга киришади ва кип-қизил маст бўлади-қўяди. Шундан сўнг унинг ҳақиқий баъшараси, риёкорлиги очилади.

Эшон (*кайфи тароқ*):— Ҳаммангдан розиман. Азбаройи худо, ҳаммангни жаннати қилдим. Аравакаш, аравангни кетини бу ёққа қил, ҳе... (*деб эшон тентираклаб аравакашни сўкиб юрибдилар. Эшон зўрға аравага чиқиб, отнинг сағринига қайт қилиб, кейин бош қўйиб жўнаб кетадилар*).

Эшоннинг «бу дунё», «охират азоблари» ҳақида айтган насиҳатомуз луқмалари маст бўлиб аравакашни сўка бошлаганидан кейин ёлғон тўқимага айланади, мурид авом халқни ипсиз боғловчи восита эканлиги аён бўлади. Ана шу мунофиқона хусусиятлар томошабин қалбида ғазаб қўзғатувчи кулги ҳосил қилади ва дин ниқобида юрган шахслар қилмишини фош этади.

«Судхўр акам жон берди» комедиясининг темаси халқ ҳисобига яшовчи, текинхўр судхўрларни фош этишдан иборатдир. Комедияда судхўрнинг ўлими мисолида инқилобдан бурунги ярамас иллат — судхўрлик билан боғлиқ воқеалар ҳикоя қилинади. Шунинг учун ҳам бу комедия халқ ўртасида шухрат топган ва масхарабозларнинг маҳорат билан ижро этадиган асарига айланган. Комедия сюжети жуда қисқа. Судхўр ўлим тўшагида, бироқ бойлигидан ажралгиси келмайди, зорланади. Иложи бўлмагач, ўғлига насиҳат қилади. Тўплаган пулларни совурмасликни сўрайди. Ўғил эса нопок бўлганлиги учун ота ўлимига қайғуриш ўрнига севинади, хазинани қўлга киритиш ва майшатни мўлжаллайди. Судхўр ўлади, бойлик нопок ўғилда қолади.

Судхўр ота билан майший бузуқ ўғил қиёфаси пьесада қуйидагича берилган:

Ўғил (*йиғлаган бўлиб*):— Отажоней, ота-ей, дунёдан кўзи нгизни юмиб кетаверасизми-ей? Мени ташлаб бир ўзингиз кета верасизми-ей? Мен сизга гапираётиман, эшитяпсизми, отажон Бир ўзимни ташлаб кетсангиз, мен нима қилай?! Тўплаган олч-қоқиларингизни ва молу дунёнгизни сотиб жувонбозлик қилайми?

Судхўр (*илкис бошини кўтариб*):— Жувонмарг, зинҳо бундай иш қилма, асло рози бўлмайман.

Ўғил:— Бўлмаса, одамларга ижарага қўйиб, сонини кўпайтирайми?

Судхўр — Ҳа, жоним болам, шундоқ қил, ота ўғил бўлгин

Томошада судхўр хасис, айни пайтда айёр ва ўта зикнасифа таърифланади. Пьесада манший бузуқ ўғил воситасида судхўрликка қарши ўт очилади. Масхарабоз-қизиқчи кулгили ҳаракатлар ва кинояли нутқ орқали судхўр образининг ички кечинмаларини очади.

Драмада ҳолат комизми тасодифан вужудга келади. Судхўр ота жон берганда, нопок ўғил қарсақ чалиб ўйинга тушади. Бу ҳолат фош этувчи кулги яратади ва комедиянинг сатири моҳиятини, энг муҳими, асар мазмунидан келиб чиқадиган судхўрликка нафрат ғоясини кучайтиради. Томошанинг таъсирча чиқишида қизиқчи ва масхарабозларнинг маҳорати ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Судхўрликни ҳажв қилиш масаласи яна «Судхўрнинг ўлими», «Бой ва косиб» ва «Хундибозлик» каби комедиялард ҳам ўз ифодасини топган. Бу комедиялар шакл ва мазму жиҳатидан бир-бирига яқин туради.

«Раис» комедияси оғзаки драматургияда алоҳида ўри тутади. Комедиянинг асосий темаси амирлик давридаги амалдорларни фош этишдан иборатдир.

Комедия, асосан, қизиқчи ва масхарабозлар орасида юзаг келган. Инқилобдан бурун Бухоро ва бошқа жойларда ўзиг хос амалдор ҳисобланган раислар катта ҳуқуққа эга бўлганлар. Улар хоҳлаган вақтда хоҳлаган дўкондор, косиб ёки баққол дўконини текшира олганлар; истаган кимсани тўхтатиб ислом ақидаларидан сўроқ қилиб, жавоб беролмаса, калтакланганлар, пора берса, қўйиб юборганлар. Мазкур комедиянинг асосида шу типдаги раислар образини масхаралаш ётади.

Драмада раис ва унинг икки мулозимини, косиб, савдогар баққол ва деҳқонлар иштирок ётади.

Унинг сюжети икки воқеанинг мантиқий бирикувидан ташкил топган. Биринчи воқеа раиснинг бозор ичига кириб келишини ҳикоя қилади. У баққоллар тарозуси ва қассоблар дўконини текширади, ҳақиқат қилмоқчи бўлади. Дўкондорн айблайди, жазо бермоқчи бўлади, бироқ узатилган поран олади-ю, ҳеч нарсани кўрмагандек бозор кезишни давом ётиради. Иккинчи воқеа раиснинг икки кишини тутиб олиб, ислом динининг қонун-қоидаларини сўроқ қилиш тартибинини ҳ

қоя қилишдан иборат. Сўроқ қилинганлардан бири ислом ақидаларни билмайди, раис уни калтаклаб жазолайди, иккинчиси пора бериб қутулади.

Комедия амалдорларни ҳажв қилишга қаратилган. Раис образини ижро этган масхарабоз асосий эътиборни амалдорнинг зулм ва зўрлик билан иш кўрувчи порахўр, аини пайтда рёкор чаласавод дин назоратчиси эканлигини фош этишга қаратади. Қизиқчининг раис калласини саватдай, қоринини мешдай қилиб кўрсатиши масхарали кулги қўзгатса, унинг тебраниб, аини пайтда гердайиб юриши эса бозордагиларни ваҳимага солади, қўрқитади. Бозор оқсоқоли қўрқа-писа салом берса, «ҳа падарингга лаънат» деган жавоб олади. Раиснинг ҳар бир ҳаракати, пораси йўқ кишиларни дарра уриб жазолаш ёки пора олиб писиб қолиши кабилар томошабин қалбида нафрат уйғотиб, фош этувчи аччиқ кулги қўзғатади.

Иккинчи воқеада эса раис — дин ниқобида юрган рёкор, аини пайтда ислом динининг чаласавод назоратчиси шаклида намоён бўлади. Мана шу эпизодда у мачит сўфисининг жавобидан хато топгандай уни жазолайди. Аслида эса у пораталаб эди. Бундай муносабат томошабинда ҳам кулги, ҳам ғазаб уйғотади. Комедияда раис ҳукмрон синф вакилининг умумлашма образи сифатида намоён бўлади.

«Раис» пьесаси қизиқчи ва масхарабозларнинг севиб ижро этадиган асарига айланган. Унинг Қашқақдарё областида ва Фарғона водийсида ўзига хос вариантлари мавжуд бўлган.

Юмористик пьесалар оғзаки драманинг алоҳида туркумини ташкил этади. Бу хил асарларда воқеа ва ҳодисалар юморга асосланади. Асосан, косиб, ҳунарманд, ўз меҳнати билан кун кўрувчи шахслар фаолиятидаги нуқсонлар, турли хил маросим ва урф-одатлардаги жузъий камчиликларни кулги остига олиш юмористик комедияларнинг тематик йўналишини ташкил этади. Масалан, «Алача тўқиш», «Жувозкашлик», «Сартарош», «Ҳасан-Ҳусан», «Подачи», «Ёғоч полвон» каби юмористик пьесалар халқ орасида шуҳрат топган ва масхарабозлар репертуарида сеvimли асарларга айланган.

Улар ичида «Алача тўқиш» драмаси алоҳида ажралиб туради. Бу асар «Бўз дўкони», «Бўзчилик» комедиялари билан тематик ўхшашликка эга. Бироқ «Алача тўқиш» комедиясида тасвирланган воқеалар мазмун эътибори билан мукамал бўлиб, хушчақчақ юмор қўзғатувчи бадиий деталларга бойдир.

Сюжет воқеалари — содда, қисқа, сермазмун. Бўз дўкони-нинг эгаси алача тўқитиш мақсадида халфа қидириб сўроқлайди. Шу пайт бир киши олдидан чиқиб «мен-да, халфа» деб тўхтайдди. Иккови шартлашадилар. Кейин халфа бўш дўкон олдига боради ва текширган киши бўлиб, у ёқ-бу ёғини бураб кўради, ниҳоят, ўз ҳунарини кўрсатиш мақсадида дўкон ёнида туриб, ғайрат билан алача тўқишга киришади. Маълум бўладики, комедияда, асосан, дўкон эгаси билан халфа қатнашади. Халфанинг нутқи, хатти-ҳаракатларидан кўнгли тоза,

ҳазилқаш, айни пайтда, уста тўқувчи экани аниқ ва равшан кўринади. Унинг юмор яратишига сабаб шуки, у ўта дангаса бўлиб, иш бошлаши қийин, бироқ ишга тушгач, бутунлай акси бўлиб чиқади, дангасаликни эса хўжайинга шама қилади. Мана шу энгил, ҳазиломуз кулгини вужудга келтириш қўйидаги диалог зиммасига юклатилган:

Халфа:— Ман эрта билан уйқудан туришимда бирдан «Халфа!» деб уйғотмайсиз.

Устакор:— Ҳа, нима қиламан бўлмаса?

Халфа:— Мана (*гапни ҳаракат билан давом эттирди*) эрта билан келиб аста оёғимдан уқалаб елкамга чиқасиз. Елкамдан уқалаб оёғимга тушасиз. Кейин астагина «устажон» дейсиз. Кейин мен ўрнимдан тураман. То ман ювиниб келгунча, бир дона қирмизи чойнакда пўпаклик аччиқ чой дамлаб келасиз. Чойни ичиб бўлганимдан кейин астагина манинг ёнимга бир лўла билан бир тақя келтириб қўясиз. Кейин мана озгина қуш уйқим бор. Ман қуш уйқимни ухлаб турганимча бир коса чойни қаймоқи кучук ботмас тайёрлаб олиб келасиз. Ана ман ширчойни ичиб ишга тушаман. Ишни тамом қилганимча бир товоқ чучвара ҳозирлайсиз, энг кичиги деҳқоннинг ковушидай бўлсин. Ана шунга рози бўлмасангиз, халфа бўлман.

Халфа нутқидаги «елкамни уқалаб», «астагина устажон деб уйғотасиз», «чойдан кейин қуш уйқум бор», «ухлаб оламан», «ширчойни ичиб ишга тушаман», «бир товоқ чучвара ҳозирлайсиз, энг кичиги деҳқоннинг ковушидай бўлсин» каби сўз ва иборалар қизиқчининг ҳаракат ва овоз оҳанглари билан қўшилиб комик фон яратади. Энгил, ҳазиломуз кулги, асосан, кишилар табиатида учрайдиган дангасалик, ялқовлик каби камчиликларни инкор этиш, танқид қилиш, тузатишга қаратилган.

Хуллас, юмористик комедиялар дангасалик, ўжарлик, нўноқлик ва ўта соддалик каби энгил, тузатилиши мумкин бўлган жузвий камчиликларни танқид қилиш ва энгил, хушчақчақ кулги яратишга мўлжаллангандир.

Драматик асарлар, асосан, монолог ва диалоглар шаклида бўлиб, уларнинг ижросида мавжуд қизиқчи ва масхарабозларнинг овоз оҳанглари, шартли ҳаракат ва пантомималар, қўшиқ ва байтлар воқеалар ривожини таъминлайди, уларни ажойиб санъат асарига айлантиради.

Комедияларда халқнинг нозик, жозибали тил воситалари устун. Персонажлар нутқида кўчма маъно англатувчи сўз ва иборалар кўп ишлатилади. Айниқса, «Бу беодобнинг эти сизники, суяги бизники», «топганини қорнига уради», «муллалар ўликдан олмаса, қаердан олади» каби жумлалар энгил, кинояли кулги қўзғаб, салбий хусусиятни фош этади. Бу жиҳатдан «Мударрис», «Эшоннинг маст бўлиши», «Судхўр акам жон беради», «Алача тўқиш», «Сартарошлик» комедияларининг тили характерлидир. Салбий белгига ишора этиш, аччиқ киноя қилиш

мақсадида у ёки бу сўзни чўзиш, бўрттириш, унга кўчма маъно бериш ҳажв кучини орттиради. Комедияларда ҳар бир персонаж ўзига хос нутқи билан ажралиб туради. Раис, эшон, бойлар дағал сўзласа, қашшоқ талаба ёки халфа нутқи чуқур маъноли, кесатиқ ва кинояга мойил бўлади. Комедияларда тасвирланган воқеаларнинг бўлиб ўтган вақти ва ўрни конкрет ифодаланмайди. Бу нарса бадиҳагўйликка кенг имкон туғдиради.

Комедияларда воқеа ва ҳодисалар, хусусан, образлар бир-бирига зид қўйилади. Бу приём асар моҳияти ва ғоявий мазмунини тўлиқ очилишига, энг муҳими, персонажлар характерини аниқ белгилашга кенг имкон яратади.

Қўғирчоқ театри. Қўғирчоқ театри оғзаки драманинг ўзига хос жанри ҳисобланади. Бу жанр халқ ҳаёти, ахлоқ нормалари ҳамда синфий муносабатларни сатира ва юмор воситасида тўлиқ намоиш қилиб келган. Қўғирчоқ театри энг аввало қизиқчи ёки масхарабоз эмас, балки ёғочдан ясалган турли хил қўғирчоқлар иштирок этиши билан ажралиб туради. Қўғирчоқлар қўғирчоқбоз ҳамда корфармонлар¹ томонидан жонлантирилади.

Қўғирчоқ театри инқилобдан бурун ўз томошаларини сайилларда, бозорларда, халқ йиғинларида намоиш қилиб келган. Халқ орасида машҳур бўлган «Полвон Качал саргузаштлари», «Тегирмончининг уйланиши», «Саркардалар» номли комедиялар сатира ва юморга бойлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Бу комедия томошабин қалбида эстетик завқ, озодликка ишонч туйғуларини уйғотган, адолатсизлик ва мунофиқ руҳонийларни фош этиш вазифасини ўтаган.

Қўғирчоқ театрининг тарихи жуда узоқ тарихга бориб тақалади. Чунки унинг пайдо бўлиши қадимий урф-одат ҳамда маросимлар билан боғланади. Айниқса, ибтидоий жамиятда кишиларга нисбатан нотабиий кўринган ҳодисаларни таърифлаш мақсадида ясалган рамзий шаклларга топниш кабилар қўғирчоқбозликнинг генетик асослари ҳисобланади. Рамзий шаклларнинг қўғирчоқбоз қўлига ўтиб танқидий вазифа адо этиши мифологик эътиқодларнинг кучсизланиши ва йўқ бўлиши билан бошланган. Қўғирчоқ театрининг дастлаб «Чодир жамол», «Чодир хаёл», «Фонус хаёл» сингари уч хил тури мавжуд бўлган. Бу театрларнинг ўзаро фарқи, асосан, қўғирчоқлар ҳаракатининг юзага келиши билан белгиланади.

«Чодир жамол» театрида қўғирчоқлар ҳаракати бармоқлар воситасида юзага келади, яъни қўлга кийдирилган қўғирчоқлар бармоқлар ҳаракатида жонланади. Бу театрда асосан «Полвон Качал саргузаштлари» ўйналган.

«Чодир хаёл» театрида қўғирчоқлар ҳаракати иплар ёрдамида амалга оширилган. Қўғирчоқларни ҳаракатга келтираётган қора иплар қора парда фониди кўринмайди. Бинобарин,

¹ Корфармон — қўғирчоқбозлар группасининг бошлиғи. Саҳна олдида туриб қўғирчоқлар муносабатига аралашиб турувчи актёр саналади.

томошабинга қўғирчоқлар ҳаракати ғайри табиий туюлган. Бу театрда, асосан, «Саркардалар» комедияси ўйналган.

«Фонус хаёл» театрида томошабинлар қўғирчоқ ва қўл бармоқлари ёрдамида турли хил шакллар соясини тушириш орқали кўрсатилган. Кейинги пайтларда инқилобдан бурун ижод қилган санъаткор қўғирчоқбозлар фаолиятига оид кўплаб материаллар тўпланди. Булар орасида тошкентлик Шофайзи (1870—1930), бухоролик Дониёр бобо (1876—1962), Холмурод бобо (1897—1967) ҳамда Ражаб мешкоб (Бухоро), Маҳмуд меҳтар (Самарқанд), Турсунбой Абдижабборов (Тошкент) кабилар халқ ўртасида эътибор қозониб, машҳур қўғирчоқбозлар сифатида шуҳрат топган.

Дастлабки қўғирчоқ театрларида ўйналган комедияларда, асосан, зулм ва зўрлик, ҳукмрон синф вакиллари, икки юзламачи, мунофиқ руҳонийлар ҳажв қилинган.

Инқилобдан кейин қўғирчоқ театрининг юқорида зикр қилинган турлари орқали намойиш этилган анъанавий томошалар янги давр талабларига жавоб беролмади. Шунинг учун ҳам машҳур қўғирчоқбозлардан Дониёр Шоҳсуворов, Матниёз Валиев, Пўлатжон Дониёров сингари санъаткорлар совет даврини акс эттирган янги пьесалар яратдилар. Шулардан «Офтобхон ва Моҳтобхон», «Йўлдош ясовул пардаси», «Дангаса эр ва зарбдор хотин» кабилар юксак ғоявийлиги, ўткир ҳажвий вазифа ўташи билан ажралиб туради.

Мазкур пьесалар тематикаси, асосан, эски дунё иллатларини фош этиш, кишилар орасидаги мавжуд камчиликларни ҳажв қилиш, янгилик ва яхшиликни маъқуллашдан иборат бўлди. Ана шундай комедиялардан бири «Офтобхон ва Моҳтобхон» деб аталади.

Комедия антиклерикал мотивлар асосига қурилган бўлиб, дуохон ниқобида юрган «авлиёлар»нинг ҳақиқий башараси фош этилади. Комедиянинг қисқача мазмуни шундай: Икки дугона шаҳарга кириб келишганда, бири (Моҳтобхон) касал бўлиб қолади. Офтобхон уни тузатиш йўлини излаб атрофида парвона бўлади. Ниҳоят, у дугонасига кинна солади:

«Офтобхон: — Бу менинг қўлим эмас, авлиёларнинг қўли. Ё курқури Каррак авлиё, ё қурбақаи нақшон авлиё, ё бобоёқчи...»

Шундан сўнг Моҳтобхон тузалиб ўйинга тушади. Бир қарашда пьесада дугоналар меҳрибонлиги акс этгандек кўринади, аслида эса қўғирчоқбознинг мақсади бошқа. У асосан, ана шу дўстлик мисолида диний урф-одатлар, айниқса, авлиё ниқобида юрган кишиларни заҳарханда кулги манбаига айлантиради, уларни мазах қилади, томошабинда фош этувчи кулги ҳосил қилади.

«Дангаса эр ва зарбдор хотин» комедиясида эса эр-хотиннинг келишмовчилиги танқид қилинади. Сюжет воқеалари оилавий конфликт асосига қурилган бўлиб, унинг ечими эр-хотиннинг ярашуви билан яқунланади. Конфликт маиший маъно

касб этган. Асарда Качал полвон, унинг хотини ва корфармон иштирок этади. Комедияда полвон Качал ўз хотини Бичахом билан жанжаллашади. Хотин эрига: пахта теримига чиқинг, деса, полвон дангасалик қилади. Шу боис хотин ўз эридан ажралмоқчи бўлади. Бунни эшитган эр дангасаликни ташлаб, ишлашга ваъда беради. Полвон ўз хотини билан ярашади.

Қўринадики, оғзаки драма воқеалари халқ юморига асосланган бўлиб, ахлоқий камчиликларни енгил кулги остига олади. Комедия дангасалик, ароқ ичиш, нос чекиш каби ярамас одатлар устидан кулади ва танқид қилади.

АДАБИЁТЛАР:

Қодиров М. Ўзбек халқ оғзаки драмаси. Тошкент, 1963.

Қодиров М. Масхарабоз ва қизиқчилар санъати. «Фан», Тошкент, 1971.

Қодиров М. Халқ қўғирчоқ театри. Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972.

Раззоқов Ҳ. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. «Фан», Тошкент, 1965.

АСКИЯ

Аския¹ — ўзбек халқ оғзаки ижодининг мустақил жанри бўлиб, асосан, тўй-томоша, йиғинлар ва сайловларда ижро этилади.

Аския арабча *закий* сўздан олинган бўлиб, сўзамол, заковатли, ўткир зеҳнли деган маъноларни англатади. Закий сўзининг кўплик шакли азкиё бўлиб, у кейинчалик талаффузда ўзгариб, аския шаклига келиб қолган. Аския ижрочилари аскиябоз, аскиячи деб юритилади.

Аския — сўз ўйини, кўчма маъноли сўз ва жумлаларни илғаб олиш ва унга жавоб топа билиш, шама қилиш санъатидир. Аскиябозлар тарафма-тараф бўлиб олиб, қочирим сўзлар билан аския бошлайдилар, тингловчилар эса у ёки бу томоннинг сўзга чечанлиги, ҳозиржавоблигидан мамнун бўлиб кузатадилар. Томонлардан бири устун келганда, кулги қаҳқаҳага айланади. Тингловчи ишқибозлар ўша томонни маъқуллаб, чапак чалиб олқишлайдилар. Аския тортишувида ақл-идрок ва ҳозиржавоблик талаб этилади.

Аския ҳозиржавоблар мусобақаси экан, сўзга чечанлик унинг маҳорат мезони саналади. Аския давомида аскиябозларнинг зукколиги, чандиш, бадиҳағўйлик санъатига мойиллиги ҳал қилувчи вазифани адо этади. Аскиябознинг мана шу хусусияти тортишувда зарур ва керакли сўзларни топа билиш, ўз ўрнида ишлатиш маҳоратини намоён қилади. Демак, аскиячи сўзга чечан, зукко бўлиши шарт.

Аския композицияси тугалланган икки фикрнинг бир-бирига қарши қўйилишидан ташкил топади. Ҳар бир фикр ўзига хос тугун ва ечимга эга. Қарши қўйилган фикрлар ўзаро бир-бирини инкор этиши ёки тасдиқлаши, кучайтириши лозим. Ана шу фикрлар асосида сатира ва юмор мавжуд. Демак, ҳар бир аския пайровида икки хил кулги мавжуд. Сатирик кулги рамзий ёки кўчма маънода айтилган сўз ёки ибора асосида юзага келади. Чунки, аскиячилардан бири мисолида ярамас иллатлар очилади ва заҳарханда кулги кўтарилади. Кулгининг иккинчи хилида аскиячилардан бири ноқулай ҳолатга тушиб қолади. Бу кул-

¹ Маскур темани ёритишда профессор Ҳошимжон Раззоқов тўплаган материаллардан фойдаланилди.

ги — енгил, беғубор юмористик кулгини ташкил этади. Беғубор, қувноқ кулги ёки аччиқ кулги ҳосил қилиш учун киноя ишла-тиш, у ёки бу сўз ёки жумлаларни кучайтириш, бўрттириш, рақибни кулгили нарса ёки ҳодисага қиёс қилиш каби усуллар қўлланилади.

Аскиянинг турлари жуда кўп. Шулардан анъанага айланган тури **пайров** деб аталади. Унинг иккинчи хили кичик, ихчам-лашган савол-жавоб шаклига эга. Бу турга «Бўласизми», «Ўх-шатдим», «Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз» кабилар кира-ди. Аскиянинг бу хили нисбатан дастлабки тур саналади. Унинг учинчи хилига эса «Тутал», «Раббия» шакллари киради. Аския-нинг бу хил турлари асосан тўй ва сайилларда, байрамларда, гап-гаштак ва чойхоналарда ижро этилади.

Аскиянинг пайров тури муайян тема атрофида ижро этила-ди. Пайровда аскиябознинг «рақиб»ига айтган сўз ва жумласи кўчма маъно касб этиши шарт. Бундан ташқари, у истиора, ўх-шатиш, сифатлаш каби бадий тасвир воситалари, таносиб, тажнис, муболаға сингари ифода воситаларидан кенг фойдала-на билиши керак. Аския пайровларида аскиябоздан қарши томоннинг, жавоб қайтараётган аскиябознинг кўриниши, харак-терли қилиқларига мос лақабни топа билиш талаб этилади. Пайров давомида сўз ёки жумлалар орасига қистириб юборил-ган лақаб, сўз ўйини ёки лутф орқали қарши тараф — аскиябоз-нинг портретига шама қилинади. Бунга жавоб қайтарувчи ас-киячи ундан кучлироқ ҳажв қилишга уринади. Ҳазил-мутойиба нафосат доирасидан четга чиқмайди. Мева, парранда, деҳқон-чилик, пахта, ашула, кино, театр номлари, чорвачилик, имо-рат қуриш, фасллар, китоблар темасида пайровлар айтиш анъ-анага айланган. Шулардан ашула пайрови шундай бошланади.

Маҳмуджон: — Дадажон, отарчилигингиз ҳеч қолмади-да! Харидор топилмаса, «остонангга ночор ўлдимда-келдим», деб ёпишиб ҳам оласиз. Ё «гадолардан бири»мисиз.

Дадажон: — Сизнинг ҳам ўйинчилигингиз ҳеч қолмади-да! «Ноз этма» деса бўлди — йўрғалаб кетаверасиз. Ҳар нарса эви билан-да, «кам-кам» бўлсин.

Маҳмуджон: — Сиздақа бекорчи — «эшвой»лардан ўр-гилдим, яна отингизни «Абдураҳмонбеги» қўйворибсиз-а!

Дадажон: — Сизга биров «ассалом» деса бўлди, тўйга бориб «тонг отгунча» қилаверасиз.

Маҳмуджон: — Келинг энди, Дадажон, «қачонгача» «даромади ушшоқ» қилиб юрасиз. Тегишли ташкилотлар ҳам бизга «наззора қил»ар.

Дадажон: — «Қошки» эди. Бизга ҳам ғамхўрлик қила-диганлар «бормикин».

Маҳмуджон: — Бу оқшом филармонияга келинг, гаплаш-дим, «яхши-яхши» дейишди.

Дадажон: — Ана энди биз ҳам «обод ўлкам» даги «меҳ-нат аҳли»нинг «роҳат»ини кўрар эканмиз-да.

Маҳмуджон: — Энди бундан кейин «Ойдин кўчалар»да «қичқир хўрозим»ни айтишни бас қиларсиз.

Дадажон: — Сиз ҳам бундан кейин шарманда бўлдим «найлайн» деб юрмассиз.

Ижро этилган пайровдаги ашула номлари танқид қилинган белги — саёқликни фош этади. Аниқроғи, тўйма-тўй юрадиган «отарчи» ҳофизларни ҳажвий кулги мўлжалига нишон қилади. Пайров ҳажман ихчам сюжет чизигига эга бўлади. Пайровда чертиб айтилган сўз ёки жумла ўз маъносини баён қилгандек бўлади, аслида эса кўчма маънони бўрттиради. Танқид мўлжалига олинган салбий хусусият аския ечимида маълум бўлади, бўрттирилган жумлаларда конкретлашади ва кулги пайдо бўлади. Пайров бошламасида, асосан тарафкашлар белгиланади. Бунда ҳали кулгига сабаб етарли эмас. Бироқ пайров темаси ойдinлашгач, ҳақиқий пайров бошланади. Маълум бўлган тарафкаш аскиябозлар қондага кўра пайров атрофида тортишадилар, темадан узоқлашмайдилар. Агар аскиябоз темадан узоқлашса, пала-партиш сўзласа, у пайровни буган ёки енгилган саналади ва аския ўз-ўзидан тўхтаб қолади.

Аскиянинг «Сафсата», «Ўхшатдим», «Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз», «Бўласизми», «Қофия», «Радиф» каби намуналари, асосан, диалог шаклида давом этади. Савол-жавобнинг ҳар бири кичик ҳажмдаги эпизодлардан иборат бўлади.

Аскиянинг «Ўхшатдим» типиде танқидга мўлжал бўлган аскиябоз кулгили нарса ёки жониворга ўхшатилади. Унга қарши томон ҳам шу хилда жавоб қайтаради. Аскиянинг бу хили ўхшатиш орқали бир-бирини танқид қилиш шаклида намоён бўлади.

Аскиянинг «сафсата» типиде тарафкашларнинг пичинг йўлида айтган ҳазили шаклида кечади. Аскиянинг «Бўласизми», «Гулмисиз, райҳонмисиз» типиде эса шаклан «Ўхшатдим»га яқин. Масалан:

Насриддин ака: — Махсум ака, ҳо Махсум ака!

Махсум ака: — Лаббай ака.

Насриддин ака: — Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз?

Махсум ака: — Айтганингизман.

Насриддин ака: — Дала боғчасида ишлаганингизда теримчиларнинг болаларига қарамасдан бригадирнинг ўғлини кўтариб юрганмисиз?

Аския давомида доғули шахслар сатира қамчиси билан саваланади. Тортишувдан келиб чиқадиган ҳажвий кулги хушомадгўйликни фош этса, тарбиячига ўхшатиш аскиячига қаратилган кулги эса, беғубор, юмористик кулгидан иборат бўлади. Қиёслаш орқали ҳажв қилишга асосланган аскиянинг «Ўхшатдим» типиде танқид яна ҳам конкретлашади.

Насриддин: — Сизни ўхшатдим.

О д и л х ў ж а : — Қимга?

Н а с р и д д и н : — Мусобақа комиссияларига кўринмай, чап бериб юрган бригадирга.

О д и л х ў ж а : — Нима қилардим?

Н а с р и д д и н : — Ғўза парвариши айни қизиган чоғларда шаҳарда қовун тушириб юардингиз.

О д и л х ў ж а : — Мен ҳам сизни ўхшатдим.

Н а с р и д д и н : — Қимга?

О д и л х ў ж а : — Мажлисда қўлини кўкрагига уриб, оғзини кўпиртирган звено бошлиғимизга.

Н а с р и д д и н : — Нима қилардим?

О д и л х ў ж а : — Ваъда қоп-қопу, мени соя-салқиндан топ, деб юардингиз.

Аскиянинг бу типиди тортишув-ўхшатиш мантиқий хулосага етгунга қадар чўзилади, кейин ўхшатиш аскиябоз ўз рақибини ўхшатади. Ўхшатишдан мақсад маиший-ижтимоий ҳаётда ғов бўлиб келаётган камчиликларни фош этиш ва инкор этиш-дан иборатдир.

Аскиянинг «Тутал», «Раббия», «Афсона» каби турлари баъзи бир хусусиятлари билан биринчи ва иккинчи турларига яқин туради. Унинг ўзига хос томони кўпинча шеърӣ йўлда айтилишида кўзга кўринади. Буни аскиянинг тутал усули деб ҳам юритилади. Аскиянинг ана шу типиди юмшоқ кулги ҳукмронлик қилади ва шу хусусияти билан у бошқа тип аскиялардан ажралиб туради:

— Мана шунақа гапларни айтиб мени доғ қолдирасиз.

— Мўйловни оласизу, қулоғини соғ қолдирасиз.

— Пулини бермай юраверинг, бир куни боғ қолдирасиз.

— Ош еганда гўштини тамомлаб, товоқ тагида бизга ёғ қолдирасиз.

— Баҳона билан каклик еб бизга зоғ қолдирасиз.

Аския ижтимоий-сиёсий маъно касб этганда, асосан, синфий муносабатларни акс эттиради. Инқилобдан бурунги аскиябозлар ўз аскияларида синфий муносабатларни акс эттиришга ҳаракат қилганлар. Дастлаб ёзиб олинган аския пайровларида кўпроқ оғир ҳаёт, эксплуататор синф вакиллари, бой ва беклар, қози ва мингбошиларнинг жабр-зулми, уларнинг турли хил найранглари ҳажв қилинган. Тошкентда Шомансур ота Сайдахмад исмли машҳур аскиябоз ҳақида, унинг зукко, ўткир дидли, қочиримни қойил қиладиган аскиябоз эканини эслаб, аччиқ тил билан тортишганини шундай хотирлайди: «Тўданинг бошида Тошкентнинг машҳур бойларидан Саид Қаримбой борар эди... Кишилар рўпарасидан катта бир ит югуриб ўтди. Бой Сайдахмад аскиячидан кулиш учун итга имо қилиб:

— Эшон, кўраяпсанми, нариги маҳаллада ош тортилаяптими дейман, югуриб қолди! — деди.

— Йўқ, тўрам ош ахтариб эмас, вексели касод бўлган бўлса керак, пул ахтариб кетаяпти, — деб жавоб қайтарди у.

Бу хил аския намуналари ўтмишда эзилган халқ учун таҳқирланган дилни овутиш, ғам-аламни бирон дақиқа унутиш, дам олиш, эркин нафас олишнинг бир йўлигина бўлмаган, балки у кишиларнинг руҳини кўтарган, маънавий ғалабага даъват этган.

Инқилобдан кейин ёзиб олинган аския намуналарида эса социалистик тузум шароитида мавжуд бўлган салбий ахлоқ намуналари, тўраларча муносабат, ислом ақидалари, икки юзламачилик, хушомадгўйлик, маиший бузуқчиликлар фош этилади.

Анъанага айланган «парранда» пайровида бедана, олатўғаноқ, каклик, қарға, қарқуноқ, суқсур, турна, тўти ва бошқа қуш номларини кўчма маънода қўллаш орқали ахлоқий камчиликлар очилади.

С а л и м о в:— Менинг тўғримда «қорашақшақ» бўлган бўлсанг майлию, мен ҳасратимни очсам, ўзингни «анқо»ликка солганинг нимаси, э «олмабош».

Қ а р и м о в:— Мен сенинг камчилик нуқсонларингни ўртосқларча тўғри танқид қилсам, сен танқидга чидолмай, тўғри сўзни бўлмоқчи бўлдинг, э «олатўғаноқ».

С а л и м о в:— Мен сени яқин олиб дўстона ўпкагина қилсам, сен қулогингни кар қилиб, эшитмасга оласан-а! Э «карқулоқ».

Қ а р и м о в:— Ошначиликнинг оқибати шу бўладиган бўлса, «турна»ри!

Аския санъатини тўплаш ва ўрганиш давомида ўткир дидли аскиячилар мавжудлиги маълум бўлди. Марғилонлик Юсуфжон қизиқ Шакаржонов (1869—1959), Бачқир қишлоғидан Деҳқон юзбоши Шерназаров, қўқонлик Эрка қори Каримов (1880—1956), Мамаюнус Тиллабоев (1885 йилда туғилган), Маматхалиқ Масодиқов, Турсунбува Аминов (ижроқўмбува), андижонлик Абдулхай махсум Қозоқов, Мулламамат бува, Жўрахон Султонов, Ғойиб ака Тошматов, Акбар Усмонов, Усмон қори Раҳимбеков ва бошқалар тажрибали, чиниққан, моҳир аскиябозлар ҳисобланади. Устоз аскиябозларнинг ҳозирги кун темасида ўтказган пайров кечаларида эркин ва фаровон ҳаётдан мамнунлик, хушвақтлик кулгилари янграйди, айни пайтда одамлар орасида учраб турадиган ўғирлик, порахўрлик, хотинбозлик, шилқимлик, лаганбардорлик каби ярамас иллатлар, ахлоқсиз такасалтанглар ўткир ҳажв қилинади.

Аскиянинг ёзма адабиётга таъсири кучли. Бу нарса Ҳамза, Абдулла Қодирий, Яшин, Собир Абдулла асарларида кўпроқ сезилади. С. Абдулланинг «Муқимий» романида бир пайров характерлидир. Бу пайровда бойқуш орқали зулм ва зўрлик фош этилади.

Ч о л:— Ассалому алайкум, келинглар, яхшилар. Ҳозир йўр-

гага миниб Ашур бойқушдай учиб келди-ю, Ғойиб Назар Аминнинг меҳмонхонасига қўнди.

П о л в о н:— Учиб келиб, Аминнинг меҳмонхонасига қўнган бўлса, у Ашур бойқуш экан-да.

А с қ а р а л и:— Нега бу қишлоқ хароб десам, Ашур бойқушнинг қадами етган экан-да¹.

Пайровда қўлланилган сўзлар кўчма маъноли бўлиб, таъкидланган белгига ишора қилиб туради:

Т у р с у н б у в а:— Пахта терими нормангизни нега бажармайсиз десам, эски «вавағ» экансиз-да.

Қ о д и р ж о н а к а:— Узлари қора тахтани қўноққа айлантириб олибдилар-у, яна бизга туллаклик қиладилар.

Т у р с у н б у в а:— Теранлари паллага келмайди-ю, яна биз билан пашшалашадилар.

Аския пайровида ишлатиладиган «вавағ» беданани англатади, тортишувда эса у мажозий маъно касб этиб, иш ўрнига гап сотадиган дангасалар сафсатасига ўхшатиладиган. Қарши томоннинг жавобида қўлланган «туллак» ҳам беданани билдиради, бироқ аскияда у ўта муғамбирликни, айёрликни ифодалайди.

Аскияда мажозий маънони кучайтириш мақсадида омонимлар ишлатилади. Масалан, қўйидаги парчада тилга олинган «олма» бир ўринда мевани, иккинчи ўринда эса у буйруқ феълни билдиради. Ана шу типдаги сўзлар биринчидан кулги объектини аниқласа, иккинчидан ҳолат комизмини вужудга келтиради.

Ғ о й и б а к а:— Қандай ўрик ейман ахир, сиз боғнинг ўртида туриб, олма, олма, дейсиз-у!

Сўзларнинг ўрни алмашиши ёки атайлаб бузиб айтиш ҳам аскияда кенг қўлланиладиган усуллардан ҳисобланади. Бундай ҳолда у ёки бу белгига шама қилинади. Урғу тушган сўз ёки жумла эса кулги кўзгаёйди.

«Мамаюнус ака ухлаб ётган Эрка Қорини аста туртиб:

— Туринг, Қори ака! Қуротга (курорт) келдингиз!— деди. Эрка Қори ёстиқдан бошини кўтарар экан, шошиб-пишиб пайпасланиб, деразадан ташқарига қараган бўлди-да, дарҳол юзини Мамаюнус ака томонга буриб:

— Ҳовлиқмай қолинг, Мамаюнус! Шўртепа,— деди.

Аскиянинг бири рақибининг кўзи ожизлигига ишора қилса, иккинчиси эса рақибининг қал эканлигига ишора қилади. Тилга олинган «курот» билан «Шўртепа» енгил хушчақчақ кулги кўзгаёйди.

Демак, аския ижтимоий ҳаёт ҳодисалари, одамларнинг

¹ *Абдулла С.* Танланган асарлар. Тошкент, 1957, 327-бет.

дунёқараши, оилавий турмуши, ўзаро муносабати, яхши-ёмон одатлари, орзу-истаклари асосида юзага келган. Бинобарин, у тингловчилар, шинавандаларга эстетик завқ бериш билан бирга уларда дид-фаросат, ақл-заковат, завқ-шавқ, чертиб сўзлаш, ҳозиржавоблик ва бадиҳагўйлик хусусиятларини таркиб топтиришда муҳим роль ўйнайди.

АДАБИЕТЛАР:

Муҳаммадий Р. Аския. Тошкент, 1962.

Раззоқов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. Тошкент, 1965.

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Болалар фольклори кичкинтойлар олами билан катталар дунёсининг уйғунлашуви оқибатида юзага келган ўйинлар, қўшиқларнинг бутун бир системаси тарзида таркиб топган. Уни яратишда катталар ҳам, болалар ҳам барабар ҳисса қўшишган. Катталар болаларни эркалаш поэзиясини яратишганки, алла, айтим-олқиш, эркалама, овутмачоқ ва қизиқмачоқ сингари эркалаш мотивига лиммо-лим бу жанрлар оналик фольклори тарзида характерланади. Бундай дейилишининг сабаби шундаки, бу жанрларга мансуб асарларнинг ижодкорлиги ва ижрочилигида оналар бош ролни ўйнашади. Шу хусусиятига кўра Г. С. Виноградов, Н. П. Андреев, В. И. Чичеров ва С. Г. Лазутичлар эркалаш поэзиясини болалар фольклори хазинасига киритмайдилар. Аммо шу нарса аёнки, эркалаш поэзияси болаларни ардоқлашдан иборат муштарак мотивга эга, уни фақат турли ёшдаги болаларгагина куйлаш мумкин, у болаларни тарбиялаш мақсадинигина кўзлайди. Бу — эркалаш поэзиясининг бош функцияси. В. П. Аникин, Э. В. Померанцева, В. А. Василенко ва М. Н. Мельниковлар шу функционал хусусиятига кўра, эркалаш поэзиясини болалар фольклорининг таркибий қисми сифатида характерлайдилар. Бу ғоят тўғри нуқтан назардир. Зотан, худди шу генетик асосга таянган ҳолда катталар болаларга мўлжаллаб махсус бадий адабиёт яратдилар. Бу ҳодиса болалар адабиёти деб юритилади. Бинобарин, катталарнинг болаларга атаб тўқиган аллалари, айтим-олқишлари, овутмачоқлари ва қизиқмачоқларини болалар фольклори таркибига киритилиши ва таҳлил қилиниши илмий жиҳатдан асосли ҳисобланади.

Аллалар ижтимоий-эстетик қимматига кўра икки вазифани бажаради: биринчиси — болаларни ухлатиш: аслида «алла» сўзининг луғавий маъноси ҳам овутиб, авайлаб ухлатишдан иборат. Алланинг иккинчи вазифаси — тарбиявий-эстетик моҳир касб этишида кўзга ташланади. Бу унинг эмоционал таъсирчанлигидан келиб чиқувчи хусусияти бўлиб, болани куй оғушида ҳаёт билан таништириш, оҳанглар воситасида ҳаёт маъноси ни англашига йўл очиш, шу зайлда эстетик дидини шакллантириш ва ўстириш мақсадига қаратилганлигидир. Абу Али ибн Сино алланинг шу хусусиятини минг йил илгариеқ пайқаб,

шундай ёзган эди: «...боланинг мижозини кучайтирмоқ учун унга икки нарсани қўлламоқ керак. Бири — болани секин-аста тебратиш, иккинчиси — уни ухлатиш учун айтиш одат бўлиб қолган музика ва аллалашдир. Шу иккисини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси билан бадантарбияга ва руҳи билан музикага бўлган истеъдоди ҳосил қилинади»¹.

Аллалар, одатда, болаларнинг эмизикли давридан то уч ёшни тўлдиргунларигача айтилади. Болаларнинг ана шу ёши билан боғланиши аллаларнинг бешик қўшиғи сифатида характерланишига йўл очган. Аллалар оналарнинг минглаб авлодидан бир-бирига ўтиб, сайқал топиб, оналик меҳрини, армонини ифодалаб келаётганлигига қарамай, уларнинг қачон пайдо бўлгани ўзбек фольклоршунослигида ҳозирча аниқланган эмас. Аммо унинг қандай маънавий эҳтиёж туфайли юзага келганини А. Ветухов шундай изоҳлайди: «Она ўзининг туғма сезгирлиги билан бола учун фақат қўшиқ кераклигини..., тинчлантирувчи, ёрқин ва монотон қўшиқ кераклигини англади. Шу залда алла шакли юзага келади. Уша оналик сезгилари аллаларнинг қандай мазмунга эга бўлишини айтиб турдилар: унда оналик қалбида қандай кўтаринкилик бўлса — ҳаммаси бор»².

Аллалар фақат куйланади. Уларни шунчаки айтиш мумкин эмас. Монотон оҳанг ўзбек аллалари учун муштарак хусусиятидир. Бироқ монотон оҳанг онанинг ижро пайтидаги ҳолати ва кайфияти билан чуқур боғлиқ. Она кайфияти чоғ кезларда алланинг монотон оҳангида хуш ёқувчи майин юмшоқлик майли сезилиб турса, хафалигида, изтироб чекаётганида маънос тортувчи ҳазинликка мойил оҳанг бўлади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам бу монотон оҳанг бола руҳига таъсир этади, қалбига ором бағишлайди, уни элитади. Биринчи ҳолатда боланинг серзавқ бўлиб ўсишига замин ҳозирланса, иккинчи ҳолатда унинг руҳан маъюслашувига асос солинадими, бу бола улғайганда характерида ўз асоратини, албатта, қолдиради.

Бола учун алланинг сўзи эмас, куйи ёқимли ва муҳимдир. Чунки у ҳали сўзини англамайди. Алладаги сўзлар она учун муҳим: улар она қалбининг нидолари. Бир хил оҳангдаги куй бола маънавий эҳтиёжининг дастлабки қондиргичи сифатида хизмат эта бошлайди. Алладаги бир хил оҳанг турли хилдаги ҳаракатлар жўрлигидагина аллаларнинг композицион яхлитлигини таъминлайди. Чунки аллалар ҳар қандай ҳолатда ҳам жисмоний ҳаракат, ҳам психик фаолият билан узвий боғлиқликда ижро этилади. Жисмоний ҳаракат боланинг муттасил ўсишини, организмнинг чиниқишига имкон берувчи муҳим восита бўлса, аллаларнинг оҳанги шу жисмоний ривожланишини маънавий улғайишга улайдиган восита бўлиб, бола психик фаолиятини ҳаракатга солишга ва активлаштиришга хизмат қилади.

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I-китоб, иккинчи наشري, Тошкент, «Фан», 1983, 304-бет.

² Ветухов А. Народные колыбельные песни. М., 1982, с. 131.

Аллаларнинг композицион бутунлигини сўз, оҳанг ва ҳаракат бирлиги, шу узвларнинг ўзаро мантиқий алоқадорлиги нуқтаи назаридан текшириш керак. Шундай қаралганда, оналар репертуарида учлик, бешлик, олтилик, еттилик ва саккизлик тарзида бир бутун тугалланган аллаларнинг анчагина эканлиги-га ишонч ҳосил қиламиз. Банд тузилишидаги бундай хилма-хиллик онанинг аллани куйлаётган вазиятдаги кайфиятининг натижаси бўлиб, унда ифодаланиши лозим бўлган гоёвий ниятнинг салмоғига, йўналишига боғлиқ. Ўзбек аллаларида шундай бир ички мантиқ борки, у қайсидир бир нуқтада ҳаракат, оҳанг ва мазмун бирлигини таъминлаб туради:

Алла-ё, алла,
Опоқ қизим, алла, 10.1
Қаймоқ қизим, алла,
Гўзал қизим, алла,
Асал қизим, алла,
Оқча қизим, алла,
Зоғча қизим, алла,
Санам қизим, алла,
Тамтам қизим, алла,
Эрка қизим, алла,
Серка қизим, алла,

Чаман қизим, алла,
Саман қизим, алла,
Шакар қизим, алла,
Дакар қизим алла,
Ботмон қизим, алла,
Шодмон қизим, алла,
Алла-ё, алла.
Ётсин қизим, алла,
Ширин ухлаб, алла,
Қотсин қизим, алла,
Алла-ё, алла.

Бу алла эркалама характерга эга. Унда строфик тузилиш — иккилик шаклида. Барча қофиядош сўзлар эпитет (сифатлаш) вазифасини бажаргани ҳолда нуқул сатр бошида келган, «қизим, алла» мурожаатномаси эса монотон майин оҳангни таъминловчи радиф бўлиб, бутун алла давомида оҳанг ва куйнинг яхлитлигини, ягона оқимда оқишини, эркаловчи пардаларда товланишини таъминлаган. Қофиядош сўзлардаги сифатлашлар онанинг қизалоғига бўлган чуқур меҳрининг чексизлигини ифодалашга хизмат қилади. Шу қиёслаш ва ўхшатишларни юзага келтирган нарса ва ҳодисаларнинг аксарияти қай бир хусусияти билан ухлатилаётган қизалоқ — алла лирик қаҳрамонининг характерли хусусиятларини, қиёфасини очишга қаратилган. Чунки қизалоқнинг эркалиги серканинг ҳолатини эсга олганда жонлилик касб этгани сингари «оқча қиз»нинг «чуғурчуғури» зоғчанинг айни ҳолатини хотирга келтиради. Шу тариқа она қизалоғининг нафақат ташқи сифатларини (опоқлиги, гўзаллиги, чопқирлиги ва ҳ. к.), балки маънавиятига хос юмшоқлик, вазминлик, самимийлик ва бошқа белгиларни ҳам поэтик таърифлаб туриб, шу инсоний фазилатларни ўз жигаргўшасида кўришни истайди, уни меҳрга йўғрилган орзу пардаларида майин куйлайди.

Оналар, ўзлари хуш ёки нохушликларидан қатъи назар, фарзандларига ҳамиша меҳрибонлик қиладилар: фарзандларини эркалата туриб уйқу чақирганларида энг нафис рангларни танлашга, шу рангларни ғоят назокат билан ишлатишга алоҳида эътибор берадилар. Болаларнинг характерларини очишда доимо тиниқлик ва қувноқлик билан боғлиқ туйғуларини тегран кўрсатишга хизмат қилувчи эпитетларга мурожаат қилади-

лар. Шу ниятда *қўзичоқ, қўчқор, олқор, тойчоқ, саман, тойлоқ, бўғалоқ, кийик, серка, булбул, қизил гул* образларида фарзандлари қиёфасига хос фазилатларни умумлаштириб эъвозлайдилар.

Ўзбек аллаларини композицион жиҳатдан воқеабанд ва пароканда аллаларга бўлиш мумкин.

Воқеабанд (сюжетли) аллалар. Буларни алланинг энг такомиллашган намуналари дейиш жоиз. Бу хилдаги аллалар ягона сюжетга эга, барча бандлардаги поэтик мақсад бир силсилада марказлашган ҳаётий воқеалар уйғотган кайфиятларни ифодалашдан иборат. Уларда экспозиция, тугун, кульминация ва ечим сингари узвлар яхлит ҳолда пухта композицияни ташкил этади.

Аллада экспозиция — ёзда сайраган булбул овозидаги мафтункорликнинг чексиз миннатдорликка сазоворлиги бўлса, тугун — булбул образидаги ўғилнинг келажакдаги тақдири, ким бўлиши. Кульминация эса, булбул — ўғил тақдирининг ўлимга рўпара келмаслиги истагидан туғилган туйғулар қарама-қаршилигида кўринади. Ниҳоят, шу ўғил — булбулнинг хушхон сайраб қолиши — ўлимни қочиришдан иборат таскин — тугуннинг оптимистик ечими ҳисобланади.

Пароканда аллалар яхлит сюжет асосида қурилмаганлиги билан ажралиб туради. Бу типдаги аллаларда ҳар бир банд ўзича мустақил, тугал мотив, тугал мазмунга эга. Лекин мустақиллик *ташқи белги, холос, чунки* мазмун мантиқи, барибир, болага қаратилганлиги туфайли бир неча банд ягона бир ипга тизилган бўлади. Бандлараро мантиқий яхлитликни вазн, қофия, радиф ва нақарот сингари бадий-тасвирий воситалар кучайтиради.

Аллада парокандаликнинг юзага келишида уни куйлаётган она кайфиятидаги беқарорлик, аниқроғи, саргузаштлар рангбаранглиги, ҳаётий ташвишлари — омадсизликлари, ўкинчлари, армонлари гирдобига нечоғлик чуқур кириб бориши асосий роль ўйнайди. Натижада, онанинг ўй-мулоҳазалари икки йўналишга бўлинади: ҳам болани, ҳам ўзини ўйлай бошлайди. Шундай вазиятда она ўй-мулоҳазаларида паришонлик, тарқоқлик юзага кела бошлайди. Бироқ онанинг ўзи ҳақидаги ўй-мулоҳазалари аслида боласига доир ўй-мулоҳазалар заминиде кечади. Бу эса алладаги сиртқи парокандаликка мантиқан бир бутунлик бағишлаб туради.

Ўзбек аллаларида радиф қонунийдир: а л л а сўзи ҳар сатрда ёки сатр оша, гоҳо эса компонентли шаклда (*алла-ё, алла тарзида*) такрорланаверади. Гоҳида компонентли шакли тўртлик ё учликдан кейин нақарот вазифасини ўтаб, алланинг таъсирчанлигини таъминлайди. А л л а сўзи биргина сатрда — ҳам бошида, ҳам сўнгиде: иккиликда — биринчи сатрнинг бошида ва иккинчи сатрнинг охирида, баъзан бандда — биринчи сатрнинг бошида ва энг сўнги сатрнинг охирида такрор қўлланиб, композицион қолипловчи занжир вазифасини ҳам бажаради.

Аллалар ижрочилиги ва ижодкорлиги ўтмишда анча актив

бўлиб, совет даврида бу жараён пассив кечмоқда. Бунинг сабабини оналарнинг ишлаб чиқаришда эркаклар билан тенг қатнашётганликлари ва классик аллаларнинг унутилиб бораётганлиги, болалар тарбияси илк босқичлариданоқ ижтимоий характер касб этиб бораётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Айтим-олқишлар эркаловчи мотивдаги расм-русум қўшиқлари бўлиб, аксарияти, асосан, болаларнинг бешик даврига оид турли-туман маросимларда ижро этилади. Чақалоқ беш ва тўққиз кунга тўлганда, илк бор чўмилтирилганда, бешикка биринчи марта ва ҳар гал боғланиб, яна ечиб олинганда, илк бор ота-онаси ва қариндошларига таништирилганда, илк тиши ёрилганда, биринчи марта мустақил ўтирганда, оёқ босганида, янги кийим кийгизилганда, илк бор овқатлантирилганда, қизалоқ сочини илк бор ювиб-тараганда, тирноғи илк бор олинганда, ўғил бола сочи биринчи марта олинганда, бола шаънига исриқ тутатилгачда, хуллас, шундай расм-русумларнинг мазмунига яраша айтим-олқишлар мавжуд. Буларнинг маълум қисми ижтимоий тараққиёт туфайли сўна бошлаган бўлса-да, маълум қисми халқ анъаналарининг поэтик таркиби сифатида ҳамон яшамоқда. Масалан, болаларнинг янги кийим кийишига оид айтим-олқиш социалистик ижтимоий муносабатлар таъсирида ўзгаришга учраб, туғилган кунни нишонлаш жараёнида болага янги кийим кийдириш қутловига айланган:

Сан бир йиллик,
Ман минг йиллик.
Кия-кия тўздирайлик,
Дугоналаримдан ўздирайлик.

Ёқаси мойли бўлсин,
Этаги лойли бўлсин.
Майли бир йилда тўзсин.
Ўзи-чи, минг йил кулсин.

Бу хилдаги айтим-олқишлар ижросидаги ўзига хослик шундаки, уларни аввал болага кийим кийдирадиган кишининг ўзи айтиб, сўнгра ўша боладан такрорлаш талаб қилинади. Янги кийим кияётган бола шу талабга мувофиқ такрор ижро этади.

Эркалама ва овутмачоқлар суйиш қўшиқларининг бир-биридан фарқ қилувчи жанрлари саналади. Овутмачоқлар кичкинтойлар ғашланганда, бақириб-чинқириб йиғлаганда, бетоқатлиги ошганда айтилса, эркаламалар эса кайфиятнинг кўтаринкилиги пайтида ижро этилади.

Эркаламалар меҳр хуружидан туғилувчи бадиҳалардир. Овутмачоқлар вазият тақозоси туфайли айтилса, эркаламалар кайфият тақозоси туфайли ижро этилади. Овутмачоқларда ижрочи кайфиятининг қай ҳолатдалиги аҳамиятсиз бўлса, эркаламаларда ижрочи кайфиятининг хушлиги, кўтаринкилиги муҳим. Чунки хафалиқда, эҳтирослар совиған пайтда болани эркалаш майли туғилмайди. Болани эркалаш учун кайфият беҳад чоғ бўлмоғи шарт. Эҳтирослар жўшқинлиги эркаламаларнинг жанр табиатини белгиловчи етакчи хусусиятдир. Эркаламаларнинг аксарияти «О... шугина» ёки тўппа-тўғри «Шугина» ва «Шугинагина» сўзлари билан бошланиб, кўпинча тўрт ёки олти, айрим ҳоллардагина ўн ва ундан ортиқ сатргача этиб бориши мумкин. Бундай чекланишнинг асосий сабаби — меҳр хуружининг чўзи-

лувчанлик даражасига, аниқроғи, узоқ чўзила олмаслигидан иборат психологик ҳолат билан боғлиқ. Чунки меҳр хуружи қисқа муҳлатли бўлиб, тезда пасайиши, сўниши мумкин. Бинобарин, эркаламаларнинг ҳажми меҳр хуружининг нечоғлик кучли ва чўзилувчанликда намоён бўлиши билан боғлиқ.

Эркаламалар халқнинг ўз фарзандларига беқиёс меҳр товланишларини акс эттиради. Уларда халқимизнинг болапарвар сиймоси нурланиб туради:

О... шугина, шугинагина,
Мунчагина, тунчагина,

Кунчагина, шунчагина,
Яшнаб турган гунчагина.

Меҳр хуружи она қалбини туғёнга келтирганида у шу сўзлар тизими ритмида арзандасини ардоқлаш, эркалаш оҳангини чуқур туяди. Эркаламаларда «-гина», «-гинагина» қўшимчалари актив, уларда кичрайтиришдан кўра эркалаш оттенкаси бўртиброқ товланади.

Эркаламаларнинг «Ҳа, лўтти-лўтти, лўтти», «Ҳа, дўрса-дўрса, дўрса», «Ҳа, кишта-кишта, кишта» сингари тақлидий ва ясама сўзлар тизимидан тўқилган анъанавий сатрлар билан бошланувчи бутун бир туркуми борки, улар икки-уч яшар болаларга мўлжалланган. Бунинг сабаби — шу ёшдаги болалар вазнининг енгиллиги. Бинобарин, уларни ҳаволата-ҳаволата, кўтариб-тушириш ўнғай. Эркалама ҳам худди шу ҳаракат равишига мутаносиб оҳангда шовқин солиниб айтилади:

Ҳа, дўрса-дўрса, дўрса,
Отаси бозорга борса,
Гўшту биринч кетирса,
Онаси пазанда бўлса,
Боласи хўранда бўлса...

Эркаламаларда кичкинтойлар келажагига дахлдор орзуларни куйлаш етакчи мотивдир. Улар, асосан, етти ёшгача бўлган болаларга айтилса-да, аслида болаларни эркалаш жараёни ўн бир-ўн уч ёшга тўлгунларигача ва ҳатто ундан кейин ҳам давом этиши мумкин. Бироқ бу даврда эркалаш поэтик формада кечмай, мақташ, хатти-ҳаракатни маъқуллаш ва унга миннатдорчилик изҳоридан иборат образли иборалар («Яша!», «Балли!», «Офарин!», «Раҳмат!» ва Ҳ. к.) воситасида амалга ошади. Умуман эркаламалар болаларда самимийлик туйғусини тарбиялайди.

О в у т м а ч о қ л а р э с а болани тинчлантириш эҳтиёжини қондирувчи бадиҳалардир:

Вўй-вўй, шугинани ким урди?
Вўй-вўй шугинага ким лаб бурди?

Йиғлама, оппоққинам,
Бошимдаги қалпоққинам.

Кўринаётирки, чақалоқнинг йиғиси онада уни тинчлантириш истагини туғдирган. Она шу заруриятга кўра сўзга мурожаат қилаётир. Бунда сўзларни қуруқ такрорлаётгани йўқ, балки шу сўзни ташкил этган товушлар уйғунлигида тинчлантирувчи интонацияга урғу бериб, ором берувчи, овутувчи маънони англаштишга, ҳис этишга, туйишга эришаётир. Ижро пайтида болани

бағрига босиб, бешик ё беланчақда тебрата туриб, унга термулиб, лабларини чўччайтириб ёхуд боланинг юпқагина лабларини қитиқлаб овутовчи маънони уйғунлаштирилишига алоҳида эътибор берилган. Натижада, сўзлардаги оҳанг, маъно ва ҳаракат мувофиқлиги овутмачоқнинг ритмик ўқиға айланган. Буни ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи сўзларнинг жуфтлашган такрорни бўрттириб ифодалайди:

Хў-ба, хў-ба, нега биглайсан?
 Хў-ба, хў-ба, нега йиғлайсан?
 Хў-ба, хў-ба, биг-биглама,
 Хў-ба, хў-ба, сен йиғлама,

Йиғлаб бағримни тиглама.
 Хў-ба, хў-ба, жо... он, жо... он,
 Садқа сенга ширин жон.

«Хў-ба, хў-ба» тақлидий сўзи такрор ҳолда майин чўзинчоқ интонацияга эга. Товушлар уйғунлиги асосида оҳангдошлик касб этган қофиялар сатр бошидаги майин чўзинчоқ интонацияни тўлдириб, айтимга тароват бағишлайди. Натижада, боладаги инжиқликни овута оладиган жозибали оҳанг юзага келади.

Овутмачоқларнинг бевосита боланинг ўзига поэтик мурожат шаклида қурилганлиги овутиш жараёнини янада жонлантиради. Инжиқланаётган бола товушлар оҳангидаги сеҳрли жозибадан роҳатланиб тинчлана бошлайди. Бу эса, ўз навбатида, бола фаолиятидаги онгли ҳаракатни йўлга солишдаги илк қадам ҳисобланади. Шу тариқа, аллалардаги монотонлик, эркалалардаги кўтаринкиликка ҳамоҳангликда, овутмачоқлардаги бамайлихотир товуш товланишлари ўзаро уйғунлашиб, болада ўз она тилининг товушлар сеҳрини илгаш, бора-бора нутқ товушларини ўзлаштиришга йўл очади, нутқнинг шаклланиш жараёнини ҳаракатга келтиради.

Катталар болаларнинг табиатга муносабатларини шакллантиришда ҳам актив иштирок этадилар. Бунинг натижасида болаларнинг ўз солномаси (календари) ва уни ифода этувчи мавсум-маросим кўшиқлари юзага келган. Баҳор, ёз, куз мавсумлари билан боғлиқ бундай кўшиқларнинг бир қисми ижтимоий-сиёсий тараққиёт тақозосига кўра катталар репертуаридаги мавқеини йўқота бориб, ё тамоман сўниб кетган, ёки ўзгаришларга учраб, болалар репертуарида сақланиб қолган. «Бойчечак» «Ё рамазон» ва ҳайитликлар шулар жумласидан ҳисобланади.

Б о й ч е ч а к — болаларнинг маросим кўшиғи. Болалар наврўз элчиси сифатида эрта баҳорда дала ва қирларда бойчечакни кўришлари биланоқ, ундан гулдасталар ясаганлар, тол хивичларни шодалаб, бошларига гулчамбар қилиб кийганлар. Сўнгра ҳовлима-ҳовли юриб, «Бойчечак» кўшиғини куйлаб, гул улашиб, баҳор келганидан хабар берганлар. Болаларнинг бири тўртликларни яккахон сифатида куйласа, қолганлари нақаротини хор бўлиб ижро этганлар:

Бойчечаким бойланди,
 Қозон тўла айронди,
 Айронингдан бермасанг,
 Қозонларинг вайронди.

Қаттиқ ердан қазилаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар,
Қилич минан чопдилар,
Бахмал минан ёпдилар.

Қўшиқ тугагач, бойчечакчиларга совға-саломлар берилган, болалар совғаларни ўзаро бўлиб олишган ёки ҳаммалари биргаликда баҳам кўришган. Қўшиқда таърифланган бойчечак — эрта баҳорда очиладиган гулгина эмас, умумлашма даражасига кўтарилган рамзий образ ҳам. Унда мургаккина болалик образи тажассум топган. Халқ болани эрта баҳорнинг илк гули тимсолида кўрган, бола шу гулдай нозик, ёқимли навниҳол ва чиндан ҳам инсоният баҳорининг ғунчаси тарзида эъвозланган.

Болалар репертуарида узоқ аждодларимизнинг қачонлардир анимистик ва тотемистик эътиқодлари асосида шаклланиб, эндиликда ўша моҳиятини йўқотган ялинчоқлар ва ҳукмлагичлар ҳамон яшамоқда.

Моҳиятан табиат ҳодисалари билан боғлиқ бўлиб, ибтидоий анимистик қарашлар замирида вужудга келган болаларнинг мавсум-маросим қўшиқларидан бири ялинчоқлар ҳисобланади. Даврлар ўтиши билан анимистик эътиқодлар ҳам сўна борган, натижада, унга дахлдор маросимлар ҳам сўнган. Бироқ маросимга оид қўшиқлар, жумладан, қуёшга, ойга, камалакка, юлдузларга, шамолга, ёмғирга ва бошқа табиат ҳодисаларига ялинишдан иборат анимистик моҳиятини йўқотган ҳолда болалар репертуарига ўтиб, кўпгина ўзгаришларга учраб, қолдиқ ҳолда сақланиб қолган. Болалар репертуаридан ғоят кенг тарқалган ва хилма-хил вариантларга эга бўлган «Офтоб чиқди оламга» ялинчоғи бу жиҳатдан эътиборга лойиқ. У қиш охирлаб, қуёш булутни ёриб кўринган чоқларда ижро этилади. Болалар қуёшни кўришлари заҳоти қатор тизилишиб, сакраб-сакраб бу қўшиқни биргаликда кўйлаганлар:

Офтоб чиқди оламга,
Югуриб бордим холамга.
Холам:— Ана ер,— деди,
Бориб ўтин тер,— деди.
Ўтин тердим бир кучоқ,

Нон ёпди ўчоқ-ўчоқ.
Менга берди элақдай,
Ўзига олди гилақдай.
Отиб урдим эшикка,
Бошим тегди тешикка.

Ҳукмлагичлар ҳам қадимги аждодларимизнинг тотемистик эътиқодларига дахлдор маросим қўшиқларининг даврлар ўтиши билан ижтимоий-сиёсий тараққиёт таъсирида ўзгаришларга учраб, аста-секин болалар репертуарига ўтиб, болаларча мушоҳадакорлик асосида қайтадан сайқалланиб, янги мотивлар, янги образлар ҳисобига тўлишиб, уларнинг мавсум-маросим поэзиясида барқарорлашган намуналар саналади. Тотемистик эътиқод қолдиқлари болаларнинг ҳашаротлар билан боғлиқ ҳукмлагичларида равшанроқ кўринади. Чунончи, болалар орасида бешиктерватни кўрганда, унинг воситасида фол очиш аънанаси мавжуд.

Бешиктерват ўнг оёғини кўтарса — ўғил, чап оёғини кўтарса — қиз туғилишига йўйишади.

Эрта пишар халили (чиллаки) узум хол ташлаганда хонқизи, тиллақўнғиз каби ҳашаротлар кўпаяди. Болалар орасида халилипазак, ҳасанак номлари билан ҳам юритилидиган хонқизига қараб ҳукмлагичлар айтишади. Сиртида нуқтасимон оқ холчалар борлиги учун унга хол деб ҳам мурожаат қилинади:

Хол, хол, хол,
Отанг ўлди,
Онанг ўлди,
Бориб хабар
Олмайсанми?

Ривоятга кўра, хонқизи аслида подшо қизи бўлган, аммо қашшоқ чўпонни севгани учун ғазабланган отаси уни «Илоий қумурсқага айлан!» дея қарғаган эмиш. Қарғиш тутиб, у ҳашаротга айланганмиш. Хонқизи дейилиши шундан қолганмиш, Тиллақўнғиз, калтакесак, илонга мурожаат тарзидаги ҳукмлагичларда тотемистик қарашлар сақланган. Қарға, мусича, бедана, тўрғай, қалдирғоч, лайлак ва бошқа қушларга оид ҳукмлагичларнинг маълум қисмида тотемизм таъсири бир қадар сезилса-да, тақлидий сўзлар воситасида тўқилган қисмида бу таъсир тамоман сўнган. Тақлидий сўзлар ҳукмлагичларда асосий поэтик вазифа бажаради:

— Қурвақажон, вақ-вақа,
Кўзинг нега бундақа?

— Бугун ўсма қўймадим,
Шунинг учун шундақа.

Тақлидий сўзлар ёрдамида яратилган ҳукмлагичларнинг кўпчилиги тотемизм ақидаларидан холи бўлиб, бевосита болалар дунёқарашини, воқеликка ҳайратомуз муносабатларини, идрок ва завқларидаги ўзига хосликларини акс эттиради.

Умуман, ялинчоқлига болаларнинг табиат билан юзма-юз мулоқотда бўлишларига йўл очган бўлса, ҳукмлагичлар ҳайвонот олами билан муносабатларини таъминлаган, шу асосда болаларда табиатга, ҳаётга меҳр-муҳаббатни шакллантирувчи эстетик-ахлоқий муносабат тарбияланган.

Болалар илк қўшиғини 2—5 яшарликларидаёқ тўқишади. Ҳаракатга уйғун завқдан жилоланган бу қўшиқлар қиқиллама-лар бўлиб, кичкинтойларнинг ритми ҳис қилишлари замирида шовқин солиб айтишлари негизида юзага келган. Болалар улғайган сари ҳаётни теранроқ англай борадилар. Бу ҳол уларнинг маиший қўшиқлари силсиласини ташкил этувчи тўртликлари, айтишувлари ва катта қўшиқларида ифодаланган.

Тўртлик— болалар ижодкорлигида ғоят кенг тарқалган. Шаклан ихчамлиги, хилма-хил поэтик ниятларни ифодалашга қулайлиги, турли-туман мақсадларга мувофиқлаштиришга ўн-

ғайлиги, оммавийлиги ва ижро жараёнининг серқирралиги сабабли болалар ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам унга актив муносабатда бўладилар. Уларда барча ёшдаги болаларни қалб кечинмалари — орзу-армонлари, ўқинчу аламлари, қувончу завқлари, хуллас, ҳаётга муносабатлари гавдаланиб туради.

Тўртликларда болалар дунёқарашининг шаклланиш жараёни кузатилади. Уларда ўзбек болаларининг ўтмишдаги машаққатли ҳаётига оид манзараларни ҳам:

Этикчамни бўйи бор,
Кияй десам, жуда тор.
Бойвачча кунда кияр,
Кўнасига бизлар зор

социалистик турмуш тараққиётининг барча бўғинларига оид муносабатни ҳам кўриш мумкин:

Ленин бобом расми бор
Уйимизнинг тўрида.
Доим кўрсам, китоб бор
У кишининг қўлида.

Айтишувларнинг композицион асосини савол-жавоб ташкил этади. Савол-жавоб болаларнинг ҳали ўзларига номаълум воқеликни ўрганиш, ўзлаштириш, қолаверса, кашф этиш йўллари бўлиб, ўйноқи ритмга солинганлиги туфайли поэтик моҳият касб этади, айни чоқда, қўшиқда воқеабандликни (сюжетлиликни) юзага келтирувчи восита сифатида ритмни ҳаракатга солади:

— Соттвой сотди,	— Соттвой сотди,
— Нимани сотди?	— Нимани сотди?
— Отини сотди.	— Қўйини сотди.
— Соттвой сотди,	— Соттвой сотди,
— Нимани сотди?	— Нимани сотди?
— Молини сотди.	— Уйини сотди.
— Соттвой сотди.	— Соттвой сотди,
— Нимани сотди?	— Э, музлаб қотди.
— Итини сотди.	— У нега қотди?
— Соттвой сотди,	— Ишламай ётди.
— Нимани сотди?	— Соттвой сотди,
— Битини сотди.	— Энди не сотди?
	— Узини йўқотди.

Эътибор қилинг-а: Соттвой барча нарсаларини сотган, қўйдан тортиб итигача сотиб еган. Ҳеч қаерда ишламаганидан шундай қилган. Энди қаҳратон қишда музлаб қолиши — «ўзини йўқотиши» айтишувчиларни жиркантириши равшан. Айтишувдаги сабоқ ана шу. Шу сабоққа асос бўлган воқеа, бошқачароқ айтилганда, ҳиссага асос бўлган қисса товушларнинг шиддаткор уйғунлиги замирида ҳаракатга келганидан айтишувчиларни қийнамайди, балки улар қалбига тез сингади, шу зайлда осон оммалашади.

Айтишувлар икки ёки ундан ортиқ болаларнинг икки тарафга бўлиниб ижро этишига мўлжалланган. Баъзан айтишувлар

биргина бола томонидан икки хил овозда шовқин солиб айтилиши ҳам мумкин. Бола шу зайлда инсон овозининг сеҳрини — оҳанг товланишларини, маъно жилоларини, мантиқдорлигини, ритмик жозибасини идрок қила боради. Бола ўзи учун поэтик сўз ва нутқни шу тариқа касб этади.

Болалар ҳам ҳазил-мутойибага алоҳида рағбат билан қарашади. Улар бир-бирларидаги табиий ёки маънавий камчиликларни пайқашган заҳотиёқ, тап тортмасдан, аяшмай авваллик номга қофиядош лақаб топиб (*Жўра — жўппи, Наримон — қоши камон каби*), кейинроқ шу лақабнинг оҳангдошлигига уйғунлашган ҳазилни чуқурлаштириб мазах қилиб тегишишади: ҳатто ота-оналаридаги ноҳўя хатти-ҳаракатларни ҳам бошлаб юзларига солишади.

Болалардаги ақл-идрок тўлиши ва теранлаша боргани саъийн улар социал воқеликка активроқ муносабатда бўлишга интиладилар. Натижада, ўзлари пайқаган ижтимоий иллатларни масхаралашга журъат топа бошлайдилар. Ана шундай жараён замирида болалар оғзаки ижодиётида сатирик ва юмористик қўшиқларнинг бутун бир туркуми юзага келган. Ўзбек болалар оғзаки поэзиясида юмористик *қофиядош лақаблар* ва *тегишмачоқлар* қаторида сатира ўти ярқираб турган *масхараламаларнинг* кўплиги бунинг ёрқин далилидир.

Тегишмачоқлар қофиядош лақаблардан ўсиб чиқиб, болаларнинг бир-бирларига ва катталарга ҳазилкашликлари, тегишишларидан туғиладиган гоҳ мутойибали, гоҳ мулозаматли, гоҳ мазахли юмористик бадиҳалари ҳисобланади. Улардаги юмористик завқ онийдир. Шу сабабли уларнинг аксарияти икки, уч, тўрт, беш, олти ва саккиз сатр атрофида бўлади. Тегишмачоқларнинг тўрт ички **тури мавжуд**.

1. *Лақаб-тегишмачоқлар:*

Сафия сафон,
Бошида чопон.
Тўйга борар
Бедастурхон.

2. *Портрет-тегишмачоқлар:*

Эргаш деган оти экан,
Оёқлари шоти экан,
Носкадудай бурни экан,
Қажғвадэй қорни экан,
Сомонхона ўрни экан.

3. *Эпиграмма-тегишмачоқлар:*

Жўрабой жўра-жўртилдоқ,
Оққўли қарсилдоқ.
Бултур бердим бир ўғлоқ,
Қани менга қовурдоқ?
Қовурдоғингни ит есин,
Сени ўзингни бит есин.

4. Уялтирувчи тегишмачоқлар:

Хадича холам ўтирди,
Асалга нон ботирди.
Ёнига муштук келганда,
Мушти билан қотирди.

Масхараламалар сатирик характердалиги, аниқроғи, болаларнинг воқеликка ижтимоий-синфий нуқтаи назардан танқидий муносабатларни ифодалаш жиҳатидан тегишмачоқлардан фарқ қилувчи бадиҳалардир. Тегишмачоқлар ҳам, масхараламалар ҳам шовқин солиб айтилишлари билан бир-бирларига ўхшасалар-да, биринчиси — бевосита объектга қаратилганлиги, кўпчилик томонидан ижро этилиши, иккинчиси — ижро жараёнида конкрет объектга қаратилмаганлиги билан ўзаро фарқланадилар. Масхараламалар якка ҳолда айтилавереди, гоҳида ҳаттоки декламация қилиниши мумкин.

Масхараламаларда болалар ўзларининг синфий мавқеларини аёнроқ кўра бошлашлари туфайли синфий дунёқарашларининг куртак ота боришидан туғилган танқидий муносабатларини ифодалаш етакчилик қилади. Боланинг социал ҳодисага танқидий муносабатини ифодаловчи синфий назари элементар ташқи белгиларни ажратиб таъкидлаш шаклида зуҳур топади:

Ёмғир ёғалоқ,
Эчки соғалоқ.
Бойлар боласи —
Қорни думалоқ.

«Ёмғир ёғиши» — табиатга хос ҳодиса, жамиятда эса сув текин саналади. «Бойлар боласи» меҳнаткашларни «эчкидай соғаетган» оталари ҳисобидан қоринларини шишириб яшаётгани заҳарханда билан фош қилинган.

Масхараламалар ҳамма замонларда — ўтмишда ҳам, бугун ҳам яратилмоқда. Қайси замонда яратилганидан қатъи назар, даврнинг тарихий руҳига мувофиқ ёвузлар қиёфасини конкрет анъанавий ифодаларда фош этади. Бунда болалар тасаввурининг конкретлиги, ёвузликни ёки ёвузларни бадбашара шаклда аниқ кўришни тақозо этиши образлар тасвиридаги анъанавийликка монелик қилмайти. Шу сабабли бундай масхараламалар поэтик характеристикага ўхшайди:

Гитлер экан бадқовоқ,
Афти хунук, карқулоқ.
Бош деб олиб юргани —
Қалла эмас, тўрқовоқ.

Бола ҳали ижтимоий воқелик моҳиятини чуқур идрок этолмагани, англаб етмагани туфайли образнинг асл моҳиятига яраша баҳо беролмайти. Натижада, ўзига таниш анъанавий образли ифодалар ва эпитетларга мурожаат қилиб, ўз нафратига сазовор бўлган объектнинг масхаралама образини яратади.

Болалар қалби қўшиққа шу қадар ошуфтаки, улар ҳатто фаолиятларининг асосини ташкил этувчи ўйинларни ҳам қўшиқ билан безатганлар. Дарҳақиқат, улар ўйнагани бир-бирларини қўшиқ айтиб чақирадилар ва бундай бадиҳалар **чорламалар** деб юритилади. Улар болаларнинг ўйинга чорлов кечинмаларини конкрет вазиятга боғлиқ ҳолда ифодалайди ва ҳамиша ўйинга даъват этиш, чақириб вазифасини бажаради:

Бола бўлсанг, келавер,
Ўйнаб-ўйнаб кетавер.
Кел-ҳо, кел,
Кел-ҳо, кел!..

Чорламалар кўп ҳолларда ҳайқириб айтилади. Ўйинни икки қарама-қарши тарафга бўлиш асосида ташкил этишм: «Оқ теракми кўк терак?» типидagi ўйинларда), *чеклашмачоқ* айтишади. Чеклашмачоқ, одатда, икки боланинг ўзаро яширинча келишиб — тил бириктириб ўзларига ясама «от қўйиш»лари асосида юзага келади. Бу ҳол уларнинг онабоши (ўйинбоши) билан қиладиган савол-жавобларининг сирлилигини таъминлаган. Чеклашмачоқлар аксарий ҳолларда онабоши (ўйинбоши)га мурожаат қилиш билан бошланади:

- Мати, мати,
Қимнинг навбати?
- Менинг навбатим!
- Тожи тилло хўрозни оласанми
Е чала мулло товўқни?
- Тожи тилло хўрозни.
- Мен тожи тилло хўроз!
- Ут мен томонга!

Бундай чеклашмачоқлар мурожаат ва саволдан иборат бўлса-да, савол ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Болалар онабоши (ўйинбоши) га мурожаатда унинг ташқи кўрқини таърифлашни ҳам унутмайдилар:

— Онабоши, онабоши,
Йигитларнинг қалам қоши,
Нима ейсан? Не оласан?
Аталами? Палов оши?

Болалар чеклашишни таъминлаган барча сирли номларнинг ўзаро мутаносиблигига алоҳида эътибор берганлар. Бу нарса уларда эстетик завқни тарбияловчи воситага айланган.

Болалар ўйинни ташкил этишда навбатда (галда) турувчини аниқлашга эҳтиёж сезсалар («Яшинмачоқ» типидagi ўйинларда), *санама* айтиб, галда қолувчини белгилайдилар.

Санамалар кенг тарқалган ўйинбоши бадиҳалари бўлиб, ўйин бошланиши олдида навбатда турувчини аниқлаш, галда қолувчини белгилаш вазифасини бажаради. Улар ўйинга композицион асос бўлмасалар-да, муқаддима сифатида унинг композицион узвини ташкил этган ва ўша ўйиннинг умумий йўналишига пойдевор солган.

Санамалардаги санаш оҳанги қўл ёки оёқ ҳаракатлари билан тўлдирилиб, тасдиқланиб турилади. Онабоши ҳар бир сўзни ёки иборани саноқ ритмига мувофиқ шовқин билан айта туриб, ҳар бир ритмик тактда қўлини навбатма-навбат ўйин иштирокчилари кўксига теккиза боради, шу асосда саноқ ритмини бўрттириб таъкидлайди ва қўли теккан бола даврадан чиқиб туради. Энг сўнги сўз кимнинг чекига тушса, ўша навбатда (галда) қолади.

Санамаларда рақамлар шунчаки тилга олинмайди, балки ритмик асосни ташкил қилиш ниятида вазнга солинади.

Бир, икки уч... ўн олти...
Ўн олти деб ким айтди?
Ўн олти деб мен айтдим.
Ишонмасанг, санаб бок:
Биров,
Икков,
Учов...
Қоч-ов!

Чорламалар ҳам, чеклашмачоқлар ҳам, санамалар ҳам болалар ўйин фольклорига мансуб мустақил поэтик жанрлар бўлиб, асосан, ўйин муқаддималари вазифасини бажардилар. Шу поэтик муқаддималарсиз болаларнинг талай ўйинлари ғоят ғариб туюларди. Бинобарин, бу хилдаги поэтик муқаддималар ўйинлар завқу сурурини таъминлаган ва айни чоқда болаларда ҳаётсеварлик туйғусини шакллантирган маънавий воситалардир.

Болалар ҳатто ўйинни тугатиб, уй-уйларига тарқалажакларини ҳам қўшиққа солиб эълон қиладилар:

Уй-уйингга,
Катта тўйингга,
Бир хўрозим бор,
Қайси бирингга!

Ҳайқириб айтиладиган бундай бадиҳалар тарқалмачоқлар деб юритилади.

Шу хилдаги поэтик бошлама ва тугалланмалари борлигидан ўйинлар болалар фольклорининг серзавқ таркибий қисмига айланган, улар болаларнинг воқеликни драматик тарзда ифодалаш шакли, аниқроғи болалар халқ драматик кўраги ҳисобланади. Ўйиннинг муҳим хусусияти шундаки, унда бола айни чоқда ҳам ижрочи, ҳам томошабин ролини ўтайди. Ўйинлар болалар фаолиятини шакллантиришнинг илк воситалари ҳисобланади. Бинобарин, ўйин болаларни меҳнатга ўргатадиган, яшаш учун курашишга тайёрлайдиган машқлар. Болалар учун ўйнаш ҳаёт тақозосигина эмас, балки ифодаси ҳам. Ўйин орқали болалар ўзлари яшаётган оламни идрок этадилар ва англаб борадилар.

Болалар ўйинларини ҳаракатли ўйинлар ва маънавий (сўз) ўйинлар тарзида икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Ҳаракатли ўйинларда бирор предмет (ўйинчоқ) ёки сўз (қў-

шиқ) ҳал қилувчи роль ўйнайди, улар бутун ўйинни бошқарувчи восита вазифасини бажаради. «Чиллак» ўйинида чиллакдас-та ва чиллак, «Данак яшириш» ўйинида данак ҳаракатни бошқарувчи предмет ҳисобланади. «Оқ теракми — кўк терак?», «Бой хотин», «Меҳмонмисиз?» ва бошқа талай ўйинларда сўз (қўшиқ) ҳаракатни бошқарувчи воситага айланган. Чунончи, «Меҳмонмисиз?» ўйинида иккита қиз бола қатнашади. Шартга кўра, бирови иккала қўлининг кафтларини очган ҳолда ўртоғи томон узатиб туради. Иккинчиси эса:

Жуба-жаба,
Ани туба.
Тоғда лола,
Бир қиз бола,
Кўчага чиқинг,
Бир қиз келяпти.

Сочи майда,
Қўли белида,
Вой қўлим-ей,
Вой белим-ей,
Омонмисиз, жонмисиз?
Бугун бизга меҳмонмисиз?—

деб тугатиши заҳоти чаққонлик билан дугонасининг кафтларига ўз кафтларини уриб қочади. Шунда унинг қўлини дугонаси тутта олса ёки белгиланган маррагача қувганида ўртоғига ета олса, ўйин галини олиб, энди у қўшиқни такрорлаши лозим бўлади. Борди-ю тутолмаса, яна ўзи қўлини чўзганича очиб тураверади.

Маънавий (сўз) ўйинларда сўзнинг ўзи бош ролни ўйнайди. Бунда сўз оттенкасини туйиш, сўз оҳангини ҳис қилиш, сўзда яширинган маънони белгилаб ифодаси ёрдамида топиш, сўздаги товушлар гармониясини илғаш, товушнинг сўзда маънони фарқловчи моҳиятини идрок этиш машқлари муҳим аҳамият касб этади. Гулдур-гуп, тез айтиш, чандиш, топишмоқ жанрлари ана шундай поэтик функцияларга эга.

Гулдур-гуплар ўзбек болалар фольклорида кенг тарқалган маънавий ўйин. У болалар олдига гапирмаслик, жим туриш шартини қўяди.

Дим-дим, дим,
Урага сичқон кўдим.
Гапирганинг оғзига
Бир шапалоқ урдим.

Тез айтишлар воситасида болалар она тилидаги товуш ва сўзларни равон, бурро, аниқ талаффуз этишни, товушлар оҳангдорлигини, сўзларнинг назик маъно оттенкаларини ҳис ва идрок қилиш, англаш ҳамда илғаб олишни машқ қиладилар. Шу маънода тез айтишлар товуш ва сўзлар устидаги поэтик-мантиқий машқлар ҳисобланади. Тез айтишлар нутқ товушларининг ўй-ғунлигига асосланган жанр бўлиб, ўхшаш товушли сўзлар ёки сўз бирикмаларининг бир нафасда шиддатли айтилиши жараёнида у ёки бу товуш, у ёки бу сўз талаффузида чалғиш ё тугилиш натижасида воқе бўлувчи маъно ўзгариши негизида юзага келади: «Наманганда уста Муса пуч пистафуруш бор экан. Уша уста Муса пуч пистафурушнинг олтмиш уч пуд пуч пистаси бор экан. Олтмиш уч пуд пуч пистаси бўлса ҳам — ўша уста Муса пуч пистафуруш, олтмиш уч пуд пистаси бўлмаса ҳам — ўша уста Муса пуч пистафуруш».

Тез айтишда савдодаги қаллобликни фoш этиш — етакчи мотив: пистанинг пучлигини таъкидловчи «п» ва «ч» товушлари — аллитерация асоси. Тез айтиш учун муддао ҳусни — мотивни ифодаловчи воситага айланган, аллитерация ривожига туртки берувчи ўзак ҳам шу иборадан. Муддао ҳусни, аслини олганда, ҳам шеърий, ҳам насрий тез айтишларда тугун вазифасини ўтайди. Улар мотивнигина эмас, балки қайси товушнинг аллитерацияга солиниши, қайси сўзни такрорлашни белгиловчи восита сифатида сўз ёки бирикма шаклида намоён бўлади:

Қишда кишмиш пишмасмиш,
Пишса кишмиш қишмасмиш.

Бу тез айтишда «кишмиш» сўзи муддао ҳусни бўлиб, «ш» ундошининг аллитерациясига замин яратган ва қиш фаслига оид маълумотни ташиган. Тез айтишлар шу хилдаги ранг-баранг товуш аллитерациялари, омонимлар, омофонлар, омографлар, паронимлар ва тавталогияларга асосланган маъно товланишлари билан педагоглар ва болалар эътиборини қозониб келмоқда.

Чандишлар ҳам кенг тарқалган маънавий ўйинлардан бўлиб, улар сўзда лақиллагиш, чандиб олиш ҳисобига «гафлатдаги» ҳарифни ҳушёр торттириш, шу асосда сўзга, сўз оттенкасига, оҳангига сезиларлик реакциясини уйғотиш ҳамда сўзга оҳангдош ҳозиржавобликка шайлаш мақсадини кўзлайди. Чандишларнинг диалог шакли қатъий бўлиб, икки бола иштирокидагина ижро этилади. Улар ўзига хос илмоқдор ва сержило сўз мусобақаси ҳисобланиб, болаларнинг сўзда бир-бирларини туттириш, чандиши асосида юзага келади. Чандишлар болаларга сўзнинг хилма-хил оҳанг ва маъно товланишларини кашф этишга, ўзлаштиришга йўл очади.

Алданмачоқ — чандишлар гоҳида онабоши ва ўнлаб ўйинчиларнинг шеърий савол-жавоби шаклида бўлиши ҳам мумкин:

— Карим қаёққа кетди?	— Тулки совун ейдими?
— Ола таёққа кетди.	— Тулки товуқ ейди.
— Салим қаёққа кетди?	— Балли!
— Қизил бўёққа кетди.	— Булбул чўлда сайрарми?
— Балли!	— Булбул боғда сайрайди.
— Какку кўкка учдими?	— Бургут сувда сузарми?
— Какку кўкка учади.	— Бургут тоғда яйрайди.
— Бақа кўкка учдими?	— Балли!
— Бақа кўлга тушади.	— Илон узум ейдими?
— Балли!	— Илон узум ейди.
— Бўри узум ейдими?	— Э... э... э... Аҳмоқ шундай
— Бўри кўзи ейди.	дейди!

Барча тўртликлар икки савол ва унга қайтарилган жавоблардан иборат. Дастлабки тўртлик алдаб-чандимоқ учун фон, у экспозиция вазифасини ўтаган. «К» ва «Қ» товушлари аллитерацияси ўйин иштирокчиларини кейинги илгаклар силсиласига рўпара қилишни кўзлайди. Иккинчи тўртликнинг дастлабки савол-жавоби ҳам илгаксиз. Аммо ундаги «к» ундоши аллите-

рацияси навбатдаги саволга илгак тайёрлаган, бу «бақанинг кўкка учиши»га оид мантиқсиз саволда ифодаланган. Болалар жавобда шу илгакка қоқилмай, мантиқсизликни тузатадилар. Кейинги тўртликлардаги саволлар сурункасига мантиқсизликларга асослана боради. Шу йўл билан болаларнинг ҳаёт ҳодисаларини қай даражада англаб етганликлари синалади: улар идрок этган ҳаётий ҳодисалар ҳақиқатми ёки саробми — мантиқсизликлар негизидаги илгаклар шуларни аниқлашга қаратилган. Болалар идрок этган қайси бир ҳаётий ҳақиқатга қатъий ва собит бўлсалар, ўша ҳақиқатнинг чинлигига, тўғрилигига ишонсалар, у ёки бу товуш аллитерацияси алданиш заминини таъминлаб турганида ҳам, янглишмай, ўша мантиқсизликни тузатиб, илгакни осон ва тўғри ечиб берадилар. Ҳаётий ҳақиқат юзаки идрок қилинган ёки англамаган ҳолларда улар янглишганлар, жавоблари нотўғри чиққан ва қарши томоннинг чандишига учраганлар. Бундай чандишларни истаганча чўзиш мумкин, уларда чандишмоқ марраси биринчи адашувгачадир. «Илон узум ейди» жавоби ана шундай адашув марраси бўлиб, «Аҳмоқ шундай дейди» — чандишнинг ўзидир.

Қистирма чандишлар ўткир луқма сингари гапга гап қистириш шаклида ҳосил қилинади:

— Ишлар қалай?

— Опажонингни олай.

Чандишлар болаларнинг сўзни англаш, халқ тили нозикликларини идрок этиш йўлидаги маънавий машқ-ўйинлари бўлиб, шеърый ижод техникасини ўзлаштириш борасидаги изланишларининг натижаси ҳисобланади.

Хуллас, болалар хилма-хил жанрлардаги ана шундай кўшиқларнинг қай бирини шовқин солиб, қай бирини жўр (доира шаклида ўйнаб туриб) бўлиб, қай бирини рақсга тушиб, қай бирини яккахон ҳолатда, қай бирини юриб ёки сакраб туриб, ҳақкалаб чопганча куйлаш ёхуд айтишни ҳам яхши биладилар. Худди шу асосда болалар фольклори навқирон авлоднинг ёш психологияси хусусиятларини, бадний ижодкорлиги салоҳияти ва имкониятларини ифодалаган, унда болаларнинг воқеликка муносабатлари, эстетик-ахлоқий қарашлари ва ранг-баранг туйғу-кечинмалари муҳрланган.

А Д А Б И Ё Т Л А Р :

Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори. Тошкент, 1974.
Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. Тошкент, 1985.
Бойчечак. Тошкент, 1983.

МУНДАРИЖА

Кириш	4
Ўзбек фольклорининг ўрганилиш тарихи	23
Ўзбек фольклорининг тарихий тараққиёти	48
Ўзбек фольклорининг жанрлар системаси	84
Мақоллар	91
Топишмоқлар	100
Олқиш ва қарғишлар	109
Маросим фольклори	116
Кўшиқлар	142
Афсона, ривоят ва нақллар	174
Эртақлар	187
Латифалар	216
Дофлар	223
Достонлар	227
Оғзаки драма	269
Аския	280
Болалар фольклори	287

На узбекском языке

*ИМАМОВ КАМИЛДЖАН, МИРЗАЕВ ТУРА,
САРИМСАКОВ БАХАДЫР, САФАРОВ АХУНДЖАН*

УЗБЕКСКОЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО

Учебник для студентов
филологических факультетов
университетов и педагогических институтов

Ташкент «Ўқитувчи» 1990

Редакция мудир *С. Матнозов*
Муҳаррир *М. Баҳромова*
Бадний муҳаррир *Ж. Одилов*
Техн. муҳаррир *А. Салахутдинова*
Қорректор *Г. Насриддинова, Д. Фуломова*

ИБ № 5211

Теришга берилди 08.12.89. Босишга рухсат этилди 05.04.90. Формати 60×90/16. Тип. корози № 2. Кегль 10 шпонсиз. Литературная гарнитура. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 19,0. Шартли кр.-отт. 19,0. Нашр. л. 18,2. Тиражи 13500. Зак. 2258. Баҳоси 90 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси. 30. Шартнома 13-242-89.

Ўзбекистон ССР Матбуот давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмаҳонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси 21. 1990.

Типография № 1 ТППО «Матбуот» Государственного комитета Узбекской ССР по печати. Ташкент, уя. Хамзы, 21.